

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

Стельникович Сергій Володимирович

УДК 94(477.42+477.44)"1941/1944"

**Нацистський окупаційний режим
на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення:
паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович

Київ – 2016

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	15
1.1. Стан наукової розробки теми.....	15
1.2. Джерельна база дослідження.....	32
1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження.....	60
РОЗДІЛ 2	
НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ ТА ОРГАНИ ВЛАДИ В ГЕНЕРАЛЬНОМУ	
ОКРУЗІ «ЖИТОМИР».....	66
2.1. Встановлення нацистського військового окупаційного режиму. Українська допоміжна адміністрація.....	66
2.2. Адміністративно-територіальний устрій генерального округу «Житомир».....	79
2.3. Органи цивільного управління та карально-репресивної системи.....	87
РОЗДІЛ 3	
НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ОКУПАНТІВ.....	
3.1. Фізичне знищення місцевого населення і військовополонених.....	106
3.2. Нацистські колонізаційні проекти.....	137
3.3. Етнічні меншини й міжнаціональні відносини.....	154
РОЗДІЛ 4	
ГОСПОДАРСЬКО-КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА НАЦИСТІВ.	
ПОВСЯКДЕННЯ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ «НОВОГО	
ПОРЯДКУ».....	167
4.1. Аграрно-промисловий потенціал регіону на службі окупантів і продовольчо-матеріальне становище населення.....	167

4.2. Трудові мобілізаційні кампанії до Німеччини та південних регіонів райхскомісаріату «Україна».....	182
4.3. Проблема медичного обслуговування і соціального захисту.....	197
4.4. Повсякденно-побутове життя та настрої населення. Антиалкогольні кампанії.....	222
РОЗДІЛ 5	
РУХ ОПОРУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1941 – НА ПОЧАТКУ 1944 рр.....	241
5.1. Український самостійницький рух.....	241
5.2. Радянський партизанський і підпільний рух.....	271
РОЗДІЛ 6	
СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ ТА ПРОПАГАНДА.....	292
6.1. Мовна ситуація.....	292
6.2. Релігійне життя.....	301
6.3. Пропаганда на окупованій території.....	313
6.4. Періодичні газетні видання.....	340
6.5. Освіта, мистецтво, спорт.....	354
6.6. Архіви, бібліотеки, музеї.....	377
ВИСНОВКИ.....	389
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	399

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН – Академія наук

АПЦ – Автономна православна церква

АУ СБУ ЖО – Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області

БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВОК – Вінницька обласна комісія зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників на території Вінницької області

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України

ДАГВ – Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці (Державний архів Гомельської області)

Держархів Вінницької обл. – Державний архів Вінницької області

Держархів Житомирської обл. – Державний архів Житомирської області

Держархів Рівненської обл. – Державний архів Рівненської області

ЖОК – Житомирська обласна комісія зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників на території Житомирської області

ЖСУ – Жіноча служба Україні

КП(б)Б – Комуністична партія (більшовиків) Білорусі

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

НДК СРСР – Надзвичайна державна комісія зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і спричинених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

ОУН – Організація українських націоналістів

ОУН(Б) – Організація українських націоналістів під керівництвом
С. Бандери

ОУН(М) – Організація українських націоналістів під керівництвом
А. Мельника

ОШР – Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга

ПУН – Провід українських націоналістів

РВА – Російська визвольна армія

РК – Районний комітет

РНК – Рада Народних Комісарів

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СУНС – Союз українського націоналістичного студентства

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УНДП – Українська національно-демократична партія

УНР – Українська народна республіка

УНРА – Українська народна революційна армія

УПА – Українська повстанська армія

УПА(Б-Б) – Українська повстанська армія Т. Бульби-Боровця

УРК – Українська республіканська комісія з обліку збитків і злочинів,
заподіяних німецько-фашистськими загарбниками

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УШПР – Український штаб партизанського руху

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та
управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань
України

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного – Центральний державний
кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного

ЦК – Центральний комітет

ЦШПР – Центральний штаб партизанського руху

ЧХ – Червоний Хрест

NSV – Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (Націонал-соціалістична служба з питань благодійного [соціального] забезпечення населення)

VoMi – Volksdeutsche Mittelstelle (Управління з питань зв'язків з етнічними німцями)

ВСТУП

Актуальність дослідження. Формування громадянського суспільства в Україні, важливою умовою чого є відродження національної пам'яті, яка тривалий час нищилася тоталітарними ідеологіями, зумовлює необхідність всебічного об'єктивного вивчення історичного минулого. Адже саме у вітчизняній історії можна знайти і численні приклади консолідації народу заради досягнення спільної мети, і причини та шляхи розв'язання окремих проблем сучасності. При цьому звернення до історії, зокрема періоду Другої світової війни, що значно активізувалося останнім часом, пов'язане не лише із необхідністю заповнити об'єктивним історичним змістом прогалини, «білі плями» в загальній картині часів війни; воно сприймається як важливе соціальне замовлення, оскільки українське суспільство прагне осмислити справжні, позбавлені радянських ідеологічних міфів і кліше події 1941–1944 рр. Це є важливою умовою декомунізації та цивілізованого європейського розвитку Української держави. Тим більше, що Друга світова війна та нацистський окупаційний режим уже десятиліттями є об'єктом як наукових історичних досліджень, так і полем гострого ідеологічного й політичного протистояння, що особливо проявилось на так званому «пострадянському просторі».

Актуальним є вивчення нацистського окупаційного режиму в окремому регіоні – Житомирсько-Вінницькому (термін виступає контекстуальним синонімом терміну «генеральний округ “Житомир”» і використовується для уникнення легітимізації, зокрема через внесення до назви дисертаційного дослідження, окупаційного адміністративно-територіального утворення), який займав одне з центральних місць у східній політиці Німеччини. Адже, окрім іншого, у регіоні розміщувалися ставки Гітлера «Вервольф», Гімmlера «Гегевальд» та Геринга «Штайнбрух». Тут вище нацистське політичне та військово-поліцейське керівництво контролювало не лише хід бойових дій на східному фронті, а й деталізувало проекти управління окупованими територіями, здійснюючі перші практичні кроки у їх реалізації. Окремі локальні прояви

нацистської політики стали визначальними не лише для Житомирсько-Вінницького регіону (генерального округу «Житомир»), а й для решти окупованої території України (передусім райхскомісаріату «Україна»).

Актуальність дослідження посилюється відсутністю в сучасній історіографії робіт з окресленої проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та відповідно до наукової проблематики кафедри історії та етнополітики «Актуальні проблеми історії освіти України». Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 29 листопада 2012 р. (протокол № 4) та уточнено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 25 червня 2015 р. (протокол № 11).

Метою дисертаційної роботи є комплексне дослідження нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону у 1941–1944 рр., життя місцевого населення у контексті національної, господарсько-колоніальної політики гітлерівців, вивчення діяльності руху опору, соціокультурних та пропагандистських процесів на окупованій території.

Вказана мета передбачає постановку таких **завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки проблематики в історіографії, джерельну базу та теоретико-методологічну основу дослідження;
- визначити специфіку встановлення нацистської військової й цивільної адміністрацій, організації окупаційного адміністративно-територіального утворення «генеральний округ “Житомир”», а також формування й основні напрямки діяльності української допоміжної адміністрації;
- розглянути особливості акцій гітлерівців зі знищення місцевого населення та військовополонених;
- дослідити нацистські колонізаційні проекти й міжнаціональні відносини на окупованій території;

- охарактеризувати основні напрямки господарсько-колоніальної політики окупантів і повсякденне життя місцевого населення;
- показати діяльність українського самостійницького та радянського партизансько-підпільного рухів;
- висвітлити специфіку соціокультурних процесів і пропаганди на окупованій нацистами території;
- узагальнюючи результати дослідження, запропонувати рекомендації щодо подальших перспективних наукових досліджень в окресленому напрямку.

Об'єктом дослідження є нацистський окупаційний режим в Україні.

Предметом дисертаційної роботи виступає нацистський окупаційний режим 1941–1944 рр. на території Житомирсько-Вінницького регіону.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період від середини 1941 до початку 1944 рр. Нижньою хронологічною межею дослідження обрано початок німецько-радянської війни та гітлерівської окупації України, у тому числі й території Житомирсько-Вінницького регіону. Верхня хронологічна межа роботи обумовлена ліквідацією нацистського окупаційного режиму у зв'язку зі вступом до регіону військ Червоної армії, а також відновленням комуністичної державно-правової системи.

Географічні межі дослідження охоплюють Житомирську, центрально-північні райони (по лінії Жмеринка – Бершадь) Вінницької областей України, більшість (окрім північної частини) Поліської (нині – у складі Гомельської) та південно-західні райони Гомельської областей Білорусі. У період нацистської окупації 1941–1944 рр. вказані території були включені до складу генерального округу «Житомир» райхскомісаріату «Україна», або, вживаючи контекстуальний синонім, – до Житомирсько-Вінницького регіону.

Наукова новизна результатів дослідження зумовлена означенням та розробкою актуальної теми, яка в історичній науці не отримала всебічного й об'єктивного висвітлення, введенням до наукового обігу значного масиву нових документальних джерел. Проведене дослідження дає підстави сформулювати положення та висновки, що містять наукову новизну й виносяться на захист.

Уперше:

- проведено комплексне історичне дослідження нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону у 1941–1944 рр.;
- розглянуто зміни в адміністративно-територіальному устрої генерального округу «Житомир» упродовж усього часу нацистської присутності у регіоні;
- охарактеризовано специфіку гітлерівської колонізаційної політики, умов життя фольксдойче та обґрунтовано тезу, що Житомирсько-Вінницькому регіону відводилася центральна роль у реалізації колонізаційних проектів на Сході Європи;
- висвітлено етнічну структуру населення й міжнаціональні відносини, які, незважаючи на зусилля нацистів щодо створення міжнаціонального протистояння, залишалися толерантними і ґрунтувалися на тривалих традиціях мирного співжиття різних народів;
- показано акції відправки населення на сезонні сільськогосподарські роботи півдня райхскомісаріату «Україна» у 1942 р., головним людським резервуаром яких став Житомирсько-Вінницький регіон;
- вивчено систему медичного обслуговування, яка спрямовувалася на забезпечення підтримки фізичного стану жителів окупованої території як «трудового ресурсу» та на недопущення розповсюдження інфекційних захворювань, що також загрожувало і окупантам;
- проаналізовано соціальний захист малозабезпечених категорій місцевого населення, який здебільшого реалізовувався через діяльність спеціальних відділів соціального забезпечення допоміжної адміністрації та добровільних гуманітарних організацій;
- розглянуто широкий спектр питань, пов'язаних із повсякденно-побутовим життям, настроями місцевого населення, а також з німецькими антиалкогольними кампаніями;
- охарактеризовано мовну ситуацію, зокрема визначено, що мовне питання було важливим у діяльності самостійницького руху, а у трактуванні нацистських

військових та цивільних органів влади воно набуло пропагандистського й ідеологічно-політичного забарвлення;

– висвітлено пропагандистські кампанії на окупованій території – знищення пам'ятників радянської доби, зміни в топонімії населених пунктів, радіо та кінопропаганду, використання постаті Т. Шевченка як об'єкта пропаганди, організацію екскурсійно-пропагандистських подорожей до Райху, ексгумацію жертв радянського НКВС у Вінниці як основи нацистської антирадянської пропаганди другої половини 1943 р.;

– досліджено періодичні газетні видання, серед яких легальна газетна періодика українського самостійницького руху, офіційні німецькі видання, підпільні радянські й націоналістичні газети; звернено увагу на книговидання;

– розглянуто мистецьке життя – театральне, музично-вокальне та літературно-поетичне;

– показано діяльність архівних, бібліотечних та музейних установ, акції окупантів з пограбування та знищення історико-культурних цінностей.

Уточнено:

– ряд ідеологічно й політично зумовлених тез радянської історіографії, зокрема щодо діяльності українського самостійницького та комуністичного рухів опору; повоєнні статистичні відомості, які відображають кількість знищених гітлерівцями місцевого населення та військовополонених;

– окремі помилки у працях сучасних українських та зарубіжних науковців.

Доповнено:

– відомості про формування й основні напрямки діяльності військової та цивільної окупаційних адміністрацій, карально-репресивної системи;

– тезу про важливе значення у діяльності самостійницького руху упродовж другої половини літа – осені 1941 р. української допоміжної адміністрації, про її суттєву відмінність від допоміжної адміністрації, яка діяла, починаючи з кінця 1941 – початку 1942 рр.;

– питання фізичного знищення нацистами місцевого населення та військовополонених, визискування аграрно-промислової сфери, експлуатації місцевих «трудових ресурсів»;

– відомості про діяльність українського самостійницького руху, релігійне життя, освіту, спорт.

Теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи полягає у можливості використання фактичного матеріалу та отриманих результатів дослідження при подальшому вивченні нацистської окупації як на території Житомирської й Вінницької областей, так і України загалом, написанні тематичних та узагальнюючих підручників, монографій, статей, розробці нормативних та спеціальних курсів з вітчизняної історії для студентів вищих навчальних закладів. Фактичний матеріал дисертації може бути використаний для підготовки експозицій і виставок в архівних, бібліотечних, музейних установах Житомирщини й Вінниччини. Дослідження є важливим для поширення й популяризації (у формі монографії/монографій та інших наукових публікацій) історичної правди про один із найтрагічніших періодів минулого українського народу, подолання радянських ідеологічних міфів і кліше щодо оцінки участі українців і України в Другій світовій війні.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертації, апробовані та опубліковані наукові положення, висновки та пропозиції належать особисто здобувачу та є його науковим доробком. Одна із монографій, у якій частково відображені результати дослідження («Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року»), видана у співавторстві (особистий внесок дисертанта: написання 4-х із 12-ти розділів, участь в аналізі історіографії та джерельної бази за темою монографії). Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею, у якій висвітлено нацистський окупаційний режим та життя місцевого населення на території Житомирсько-Вінницького регіону у 1941–1944 рр.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки наукового дослідження відображені у доповідях на 20 міжнародних,

всеукраїнських та регіональних конференціях: Всеукраїнській науковій конференції «Друга світова війна в історичному вимірі» (Житомир, 2010); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська державно-соборницька ідея: історико-філософський дискурс» (Київ, 2011); науково-практичній конференції «Житомирщина: історія, сьогодення, майбутнє», присвяченій 75-річчю утворення Житомирської області (Житомир, 2012); Всеукраїнській науковій конференції «Історичний дискурс гуманітарного простору», яка проходила в рамках V Міжнародного форуму «Простір гуманітарної комунікації» (Київ, 2012); V Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2012); щорічних звітно-наукових конференціях викладачів, аспірантів і докторантів НПУ імені М. П. Драгоманова «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (Київ, 2013–2015); VI та VII Волинських Всеукраїнських історико-краєзнавчих конференціях (Житомир, 2013–2014); третій Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2013); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення» (Суми – Курськ, 2014); III Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Науковий діалог “Схід – Захід”» (Кам’янець-Подільський, 2014); Міжнародній науковій конференції «W jedności siła. Współpraca polsko-ukraińska w przełomowych momentach historii i współczesności» (Житомир, 2014); XXVI Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Вінниччина в роки Другої світової війни. 1939–1945 рр.» (Вінниця, 2014); IX Міжнародній науково-практичній конференції «Научные перспективы XXI века. Достижения и перспективы нового столетия» (Новосибірськ, 2015); II Міжнародній науковій конференції «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи» (Житомир, 2015); Всеукраїнській науковій конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі

в ХХ – на початку ХХІ століть» (Житомир, 2015); Всеукраїнській науково-краєзнавчій конференції «Постаті землі Житомирської» (Житомир, 2015).

Головні положення та висновки дисертації оприлюднювалися й обговорювалися на засіданнях кафедри історії та етнополітики Інституту української філології та літературної творчості ім. А. Малишка Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Публікації. За результатами дисертаційної роботи опубліковано монографію «Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.)» (34,41 друк. арк.); епізодично підсумки дослідження представлені в монографії «Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року», виданій у співавторстві (10,93 друк. арк., особистий внесок дисертанта: написання 4-х із 12-ти розділів, участь в аналізі історіографії та джерельної бази, що становить близько 3,5 друк. арк.). За результатами дисертаційної роботи опубліковано 34 наукові статті, з яких 18 – у фахових виданнях України, 4 – у закордонних фахових виданнях, 11 – в інших українських та 1 – російському виданнях. З-поміж опублікованих наукових статей 7 надруковані у виданнях, що індексуються міжнародними наукометричними базами даних. Загальний обсяг опублікованих наукових статей становить 15,27 друк. арк.

Структура та зміст дисертації визначені метою й завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, шести розділів (21 підрозділу), висновків, списку використаних джерел та літератури (1294 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 522 сторінки, з них основного тексту – 398 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Історіографія становища Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації 1941–1944 рр. тематично поділяється на кілька груп: радянська, українська еміграційна (діаспорна), сучасна українська, зарубіжна.

У радянській історичній науці вивчення подій Другої світової війни (у даному випадку – Великої Вітчизняної війни) розпочалося уже в період війни та зводилося до констатації злочинних дій гітлерівців на окупованій території України, наголошувалося на формуванні комуністичного руху опору [965; 991; 1008; 1221]. Характеристика становища Житомирської і Вінницької областей під час нацистської окупації частково була започаткована у повоєнні роки. Однак здебільшого окремі аспекти історії обох областей аналізувалися у загальноукраїнському контексті.

Через ідеологічну й політичну зумовленість радянського історіописання сформувалося визначене коло дослідницьких пріоритетів, які зводилися до розгляду бойових дій на фронтах війни, проблематики злочинів нацистів («фашистів») на окупованій території України та діяльності радянського партизансько-підпільного руху. Становлення основного кола дослідницьких тем радянської історіографії відбувалося із виразним класовим підходом та обґрунтуванням «керівної ролі» компартії у всезагальній боротьбі з нацизмом, у процесах відбудови тощо [958; 1038; 1196]. Наукові видання першого повоєнного десятиліття відзначені тотальним впливом сталінських догм, адже чи не основним «документом» для інтерпретації подій війни стала ідеологічна книга Сталіна «О Великой Отечественной войне Советского Союза» [1155].

У перші післявоєнні роки відбулося упорядкування джерельної бази та визначення кола документів, які можна було використовувати у наукових

дослідженнях. У цей же час питанням комплектації джерел займалася створена у 1942 р. при АН УРСР Комісія з вивчення історії Великої Вітчизняної війни, яка, однак, уже 1949 р. була розпущена. Значна документальна база сформувалася у результаті діяльності Української республіканської комісії з обліку збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками, її обласних осередків у Житомирі та Вінниці¹.

Водночас у радянській історіографії сформувалося коло «незручних» для офіційної ідеології тем, які фактично були закритими для об'єктивного вивчення упродовж десятиліть: «Йдеться, перш за все, про теми, пов'язані з причинами трагічного розвитку подій на фронтах у 1941 р., колаборацією та депортацією кримських татар і мешканців західноукраїнських земель, виживанням цивільного населення у часи окупації, діяльністю ОУН та УПА тощо» [1204, с. 50]. «Незручні» для комуністичного режиму сюжети або замовчувалася, або, як у випадку із діяльністю українського самостійницького руху, усіляко подавалися винятково у вигідному для офіційної ідеології руслі з тенденційним підбором фактів та з ідеологічними кліше на зразок «бандити», «українські буржуазні націоналісти», «німецько-українські націоналісти». «Першість» у таких «дослідженнях» належить брошурі Д. Мануїльського «Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистській Німеччині» [1092]. Компрометація діяльності національного руху опору (частково і на території Житомирсько-Вінницького регіону) стала чільним напрямком радянської історіографії аж до кінця 1980-х років і найповніше проявилася в роботах В. Беляєва, Ю. Гая, К. Дмитрука, Ю. Мельничука, М. Рудницького, В. Трощинського, В. Чередниченка та інших [932; 963; 1003; 1097; 1213; 1214].

У післявоєнні роки розпочалося вивчення історії Житомирської та Вінницької областей 1941–1944 рр. Окрім загальноукраїнських досліджень, у яких відповідна проблематика аналізувалася контекстуально, було заявлено про початок окремих наукових тематичних розробок на рівні областей. Серед перших у рамках написання кандидатських дисертацій проводилися дослідження

¹ Детальніше див. розділ 2.1.

секретаря Житомирського обкому КП(б)У О. Стрельцова «Житомирщина під час німецько-фашистської окупації (VII.1941 р. – XII.1943 р.)» [66] та викладача Вінницького педагогічного інституту Я. Розенфельда «Партизанський рух у Вінницькій області в роки Вітчизняної війни» [69, арк. 1]. Зокрема, у дисертації О. Стрельцова частково розглянуто процеси встановлення нацистської військової й цивільної адміністрацій на території Житомирської області, знищення гітлерівцями місцевого населення, різні форми його експлуатації, організацію колоній фольксдойче, діяльність більшовицького підпілля та партизанських загонів. У роботі вкрай тенденційно оцінюються формування самостійницького руху, які, за словами О. Стрельцова, «діяли весь час спільно з німецькими фашистами проти українського населення» [66, арк. 114]. Дисертація не позбавлена й інших ідеологічних моментів, як-от при констатації факту страти гітлерівцями робітника Дениса Яхимовича у Житомирі: «...“фюрер СС і поліції” доносив генерал-комісару, що винесений ним смертний вирок через прилюдне повішання робітникові Я[х]имовичу Денису, буде виконаний 28 січня 1942 року о 10 годині на Сінній площі» [66, арк. 27]. Однак О. Стрельцов, акцентуючи увагу на страті Д. Яхимовича як робітника, не називає причину його езекуції. Д. Яхимович був засуджений до смертної кари через жорстоке вбивство власної дружини та доньки¹.

Значний вклад у вивчення проблематики Другої світової війни відбувся з другої половини 1950-х до середини 1980-х років, що започаткувала «відлига». Розвиваючи попередні концептуальні оцінки, зважаючи на загальну суспільно-політичну обстановку та критику «культу особи», в історіографії з'явилися спроби покласти відповідальність за ряд невдач у війні на Сталіна. Однією із перших подібних праць стала книга М. Супруненка «Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза» [1197]. Окрім деякої критики сталінських прорахунків, що стало досить стриманим уже в період «застою», радянська історична наука в концептуальному та методологічному аспектах продовжувала розвиватися в руслі, започаткованому у післявоєнний період. Проте

¹ Детальніше див. розділ 4.4.

дослідження стали більш системними, розширився їх тематичний спектр, з'явилися узагальнюючі фундаментальні видання. Домінуючими, закріпленими у численних наукових публікацій, темами стали діяльність радянського партизанського руху і підпілля, комсомолу, основоположна «керівна роль» компартії у всезагальній боротьбі з ворогом, єдність «радянського народу», фронту і тилу, злочинні дії гітлерівців, самовіддача народу при відбудові зруйновано господарсько-економічного життя.

Незважаючи на партійний і класовий підхід, радянська історіографія цього періоду має важливе фактологічне значення для реконструкції подій Другої світової війни в Україні загалом та на рівні окремих областей, зокрема й Житомирщини та Вінниччини. Серед характерних радянських досліджень другої половини 50-х – середини 80-х років ХХ ст. є роботи, які опублікували В. Андріанов, В. Бистров, Л. Бичков, З. Богатир, М. Гутін, І. Дем'янчук, І. Жученко, В. Клоков, М. Коваль, І. Кулик, В. Кучер, Т. Першина, П. Савчук, І. Слинько та інші [935; 944; 957; 995; 1016; 1048; 1056; 1057; 1080; 1081; 1125]; колективні узагальнюючі праці [1032; 1201; 1202; 1203]. Історико-партійна тематика при розгляді подій Великої Вітчизняної війни була закріплена у виданнях з історії комуністичного руху як безпосередньо періоду війни, так і загалом. При цьому загальні видання обов'язково включали розділ/розділи про більшовицьке підпілля 1941–1944 рр. [987; 998]. Аналогічним чином побудовані радянські дослідження про комсомол [1219].

Окремі наукові роботи цього часу авторства М. Бабія, Л. Будьонної, В. Газіна, Г. Денисенка, І. Павлова, Д. Романова, І. Хирного та інших здебільшого стосуються діяльності комуністичного руху опору та деяких проявів нацистського окупаційного режиму на Житомирщині [956; 996; 997] і Вінниччині [923; 925; 942; 962]. На регіональному рівні важливими є томи Вінницької [1030] і Житомирської [1031] областей «Історії міст і сіл Української РСР», які з'явилися у 1972 р. та 1973 р. відповідно. Центральним сюжетом усієї історії областей тут стала Велика Вітчизняна війна, зокрема діяльність партизанських загонів і з'єднань, більшовицького підпілля. Історія комуністичного та комсомольського

руху Житомирської й Вінницької областей відображена у роботах М. Бабія, Л. Будьонної, Г. Булкіна, О. Іващенко, В. Матящука, П. Москвіна та інших [924; 1028; 1108; 1241; 1242].

Суспільно-політичні процеси другої половини 80-х років ХХ ст. призвели до деякої переоцінки попередніх здобутків радянської історіографії, подальшої розробки існуючих та започаткування нових напрямків досліджень. Значна кількість публікацій другої половини 1980-х років не виходила за межі «класичних» концептуальних та методологічних підходів комуністичної історичної науки.

Українська еміграційна (західна) історіографія Другої світової війни в основному стосується діяльності самостійницького руху на окупованій території України загалом або у межах деяких історико-етнографічних регіонів. При цьому становище національного руху опору на Житомирщині та Вінниччині не виступало предметом спеціального аналізу, а розглядалося принагідно при аналізі діяльності ОУН(Б), ОУН(М), бульбівської Поліської Січі, бандерівської УПА, а також батальйону «Нахтігаль» у ширшому географічному контексті в роботах М. Кальби, В. Косика, П. Мірчука, О. Пісецької, Г. Полікарпенка, Л. Шанковського та інших [1036; 1068; 1099; 1132; 1218]. Окремі події, на яких наголошувалося в еміграційній історіографії, – ініційоване ОУН(М) вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії 21 листопада 1941 р. [927; 994]; нацистська ексгумація жертв вінницького НКВС, проведена окупантами у 1943 р., яка, зокрема, згадувалася при розгляді сталінських репресій довоєнного часу [1004; 1025; 1230].

Джерельною основою вказаних робіт в основному стали спогади учасників та документи українських військово-політичних формувань. В українських діаспорних виданнях з історії Другої світової війни (національного руху опору) деякою мірою присутні наслідки міжпартійної ворожнечі воєнного часу, що призвело до тенденційності окремих висновків. У першу це проявилось при визначенні першості у заснуванні УПА (бульбівці або бандерівці).

У загальному в еміграційних дослідженнях території і Житомирської, і Вінницької областей розглядалися як важливі осередки діяльності національного руху опору уже з літа 1941 р., коли тут розгорнули роботу похідні групи обох ОУН, Поліська Січ Т. Бульби-Боровця, а з весни 1943 р. – УПА.

Значні досягнення у дослідженні становища Житомирської і Вінницької областей періоду нацистської окупації 1941–1944 рр. відбулися в сучасній українській історичній науці. Вітчизняні вчені, позбувшись ідеологічно-партійного диктату, спираючись на новітні методологічні підходи, ввели до наукового обігу багато різнопланових архівних документів центральних, обласних та відомчих архівів України, розширили тематичний спектр досліджень. Сучасну українську історіографію Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації пропонуємо поділити на кілька умовних груп: дослідження, у яких характеризуються окупаційні органи влади; прояви національної політики гітлерівських окупантів; господарсько-колоніальна політика нацистів та повсякдення місцевого населення; рух опору; соціокультурні процеси та пропаганда на території Житомирсько-Вінницького регіону; роботи з історії підприємств, установ, населених пунктів, районів, областей; загальні дослідження українських вчених; історіографічні інтернет-ресурси.

Аналізу процесів формування та основних напрямків діяльності окупаційних органів влади в генеральному окрузі «Житомир» присвячені дослідження В. Власенко [953; 954; 1244]. Зосереджуючись на українській частині Житомирського генерального округу, В. Власенко характеризує передумови створення нацистського цивільного управління, його формування, структуру, повноваження, склад, діяльність, частково звертає увагу на органи української допоміжної адміністрації та гітлерівської карально-репресивної системи. Загальні аспекти організації допоміжної адміністрації Вінницької області проаналізовані у науковій розвідці А. Рогозовської-Косунець й І. Романюка [1143], роботах інших учених, які розглядають органи влади Вінниччини та Житомирщини періоду Другої світової війни як додаткову проблематику. При характеристиці групи робіт з історії нацистських органів управління в генеральному окрузі «Житомир»

необхідно зазначити, що постійний інтерес учених викликають питання, пов'язані із перебуванням у регіоні ставок Гітлера «Вервольф» [938; 1019], Гімлера «Гегевальд» [1087; 1100], як і, власне, сама присутність нацистських лідерів та їхній вплив на місцеву окупаційну адміністрацію.

Наукові дослідження гітлерівської національної політики в генеральному окрузі «Житомир» – це здебільшого праці, присвячені знищенню місцевого єврейського населення, що, однак, характеризується не загальною межах округу, а на територіях Житомирської і Вінницької областей окремо. Прояви Голокосту на Вінниччині предметно розглянуті у публікаціях Ф. Винокурової [945; 946; 947; 948; 1243]. Відзначаючи науковий доробок Ф. Винокурової, підкреслимо, що дослідниця детально вивчає знищення єврейського населення як у німецькій, так і в румунській зонах окупації, на які була поділена Вінницька область; при цьому звернено увагу на способи виживання євреїв в умовах окупації та на факти їхнього порятунку місцевим українським населенням. Інтерес становлять також дослідження інших авторів з проблематики Голокосту на Вінниччині [934] та Житомирщині [1130; 1144]. Нацистські кампанії з ліквідації єврейського населення Житомирщини висвітлюються при описі пам'яток і пам'ятних місць області, пов'язаних з періодом Другої світової війни, в архівно-довідкових виданнях, що вийшли у рамках роботи Житомирської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури й Житомирської обласної редколегії з підготовки тому Зводу пам'яток історії та культури України [1029; 1117].

Водночас маловивченим залишається питання знищення гітлерівцями ромів у регіоні; а ліквідація місцевого українського населення та радянських військовополонених розглянута узагальнено й переважно зводиться до ілюстрації прикладів їхніх убивств при аналізі проявів людиноненависницької політики нацизму на Житомирщині або Вінниччині. Розгляд ліквідації місцевого українського населення та радянських військовополонених часто зводиться до актуалізації післявоєнної статистики знищених нацистами цивільних та

полонених червоноармійців. Останнім часом увагу вітчизняних учених привертають колонізаційні проекти окупантів [978].

Серед робіт, у яких відображені господарсько-колоніальна політика нацистів та повсякдення місцевого населення, особливу увагу привертають напрацювання С. Гальчака. Він усесторонньо аналізує політику та практичні дії нацистського окупаційного режиму з насильницької мобілізації «трудових ресурсів» до Райху з території Поділля, у тому числі з Вінниччини, форми опору населення гітлерівській мобілізації, репатріацію примусових робітників, ставлення до них радянської влади, соціальну реабілітацію тощо [968; 969; 971; 972]. С. Гальчак також характеризує численні прояви пограбування та експлуатації населення Вінницької області в період нацистської окупації, інші злочинні дії гітлерівців, частково – діяльність радянського та національного руху опору, бойові дії на території області тощо [966; 970; 973]. Особливості гітлерівського окупаційного режиму на Поділлі, зокрема в економічній та соціальній сферах, розглядаються у роботах А. Петрової. Дослідниця звертає увагу і на функціонування окупаційних органів влади в регіоні [1129; 1251]. Деякі аспекти господарсько-колоніальної політики нацистів та повсякдення населення Вінниччини й Житомирщини розглядаються у наукових статтях Ю. Зінька, М. Кругляк, Ю. Ніколайця, В. Рекрута, В. Яковенка та інших [1022; 1024; 1076; 1141; 1224].

У роки незалежності України значні досягнення відбулися у дослідженні національного руху опору. Проблематику національного руху на Житомирщині однією із перших підняла В. Жилюк, яка охарактеризувала участь ОУН(Б) та ОУН(М) у формуванні української допоміжної адміністрації, відродженні культурного життя області у другій половині літа – на початку осені 1941 р., антирадянську та антинімецьку діяльність націоналістичного підпілля у 1941–1943 рр., рейди УПА, післявоєнний антикомуністичний опір націоналістів на території Житомирської області [1010; 1011; 1012; 1246]. Політично-військові та соціально-економічні складові діяльності ОУН(Б), ОУН(М), УПА на Житомирщині, в західних районах Київщини (військова округа «Тютюнник»)

проаналізував І. Ковальчук. Він акцентував увагу на організаційній і державотворчій діяльності обох груп ОУН у другій половині 1941 р., становищі бандерівського підпілля у 1942 р., діяльності мережі ОУН(Б) та військових формувань УПА у 1943 р. [1064; 1247]. Як і В. Жилюк, І. Ковальчук піднімає питання культурного життя області у перші місяці нацистської окупації [1063; 1065]. Необхідно наголосити і на монографічному виданні І. Ковальчука та С. Стельниковича, присвяченому особливостям становлення мельниківського руху на території Житомирської області у початковий період німецько-радянської війни [1062]. Частково проблематика діяльності націоналістичного руху на Житомирщині аналізується в роботах інших авторів [1211].

Вивчення національного руху опору Вінниччини 1941–1944 рр. було започатковане доповідями та публікаціями наукових розвідок у рамках роботи історико-краєзнавчих конференцій [955; 959; 988; 1017; 1070; 1090; 1091], які щорічно проходять у Вінниці, конкретизовано в інших виданнях [1110]. У відповідних матеріалах окреслено коло основних проблем діяльності самостійницького руху в області, зокрема участь ОУН(Б) та ОУН(М) у формуванні допоміжної адміністрації в перші місяці нацистської окупації, становище націоналістичного підпілля, його організаційна структура, рейди УПА, боротьба націоналістів у радянському тилу. На черговій, 26-тій історико-краєзнавчій конференції, яка проходила у Вінниці в жовтні 2014 р. («Вінниччина в роки Другої світової війни: 1939–1945»), головні питання при висвітленні самостійницького руху стосувалися особи командира УПА-Південь Омеляна Грабця («Батько») [928; 1047; 1148]. Спробою узагальнення діяльності національного руху опору на Вінниччині стало дослідження І. Коломійця [1067].

На початку 1990-х років у роботах А. Кентія [1043] та В. Сергійчука [1149] було піднято проблематику Поліської Січі Т. Бульби-Боровця (як і бульбівського руху загалом), яка упродовж серпня – листопада 1941 р. дислокувалася на території північно-західної Житомирщини з центром у м. Олевськ. Вивчення Поліської Січі поглибилося у працях В. Дзьобака [1000; 1001; 1002]. При деяких дискусійних моментах дослідники сходяться у думці, що Поліська Січ була

важливим етапом у подальшому розвитку збройних формувань Т. Бульби-Боровця.

Історія Поліської Січі, як і бульбівських УПА (УПА[Б-Б]) та Української народної революційної армії (УНРА), комплексно проаналізована у дослідженнях С. Стельниковича. Разом із розглядом військових дій січовиків нами охарактеризовано державотворчу діяльність Поліської Січі в період Олевської республіки (серпень – листопад 1941 р.), наголошено на соціально-економічному та культурно-духовному житті «республіки», розкрито роль демобілізованих січовиків в ініційованій гітлерівцями акції зі знищення єврейського населення Олевська 19 листопада 1941 р. тощо [1158; 1181; 1190; 1194; 1257]. Водночас хочемо звернути увагу на деякі виявлені неточності у наших дослідженнях, а саме: «першого розпуску» Поліської Січі 16 вересня 1941 р. [1181, с. 134–135; 1257, с. 90] як такого не було. Теза про «перший розпуск» 16 вересня 1941 р. з'явилася через помилку в перекладених російською мовою наказах Поліської Січі, упорядкованих у фондах Державного архіву Рівненської області (місце розміщення україномовних оригіналів цих документів наразі невідоме). Радянські перекладачі замість «16 ноября» (листопада) 1941 р., коли, власне, вже було розпущено формування, помилково вказали «16 сентября» (вересня) 1941 р. [402, арк. 3–4].

Окрім вивчення діяльності Поліської Січі, деяких аспектів функціонування ОУН(Б) та ОУН(М), С. Стельниковичем підняті питання формуванням окупаційних органів влади на території Житомирсько-Вінницького регіону, охарактеризовано прояви національної, господарсько-колоніальної політики гітлерівців, повсякденного життя місцевого населення, здійснено спробу аналізу соціокультурних процесів та пропаганди в генеральному окрузі «Житомир» [1159; 1160; 1161; 1162; 1163; 1164; 1165; 1166; 1167; 1168; 1169; 1170; 1171; 1172; 1173; 1174; 1175; 1176; 1177; 1178; 1179; 1180; 1182; 1183; 1184; 1185; 1186; 1187; 1188; 1189; 1191; 1192; 1193; 1195].

Порівняно незначна кількість спеціальних наукових розвідок нині присвячуються вивченню радянського руху опору. На комуністичний

партизансько-підпільний рух Житомирщини і Вінниччини звернена увага як у, власне, регіональних [952; 1134; 1209], так і загальних тематичних дослідженнях. Серед загальних робіт важливими, зокрема, є праці А. Кентія, В. Лозицького та М. Слободянюка [1041; 1042; 1044]. Сучасні дослідження радянського руху опору, які спираються на широку джерельну базу, здебільшого спрямовані на його переоцінку, показу об'єктивної картини розвитку та діяльності партизанських загонів і більшовицького підпілля.

В останні роки об'єктом пошуку українських істориків усе частіше виступають соціокультурні процеси та пропаганда на окупованій нацистами території. Значним внеском у вивчення соціокультурного життя Житомирсько-Вінницького регіону є дослідження, у тому числі загальні, В. Гінди. Учений комплексно аналізує освітні процеси в українській частині генерального округу «Житомир» (діяльність освітніх установ у контексті суспільно-політичного життя регіону, функціонування навчальних закладів, вплив на навчання і виховання дітей та молоді громадських організацій тощо) [976; 977; 1245]; звертає увагу на прояви культури й спорту в регіоні [975; 979; 980]. Об'єктами вивчення інших учених, серед яких П. Григорчук, Ю. Зінько, О. Салата, Л. Семенко, Д. Червінський, стали офіційна періодика, театральне життя, освітні процеси тощо на окупованій території Вінницької області [1023; 1145; 1147; 1212]. Чільне місце у дослідженні пропаганди відводиться аналізу нацистської екзгумації жертв радянського НКВС у Вінниці [992; 1128].

Епізодично Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації характеризується у деяких працях з історії підприємств, установ, населених пунктів, районів регіону, областей загалом. Як правило, до таких досліджень включені розділи (підрозділи), у яких коротко розглянуто становище того або іншого підприємства, установи [1013; 1102], населеного пункту [950; 1069; 1152], району [937; 949; 1033] чи області (переважно Житомирської) [1015; 1027] в часи гітлерівської окупації. Провідними тут здебільшого залишаються теми про мобілізаційні заходи радянської влади, руйнування, «новий порядок», злочини

окупаційної влади, вивезення молоді до Німеччини, радянський підпільний і партизанський рух.

Важливе значення для аналізу різних аспектів нацистської окупаційної політики загалом, її проявів у Житомирсько-Вінницькому регіоні мають інші, не зазначені вище загальні роботи сучасної української історіографії Другої світової війни. Серед них привертають увагу дослідження, присвячені аналізу бойових дій (О. Лисенко, І. Муковський) [1105], формування та діяльності органів нацистського управління, як і карально-репресивної системи (Т. Вронська, О. Гончаренко, І. Дерейко, М. Куницький, В. Кучер, О. Лисенко, П. Рекотов) [960; 983; 984; 985; 999; 1079; 1140], гітлерівської національної (О. Іванов, М. Коваль, П. Медведюк) [1026; 1061], господарсько-колоніальної політики та повсякдення місцевого населення (О. Перехрест, О. Потильчак, В-на Шайкан) [1124; 1253; 1217], українського національного руху опору (І. Дробот, І. Ільюшин, А. Кентій, Ю. Киричук, С. Кульчицький, В. Кучер, Г. Стародубець, О. Сушко, П. Чернега та інші) [1005; 1006; 1040; 1046; 1114; 1115; 1116; 1156], соціокультурного життя (М. Коваль, О. Лисенко, І. Спудка) [1060; 1248; 1256], зокрема й пограбування історико-культурних цінностей (В. Калашнікова, Н. Кашеварова, С. Кот, Т. Себта) [1035; 1039; 1072; 1146], пропаганди (М. Михайлюк, О. Салата, О. Стасюк) [1249; 1254; 1157] тощо.

Цінними також є тематичні монографії М. Головка [982], В. Гриневича [989], М. Коваля [1058; 1059], М. Куницького [1078], В. Кучера й О. Потильчака [1082], В. Литвина [1086], І. Патриляка та М. Боровика [1122], А. Трубайчука [1198]; колективні узагальнюючі видання, серед яких 4-й том книги «Політична історія України: ХХ ст.» [1136], 2-й том видання «Україна і Росія в історичній ретроспективі» [1207].

Особливо необхідно відзначити колективне узагальнююче видання (у 2-х книгах) «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» [1204; 1205]. Його численні автори, серед яких І. Ветров, С. Гальчак, В. Гінда, О. Гончаренко, І. Дерейко, М. Дубик, Т. Заболотна, А. Іржавська, Н. Кашеварова, А. Кентій, С. Кот, В. Левикін, О. Лисенко, В. Лозицький, О. Марущенко, М. Михайлуца,

М. Михайлюк, В. Нахманович, Т. Пастушенко, І. Патриляк, І. Перехрест, О. Перехрест, Т. Першина, І. Поїздник, О. Потильчак, М. Слободянюк, В. Стецкевич, В. Трофимович, М. Тяглий, В-на Шайкан, В-рій Шайкан, М. Шевченко та інші, піднімають широке коло питань та висловлюють сучасний погляд на події, пов'язані з участю України у Другій світовій війні. У полі зору істориків – методологія та історіографія, бойові дії на німецько-радянському фронті, окупаційний режим, повсякдення, рух опору, суспільно-політичні та соціокультурні процеси тощо.

В умовах швидкого розвитку і зростаючого значення новітніх інформаційних технологій у рамках сучасної української історіографії вважаємо за необхідне виокремити в окрему групу історіографічні інтернет-ресурси досліджуваної проблематики. Історіографічна база становища Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації переважно представлена на регіональних сайтах і порталах органів влади, органів місцевого самоврядування, міст, музеїв, поодиноких спеціалізованих історичних ресурсах, електронних ЗМІ Житомирської й Вінницької областей. На вказаних ресурсах здебільшого містяться короткі довідкові матеріали науково-популярного й публіцистичного характеру з історії населених пунктів, районів, областей (Житомирської і Вінницької), у тому числі періоду нацистської окупації, авторства місцевих істориків-краєзнавців та журналістів [1277; 1278; 1280; 1281]. Популярною в мережі інтернет є тематика про ставки Гітлера «Вервольф» [1289; 1291; 1292] та Гімлера «Гегевальд» [1261; 1290].

Музейні веб-ресурси з історії гітлерівського окупаційного режиму репрезентовані сайтом Вінницького обласного краєзнавчого музею. Тут у ряді підрубрик рубрики «Історико-меморіальний комплекс пам'яті жертв фашизму» [1275] розміщена довідкова інформація про філію Вінницького обласного краєзнавчого музею – Історико-меморіальний комплекс пам'яті жертв фашизму, споруджену у липні 2011 р. на території колишньої ставки «Вервольф»; про історію створення та функціонування ставки, прояви окупаційного режиму на Вінниччині, радянський підпільний та партизанський рух в області. На сайті

також є інформаційна довідка про специфіку роботи музею Вінниці у період нацистської окупації [1276].

Зарубіжна історіографія Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації 1941–1944 рр. в основному репрезентована білоруськими та західними дослідженнями.

Аналіз сучасної білоруської історіографії Другої світової війни зумовлений перебуванням у складі північної частини генерального округу «Житомир» більшості Поліської (нині – у межах Гомельської) та південно-західних районів Гомельської областей. На сьогодні їхнє становище в часи нацистської окупації здебільшого аналізується у загальнобілоруському історичному контексті [929; 1034; 1199], частково – на тематичних наукових конференціях [943; 1045; 1055; 1071; 1098; 1107; 1150; 1151] та в спеціальних виданнях з історії населених пунктів і районів Гомельської області. Серед останніх робіт виділяється серія історико-документальних хронік «Пам'ять», які присвячені історії районів Гомельської області, у тому числі періоду Другої світової війни [1119; 1120; 1121].

Центральними у сучасній білоруській історіографії Другої світової війни (Великої Вітчизняної війни) є теми, що були провідними в радянський час: діяльність партизанського руху та більшовицького підпілля, нацистський окупаційний режим, післявоєнна відбудова країни. Однак вони значно поглибилися, у деяких моментах, як-от при визначенні труднощів початкового періоду становлення партизансько-підпільного руху, ролі партійних органів у його керівництві, піддалися переоцінці. Відбувся перегляд і радянських тез про організований характер мобілізаційних заходів, неочікуваний характер початку війни тощо. Це значною мірою відбувається через введення до наукового обігу великого масиву джерельних матеріалів, зокрема німецьких. Білоруський історик С. Новіков підкреслює, що залучення до наукових досліджень німецьких джерел створює нові умови для вивчення як ходу бойових дій, так і ставить перед білоруськими дослідниками кілька невідкладних завдань. «По-перше, сьогодні історики не мають права дивитися на минуле з інших позицій, окрім як наукових;

по-друге, ми не можемо надалі замовчувати історичні факти, які нині підтверджені документально; по-третє, історична наука потребує не обходити мовчанням і не залишати без аналізу трагічні сторінки історії Великої Вітчизняної війни», – резюмує дослідник [1112, с. 75].

У білоруській історичній науці з'явилися й нові напрямки досліджень, які в радянський період через ідеологічні причини перебували поза сферою наукових пошуків, серед яких, зокрема, питання колабораціонізму, діяльність українських, литовських, польських національних організацій. При цьому особлива увага звертається на ОУН та УПА, які у тому числі поширювали вплив на білоруські землі [1021, с. 141–143]. Поряд зі спробами розгляду українського націоналістичного руху як сили, що протистояла нацистам (у формі так званої «пасивної оборони»: на терор відповідав терором, не допускав вивозу місцевого населення на роботу до Німеччини) та перейшла до активної фази боротьби з радянськими партизанами у середині 1943 р. [1021, с. 143], у ряді публікацій українські національні формування трактуються як «злочинні», оскільки вони боролися проти комуністичної системи, зокрема радянського партизансько-підпільного руху. Приміром, в історико-документальній хроніці «Пам'ять», присвяченій Лельчицькому району, є вкрай негативна оцінка українського самостійницького руху (діяльність білоруського націоналістичного руху не представлена взагалі), а під поняття «націоналіст» невинувато відносяться у тому числі особи, які відкрито співпрацювали з окупаційною владою; саме ж слово «націоналіст» виступає синонімом слова «зрадник». Головний акцент у розділі про Велику Вітчизняну війну зроблено на діяльності радянського партизанського руху й комуністичного підпілля, простежено зв'язок між білоруськими та українськими партизанськими формуваннями на прикордонній поліській території; певна увага приділяється проявам нацистського окупаційного режиму [1120, с. 177–186, 190–198, 201–208].

Західна зарубіжна історіографія, у якій частково (у загальному контексті) або в основному відображена проблематика Житомирсько-Вінницького регіону часів Другої світової війни, репрезентована відносно незначною кількістю робіт

європейських та американських дослідників. Адже, зокрема, в німецькій науковій традиції «український народ впродовж багатьох десятиліть був у тіні домінуючих росіян; йому і досі не приділяють значної уваги. Українську культуру і одну з наймолодших – українську історію помилково розглядали лише як частину російської (та радянської. – Авт.)» [1009, с. 5]. Однак частина зарубіжних праць (які у тому числі видані за сприяння українських діаспорних організацій) усе ж таки присвячені історії України загалом та проблемам Другої світової війни на українських землях. Особливістю таких досліджень є використання німецьких документів із західних архівів.

Орієнтуючись на європейського та американського читача, деякі зарубіжні автори наводять загальну інформацію про нацистську окупацію України, діяльність українського національного руху опору, зокрема УПА, радянського партизанського руху, не залишаючи поза увагою і Житомирсько-Вінницький регіон [1231; 1232; 1240]. Серед загальних робіт зарубіжної історіографії виділяються дослідження К. Беркгофа [931], особливо монографія «Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule» [1229] («Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою» [930]). У книзі комплексно проаналізовано становище в райхскомісаріаті «Україна», акцентовано увагу як на різних проявах гітлерівської окупаційної політики, так і на повсякденному житті місцевого населення, соціокультурних процесах тощо. Аналізу українського національного руху опору присвячена праця Д. Армстронга «Ukrainian nationalism» [1228] («Український націоналізм»), перше видання якої з'явилося у США 1955 р. (2-ге – 1963 р., 3-тє – 1990 р.). Учений, вивчаючи діяльність самостійників і загалом оцінюючи їх позитивну роль у національно-визвольній боротьбі України, значну увагу приділяє Житомирсько-Вінницькому регіону як одному із найбільш важливих у політиці націоналістичних сил на Наддніпрянській Україні. Д. Армстронг, описуючи поширення похідних груп обох ОУН, виняткову роль відводить Житомиру, який був важливою базою ОУН(М), і зауважує, що розвиток подій у місті допомагає визначити роль усього

націоналістичного руху на Сході України в другій половині 1941 р. [1228, р. 65–66].

Деякі зарубіжні дослідження, що принагідно зачіпають Житомирсько-Вінницький регіон, присвячені окремим аспектам нацистської окупації України. Освітні процеси в райхскомісаріаті «Україна» охарактеризовані у книзі Б. Єржабкової «Das Schulwesen und die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941–1944. Im Lichte deutscher Dokumente» («Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті “Україна” [1941–1944] у світлі німецьких документів») [1009]. Західні вчені значну увагу звертають і на нацистську політику переселення під час Другої світової війни, в тому числі на колонізаційні проекти в генеральному окрузі «Житомир» [1233; 1238], інші аспекти гітлерівської окупаційної політики в Східній Європі [1234].

Спеціальні дослідження з історії Житомирсько-Вінницького регіону 1941–1944 рр. представлені комплексом робіт В. Лауер [1084; 1235; 1236], зокрема книгою «Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine» [1237] («Творення нацистської імперії та Голокост в Україні» [1083]). В. Лауер, зосереджуючи увагу на українській частині генерального округу «Житомир» (у її трактуванні – «житомирський регіон»), усесторонньо характеризує Голокост у контексті «творення нацистської імперії», розглядає «остаточне вирішення єврейського питання» як ключовий елемент гітлерівської східної політики. Крізь призму Голокосту вона звертає увагу на формування й діяльність окупаційних органів влади в регіоні, знищення неєврейського населення, нацистські колонізаційні проекти; аналізує протистояння центрального політичного і поліційного керівництва Райху з адміністраторами генерального округу «Житомир». Дослідниця, таким чином, намагалася з’ясувати місцеві особливості окупаційної політики та їхній вплив на формування загальної політики гітлерівців.

Отже, історіографічний аналіз засвідчує, що становище Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації 1941–1944 рр. ще не виступало предметом комплексного історичного дослідження. В радянській, українській еміграційній, сучасній українській та зарубіжній історіографії

отримали певний розвиток лише деякі напрямки окресленої проблематики, інші ж представлені контекстуально або не розглядалися взагалі.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження складають неопубліковані документи та матеріали ряду центральних, обласних, відомчих архівів України й Республіки Білорусь, збірники опублікованих документів і матеріалів, мемуарна література й неопубліковані спогади очевидців, періодика воєнного періоду, джерельні інтернет-ресурси.

Неопубліковані архівні документи і матеріали представлені у фондах восьми архівів України та одного архіву Республіки Білорусь: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного), Державного архіву Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), Державного архіву Вінницької області (Держархів Вінницької обл.), Державного архіву Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), Державного архіву Гомельської області Республіки Білорусь (Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці, ДАГВ), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Архіву Управління Служби безпеки України в Житомирській області (АУ СБУ ЖО).

Архівні джерела з історії Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації – це німецькі (у тому числі так звані «окупаційні фонди», тобто фонди органів управління, організацій, установ, підприємств і формувань, які здійснювали режим окупації або ж діяли під контролем нацистської окупаційної влади), радянські документи та матеріали, а також джерела українського самостійницького руху періоду Другої світової війни. Їх мовна основа – німецька, російська, українська (у ДАГВ – частково і білоруська).

Увесь джерельний масив ЦДАВО України, який стосується історії Житомирсько-Вінницького регіону періоду нацистської окупації, можна поділити на чотири групи: «окупаційні фонди»; фонди організацій і формувань українського руху опору; радянських державних комісій з розслідування злочинів нацистів і встановлення заподіяних ними збитків на території України в період війни; архівні колекції. Окремо виділяються фонди радянських органів влади та управління післявоєнного періоду, у яких проблематика Другої світової війни представлена додатково [922, с. 32].

Документи одного із центральних окупаційних фондів ЦДАВО України – ф. 3206 («Рейхскомісаріат України») – відображають загальні питання нацистської окупаційної політики, методи її реалізації на території райхскомісаріату «Україна» і на рівні окремих генеральних округів; дозволяють визначити адміністративно-територіальний устрій генерального округу «Житомир» тощо. Ф. 3676 («Штаб імперського керівника [рейхсляйтера] Розенберга для окупованих східних областей») містить матеріали Оперативного штабу райхсляйтера А. Розенберга, діяльність якого спрямовувалася на вилучення історико-культурних цінностей на загарбаних гітлерівцями територіях. Документи ф. 3676 також стосуються питань організації архівної, бібліотечної, музейної справи, виходу офіційних україномовних газет на території Житомирсько-Вінницького регіону. Донесення референта у справах фольксдойче при начальнику фронтового оперативного відділу групи армій «Південь» доктора Карла Штумппа, матеріали організації німецьких поселень засвідчують практичні кроки реалізації колонізаційних проектів нацистів та налагодження життя фольксдойче в Житомирському генеральному окрузі. У фонді знаходимо оригінал німецького щомісячного педагогічного видання «Der volksdeutsche Erzieher» («Педагог-вихователь для фольксдойче»), який з початку 1943 р. виходив при генеральному комісарі Житомира, та звіт уповноваженого у справах освіти німецької колонії Гегевальд Карла Швінгеля від 27 грудня 1943 р., який характеризує специфіку організації освітнього життя на території німецької колонії. Деякі документи, серед яких німецькі статистичні відомості про кількість шкіл для фольксдойче на

території округу станом на 15 червня 1941 р., є неточними (значно завищеними) [22, арк. 61].

До ф. 3736 («Табір козацького легіону німецької армії») включений список керівного та рядового складу бойової сотні козацького легіону Бердичева, який перебував у складі німецьких збройних сил. Серед документів ф. 3959 («Український центральний комітет»), який тематично не стосується генерального округу «Житомир», до однієї зі справ вміщено матеріали відділу пропаганди Житомирського обласного управління, який контролювався мельниківцями. «Повідомлення з окупованих східних областей» впорядковані у ф. 4328 («Штаб командування начальника поліції безпеки і служби безпеки для окупованих східних областей»). Це переклад німецькомовних матеріалів, які уклалися штабом командування начальника поліції безпеки та служби безпеки в Берліні на основі донесень окружних управлінь поліції безпеки з окупованої території. У післявоєнний період «Повідомлення з окупованих східних областей» були звинувачувальним документом на Нюрнберзькому процесі [39, арк. 1]. У ф. 4328 знаходимо інформацію про попередження нацистськими органами диверсій на підприємствах Житомирсько-Вінницького регіону, вивіз місцевого населення на примусові роботи до Німеччини, діяльність радянського партизанського та українського самостійницького рухів тощо.

Документи українського руху опору ЦДАВО України, які характеризують діяльність націоналістів у регіоні, представлені матеріалами ОУН(Б), ОУН(М) та Поліської Січі Т. Бульби-Боровця. Найбільшим за змістовим наповненням є ф. 3833 («Крайовий провід [керівництво] Організації українських націоналістів [ОУН] на західноукраїнських землях»). У ньому присутні кореспонденція між обласним і міським управліннями Житомира та Я. Стецьком з приводу львівського Акту 30 червня 1941 р. і організаційних моментів початку роботи зазначених управлінь; звіти бандерівців по створенню допоміжних органів влади на Житомирщині й Вінниччині, про суперництво з мельниківцями за вплив на місцеве населення; відомості про рейди УПА на Житомирщину у середині 1943 р.

та стан деяких районів області в цей час. До фонду включені друковані видання бандерівців і мельниківців різних років, інші пропагандистські матеріали.

Для радянських органів, які займалися комплектуванням архівних фондів у післявоєнний час, усе, що було антирадянським, автоматично підпадало під поняття «націоналістичне». Саме цим можна пояснити включення до ф. 3833 брошури «Правда про “партизанський рух”». Показання офіцера “Українського штабу партизанського руху” капітана Русанова» [31, арк. 1–24], яка у назві відповідної справи означена «націоналістичною». Насправді ж це нібито стенограма допиту полковником Російської визвольної армії (РВА) полоненого капітана Олександра Дмитровича Русанова, який на різних посадах працював в УШПР. У брошурі дискредитуються центральне керівництво партизанським рухом в Україні та деякі партизанські командири. Пізніше радянська сторона хоч і визнала факт співпраці О. Д. Русанова з РВА, усіляко спростовувала його добровільність у написанні вказаної брошури, заявивши, що вона сфабрикована [131, арк. 5–7].

Діяльність українського національного руху на території Житомирсько-Вінницького регіону частково відображена у документах ф. 3837 («З’єднання південних груп Української повстанської армії “УПА-Південь”») та ф. 3838 («З’єднання північних груп Української повстанської армії “УПА-Північ”»). Серед них, зокрема, бандерівські суспільно-політичні огляди «По Україні» за окремі місяці 1943 р., у яких характеризується загальна суспільно-політична обстановка та умови життя місцевого населення, представлена інформація про рейди УПА на схід, їх вплив на місцеве населення, збройні сутички з німцями та радянськими партизанами.

Фонди радянських державних комісій з розслідування злочинів нацистів, встановлення заподіяних ними збитків та дослідження історії Великої Вітчизняної війни представлені ф. 3538 («Українська республіканська надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками»). Фонд містить організаційні матеріали Житомирської та

Вінницької облкомісії, деяку інформацію про збитки, заподіяні територіям, які входили до складу генерального округу «Житомир».

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 р. була створена Надзвичайна державна комісія зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і спричинених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (НДК СРСР) [867, с. 96]. 5 березня 1943 р., відповідно до Постанови Ради Народних Комісарів (РНК) СРСР, розпочала роботу Українська республіканська комісія з обліку збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками (УРК). Постановою також було затверджено Положення про Надзвичайну державну комісію СРСР, визначався склад республіканських, крайових та обласних комісій. Основним завданням останніх було всебічне сприяння НДК СРСР, тобто збирання та опрацювання даних про збитки і злочини гітлерівців [1089, с. 93]. Акти цих комісій стали основою узагальнених до масштабів країни даних, згодом оприлюднених НДК СРСР [922, с. 23], які виступали як звинувачувальні на Нюрнберзькому процесі.

Важливими для вивчення нацистської окупації Житомирсько-Вінницького регіону є архівні колекції ЦДАВО України. До ф. 4217 («Колекція фотодокументів і негативів про партизанський рух в Україні у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – “Партизан України”») включені матеріали (фотодокументи та негативи) однойменної виставки. В одній зі справ ф. 4217 фотокопія карти «Партизанський край» географічно окреслює територію, підконтрольну радянському партизанському руху станом на весну 1943 р. Переважна частина партизанського краю (зони) розміщувалася у межах північної частини Житомирського генерального округу [38, арк. 1].

Документи ф. 4620 («Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.») тематично можна поділити на ті, що стосуються радянського партизанського руху та політики нацистської окупаційної влади. У фонді представлений значний масив документів партизанських відділів і з'єднань Житомирської та Вінницької областей, ЦШПР, УШПР, тематичні виписки з газет,

радянські листівки, інші пропагандистські матеріали; свідчення про каральні операції німців проти партизанського руху та діяльність націоналістів у регіоні. Об'єктивність окремих матеріалів, зокрема свідчень очевидців, представлених у фонді, можна поставити під сумнів.

Документи ф. 4620, які відображають політику нацистської окупаційної адміністрації, – це проміжні та узагальнюючі матеріали Житомирської й Вінницької обласних комісій з розслідування злочинів нацистів і встановлення заподіяних ними збитків, виписки з наказів німецького військового та цивільного керівництва, адміністраторів райхскомісаріату «Україна», генерального округу «Житомир» тощо. Особливу цікавість становлять переклад німецькомовного путівника по м. Вінниця [76, арк. 1–7], матеріали для радянських збірників документів (наприклад, для збірника «Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр.», 1948) [64, арк. 1–67; 858] та інші.

У ф. 4620 присутні тексти перших дисертаційних досліджень, у яких піднімаються питання становища Житомирсько-Вінницького регіону в часи нацистської окупації. Серед таких: дисертації О. А. Стрельцова «Житомирщина під час німецько-фашистської окупації (VII.1941 р. – XII.1943 р.)» [66, арк. 1–135] та Т. І. Халєпо «Масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України» [59, арк. 1–217].

Важливими є матеріали ф. КМФ-8 («Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях»). Фонд сформований на основі замікрофільмованих Національним архівом США трофейних німецьких документів, які на завершальному етапі Другої світової війни перейшли під контроль американського військового командування. У вересні 1965 р. ці мікрофільми були придбані Головним архівним управлінням УРСР в американської сторони та передані на зберігання до Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (нині – ЦДАВО України) [922, с. 48]. Разом із документами 1939–1945 рр., які відображають хід

військових дій та загальні аспекти нацистської політики у різних частинах окупованої Європи, значна їх кількість стосується Житомирського генерального округу. Це в основному матеріали військової адміністрації, Міністерства окупованих східних територій, райхскомісаріату «Україна», житомирського генерального комісаріату, гебітскомісаріатів.

Документи ф. КМФ-8 дозволяють простежити особливості утвердження військових окупаційних структур у регіоні, формування допоміжних органів влади, політику військової адміністрації. Значний джерельний масив фонду відображає процеси формування адміністративно-територіального устрою генерального округу «Житомир», цивільних окупаційних структур та різні напрямки їхньої політики, стан економічної, соціальної та духовної сфер окупованої території; німецьку колонізацію регіону; діяльність радянського партизанського руху.

Серед окремих документів ф. КМФ-8 необхідно звернути увагу на доповідь керівника головного відділу харчування та сільського господарства житомирського генерального комісаріату, озвучену 16 червня 1943 р. у Вінниці. У доповіді піднімаються питання не лише сільського господарства та специфіки втілення аграрних реформ у генеральному окрузі, а й інші аспекти нацистської політики та діяльність партизанського руху [78, арк. 281–285].

Додаткову інформацію знаходимо у фондах радянських органів влади та управління післявоєнного періоду, зокрема у ф. 1 («Верховна Рада Української РСР»). Тут є оперативно-розвідувальні зведення УШПР, інформація про бойові операції партизанів, довідка про кількість партизанських підрозділів і партизан, які діяли на території України, у тому числі в Житомирсько-Вінницькому регіоні, в період війни тощо.

Частина документів переважно радянського та німецького походження з історії Житомирсько-Вінницького регіону 1941–1944 рр. міститься у фондах ЦДАГО України. У рамках дослідження доцільним видається їх поділ за тематичною спрямованістю: документи, які характеризують діяльність комуністичного партизансько-підпільного руху; нацистський окупаційний режим;

діяльність формувань українського самостійницького руху. Деякі фонди архіву водночас відносяться до різних тематичних груп.

Серед фондів ЦДАГО України особливу увагу привертають оп. 22, 23, 70 ф. 1 («Центральний комітет Комуністичної партії України»), ф. 7 («Центральний комітет ЛКСМУ»), ф. 57 («Колекція документів з історії Комуністичної партії України»), ф. 62 («Український штаб партизанського руху»), ф. 65 («З'єднання партизанських загонів Житомирської області»), ф. 67 («Житомирська партизанська дивізія ім. М. Щорса»), ф. 75 («Вінницьке партизанське з'єднання»), ф. 166 («Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР»).

Документи найбільшої тематичної групи, що відображають діяльність радянського партизанського й підпільного руху, представлені в усіх вказаних фондах. Це – матеріали ЦШПР, УШПР, радянських партизанських загонів і з'єднань, більшовицького підпілля, німецькі документи. Серед них, у тому числі, – підсумкові звіти Житомирського, Вінницького обласних комітетів КП(б)У та ЛКСМУ. Матеріали архіву частково стосуються і діяльності партизанського руху в Поліській області Білорусі, більша частина якої була включена до складу генерального округу «Житомир».

Деякі радянські документи вказаних фондів ЦДАГО України, у першу чергу документи партизанських загонів і з'єднань, грішать «приписками», для них притаманна лише позитивна характеристика діяльності комуністичного опору. В архіві також знаходимо матеріали, які свідчать про не уставні відносини у партизанських відділах, прояви злочинних антисоціальних дій партизан щодо місцевого населення [140, арк. 3–28зв.].

Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону характеризують матеріали партизанських загонів й більшовицького підпілля, УШПР, ЦК КП(б)У, обласних і республіканської комісії зі встановлення та розслідування злочинів гітлерівців тощо. Становище на окупованих територіях Житомирської, Вінницької, Поліської областей проаналізоване у звіті Вінницького партизанського з'єднання Я. І. Мельника [150, арк. 119–128; 151, арк. 26–34]. Нацистський режим на Вінниччині

характеризується в розвідувальному зведенні № 11 «Про становище в окупованій ворогом Вінницькій області» станом на 30 вересня 1942 р. тимчасово виконуючого обов'язки народного комісара внутрішніх справ УРСР Савченка на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова [121, арк. 13–31]. Його доповнює інформація секретаря Вінницького обкому КП(б)У Д. Т. Бурченка від 31 серпня 1943 р. на ім'я М. С. Хрущова та Д. С. Коротченка [103, арк. 5–11].

Важливе значення для характеристики нацистського окупаційного режиму мають і матеріали німецького походження. Приміром, в одному із документів є відомості штадткомісара Вінниці Ф. Маргенфельда, вінницького гебітскомісара Ф. Халле та місцевого німецького церковного керівника про політичне становище регіону, прояви окупаційної політики, настрої населення тощо [129, арк. 4–6].

Відносно незначна частина радянських і німецьких документів ЦДАГО України стосуються діяльності українського самостійницького руху на території Житомирської і Вінницької областей. У першу чергу – це інформація партизанських загонів і з'єднань, більшовицького підпілля про протистояння із самостійницьким рухом. При цьому, для радянських документів притаманні негативні оціночні судження. Особливо характерною, ідеологічно зумовленою та необ'єктивною є одна із радянських довідок про діяльність націоналістів на територіях Житомирської, Рівненської й Волинської областей, де зазначено: «У перший же рік війни українські націоналісти показали себе заклятим ворогом українського народу, який шукає влади, не гребує будь-якими засобами для досягнення своїх жадібних цілей. Німці виганяють націоналістів як таких, що не виправдали їх надію» [148, арк. 1].

У фондах ЦДАГО України, як і ЦДАВО України, знаходимо «Повідомлення з окупованих східних областей», джерельний потенціал яких проаналізовано вище.

Серед джерельної бази вітчизняних архівів, яка відображає історію Житомирсько-Вінницького регіону періоду Другої світової війни, необхідно звернути увагу на кінодокументи ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Традиційно вони поділяються на три групи: кіножурнали, документальні фільми,

кіносюжети виробництва радянських кіностудій; окремі радянські не змонтовані сюжети (фонд так званого «кінолітопису»); трофейна німецька кінохроніка [1206, с. 7–9]. Не вдаючись до деталізації, у рамках регіональної проблематики залежно від походження пропонуємо виділи дві групи кінодокументів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного: радянські та німецькі (трофейні). У межах першої групи необхідно диференціювати підгрупи кінодокументів, які відображають діяльність комуністичного партизанського руху, та кіноматеріали, що засвідчують злочинні дії нацистського режиму, у першу чергу руйнацію міст регіону.

Як радянські, так і німецькі кінодокументи ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного – це передусім ідеологічні матеріали, поява яких зумовлювалася відповідними органами пропаганди. Як зауважує у зверненні до читача в анотованому каталозі кіножурналів, документальних фільмів, кіносюжетів і спецвипусків «Україна і Друга світова війна» О. Лисенко: «Попри заідеологізованість і цензурні табу, у кінодокументах фіксувалися фрагменти реального життя. Нехай не в усій його суперечливій складності й повноті, – та все ж справжнє, а не змальоване уявою митця» [1206, с. 5]. Вони, таким чином, візуалізують окремі трагічні сторінки вітчизняної історії періоду війни.

Підгрупа радянських кінодокументів, яка засвідчує діяльність комуністичного руху опору в регіоні, включає не менше, ніж три тематичні збірники кіносюжетів [161; 162; 163] та кінофільм «Битва за нашу Радянську Україну» [160], підготовлені Центральною та Українською студіями кінохроніки впродовж 1943 р. Кінофільм «Битва за нашу Радянську Україну», художнім керівником якого виступив О. Довженко, на відміну від німих кіносюжетів, представлений у звуковому російськомовному варіанті.

Друга підгрупа радянських кінодокументів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, які свідчать про злочини нацистів у регіоні, включає кілька кіносюжетів Центральної студії кінохроніки [164; 165; 168] та 1-й номер кіножурналу «Радянська Україна» за 1944 р. виробництва Української студії кінохроніки [159]. Час їх виготовлення – 1941–1944 рр. Серед значно зруйнованих міст у результаті бойових дій та нацистської окупації, до яких вступають

регулярні частини Червоної армії, зокрема 1-го Українського фронту, на завершальному етапі війни фігурують Житомир, Бердичів, Малин. Кіносюжет «Зруйнування Житомира» відображає картину руйнації міста німецькою авіацією ще у середині 1941 р. [168].

Трофейна німецька кінохроніка була передана до фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного впродовж 1943–1947 рр. обласними конторами радянського Головкинопрокату; до 1998 р. вона перебувала на секретному зберіганні [1206, с. 9]. Серед різних видів німецьких кінодокументів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного дві одиниці зберігання тематично стосуються Житомирсько-Вінницького регіону періоду нацистської окупації. Це: німецький тижневий огляд (кіножурнал № 594), у якому, окрім іншого, демонструється відкриття сільськогосподарської виставки у м. Радомишль на Житомирщині [167], та кіносюжет про розкопки й ексгумацію жертв радянського НКВС кінця 1930-х років у м. Вінниці [166]. Обидва зразки кінохроніки – звукові україномовні стрічки виробництва німецьких кіностудій ЦФО та УФА.

Будучи ідеологічним матеріалом, кінохроніка і про відкриття сільськогосподарської виставки у Радомишлі, і про розкопки жертв вінницького НКВС у першу чергу цінна не стільки фактичним змістовим наповненням, скільки пропагандистським підходом нацистів. Адже у першому випадку місцевому населенню потрібно було показати «нові шляхи до поліпшення сільського господарства в різних його ділянках» під німецьким керівництвом, а в другому – кінохроніка поряд з пресою та радіо мала стати одним із засобів впливу на українців під час широкої антирадянської пропагандистської кампанії нацистів у другій половині 1943 р.

Документи періоду Другої світової війни у Держархіві Житомирської обл. представлені у понад 400 фондах [922, с. 175], більшість з яких – «окупаційні фонди», 1 фонд – Житомирської обласної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників на території Житомирської області (ЖОК), колекційні зібрання, а також фонди, у яких проблематика Другої світової війни представлена як додаткова.

Увесь масив «окупаційних фондів» Держархіву Житомирської обл. репрезентує діяльність нацистської цивільної адміністрації (генеральний комісаріат, гебітскомісаріати, штадткомісаріат Житомира), українського допоміжного управління (обласне, районні, міські, сільські), інших окупаційних установ та організацій. Серед таких: ф. Р-1151 («Житомирський генералкомісаріат»), ф. Р-1152 («Житомирський гебітскомісаріат»), ф. Р-1153 («Житомирське обласне управління»), ф. Р-1154 («Житомирська райуправа»), ф. Р-1155 («Житомирський штадткомісаріат»), ф. Р-1156 («Редакція газети “Голос Волині”»), ф. Р-1162 («Звягельська міська управа»), ф. Р-1166 («Житомирський кінотеатр тресту “Українфільм”»), ф. Р-1168 («Український комітет с. Врублівка Романівського району Житомирської області»), ф. Р-1175 («Троянівська районна управа»), ф. Р-1182 («Козятинський гебітскомісаріат»), ф. Р-1186 («Черняхівська районна управа»), ф. Р-1187 («Бердичівська районна управа»), ф. Р-1188 («Бердичівська міська управа»), ф. Р-1293 («Ярунська районна управа»), ф. Р-1371 («Романівська районна управа»), ф. Р-1388 («Центральне бюро реєстрації фольксдойче»), ф. Р-1426 («Базарська районна управа»), ф. Р-1440 («Редакція газети “Звягельське слово”»), ф. Р-1445 («Олевська районна управа»), ф. Р-1452 («Ружинський гебітскомісаріат»), ф. Р-1465 («Звягельський гебітскомісаріат»), ф. Р-1554 («Ружинська районна лікарня райвідділу охорони здоров'я»), ф. Р-1568 («Коростишівська міська управа»), ф. Р-1632 («Житомирський історичний архів Українського бюро Житомирського генерального комісаріату»), ф. Р-1645 («Базарська районна поліція»), ф. Р-2033 («Вчорайшенська районна управа»), ф. Р-2465 («Овруцька насіннева лабораторія»). Вони відображають діяльність військової і цивільної окупаційної адміністрацій, допоміжного управління, органів карально-репресивної системи, господарсько-колоніальну й колонізаційну політику гітлерівців, діяльність формувань національного та комуністичного рухів, соціокультурні й пропагандистські процеси у регіоні.

Основне значення для дослідження становища Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації має ф. Р-1151. У ньому зібрані матеріали центрального органу нацистської цивільної адміністрації генерального округу

«Житомир» – житомирського генерального комісаріату. Серед конкретних документів ф. Р-1151, про які необхідно сказати: німецький довідник про генеральний округ «Житомир» від 15 березня 1942 р. [230, арк. 1–25], звіт Е. Лейзера за березень – квітень 1943 р. [227, арк. 1–18], інформація про чисельний склад й місце дислокації українських шуцманшафшт батальйонів [248, арк. 2], наказ Ф. Заукеля керівництву округу про щоденний набір на примусові роботи до Райху 1 тис. жителів [249, арк. 57], накази генерального комісара Е. Лейзера про організацію німецьких колоній Гегевальд [224, арк. 16; 226, арк. 31] і Фьорстерштадт [229, арк. 7–7зв.; 237, арк. 18–18зв.] та інші.

Значний джерельний потенціал має ф. Р-2636 «Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни», який належить до групи фондів радянських державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України в період війни.

ЖОК була створена 25 січня 1944 р. постановою виконкому Житомирської обласної ради і Бюро обкому КП(б)У для сприяння НДК СРСР. До її складу ввійшли голова Співак (секретар обкому КП(б)У), заступник голови Рожанчук (в. о. голови виконкому обласної ради), члени комісії відповідальний секретар Харченко, полковник Шаповалов, професор Фінн, священник Тислюкевич, лікар Столиця. У складі семи осіб був затверджений робочий апарат Комісії [318, арк. 13; 320, арк. 16]. Постанова Бюро Житомирського обкому КП(б)У й виконкому облради також пропонувала райкомам і міськкомам КП(б)У, виконкомам районних і міських рад організувати районні та міські комісії; а керівники державних установ, кооперативних і громадських організацій, директори підприємств, МТС, радгоспів, голови колгоспів та сільрад зобов'язувалися негайно приступити до виявлення й обліку збитків. Облік збитків проводився складанням актів відповідно до встановлених форм і норм оцінок, затверджених РНК СРСР 17 червня 1943 р. [326, арк. 11].

У межах Житомирської області для визначення збитків періоду нацистської окупації було організовано 34 районні, 4 міські, 990 сільських, 1921 колгоспну

комісії; відповідні комісії були також створені при кожному підприємстві, установі, організації. В оформленні документів обласної Комісії взяло участь 35 850 осіб [318, арк. 13; 320, арк. 16].

Документи ф. Р-2636, відповідно до напрямків діяльності робочого апарату ЖОК, можна поділити на 6 груп: матеріали з виявлення та обліку збитків по сільському господарству; по промисловим підприємствам, транспорту й комунальному господарству; по кооперативним і громадським організаціям; по навчальних закладах, закладах мистецтва, охорони здоров'я й релігійних культур; по справах злодіянь над громадянами; по виявленню та обліку збитків, нанесених громадянам і їх майну [326, арк. 10–11]. У дійсності ж така класифікація є досить умовною.

Здебільшого документи ЖОК оформлювалися протягом 1944 р. Окремі матеріали ф. Р-2636, пов'язані з виявленням додаткових обставин, долучені до архівних справ значно пізніше [341, арк. 72а]. За рівнем узагальнення вони поділяються на висновки, відомості, довідки, доповіді, доповідні записки, протоколи допитів, протоколи засідань Комісії, реєстри, статистичні звіти тощо. Усі первинні матеріали узагальнені і представлені у підсумковій «Доповіді про результати роботи Житомирської Обласної Комісії з обліку збитків і розслідування злочинів, здійснених німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками на території Житомирської області УРСР» [318, арк. 1–15; 320, арк. 3–18].

На сьогодні особливої уваги дослідників потребують первинні матеріали ЖОК, пов'язані з виявленням злодіянь над окремими громадянами та нанесеними збитками їхньому майну, документи про руйнацію господарських та соціальних установ, закладів культури, освіти на території Житомирської області, які представлені у значній кількості справ ф. Р-2636 і потребують введення до наукового обігу. Частково документи ЖОК дозволяють відтворити умови життя й побуту міського та сільського населення, релігійне становище, характер економічної окупаційної політики нацистів, своєрідність використання ними місцевої робочої сили тощо. Первинні та підсумкові матеріали Комісії є

важливими для визначення кількості втрат серед цивільного місцевого населення, у тому числі в контексті політики Голокосту, військовополонених, оstarбайтерів; для виявлення матеріальних збитків, завданих підприємствам, організаціям, установам, окремим громадянам Житомирської області.

Однак деякі матеріали ЖОК містять суперечності, включають однотипну трафаретну інформацію, яка, очевидно, не завжди відповідає реальності та нівелює спроби визначити специфіку нацистської окупаційної політики на рівні окремих районів, міст і сіл. У таємних обіжниках УРК неодноразово вказувалося на недоліки у роботі обласних комісій, зокрема «повільність, недостатнє розслідування та облік злочинів, відсутність конкретних висновків про розміри заподіяних збитків, а також даних про вбивства та руйнування в результаті бомбардувань і диверсій на територіях, звільнених від нацистських окупантів» [1089, с. 93].

Неузгодженість статистики ЖОК стосується як визначення наслідків окупації, так і відомостей щодо стану різних сфер життя області довоєнного періоду, які виступають порівняльною базою для визначення наслідків руйнувань. У доповідних записках про результати роботи ЖОК рапортувалося про різні статистичні цифри функціонування сфери охорони здоров'я до початку війни, що сприймається як своєрідна «практика приписок». У доповідних записках одного варіанту відзначається, що до початку війни на території області діяло 93 лікарні, 21 лікарський пункт, 69 фельдшерських пунктів, 200 поліклінік на підприємствах і 16 амбулаторій [318, арк. 8; 320, арк. 11]. В інших варіантах доповідних записок наведені інакші цифри: 99 лікарень, 23 лікарські пункти, 730 амбулаторій і фельдшерських пунктів, 307 поліклінік [321, арк. 5; 322, арк. 5]. Пізніше у висновку щодо діяльності ЖОК по відділу охорони здоров'я наголошувалося на значних недоліках роботи Комісії саме у цьому напрямку, було запропоновано вдосконалити представлений матеріал з урахуванням внесених до актів правок [339, арк. 158].

Деякі матеріали ЖОК не позбавлені ідеологічних моментів. Для усебічного обліку злочинів нацистів широко долучалися свідчення та допити очевидців. На їх

основі формувалися підсумкові матеріали. Проте у ряді випадків свідчення очевидців як реальне історичне джерело досить ненадійні через суб'єктивність, емоційність та, головне, через ідеологізованість. Як приклад можна навести свідчення Євгенії Огнев'юк від 24 січня 1944 р., до війни – стахановки 1-го бердичівського шкіряного заводу, кореспондентки кількох загальносоюзних та місцевих газет, яка розповідає про репресії німців у Бердичеві, Ружині та Ружинському районі тощо [324, арк. 13–16а].

Утім, окремі епізоди свідчень Є. Огнев'юк можна поставити під сумнів і трактувати як ідеологічні. Це стосується інформації про ексгумацію нацистами масових захоронень жертв НКВС у Вінниці, про які «очевидиця» згадує: «Навесні 1943 року у Вінницькому парку розкопали багато могил, про які німці писали у своїх газетах, що нібито ці могили заповнені жертвами НКВД. Я зацікавилася цими розкопками і поїхала у Вінницю. Коли я прийшла до Вінницького парку, то побачила дуже багато трупів у могилах. Над могилами стояли люди і оплакували своїх загиблих рідних. Підхожу я до двох жінок, які особливо були убиті горем і запитую: “Коли убили ваших дітей?” Вони мені відповіли: “8 місяців тому”. – Біля цих жінок, з якими я розмовляла, стояли два чоловіки, очевидно, агенти таємної поліції, одягнені у цивільний одяг. Почувши таку відповідь жінок, які плакали, ці чоловіки негайно заарештували їх. Подібних випадків я чула багато. – Так німецькі фашисти перекладали вину за свої звірства на радянську владу» [324, арк. 41зв.].

Представлений документ не витримує наукової критики. Адже, по-перше, те, що у знайдених наприкінці весни – на початку літа 1943 р. масових похованнях перебували тіла жертв НКВС, є об'єктивним фактом (який всіяко приховувався радянською владою). По-друге, чому жінки, з якими розмовляла Є. Огнев'юк, були заарештовані «агентами таємної поліції», а вона, почувши відповідну інформацію, – ні? У такому контексті, мабуть, і слова жінок про те, що їхні діти були вбиті «8 місяців тому» у плані хронології також не відповідають правді.

Як ідеологічні, необ'єктивні й такі, що не витримують наукової критики, можна трактувати деякі інші спогади «очевидців», а також, частково, висновки ЖОК [329, арк. 244–247; 342, арк. 1].

Колекційні зібрання Держархіву Житомирської обл., які стосуються проблематики Другої світової війни, представлені ф. П-1376 («Підпільні організації і партизанські загони, які діяли в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1943 рр. на території Житомирської області»), ф. П-2668 («Фонд спогадів»), ф. Р-4931 («Колекція листів радянських громадян з німецько-фашистської неволі»). Документи колекційних зібрань відображають діяльність партизанського руху та більшовицького підпілля на території Житомирщини, частково – у межах Поліської області Білорусі, самостійницького руху, деякі напрямки нацистської окупаційної політики у регіоні, соціальні процеси, повсякденно-побутове життя населення.

Фонди, у яких досліджувана проблематика представлена як додаткова, – це ф. П-76 («Житомирський обком Комуністичної партії України»), ф. П-211 («Первинна партійна організація педагогічного інституту ім. Франка»), Р-426 («Житомирський обласний державний архів»), Р-3948 («Житомирський обласний відділ у справах будівництва та архітектури»), ф. Р-5013 («Архівно-слідчі справи на громадян, репресованих радянською владою, які реабілітовані у встановленому порядку»). Останню групу фондів Держархіву Житомирської обл. доповнюють ф. Ф-752 («Колекція картографічних матеріалів»), у якому розміщується карта-схема округу Гегевальд від 1 травня 1943 р. [358, арк. 1]; документи нефондової організації, зокрема відео спогадів очевидців про відселення українського населення з колонії Гегевальд, які були зібрані російською знімальною групою при підготовці документального фільму «Тень над Россией. План “Ост”» [359]; листівки, частина яких включно з деякими періодичними виданнями та книгами (брошурами) відноситься до періоду 1941–1943 рр.

У Держархіві Вінницької обл. документи, які відображають становище області в період німецького, а також румунського окупаційних режимів 1941–1944 рр., представлені у понад 500 фондах, серед яких 495 – «окупаційні фонди»,

1 фонд – Вінницької обласної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників на території Вінницької області (ВОК), 5 фондів – архівні колекції [922, с. 94], інші фонди, у яких проблематика окупаційного життя відображена як додаткова.

Серед «окупаційних фондів» архіву як приклад можна назвати ф. Р-1311 («Вінницька обласна управа»), ф. Р-1312 («Вінницька міська управа»), ф. Р-1395 («Вінницький окружний комісар»). Їх документи дозволяють визначити структуру деяких допоміжних управлінь, охарактеризувати прояви господарсько-економічного, соціального та культурно-духовного життя регіону у 1941–1944 рр.

Необхідно зазначити, що доступ дослідників до частини «окупаційних фондів» Держархіву Вінницької обл. ускладнений через їх «задуштування», тобто оброблення порошкоподібною формою інсектициду ДДТ (так званий «дуст»), який є вкрай шкідливим для живих організмів та зберігає агресивні хімічні властивості протягом десятиліть. Разом з тим деякі документи цих фондів опубліковані у спеціалізованих збірниках.

Матеріали ВОК упорядковані у ф. Р-1683 («Вінницька обласна комісія сприяння роботі Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР»). ВОК на чолі з секретарем Вінницького обкому КП(б)У Г. К. Міщенком була створена 14 квітня 1944 р. Однак через організаційні проблеми, зокрема відсутність інструкційних матеріалів, вона розпочала діяльність лише з 20 червня 1944 р. [15, арк. 15]. Значні труднощі у своїй роботі обласна Комісія відчувала й надалі та не змогла виконати поставлені завдання в установлені строки [381, арк. 36].

У рамках єдиного типологічного підходу матеріали ВОК, відповідно до вказаних груп документів ЖОК (ф. Р-2636 Держархіву Житомирської обл.), також пропонуємо розділити на аналогічні умовні групи. Подібними вони є і за часом створення, рівнем узагальнення, джерельним потенціалом. Матеріали ВОК так само містять деякі суперечності у визначенні загальної кількості втрат серед

цивільного населення, військовополонених, чисельності вивезених на примусові роботи до Німеччини, матеріальних втрат тощо.

Проміжні та підсумкові матеріали ВОК, як і ЖОК, надходили до УРК УРСР та до НДК СРСР. На сьогодні в архівних установах України вони укомплектовані у ф. 3538 ЦДАВО України («Українська республіканська надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками») [15, арк. 1–16]. Деякі фотодокументи обох комісій зберігаються у ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного.

Серед фондів архівних колекцій Держархіву Вінницької області важливе значення має ф. Р-4422 («Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Вінницької області та визволення їх радянською армією»). Документи фонду, в основному довідки, містять інформацію про окупацію та звільнення тих або інших населених пунктів, кількість знищеного та депортованого на примусові роботи до Німеччини населення, матеріальні втрати, звірства нацистів у регіоні тощо.

Окрім інших фондів Держархіву Вінницької обл., які відображають проблематику нацистського окупаційного режиму як додаткову, цінним є ф. Р-6023 («Фільтраційні, архівно-слідчі і спостережні справи, трофейні документи, передані з відомчого архіву обласного Управління СБУ»). До нього, зокрема, включені матеріали слідчих справ арештованих та засуджених радянськими органами у післявоєнний час осіб, причетних до націоналістичного руху, працівників окупаційних установ і організацій тощо.

Документи Держархіву Рівненської обл., які стосуються досліджуваної проблематики, представлені у ф. Р-30 («Колекція матеріалів Організації українських націоналістів – Української повстанської армії [ОУН-УПА]»). В основному це матеріали ОУН(Б), бандерівської УПА та Поліської Січі Т. Бульби-Боровця. Серед бандерівських документів особливе значення мають суспільно-політичні огляди «По Україні» за окремі місяці 1943 р. До ф. Р-30 включені документи загального характеру ОУН та УПА, звіти й інформації про роботу відділів УПА на Житомирщині і Вінниччині, пропагандистські інструкції,

листівки, деякі числа підпільних бандерівських періодичних видань. Їхній зміст дозволяє проаналізувати діяльність ОУН-УПА у регіоні, збройні сутички з радянськими партизанами й німцями, взаємини з іншими гілками самостійницького руху.

Документи ДАГВ, які характеризують нацистську окупацію в північній частині генерального округу «Житомир» (більшість Поліської та південно-західні райони Гомельської областей), здебільшого укомплектовані в «окупаційних фондах». Це: ф. Р-1322 («Лоевське районне управління»), ф. Р-1815 («Какуєвицьке волосне управління Василевицького району»), ф. Р-1820 («Мозирське міське і районне управління»), ф. Р-1822 («Сектор суспільної опіки Мозирського міського і районного управлінь»), ф. Р-1845 («Паспортний відділ Житковицького районного управління»), ф. Р-1846 («Житковицьке районне управління»), ф. Р-1847 («Бюро запису актів громадянського стану Житковицького районного управління»), ф. Р-2752 («Лельчицьке районне управління»).

Документи вказаних фондів ДАГВ відображають регіональні й загальні аспекти гітлерівської окупаційної політики, особливості функціонування нацистської цивільної та білоруської допоміжної адміністрацій, життя місцевого населення на півночі генерального округу «Житомир».

У дослідженні проаналізовані деякі документи ГДА СБУ, зокрема ф. 5 («Кримінальні справи на nereабілітованих осіб») та ф. 13 («Колекція друкованих видань КДБ УРСР»). Матеріали ф. 5, які представлені слідчими справами членів бандерівського підпілля й УПА, дозволяють конкретизувати діяльність націоналістичного руху на Житомирщині; документи ф. 13 стосуються загальних аспектів діяльності ОУН(Б) й УПА та бульбівських збройних формувань.

Важливе значення для наукового дослідження мають документи АУ СБУ ЖО, включені до ф. 5 («Архівно-слідчі справи основного фонду») та ф. 6 («Архівно-слідчі справи припиненого фонду»). Це – матеріали слідчих справ заарештованих у післявоєнний час членів і прихильників ОУН(Б), ОУН(М), Поліської Січі, працівників окупаційних установ і організацій, культурних та

церковних інституцій. Відповідні архівні справи у першу чергу цінні особистими показами арештованих радянською владою осіб та показами свідків.

Частина архівно-слідчих справ дозволяє відобразити діяльність самостійницького руху з організації допоміжних органів влади та поліції на початку нацистської окупації, простежити перехід націоналістичного руху на позиції двофронтової боротьби та справжнє ставлення до гітлерівських окупантів. Приміром, уже восени 1941 р. керівник мельниківського проводу ОУН(М) на Житомирщині О. О. Яценюк у розмові із секретарем Житомирського обласного управління М. Ясінським зауважив, що в окремих районах Житомирщини членам Організації вдалося здобути зброю, адже «...ми (члени ОУН[М]. – Авт.) воюємо за Самостійну Україну, а німці самі з України не підуть, їх потрібно буде вигонити зі зброєю» [453, арк. 33]. Слідчі справи, заведені на місцевих колаборантів, у тому числі й на деяких членів національного руху, що перейшли на службу гітлерівцям, характеризують діяльність допоміжної адміністрації та поліції в часи війни, доводять пряму або опосередковану участь останньої у знищенні місцевого, зокрема єврейського, населення. Частина архівно-слідчих справ АУ СБУ ЖО допомагає охарактеризувати культурне та релігійно-духовне життя Житомирської області в період Другої світової війни.

При аналізі архівно-слідчих справ необхідно зважати на суб'єктивні моменти, адже частина тих, хто перебував під слідством, та тих, хто виступав як свідок, намагалися показати своє життя в умовах нацистської окупації у більш лояльному для комуністичної влади світлі, нерідко заперечуючи об'єктивні речі. Архівно-слідчі справи є прикладом персоніфікованої історії, коли крізь призму життя конкретної особистості, зазвичай сповненого трагізму, відображується не менш трагічний період історії регіону. Частина репресованих радянською владою осіб уже посмертно через кілька десятиліть була реабілітована, що підкреслює життєву трагедію особистості в умовах тоталітарних режимів.

Разом із неопублікованою джерельною базою у процесі дослідження використані джерела, які в різні роки були опубліковані у збірниках документів та матеріалів. Тематично їх можна поділити на збірники радянського періоду,

українські еміграційні видання, збірники, які вийшли в часи незалежності України, та іноземні видання документів і матеріалів.

Збірники документів радянського періоду у свою чергу поділяються на ті, що безпосередньо стосуються історії Житомирської і Вінницької областей в період війни, та загальні. Радянські збірники документів мають важливе джерельне значення, однак через ідеологічну зумовленість їх зміст є вибіркоким та ілюструє лише злочинну політику гітлерівських окупантів, діяльність радянського партизанського й підпільного руху, відображає хронологію окупації. Адже, як зауважував М. Головка: «Археографічна практика радянської доби супроводжувалася дозованим, ідеологічно вивіреном введенням до наукового обігу документів, які мали “обслуговувати” визначену історичну концепцію» [982, с. 7]. У радянських джерельних виданнях поза увагою залишилися документи, які б характеризували соціальні й повсякденно-побутові аспекти життя, не пов'язані із безпосередніми актами терору нацистів, настрої населення початкового періоду війни, культурно-духовні процеси. Документи з історії українського національного руху якщо й з'являлися, то винятково для показу «злочинів» «українських буржуазних націоналістів» як «пособників німецько-фашистських загарбників» [862].

Першим збірником документів, присвяченому історії Житомирської області часів війни, стала видана у 1948 р. книга «Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр.» [858]; у 1969 р. вийшов збірник «Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» [859]. Збірники документів, які стосуються історії Вінниччини в часи нацистської окупації, з'явилися у 1965 р. («Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: хроніка подій» [850]) та 1971 р. («Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1945 р.» [851]). Важливим є загальне видання «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» [864].

Українські еміграційні збірники документів і матеріалів здебільшого стосуються діяльності самостійницького руху і в основному представлені серійним виданням «Літопис УПА», опублікованому в однойменному

видавництві Торонто. Матеріали деяких томів «Літопису УПА» відображають діяльність національного руху і на території Житомирсько-Вінницького регіону [852; 853; 880; 881]. У 1990-х роках з'явилася нова серія «Літопису УПА». Для характеристики програмних положень націоналістичного руху необхідною є книга «ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби: 1929–1955» [865], а для аналізу загальної нацистської політики в регіоні – франкомовне документальне видання В. Косика «Націонал-соціалістична Німеччина й Україна» (Париж, 1986), яке у 1992 р. під назвою «Україна під час Другої світової війни 1938–1945 рр.» було перевидане українською мовою [863].

Тематичний спектр документів та матеріалів спеціалізованих збірників розширився у виданнях, опублікованих у роки незалежності в Україні. Поряд зі збірниками, які стосуються історії радянського партизанського руху, у тому числі спрямованими на його кардинальну переоцінку [872], частина видань відображає загальні аспекти нацистської окупаційної політики та українського національного руху опору, зокрема й на території Житомирсько-Вінницького регіону. Серед таких – документи німецьких архівів, упорядковані В. Косиком (4-х томна «Україна в Другій світовій війні у документах») [876; 877; 878; 879], ряд збірників документів українських архівів, упорядкованих В. Сергійчуком [868; 869; 870; 871; 873], та інші [856].

В останні роки у вінницькому видавництві «Меркьюрі-Поділля» [874] та московському «РОССПЭН» (Российская политическая энциклопедия) [857] вийшло, відповідно, два збірники документів і матеріалів, присвячених німецькому й румунському окупаційним режимам на Вінниччині.

Книгу московського видавництва «РОССПЭН» «Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг.», яка переважно укомплектована документами Держархіву Вінницької обл., водночас можна віднести і до іноземних (російських) видань документів та матеріалів. Найбільше іноземних видань документів і матеріалів, які, зокрема, стосуються діяльності комуністичного руху опору на півночі генерального округу «Житомир», представлено білоруськими книгами

[855]. Окремі тематичні білоруські зібрання були опубліковані в радянський час [866].

До джерельного комплексу дослідження відносяться мемуарна література та неопубліковані спогади, у тому числі й інтерв'ю очевидців тогочасних подій. При цьому мемуарну літературу можна поділити на радянську мемуаристику, еміграційні та сучасні українські мемуарні видання.

Радянська мемуаристика здебільшого представлена спогадами представників партизанського руху: Д. Т. Бурченка, М. І. Владимірова, В. О. Войцеховича, С. А. Ковпака, В. О. Креницького, М. І. Наумова, С. В. Руднева, Т. А. Строкача, О. Ф. Федорова [887; 888; 889; 896; 899; 903; 904; 906; 917; 918], деякими документальними повістями [900]. Одне із перших видань радянської мемуаристики – спогади та листи про гітлерівські депортації до Німеччини на території Житомирщини – з'явилося у 1948 р. [902].

Разом із наявністю фактичних відомостей, які є важливими для аналізу подій Другої світової війни, радянській мемуаристиці притаманні суб'єктивізм та ідеологізація, героїзація в описі масштабів бойової діяльності партизанських загонів і з'єднань, негативне ставлення до українського національного руху. У 1960 р. колишній представник комуністичного руху опору Лукашов у листі на ім'я директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КП(б)У піддав жорсткій критиці мемуарну і публіцистичну діяльність М. І. Наумова, звинувативши його у брехні, намаганні привласнити заслуги радянського партизанського руху [132, арк. 1–34].

До еміграційних мемуарних видань в основному відносяться спогади учасників самостійницького руху і свідків нацистської окупаційної дійсності: Є. Алетіяно-Попівського, Т. Бульби-Боровця, М. Климишина, Ф. Пігідо-Правобережного, У. Самчука, О. Шуляка, Я. Шумелди [885; 886; 895; 905; 907; 920; 921]. Непересічними є спогади «Вінниця» перекладача німецької кримінально-поліційної комісії з ексгумації жертв радянського НКВС у Вінниці, мельниківця М. Селешка [908]. У книзі автор описує не лише процеси, пов'язані з

ексгумацією жертв радянського терору, а й власні спостереження з життя міста та Вінницького регіону в період нацистської окупації.

Для української еміграційної, як і для радянської, мемуаристики притаманний суб'єктивізм, а також відсутність достатньої кількості документальних джерел. Свого часу про брак джерельної бази при написанні «Армії без держави» відзначав Т. Бульба-Боровець [886, с. 15]. Керівник Вінницького обласного проводу бандерівців Є. Алетіяно-Попівський у книзі «З ідеєю в серці – зі зброєю в руках» підкреслює неможливість деталізації деяких подій, спираючись лише на власну пам'ять, та у зв'язку з цим допускає певні фактичні помилки. Є. Алетіяно-Попівський згадує, що керівники Гайсинського (Брижак) та Козятинського (Липовий) окружних проводів бандерівців були страчені гітлерівцями восени 1942 р. [885, с. 41]. На справді ж, відповідно до інформації націоналістів, поширеної в період війни, обидва керівники окружних бандерівських проводів на Вінниччині були страчені восени 1943 р. [362, арк. 38].

Значна частина спогадів, які стосуються життя Житомирсько-Вінницького регіону в період Другої світової війни, опубліковані в роки незалежності України. У більшості це спомини жителів регіону, які були свідками й жертвами нацистського окупаційного режиму, членів радянського партизанського руху й більшовицького підпілля [884; 890; 893; 894; 901].

Певне значення для вивчення окресленої проблематики мають неопубліковані спогади, інтерв'ю очевидців нацистської окупаційної дійсності в регіоні.

Цінною джерельною базою дослідження нацистської окупації Житомирсько-Вінницького регіону, як і України загалом, є комплекс періодичних газетних видань, який почав вводитися до наукового обігу лише останнім часом. Він доповнює наявний джерельний ресурс та заповнює інформаційний вакуум, який сформувався при дослідженні деяких питань у зв'язку з обмеженістю архівних документів. Поряд із відображенням загальної нацистської окупаційної політики, її проявів на рівні генерального округу «Житомир», гебітскомісаріатів, районів, населених пунктів газетні матеріали дозволяють доповнити

характеристику соціального, повсякденно-побутового, соціокультурного життя місцевого населення, пропагандистських кампаній гітлерівців. У газетах місцева складова, яка є найбільш цінною у джерельному аспекті, була досить значною за часів німецької військової адміністрації, після утвердження цивільної влади вона значно скоротилася і не могла перевищувати понад $\frac{1}{4}$ газетної площі [244, арк. 57зв.; 275, арк. 34, 57зв.], хоча з посиленням окупаційної політики рідко сягала і цього показника. Однак варто пам'ятати, що газетні видання часів окупації – це, передусім, засоби ідеологічного впливу на місцеве населення, тому деякі публікації є суто пропагандистськими й необ'єктивними.

Серед офіційних періодичних видань, використаних у процесі наукового дослідження (частина з них, що виходили до осені 1941 р. на території України, перебувала під впливом самостійницького руху): україномовні газети «Визволення України» (із березня 1942 р. – «Визволена Україна», Чуднів, 1942–1943¹), «Відродження» (Калинівка, 1942), «Вінницькі вісті» (Вінниця, 1941–1943), «Волинь» (Рівне, 1941–1942), «Гайдамака» (Олевськ, 1941), «Гайсинська газета» (Гайсин, 1943), «Голос» (Берлін, 1942–1943), «Голос Волині» (Житомир, 1941–1943), «За вільну Україну» (Плисків, 1941–1942), «Звягельське слово» (Звягель, 1942–1943), «Козятинська газета» (Козятин, 1942), «Козятинська газета в Ружині» (Ружин, 1943), «Коростишівські вісті» (Коростишів, 1942–1943), «Краківські вісті» (Краків, 1941, 1943), «Львівські вісті» (Львів, 1942), «Нова доба» (Бердичів, 1941–1943), «Нова Україна» (Вінниця, 1944), «Нове життя» (Козятин, 1942), «Овручські вісті» (Овруч, 1943), «Олевські вісті» (Олевськ, 1942–1943), «Перемога» (Житомир, 1941), «Ружинський вісник» (Ружин, 1942–1943), «Українська дійсність» (Берлін, 1941–1942), «Українське слово» (Житомир, 1941), «Українське слово» (Київ, 1941), «Український вісник» (Берлін, 1941, 1943), «Хмільницькі вісті» (Хмільник, 1943), журнал «Наші дні» (Львів, 1942), білоруськомовна газета «Раніца» («Ранок», Берлін, 1943), німецькомовні газета «Deutsche Ukraine-Zeitung» («Німецько-українська газета», 1942) [156, арк. 2–50]

¹ Тут і далі у дужках вказуються місто видання та рік (роки), яким (якими) датовані матеріали, проаналізовані під час дослідження.

та журнал «Der volksdeutsche Erzieher» («Педагог-вихователь для фольксдойче», 1943) [20, арк. 454–483].

У дослідженні використані радянська підпільна періодика та нелегальні видання українського самостійницького руху, упорядковані у фондах Держархіву Житомирської обл. й ЦДАВО України.

Окрім центральних та обласних архівних установ України, вказані газетні видання зберігаються у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України, Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника.

Джерельні інтернет-ресурси з історії нацистського окупаційного режиму в регіоні здебільшого представлені електронними версіями оригінальних документів центральних й обласних архівів України та Білорусі. Основне місце тут займає веб-портал Державної архівної служби України «Архіви України», веб-сайт Держархіву Житомирської обл., білоруський веб-сайт «Архіви Білорусі».

На порталі «Архіви України» особливе джерельне навантаження має рубрика «Документальні виставки on-line», до якої включені он-лайн виставки, сформовані на основі документів центральних й обласних архівів і тематично об'єднані назвою «Друга світова війна» в окрему підрубрику. Серед таких он-лайн виставок: «Виявлені в фондах ЦДАВО розсекречені архівні документи з тематики Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» [1262], «Війна і Перемога в історичній пам'яті українського народу (до 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років та 65-ї річниці завершення Другої світової війни)» [1263], «До Дня партизанської слави» [1274], «Друга світова війна і Голокост в Україні» [1274], «Шляхами Перемоги. До 60-річчя визволення України (1941–1944)» [1293], електронний проект «Окупація. 1941–1944. Невідома війна. Невідоме життя» [1282] та інші. Частина тематичних документів рубрики «Документальні виставки on-line» [1260] включена до підрубрики «Автограф української історії». Он-лайн виставки «До 70-х роковин початку насильного вивезення мирного населення з території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» [1268] й «До 70-х роковин

трагедії Бабиного Яру» [1270], які вміщені до підрубрики «З останніх виставок», презентують версії аналогічних документальних он-лайн виставок Держархіву Житомирської обл.

«Експозиції» проаналізованих он-лайн виставок включають електронні версії текстових матеріалів, фотодокументів німецького й радянського походження ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, Держархіву Житомирської обл., Держархіву Вінницької обл.

Для дослідження вказаної проблематики серед інформаційних ресурсів обласних архівів України найбільш репрезентативним є сайт Держархіву Житомирської обл. Сайт включає серію тематичних он-лайн виставок: «До 110-річчя від дня народження О. Ф. Федорова» [1264], «До 70-ї річниці з дня початку Великої Вітчизняної війни» [1266], «До 70-річчя з часу заснування партизанського загону ім. Щорса під командуванням А. Й. Цендровського» [1267], «До 70-х роковин початку насильного вивезення мирного населення Житомирської області на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни» [1268], «До 70-х роковин трагедії Бабиного Яру» [1271], «До дня партизанської слави» [1273], «До 68-ї річниці визволення Житомирської області від німецько-фашистських загарбників» [1265]. Вони сформовані на основі документів із фондів Держархіву Житомирської обл.

У білоруському сегменті глобальної комп'ютерної мережі увагу привертає сайт «Архіви Білорусі», який є інформаційним ресурсом органів архівної справи та діловодства й системи державних архівних установ Республіки Білорусь. Сайт, окрім довідки про матеріали ДАГВ з історії нацистського режиму в Поліській (нині – у складі Гомельської) області [1283], включає електронні версії окупаційних документів ДАГВ, що стосуються як північної частини генерального округу «Житомир» [1285], так і загальної гітлерівської політики [1287]. Матеріали на сайті структуровані у підрубрику «Архівні документи про війну» тематичної розробки «Велика Вітчизняна війна. Білорусь», яка присвячена 65-річчю Перемоги у війні.

Таким чином, проаналізована джерельна база, яка представлена архівними, опублікованими документами й матеріалами, спогадами, періодикою часів війни, джерельними інтернет-ресурсами, є широкою як за видовими характеристиками, так і за змістом для повноцінного висвітлення становища Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації 1941–1944 рр.

1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження

У трактуванні дослідників, сучасна українська історіографія Другої світової війни (як і українська історична наука загалом) перебуває на етапі концептуального становлення [990, с. 20], а її нинішній етап означається як «кризовий» [1204, с. 14–15]. При цьому поняття «криза» необхідно тлумачити як зміну марксистсько-ленінської парадигми історії на сучасну, уособленням якої, однак, починаючи з 1990-х років, стало переважно національне трактування історичного процесу, що проявилось і на рівні проблематики. Посилена увага до самостійницького руху та національної складової частково призвела до протиставлення вітчизняної історії історії сусідніх народів та формування новітніх міфологем.

Водночас перед українськими істориками постала проблема «критичного аналізу та синтетичного узагальнення найвидатніших досягнень як світової історіософської думки, так і української» [1156, с. 47], а також врахування сучасних тенденцій у розвитку філософії історії, зокрема постмодернізму як нової філософії історії [1225, с. 222], що б дозволило включити українські дослідження до європейського історіографічного дискурсу. Відповідний досвід поступово залучається до українських історичних студій. Пришвидшують цей процес дослідження західних учених, які розробляють проблематику становища України та її окремих регіонів в період Другої світової війни. Серед таких особливо вирізняються праці В. Лауер [1083] та К. Беркгофа [930].

Одним із важливих маркерів розвитку історичної науки є тематичний спектр досліджень. Сучасна українська історіографія Другої світової війни

охоплює широке коло питань, пов'язаних із військовими, економічними, соціально-духовними процесами на окупованій території із виразним акцентом на людині й соціумі, які сприймається не як об'єкт, а суб'єкт історичного процесу. Це притаманно для культурологічного й гуманістичного методологічних підходів, які у європейських історичних дослідженнях є пріоритетними уже десятки років. Отож, можна стверджувати, що сучасна українська історіографія Другої світової війни впевнено долає кризовий етап. Про це, між іншим, засвідчує широта тематичного поля досліджень, зокрема, одне із останніх фундаментальних видань – колективна монографія (у 2-х книгах) «Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» (К., 2010–2011) [1204; 1205]. Тут численні автори не лише ставили завдання реконструювати історію України періоду Другої світової війни, а й спробували, висловивши «погляд з ХХІ ст.», органічно її вписати у загальноєвропейський історичний контекст. У вступі до колективної монографії відзначено: «Ідея цього проекту відштовхується від прагнення оприлюднити результати напрацювань учених, які останні десятиліття професійно досліджували ті чи інші аспекти війни. При цьому надзавдання полягало не в тому, щоб розкрити все розмаїття воєнно-історичної проблематики, в а тому, аби зосередитись на вузлових, найважливіших питаннях, дати їм глибокі, безсторонні оцінки, що ґрунтуються на максимально широкій джерельній базі та новітніх теоретичних здобутках вітчизняної і зарубіжної історичної науки» [1204, с. 6]. У свою чергу, про важливість тематичного спектру наукових досліджень М. Головка зазначав: «Удосконалення, оновлення дослідницького інструментарію та історичних знань у світовій і вітчизняній науці простежується в зміщенні центра ваги з вивчення питань політичної, економічної історії на опрацювання проблем соціокультурного середовища, демографії, етноконфесійного життя, морально-психологічної сфери, мотиваційних чинників» [982, с. 33].

Разом із узагальнюючими роботами з історії Другої світової війни популярності набувають регіональні дослідження [1250; 1251; 1252; 1255; 1258]. Вони є досить популярними у західній історіографії (до яких відноситься і згадане дослідження В. Лауер [1083]) та «здійснюються не лише з метою відтворення тих

чи інших процесів у конкретному місці, а радше для унаочнення того, як загальні тенденції... трансформувалися на регіональному рівні, якими були місцеві особливості розвитку загальних процесів, ба більше: як події в окремому регіоні вплинули на формування загальної політики» [1083, с. 10–11].

Загалом сказане вище засвідчує про поступове подолання «кризи» в сучасній українській історіографії Другої світової війни та формування її нової парадигми. При цьому значна увага в історичних дослідженнях акцентується на питаннях повсякдення, на особистості і соціумі як суб'єкті історичного процесу, значна частина наукових розробок присвячується регіональним аспектам (мікроісторії).

Для розв'язання поставлених у дисертаційній роботі мети та завдань використовувалася відповідна теоретико-методологічна база, представлена комплексом методологічних підходів, принципів та методів наукового дослідження.

Зважаючи на вказані узагальнення, найбільш прийнятним видається використання *культурологічного* та *гуманістичного методологічних підходів*, які розглядають історичний процес переважно з точки зору духовності, моралі, активності людини і суспільства як суб'єкта історичного процесу [1077, с. 18–19].

Важливими при написанні дисертаційної роботи стали базові принципи історичного пізнання: історизму, науковості, об'єктивності, системності, всебічності. Принципи *історизму* та *науковості* дозволили відтворити прояви нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону в усій складності та багатоманітності, у взаємозв'язку і взаємозумовленості з тогочасними подіями. Принцип *об'єктивності* допоміг підійти до розгляду предмета дослідження з урахуванням об'єктивних історичних закономірностей, з критичним аналізом літературно-джерельної бази, мінімізувавши будь-які суб'єктивні рефлексії автора. Принцип *системності* дозволив сформувати цілісну панораму становища Житомирсько-Вінницького регіону в роки нацистської окупації, виявити локальні особливості гітлерівської політики. Принцип *всебічності* проявився при комплексному аналізі літературно-

джерельної бази, фактичному врахуванні усіх можливих сюжетних елементів окресленої проблематики.

Для розв'язання поставлених у дисертаційній роботі мети і завдань використовувалися загальнонаукові (логічного й теоретичного рівнів) та спеціально-історичні методи: *конкретно-пошуковий* (оптимальне залучення тематичної літературно-джерельної бази); *порівняльний* (співставлення поглядів істориків на проблему у процесі аналізу стану наукової розробки та джерельної бази дослідження, критичний аналіз різних за своїм ідейно-політичним змістом і спрямованістю документів та формування відповідних положень й висновків дослідження, визначення локальних особливостей нацистської окупаційної політики); *критичний* (критичне ставлення до різних поглядів щодо окремих проявів нацистського окупаційного режиму в регіоні, верифікація наявної джерельної бази); *проблемно-хронологічний* (розгляд історії Житомирсько-Вінницького регіону 1941–1944 рр. у лінійно-тематичному та часовому взаємозв'язках, формування структури наукового дослідження); *статистично-аналітичний метод* (аналіз різноматематичних кількісних показників, зокрема щодо визначення чисельності жителів регіону в роки гітлерівської окупації, у тому числі різних етнічних груп, загального числа знищеного місцевого населення і військовополонених, депортованих на примусові роботи до Німеччини); *узагальнення і систематизації* (виявлених матеріалів, документів, положень, отриманих при вивченні першоджерел та літератури для формулювання й обґрунтування висновків за результатами проведеного дослідження) тощо. У дослідженні застосовано *міждисциплінарний підхід*, який реалізований через використання категоріального апарату та науково-дослідного інструментарію інших суспільно-гуманітарних наук.

Вказана теоретико-методологічна база дозволила здійснити науково-обґрунтований аналіз мети й завдань, сформулювати обґрунтовані положення та висновки наукового дослідження.

Написання дисертаційної роботи передбачає не лише залучення низки різноманітних принципів і методів наукового пізнання. Важливим також є

використання термінів, які слід віднести до категоріально-понятійного апарату досліджуваної проблематики: «Житомирсько-Вінницький регіон», «нацистський окупаційний режим», «паралелі» (у частині назви «паралелі існування й боротьби»).

Поняття *«Житомирсько-Вінницький регіон»* виступає контекстуальним синонімом окупаційного адміністративно-територіального утворення – «генеральний округ “Житомир”», який охоплював Житомирську, частини Вінницької областей України, Поліської та Гомельської областей Білорусі. Формулювання «генеральний округ “Житомир”», зокрема, до пропонованої назви дисертаційного дослідження не включено свідомо. Адже в іншому випадку це легітимізувало б окупаційне адміністративно-територіальне утворення. В окремих випадках, коли мова йде переважно про українські території генерального округу «Житомир», поняття «Житомирсько-Вінницький регіон» трактується у вузькому географічному плані – на позначення лише українських територій Житомирської і Вінницької областей генерального округу.

Назва «Житомирсько-Вінницький регіон» при регіональному вивченні нацистського окупаційного режиму сприймається більш логічно, адже означає українські землі, де й проявилася іноземна, гітлерівська окупація. Формулювання на зразок «Генеральний округ “Житомир” в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.)» (як і подібні формулювання при вивченні гітлерівської окупації в інших регіонах), на наш погляд, є не зовсім коректним, адже сам генеральний округ «Житомир» уже був окупаційною адміністративно-територіальною одиницею.

У дисертаційному дослідженні термін *«нацистський окупаційний режим»* трактується як форма іноземного військово-цивільного управління, базована на економічній експлуатації місцевого населення, його соціальному й духовному гнобленні, що сформувалася у результаті збройного загарбання території іншої держави (у даному випадку Житомирсько-Вінницького регіону як частини території УРСР) націонал-соціалістичною (нацистською) Німеччиною.

Термін «паралелі» у частині назви дисертаційної роботи «*паралелі існування й боротьби*» спрямований на відображення різних площин життя населення в умовах нацистської окупаційної дійсності 1941–1944 рр., форм його спротиву окупаційному режиму.

У загальному відзначимо, що проблематика нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону у 1941–1944 рр. є малодослідженою. При цьому виявлена джерельна база разом із критичним осмисленням наявного історіографічного доробку та залученням відповідної теоретико-методологічної бази дозволяє повною мірою реалізувати поставлені в дисертаційній роботі мету та завдання. Зважаючи на поточні суспільно-політичні процеси, можна стверджувати про подальше введення до наукового обігу нових джерельних матеріалів, що сприятиме проведенню поглиблених наукових розвідок в окресленому напрямку. Тому автор на основі критичної оцінки та аналізу літературно-джерельної бази на нинішньому етапі робить спробу дати власне бачення нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону в 1941–1944 рр.

РОЗДІЛ 2

НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ ТА ОРГАНИ ВЛАДИ В ГЕНЕРАЛЬНОМУ ОКРУЗІ «ЖИТОМИР»

2.1. Встановлення нацистського військового окупаційного режиму. Українська допоміжна адміністрація

Уже в перші дні після початку німецько-радянської війни українські території Житомирської і Вінницької областей стали об'єктом бомбардувань гітлерівської авіації [197, арк. 10; 909; 911]. Тоді ж з'явилися перші жертви серед місцевого населення. Унаслідок швидкого просування на початку липня 1941 р. до регіону вступили німецькі (а також румунські) війська групи армій «Південь», які 9 липня окупували Житомир [207, арк. 19], а 19 липня 1941 р. – Вінницю [384, арк. 2]. Уже до кінця липня (за іншими відомостями – до 2 серпня [850, с. 9]) гітлерівці повністю захопили Вінниччину [850, с. 5; 1030, с. 50], а до 22 серпня 1941 р. – Житомирщину [66, арк. 14–17].

Після окупації території майбутнього генерального округу «Житомир», у тому числі й суміжних із Житомирщиною прикордонних білоруських земель, усі владні повноваження у регіоні, як і в інших частинах запланованого райхскомісаріату «Україна», відповідно до наказу Гітлера, конкретизованого 22 червня 1941 р. начальником штабу Верховного командування німецьких військ В. Кейтелем, перебрала військова адміністрація. 25 червня 1941 р. Гітлер у додатковому розпорядженні визначив, що ним особисто призначатимуться спеціальні військові начальники, які отримають територіальне право наказів як вищі представники Вермахту. До їхніх завдань входили: організація військової безпеки області, надання підтримки райхскомісарам в управлінні окупованими територіями, забезпечення постачання армії продовольством за рахунок місцевих ресурсів [66, арк. 19–20; 221, арк. 6, 9].

Території, які мали бути включеними до складу генерального округу «Житомир», належали до компетенції командувача тиловим районом групи армій

«Південь» генерала Карла фон Рока [1083, с. 67]. Безпосередня військова адміністрація регіону складалася із польових комендатур (фельдкомендатур), які проводили загальне керівництво, та підконтрольних ним місцевих (гарнізонних) комендатур (ортскомендатур), які мали владні повноваження локального рівня [475].

Заходи окупантів з організації військової адміністрації не відзначалися системністю. Адже повноваження деяких польових комендатур, зокрема 197-ї польової комендатури на Житомирщині, час від часу змінювалися, а місцеві комендатури передислоковувалися. Так, 8 вересня 1941 р. у райцентрі Пулини (Червоноармійськ) була утворена місцева комендатура 11/338, яка розпочала проводити адміністративні заходи в районі, однак уже через 10 днів вона була переведена в інше місце [99, арк. 27].

При організації влади на місцях німецька військова адміністрація вдалася до масштабного ідеологічного проекту: вона дозволила сформувати «українську допоміжну адміністрацію» за участі місцевих активістів, членів похідних груп ОУН(Б), ОУН(М), Поліської Січі Т. Бульби-Боровця. Відповідна позиція адміністрації Вермахту спрямовувалася на формування серед місцевого населення ілюзії українських владних структур, які виступали у формі так званих «українських допоміжних управлінь». Із точки зору окупантів, це мало налаштувати населення, яке не підозрювало про справжні наміри націонал-соціалізму щодо східного «життєвого простору», на підтримку німецьких військ та забезпечити його участь у відновлюваних роботах. Іншою причиною формування місцевої допоміжної адміністрації, санкціонованої гітлерівцями, була відсутність організаційної можливості швидкого створення власної ефективної окупаційної адміністрації, яка потребувала значної кількості управлінського персоналу. Таким чином німці водночас намагалися убезпечити завчасний перехід самостійницького руху, який ставив за мету відновлення української державності, від антирадянської спрямованості у тому числі й на антинімецькі позиції.

Місцева допоміжна адміністративна система, враховуючи радянські реалії, складалася із обласних, районних, міських та сільських управлінь (управ), які

постали на місці колишніх рад. В основному на території північної білоруської частини майбутнього генерального округу «Житомир» важливе значення відводилося волосним управлінням¹. Через недостачу німецьких поліцейних органів окупанти також дозволили сформувати місцеву (українську) допоміжну поліцію.

Відсутність офіційних німецьких заборон щодо формування допоміжної адміністрації намагалися у власних цілях використати ОУН(Б) та ОУН(М), які на території окупованої Польщі створили по три похідні групи – «Північ», «Центр» (в українській еміграційній історіографії виступає також під назвою «Середня»), «Південь», які з початком німецько-радянської війни для організації місцевої української влади, як і підпільних націоналістичних осередків, вирушили на Схід, просуваючись углиб території України вслід за Вермахтом [1218, с. 11–12]. У свою чергу, вони поділялися на менші оперативні групи у складі від кількох до кільканадцяти осіб, які проводили безпосередню практичну роботу. Окрім органів влади, оунівці долучилися до формування допоміжної поліції та обрання керівництва колгоспів. Як бандерівці, так і мельниківці, переслідуючи мету відновлення української державності, намагалися використати роботу в місцевих управліннях і поліції для легального прикриття діяльності, пов'язаної із пропагандою націоналістичних ідей, та поширення організаційної (спочатку напівлегальної, а згодом – підпільної) мережі.

Зусиллями похідної групи ОУН(Б) «Північ» у Житомирі, окупованому Вермахтом 9 липня 1941 р., уже 11 липня 1941 р. було створене обласне управління, яке очолив бандерівець Іван Луцюк. На думку дослідників, це підтверджується першим розпорядженням облуправління, датованим 11 липня 1941 р., яким вводилася комендантська година, проголошувалися відновлення правопорядку, організація роботи підприємств, а також реєстрація євреїв [1244, с. 53; 1247, с. 78]. Ця постанова, зокрема у пункті про реєстрацію євреїв [34, арк. бзв.], свідчить про вплив на роботу обласного управління німецьких інстанцій. Адже самі окупанти, зокрема група військового управління 197-ї польової

¹ Детальніше див. розділ 2.3.

комендатури, повідомляли, що Житомирське обласне управління було створене на початку діяльності комендатури [99, арк. 27]. Упродовж кількох днів бандерівцями було також сформовано міське управління Житомира, яке до кінця липня 1941 р. очолював член Організації Юрій Орищенко [455, арк. 95].

Не пізніше 20 липня 1941 р. [363, арк. 1] Житомирське обласне управління, спираючись на львівський «Акт проголошення відновлення Української Держави» ОУН(Б) від 30 червня 1941 р., проголосило відновлення української державності. У бандерівському «Звіті про роботу в справі організації державної адміністрації на терені Західних Областей України» станом на 22 липня 1941 р. констатовано, що українську державність, окрім західноукраїнських земель, проголошено в Житомирській і частині Київської областей [24, арк. 1].

22 липня 1941 р. житомирські обласне та міське управління надіслали на ім'я Ярослава Стецька як голови Українського Державного Правління вітальну телеграму. У документі констатувалося, що вказані органи влади «приступили до виконання своїх обов'язків над будовою Української Самостійної Держави»; запевнялася ідеологічна прихильність до ОУН С. Бандери [24, арк. 6зв.; 26, арк. 6]. Відповідь обласному та міському управлінням Я. Стецько відправив, символічно затвердивши облуправління, лише 5 серпня 1941 р., перебуваючи в ув'язненні у Берліні [24, арк. 6–6зв.; 25, арк. 1–2].

У зв'язку із львівськими подіями (проголошення Акту 30 червня 1941 р.) гітлерівці розпочали переслідування членів бандерівського руху, у тому числі на Житомирщині, де, між іншим, ОУН(Б) у складі обласного управління публічно підтримала «Акт проголошення відновлення Української Держави». Через це місцева адміністрація Житомира перейшла під фактичний контроль похідної групи ОУН(М) «Північ». Наприкінці липня 1941 р. головою Житомирського обласного управління був призначений місцевий житель Олександр Михайлович Яценюк, який був залучений до членства в ОУН(М). Сам О. М. Яценюк пізніше зазначав, що був призначений головою облуправління 1 серпня 1941 р. [439, арк. 17зв.], що не зовсім точно, адже уже 30 липня 1941 р. за його підписом з'явилася постанова «Про створення поліції на терені Житомирської області» [828].

Головою Житомирського міського управління після Ю. Орищенка був призначений Дмитро Олексійович Павловський, належність якого до самостійницького руху не встановлена [1062, с. 34].

На відміну від української допоміжної адміністрації Житомира, міське та обласне управління у Вінниці не відчули значних націоналістичних впливів та перебували під контролем пронимецьких або проросійських сил. 21 липня 1941 р., на другий день окупації Вінниці, німецький комендант міста полковник Вінтергерст видав наказ про утворення Вінницького міського управління, яке отримало назву «тимчасове самоврядування міста Вінниці». Водночас до його складу були включені кілька представників місцевого медичного інституту [526]. Через кілька днів головою міського управління Вінниці була призначена особа російсько-українського походження [1083, с. 68], за царських часів – великий землевласник, який зумів адаптуватися до радянської влади, професор медінституту Олександр Олександрович Севастьянов¹ [901, с. 159]. Не маючи національних переконань, він, як відгукувалися члени ОУН(Б), з насмішкою говорив про С. Бандеру [24, арк. 31]. Заступником міського голови став фольксдойче Сидір Фадейович Берnard [901, с. 159–167]. Згодом С. Берnard був призначений головою Вінницького обласного управління, створеного 1 серпня 1941 р. [1244, с. 54]. Він мав стійкі проросійські погляди: «За своїми переконаннями Берnard був закінченим буржуа царського часу. Про царські часи він згадував, як про найщасливіший період його життя. Фашизм він ненавидів, окупантів – терпів. Хоча в ньому і була крапля німецької крові, він був росіянином» [901, с. 156]. У Вінниці націоналісти в цей час змогли встановити лише певний контроль над місцевою газетою («Вінницькі вісті») та над українською поліцією [1228, р. 195], хоча згодом, усе таки, пробралися до складу міського управління [968, с. 387]. Найбільш послідовним у відстоюванні ідей українського націоналізму у складі Вінницького міськуправління був член мельниківської похідної групи [1067, с. 113], другий заступник О. Севастьянова професор Григорій Степанович Махулько-Горбацевич [901, с. 166–171].

¹ У джерельній базі є й інший варіант написання прізвища О. Севастьянова – «Савостіянов».

Структура обласних управлінь Житомира й Вінниці була різною, не мала чіткого окреслення та постійно змінювалася. Перед ними стояло завдання відновлення зруйнованого у ході війни господарського життя, інфраструктури, забезпечення основних соціально-побутових умов життя місцевого населення, що згодом у своїх колоніально-експлуататорських цілях використали окупанти. Станом на початок жовтня 1941 р. при Житомирському обласному управлінні діяло не менше 9-ти відділів: земельний; контролю; освіти; охорони здоров'я; промисловий; пропаганди; культів (віросповідання, релігійних справ); торговельний; шляховий (дорожній) [587].

При Вінницькому обласному управлінні у середині серпня 1941 р. функціонувало 12 відділів: агрономічно-зоотехнічний; адміністративний (разом з бухгалтерською групою); водний і лісовий; забезпечення; зв'язку; землевпорядкування; планово-статистичний; санітарно-медичний; технічно-шляховий; торгівельно-промисловий; фінансовий; шкільний [1244, с. 54–55]. До структури обох управлінь також входила місцева допоміжна поліція.

Окрему увагу необхідно звернути на відділ пропаганди Житомирського обласного управління, створений ОУН(М) для популяризації націоналістичних ідей, який був єдиний у своєму роді серед усіх місцевих адміністрацій. Спочатку відділ пропаганди очолював місцевий діяч Антон Баранівський, а згодом – член мельниківської похідної групи Дмитро Маслій. У його програмі проголошувалося: «Обласний відділ пропаганди вважає своїм найближчим завданням поборювати словом, письмом і мистецтвом на терені Житомирської області залишки комуністичної ідеї... Протиставляючись комуністичній ідеології, ми видвигаємо нову ідеологію, ідеологію Українського Націоналізму... Нова доба в Українській історії кладе перед нами нові завдання; переродити українця-раба на національного свідомого українця-державника. Саме цим займається Обласний Відділ Пропаганди» [37, арк. 51–53].

Відділи міських управлінь у Житомирі та Вінниці у період військової адміністрації також різнилися, постійно реформувалися і набули чіткого окреслення наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. після їх переходу під контроль

німецької цивільної влади в особі штадткомісаріатів. Серед перших відділів Вінницького міського управління, приміром, були: житловий; постачання; промисловості; сільськогосподарський; суспільної опіки; фінансовий [527].

Як бандерівці, так і мельниківці, між якими йшла конкурентна боротьба за вплив на місцеве населення, проводили активну роботу з формування адміністративних установ, міліції, обрання керівництва колгоспів у районах Житомирської та Вінницької областей. Вони невеликими групами у складі кількох (у середньому від 2-х до 3-х) осіб проходили селами, містами, районними центрами та проводили зібрання жителів, на яких, наприклад, у випадку сільської місцевості, – обиралися голова, члени сільського управління, міліція, голови колгоспів [174, арк. 14; 218, арк. 7, 9–10]. На зібраннях місцевого населення функціонери ОУН(Б) проголошували відновлення української державності.

На Житомирщині через контроль націоналістами (спочатку ОУН[Б], а згодом ОУН[М]) обласного та міського управлінь Житомира їх діяльність прикривалася легально та була масштабнішою. 20 липня 1941 р. Житомирське обласне управління, що перебувало під впливом бандерівців, у зверненні до українських селян, проголосивши українську владу, визначило для них першочергові заходи: «Виберіть нове управління колгоспу, управління села і українську народну міліцію з кращих і свідоміших місцевих людей-українців» [363, арк. 1]. Згодом, як зауважено, облуправління перейшло під контроль ОУН(М). Група націоналістів-мельниківців, перед якою стояло завдання пропаганди націоналізму і організації українців на боротьбу за створення самостійної держави, діяла при Житомирському міському управлінні. У серпні 1941 р. до цієї групи приєднався голова обласного управління О. М. Яценюк, який, вступивши до лав ОУН(М), використовував свій службовий статус для пропаганди націоналістичних ідей [439, арк. 33–36].

Похідні групи ОУН(Б) та ОУН(М) вплинули на формування української допоміжної адміністрації у районах Вінницької області [968, с. 385–386; 1067, с. 110]. Як приклад: 21 липня 1941 р. за участі бандерівців відбулися народні збори у райцентрі Самгородок (нині – у складі Козятинського району), на яких було

проголошено українську самостійну державу та обрано Український революційний комітет (районне управління) й Українську державну службу безпеки (місцеву поліцію). Уже до 24 липня 1941 р. за участі райуправління були обрані сільські управління у селах району [24, арк. 31]. Активна діяльність бандерівців на Вінниччині дозволила їм у згаданому «Звіті про роботу в справі організації державної адміністрації на терені Західних Областей України» станом на 22 липня 1941 р. відзначити, що українську державність проголошено і на терені Вінницької області [24, арк. 5]. Це із зауважених вище причин не стосувалося самої Вінниці.

На формування допоміжних адміністративних установ у районі с. Юзвин (нині – Некрасове) Вінницького району мав вплив батальйон «Нахтігаль» як представник ОУН(Б), який разом із батальйоном «Роланд» складав так звані «Дружини українських націоналістів». Після наступу на Вінницю у складі німецького відділу «Бранденбург 800» «Нахтігаль» упродовж двох тижнів дислокувався у с. Юзвин¹. У цей час вояки батальйону «їздили по довколишніх селах і реорганізовували адміністрацію» [1036, с. 44]. Подібну роль наприкінці літа – на початку осені 1941 р. на території Вінницької і південної частини Житомирської областей відіграв Буковинський курінь Петра Войновського [1106, с. 140]. Буковинський курінь, будучи легальним напіввійськовим з'єднанням ОУН(М), що переважно складався із українського населення Буковини, по суті, виконував роль мельниківської похідної групи. Окрім безпосередньої участі у формуванні та вступі на роботу до місцевої адміністрації й поліції, члени Буковинського куреня нерідко залишалися працювати легально в інших установах та організаціях, включившись до націоналістичного підпілля ОУН(М). Серед представників ОУН(Б) вони називалися «буковинцями», що мало ототожнюватися із мельниківським рухом².

Незважаючи на заходи обох груп ОУН із формування допоміжних управлінь, здебільшого офіційне призначення районних і міських керівників, у

¹ Детальніше див. розділ 5.1.

² Детальніше див. розділ 5.1.

тому числі вже обраних за участі націоналістичних функціонерів, проводилося польовими або місцевими комендатурами. Вони перевіряли українських управлінців на політичну благонадійність та професійну придатність [99, арк. 27]. У багатьох випадках подібні затвердження, особливо у північних білоруських землях генерального округу «Житомир», а також із кінця осені 1941 р. відбувалося поза націоналістичними впливами. Визначальною умовою для окупаційних органів для призначення особи на керівну посаду в місцевій допоміжній адміністрації чи поліції була належність до фольксдойче чи довоєнні утиски радянською владою. Одним із таких був С. Ф. Кульчицький, якого гітлерівці призначили начальником районної поліції Любарського району на Житомирщині. У післявоєнний час на допитах працівникам НКВС Житомирської області він заявив: «На посаду начальника райполіції я погодився піти лише тому, що був розлючений на радянську владу за репресії, яким піддавався з її боку, і я вирішив мстити за це...» [171, арк. 62зв.]. Будучи начальником районної поліції, С. Ф. Кульчицький брав безпосередню участь в арештах та знищенні місцевого, зокрема єврейського, населення [171, арк. 62зв.–63].

Специфічна ситуація із формуванням місцевих органів влади склалася на території північно-західної Житомирщини, яка з кінця серпня до середини листопада 1941 р. перебувала під контролем Поліської Січі, очолюваної прихильником республіканської політичної течії Т. Бульбою-Боровцем. Тут, на відміну від решти регіону, фактично не діяла адміністрація Вермахту, а голова (Борис Симонович, який прибув із Рівненської області разом із бульбівцями) та інші працівники Олевського районного управління призначалися особисто отаманом Поліської Січі [441, арк. 21зв.]. Старости сільських управлінь району, як правило, обиралися на загальних зборах жителів сіл, але за значного впливу голови райуправління Б. Симоновича [441, арк. 30зв., 48зв.]. Особливістю також було те, що створена на Олевщині районна та сільська українська поліція, якою керував Т. Бульба-Боровець [441, арк. 24], неофіційно належала до складу бульбівських збройних підрозділів і мала назву «українська поліція Поліської Січі». Адже це дозволяло обійти німецькі обмеження щодо максимально

допустимої кількості січовиків в 1 тис. осіб, яка була визначена 8 серпня 1941 р. командуванням 213-ї німецької дивізії [571; 883, s. 162–163].

Особливість становища місцевої української адміністрації на північному заході Житомирської області, яка, хоча формально і була залежною від Житомирського обласного управління, підпорядковувалася керівництву Січі, дає підставу стверджувати про існування своєї Олевської (Поліської) республіки з центром у м. Олевськ. Ця назва широко використовувалася у спогадах Т. Бульби-Боровця «Армія без держави» та обґрунтовується деякими сучасними дослідниками (як особливе державне утворення, яке виникло на території, що була підпорядкована Поліській Січі, під контролем якої створювалися та діяли місцеві адміністративні органи) [1181, с. 131].

Територія Олевської республіки включала територію Олевського району, її вплив поширився на частини суміжних північно-західних районів Житомирської області, північно-східних районів Рівненської області та, частково, на південь Поліської області Білорусі.

Контрольовану упродовж кінця серпня – середини листопада 1941 р. Поліською Січю територію – «Олевську республіку» – можна трактувати як один із перших проявів так званих «повстанських республік», створених націоналістами, зокрема бандерівцями, на території західноукраїнського регіону у 1943–1944 рр. За фактичної відсутності контролю німецької окупаційної адміністрації повстанські республіки, по суті, виконували функції тилового забезпечення УПА [1156, с. 83–91]. Олевська республіка, таким чином, виконувала функції тилового забезпечення Поліської Січі.

У період німецької військової влади місцева поліція («міліція», «народна міліція», як її іноді називали націоналісти) формально перебувала у підпорядкуванні української допоміжної адміністрації. Її формування та діяльність відбувалися на основі розпоряджень тилового керівництва Вермахту від 2 та 11 липня 1941 р. Чисельність озброєних або ж, в окремих випадках, легкоозброєних загонів української поліції, не рахуючи незначні населені пункти, не повинна була перевищувати 1 % від кількості усього населення. Завдання

допоміжної поліції зводилися до підтримки правопорядку та охорони різних об'єктів [96, арк. 43].

Приміром, на території Житомирської області формування поліційних структур відбувалося відповідно до постанови обласного управління від 30 липня 1941 р. Уся поліція регіону під керівництвом інспектора обласної поліції, шефів поліції Житомира й Бердичева, інспекторів районної поліції мала підпорядковуватися голові обласного управління. У сільській місцевості передбачалося формування сільської варти на чолі з сільським соцьким у розрахунку один вартовий (поліцейський) на 10 дворів [257, арк. 3; 273, арк. 483].

У трактуванні Житомирського облуправління поліція створювалася «для охорони майна та особистості громадян і боротьби зі злочинністю», вона мала виконувати розпорядження місцевих органів влади всіх рівнів. Відповідно до інформації відділу військової адміністрації 454-ї охоронної дивізії, українська допоміжна поліція, окрім використання у службі охорони та патрулюванні, залучалася до регулювання дорожнього руху, контролю за цінами та для боротьби з «чорним ринком» [97, арк. 113]. За визначенням вінницького польового коменданта Маркулла, головні завдання української допоміжної поліції полягали у нагляді за євреями, патрулюванні вулиць, ринків, охороні військових складів і таборів [1083, с. 69]. Зазвичай, ідентифікаційною ознакою місцевих поліцаїв була «українська національна пов'язка» [834]. У Житомирі допоміжна поліція мала навіть власну уніформу. Лише на півночі Житомирського генерального округу у зоні дії 454-ї охоронної дивізії станом на початок жовтня 1941 р. чисельність української поліції сягала близько 6 тис. осіб [97, арк. 112–113].

У перші місяці нацистської окупації на Житомирщині та, частково, на Вінниччині обласна поліція перебувала під контролем націоналістів. У Житомирі її керівником та заступником були члени ОУН(М) Дмитро Захвалинський та Василь Ширей відповідно [440, арк. 15, 19]. На думку дослідника Д. Армстронга, головне завдання української поліції Житомирської області на чолі з Д. Захвалинським, яка створювалася за активної участі мельниківців, зокрема галичанина Богдана Коника, полягало у підготовці до її утвердження в Києві. Сам

же Д. Захвалинський після переміщення похідної групи ОУН(М) до столиці України був одним із претендентів на пост керівника української поліції Києва, але нібито через «некомпетентність та розпусне життя» його кандидатура була замінена Романом Бідою [1228, р. 67, 74].

Із посиленням нацистської окупаційної політики допоміжні управління усе більше почали брати безпосередню участь у виконанні злочинних розпоряджень гітлерівців, зокрема щодо експлуатації місцевого населення. Тому перед українськими націоналістами, які перебували у складі допоміжних управлінь, гостро постало питання вироблення тактики лавірування між необхідністю виконання місцевими управліннями нацистських розпоряджень та врахуванням інтересів населення. Восени 1941 р. у Житомирі Б. Коник на конспіративному засіданні, проаналізувавши участь націоналістів в організації допоміжних управлінь, констатував, що місцеві органи влади, на чолі яких стоять націоналісти, виконують усі розпорядження окупантів, чим відштовхують від себе населення. У зв'язку з цим Б. Коник висловив членам Організації настанови: «...місцеві установи влади, районні й обласні управи так робити не повинні. Необхідно створювати перед німцями видимість, що стараємося виконувати їхні розпорядження, але практично робити інше» [453, арк. 35–35зв.].

У листопаді 1941 р. українська допоміжна адміністрація перейшла під повний контроль німецького цивільного управління. Серед першочергових заходів окупаційних органів стали арешти представників і прихильників самостійницького руху, які працювали на різних посадах у місцевій адміністрації. Обласні управління у Житомирі та Вінниці перейшли під пряме керівництво нацистів, продовжуючи формальне існування до кінця лютого – початку березня 1942 р. По тому на їхній базі як дорадчий орган при житомирському генеральному комісаріаті було створено так зване «українське бюро» (комітет). 14 листопада 1941 р. був заарештований О. М. Яценюк [439, арк. 17зв.], а на чолі Житомирського обласного управління став німець обер-лейтенант Брунс. У Вінниці на посаді голови обласного управління залишався фольксдойче С. Берnard. Міські управління у Житомирі та Вінниці перейшли у

підпорядкування штадткомісаріатів, решта міських і районних управлінь – під контроль гебітскомісаріатів. Під повне керівництво гітлерівців (поліції порядку) також перейшла місцева допоміжна поліція.

Упродовж усього періоду окупації нацистські органи проводили «чистки» місцевих допоміжних управлінь та поліції на предмет виявлення у їхньому складі українських націоналістів, які використовували службове становище для прикриття підпільної політичної діяльності. Ймовірно, що для протистояння націоналістичним впливам у Житомирському міському управлінні у жовтні 1941 р. на посаду другого бургомістра Житомира адміністрацією Вермахту був призначений фольксдойче О. Кулицький. Згодом він очолив Житомирську обласну поліцію [210, арк. 9зв.].

Значна частина працівників української допоміжної адміністрації та поліції різних рівнів перейшли на позиції колабораціонізму, виконували німецькі розпорядження, брали участь у репресіях, знищували місцеве, зокрема єврейське населення, займалися примусовими депортаціями до Німеччини. Серед них були й ті, хто на початку нацистської окупації були обрані/призначені на свої посади за підтримки членів похідних груп ОУН. Подібна ситуація, приміром, склалася у районному центрі Андрушівка на Житомирщині, місцеві органи влади якої були обрані у липні 1941 р. за участі ОУН(Б) [438, арк. 10зв.]. На посаді бургомістра Житомира до кінця 1943 р. перебував Д. Павловський; на керівних і проміжних посадах залишалися сотні інших місцевих колаборантів.

На службу до окупантів перейшла і частина націоналістів або ж їхніх прихильників, що дискредитують інших небагатьох самостійників, кому вдалося вціліти після німецьких арештів кінця 1941 – початку 1942 рр., членів ОУН(Б) та ОУН(М), що використовували роботу в німецькій адміністрації для легального прикриття своєї діяльності. Тому для об'єктивного неупередженого вивчення самостійницького руху необхідно розрізняти членів ОУН(Б) й ОУН(М), які використовували роботу в німецьких установах для легального прикриття націоналістичної діяльності, та осіб, які з різних причин перейшли на позиції колабораціонізму. Одним із таких був Іван-Роман Давидовський, який використав

членство в ОУН(М) для того, «щоб отримати кращу роботу, оскільки не хотів працювати за своєю спеціальністю ковбасником» [429, арк. 23зв.]. У липні 1941 р. він був зареєстрований в Українському центральному комітеті (УЦК), а на початку серпня 1941 р. за посередництва працівника УЦК та члена мельниківської похідної групи «Північ» Б. Коника прибув до Житомира. Голова обласного управління О. М. Яценюк й очільник облполіції Д. Захвалинський призначили І.-Р. Давидовського начальником поліції Коростеня, згодом окупаційними органами він був переведений на посаду керівника охоронної поліції, де працював до квітня 1943 р., брав участь у знищенні місцевого населення, серед якого євреї та комуністи [429, арк. 13–13зв., 104–106].

Отже, уже до кінця липня 1941 р. гітлерівські війська повністю загарбали території Житомирської та Вінницької областей, які пізніше склали основу окупаційної адміністративно-територіальної одиниці – «генеральний округ “Житомир”». У цей же час центральні владні повноваження зосередилися у польових та місцевих комендатур як представників військової адміністрації, яка дозволила членам похідних груп ОУН(Б), ОУН(М), Поліській Січі, місцевим активістам організувати допоміжні управління (обласні, міські, районні, сільські). Допоміжні адміністрація й поліція перейшли під повний контроль окупантів із утвердженням цивільного управління.

2.2. Адміністративно-територіальний устрій генерального округу «Житомир»

17 липня 1941 р. Гітлер підписав указ про управління в новоокупованих східних територіях, який визначав порядок формування та впровадження органів цивільного управління замість військової адміністрації. Німецька цивільна влада на усіх окупованих територіях сходу, за винятком Генерального губернаторства, підпорядковувалася райхсміністру окупованих східних територій. На цю посаду був призначений райхсляйтер (імперський керівник) А. Розенберг, а саме Міністерство окупованих східних територій розмістилося у Берліні. Окуповані

території, підконтрольні міністерству А. Розенберга, поділялися на райхскомісаріати (Reichskommissariat) на чолі з райхскомісарами, райхскомісаріати – на генеральні округи (Generalbezirk), керовані генеральними комісарами, генеральні округи – на гебітскомісаріати, або ж гебіти (Gebietskommissariat, Kreisgebiete, Gebiet), очолювані гебітскомісарами. Райхскомісари та генеральні комісари призначалися особисто Гітлером. Решта адміністративних керівників, у тому числі управлінці головних відділень райхскомісаріату та гебітскомісари, – Розенбергом [155, арк. 76–77; 221, арк. 1–2].

У доповнення до указу від 17 липня 1941 р. 20 серпня 1941 р. Гітлером був виданий наказ про створення райхскомісаріату «Україна» (Reichskommissariat Ukraine) з центром у м. Рівне та призначення його керівником гауляйтера і оберпрезидента Е. Коха [876, с. 255], який був відомий своїм вкрай негативним ставленням до українців. Уже 28–29 серпня 1941 р. райхскомісаріат «Україна» був переданий під управління німецької цивільної адміністрації [1204, с. 335–336]. Поряд із входженням більшості окупованої території України до складу райхскомісаріату, Східна Галичина (дистрикт Галичина) була включена до Генерального губернаторства, південно-західні регіони – до румунської Трансністрії, а прифронтна смуга перебувала у віданні військової адміністрації.

Площа райхскомісаріату «Україна» зростала по мірі просування Вермахту на схід та передачі відповідних земель під управління цивільної влади [83, арк. 104–105; 101, арк. 34]. Якщо при створенні у серпні 1941 р. вона складала 71 тис. км², то уже станом на 15 лютого 1942 р. – 234 тис. км² з населенням 15 млн. осіб, а на 1 січня 1943 р. – майже 340 тис. км² з населенням 16,91 млн. осіб [5, арк. 1а; 9, арк. 10; 10, арк. 1; 90, арк. 39; 222, арк. 137; 1204, с. 335–336].

У межах райхскомісаріату «Україна» було виділено 6 генеральних округів: «Волинь-Поділля», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Дніпропетровськ», «Крим» («Таврія») [5, арк. 1а; 90, арк. 39; 222, арк. 137]. У першому ж варіанті німецького адміністративного поділу українських земель від серпня 1941 р. не передбачалася наявність округу «Дніпропетровськ» та був запланований генеральний округ

«Чернігів». Територія останнього протягом усього періоду окупації перебувала під контролем військового управління [1204, с. 336–337].

Початково генеральний округ «Житомир» як частина райхскомісаріату «Україна», відповідно до перших загальних постанов Міністерства окупованих східних територій, прийнятих у серпні 1941 р., мав включати 29 гебітскомісаріатів у межах Житомирської, Вінницької областей УРСР та півдня Поліської області БРСР із площею 64,8 тис. км² та населенням 2 917 тис. осіб. Центром округу стало м. Житомир [1204, с. 336].

Один із перших німецьких документів, який детально відображає адміністративно-територіальну структуру Житомирського генерального округу, датований 15 вересня 1941 р. Як зауважувалося, до складу округу включалися території Житомирської, Вінницької областей України та Поліської області Білорусі (окрім північних районів), які поділялися на 29 гебітскомісаріатів. Окремо, у Житомирі та Вінниці, створювалися 2 міських комісаріати (штадткомісаріати) [66, арк. 21; 83, арк. 121]. Відповідно до вказаного документу, Житомирська область ділилася на 12 гебітів: Бердичів, Житомир, Коростень, Коростишів, Малин, Новоград-Волинський (Звягель), Овруч, Олевськ, Попільня, Червоноармійськ (Пулини), Чоповичі, Чуднів. На території Вінниччини виокремлювалося 11 гебітскомісаріатів: Вінниця, Гайсин, Жмеринка, Калинівка, Козятин, Копайгород, Крижопіль, Липовець, Теплик, Тульчин, Чечельник. Територія Поліської області Білорусі була поділена на 6 гебітскомісаріатів: Василевичі, Єльськ, Житковичи, Комарин, Мозир, Петриков [83, арк. 121–123; 221, арк. 15–15зв.; 228, арк. 1–3]. Вказані округи мали включати від 2-х до 4-х районів, створених за радянським адміністративно-територіальним принципом.

При формуванні генерального округу «Житомир», як і при визначенні адміністративно-територіальної структури решти окупованої території України, до уваги не бралися жодні національні та територіально-державні принципи. За таких обставин до Житомирського генерального округу були приєднані переважна частина Поліської, а згодом – південно-західні райони Гомельської областей Білорусі. Насамперед це засвідчує колоніальний підхід до управління

окупованими територіями. Мотиви включення білоруських земель до складу генерального округу «Житомир», як і до райхскомісаріату «Україна» загалом, розкриває у повідомленні начальнику головного управління політики Міністерства окупованих східних територій доктору Лейббрандту від 6 травня 1942 р. референт Міністерства доктор Клейст. Він зазначав, що єдиним обґрунтуванням входження до складу райхскомісаріату «Україна» білоруських територій була необхідність підтримки України як політичної противаги Москви. Адже, за словами Клейста, найбільше політичне значення серед різних народів окупованих східних територій мала саме Україна. Однак через приєднання південно-західного і західного українських регіонів до Трансністрії й Генерального губернаторства та політику райхскомісара Е. Коха ця мета реалізованою не була [81, арк. 42]. У науковій літературі також представлена версія, що причиною включення білоруських земель до райхскомісаріату «Україна» була необхідність стабільного постачання деревини та ефективного залізничного і водного сполучення [930, с. 47]. Окрім Житомирського генерального округу, прикордонні південні білоруські території були включені до складу генерального округу «Волинь-Поділля».

Про те, що східне Полісся Білорусі (Гомельщина та переважна частина Мозирщини, тобто Поліської області) – етнічні білоруські землі і такий їх статус не викликає жодних заперечень, у тому числі серед українських політичних діячів, відзначали у період війни деякі білоруські автори [820]. Українці тут, зокрема в районах Поліської області, становили відносно незначну етнічну меншину [418, арк. 35, 40].

Колоніальний підхід в управлінні окупованими територіями проявився також у включенні – через необхідність розширення румунської зони окупації – південної української частини Вінниччини по лінії Жмеринка – Бершадь до губернаторства Трансністрії. Через це у порівнянні з адміністративно-територіальною структурою генерального округу «Житомир» від 15 вересня 1941 р. уже станом на 25 вересня 1941 р. кількість і склад гебітскомісаріатів були змінені. Разом зі штадткомісаріатами у Житомирі й Вінниці у складі округу

залишилося 23 гебітскомісаріати: 12 – на території Житомирської, 5 – Вінницької, 6 – Поліської областей [4, арк. 6–6зв.; 8, арк. 17–17зв., 21–21зв.]. Південно-західні райони Вінниччини з центром у м. Бар були включені до складу генерального округу «Волинь-Поділля».

Територія генерального округу «Житомир» в основному була сформована у листопаді 1941 р., коли в регіоні військова адміністрація була змінена на цивільну, а генеральний комісар Курт Клемм, який був призначений на цю посаду 30 вересня 1941 р. [78, арк. 307], приступив до безпосереднього виконання своїх обов'язків (наприкінці жовтня 1942 р. його змінив Ернст Лейзер [273, арк. 781]). Відповідна адмінструктура була затверджена станом на 11 листопада 1941 р.: вона передбачала наявність 2-х штадткомісаріатів та збільшення кількості гебітскомісаріатів до 25-ти [8, арк. 14]. Такий адміністративно-територіальний устрій був підтверджений у німецьких документах від 15 лютого 1942 р. [9, арк. 14–16; 10, арк. 5–7; 11, арк. 14 – 16]. У цей час територія Житомирської області поділялася на 11 гебітскомісаріатів: Бердичів (Андрушівка, Бердичів, Янушпіль)¹, Ємільчине (Бараші, Городниця, Ємільчине), Житомир (Житомир, Троянів, Черняхів), Звягель (Баранівка, Звягель [Новоград-Волинський], Мархлевськ [Довбиш], Пулини [Червоноармійськ], Ярунь), Коростень (Володарськ-Волинський [Горошки], Коростень, Чоповичі), Коростишів (Брусилів, Корнин, Коростишів), Овруч (Базар, Народичі, Овруч), Олевськ (Лугини, Олевськ, Словечне), Радомишль (Малин, Потіївка, Радомишль), Ружин (Вчорайше, Попільня, Ружин), Чуднів (Держжинськ [Романів], Любар, Чуднів). У межах Вінниччини утворилося 8 гебітів: Вінниця (Вінниця, Турбів), Гайсин (Гайсин, Джулинка, Теплик), Іллінці (Іллінці, Липовець, Плисків), Калинівка (Калинівка, Комсомольське [Махнівка], Уланів), Козятин (Козятин, Погребище, Самгородок), Літин (Жмеринка, Літин, Хмільник), Монастирище (Дашів, Оратів, Монастирище [районний центр, приєднаний до Житомирського генерального округу зі складу західної частини Черкаської області, став центром гебітскомісаріату]), Немирів (Вороновиця, Немирів, Ситківці). На території Поліської області Білорусі було

¹ Тут і далі назви районів (районних центрів) подані в дужках.

сформовано 6 гебітскомісаріатів: Василевичі (Василевичі, Хойники), Єльськ (Єльськ, Наровля), Комарин (Брагін, Комарин), Лельчиці (Лельчиці, Туров), Мозир (Калинковичі, Мозир), Петриков (Житковичи, Петриков) [3, арк. 5–7; 9, арк. 14–16; 11, арк. 14–16].

Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. загальна площа генерального округу «Житомир» склала 59 056 км², а кількість населення сягала понад 3 027 тис. осіб [3, арк. 5; 9, арк. 10; 10, арк. 1; 11, арк. 14]. На заході він межував із генеральним округом «Волинь-Поділля», на сході – із генеральним округом «Київ», на півночі – із генеральним округом «Білорутенія» райхскомісаріату «Остланд», на півдні – із румунською Трансністрією, на південному-сході – з генеральним округом «Миколаїв», на північному-сході – із зоною військового управління (запланованим генеральним округом «Чернігів»).

Упродовж перших місяців окупації відбулися часткові зміни у внутрішній адміністративній системі генерального округу «Житомир», що, головним чином, було пов'язано із розділенням на самостійні одиниці єдиних до того сільських громад [273, арк. 488; 835]. На Житомирщині і Вінниччині також були випадки переходу деяких населених пунктів, у тому числі і через виділення в окремі сільські громади, до складу сусідніх районів [273, арк. 488; 835; 1244, с. 50–51].

У цей же час відбулися зміни назв низки населених пунктів, які нагадували про радянські реалії. При цьому, ініціатива таких топонімічних змін йшла від української допоміжної адміністрації. 8 серпня 1941 р. Житомирське обласне управління прийняло постанову про перейменування м. Червоноармійськ на м. Пулини, Червоноармійського району – на Пулинський район; м. Держинськ на м. Романів, Держинського району – на Романівський район (наприкінці серпня 1941 р. зі складу Романівського району був виділений Миропільський район з центром у м. Миропіль, який, однак, на адміністративно-територіальних картах генерального округу «Житомир» вносився до складу Романівського району) [257, арк. 2; 273, арк. 484, 487; 830; 834]. Постанова облуправління від 14 серпня 1941 р. передбачала перейменування м. Мархлевськ на м. Довбиш, Мархлевського району – на Довбишанський район; м. Володарськ-Волинський – на м. Горошки,

Володарськ-Волинського району – на Горошківський район [832]. Також у серпні 1941 р. було перейменоване на с. Новосільці та виділено в окрему громаду зі складу колишньої Кам'янської сільради с. Кіровка Житомирського району [273, арк. 488; 835]. У період війни офіційно замість назв м. Новоград-Волинський та Новоград-Волинського району Житомирської області вживалися назви м. Звягель та Звягельський район відповідно. Топонім «Звягель» був змінений на «Новоград-Волинський» ще за часів Російської імперії у 1795 р. Історичні топоніми поверталися і населеним пунктам Вінницької області. Проте, порівняно з багатьма «радянськими» назвами населених пунктів Житомирщини, на Вінниччині вони були поодинокими. Зафіксованим, зокрема, є повернення селищу Комсомольське історичної назви Махнівка та перейменування Комсомольського району на Махнівський район [5, арк. 2].

Навесні 1942 р. до генерального округу «Житомир» були включені білоруські райони Речиці і Лоева [780] південно-західної частини Гомельської області. Через це відбулися певні зміни в устрої білоруських гебітскомісаріатів, хоча їх, як і раніше, залишилося 6. Це зафіксовано у матеріалах внутрішнього управління райхскомісаріату «Україна» від 1 січня 1943 р.: до новоутвореного гебітскомісаріату Речиця разом із Речицьким районом увійшли Василевицький та Хойницький райони розформованого гебітскомісаріату Василевичі; Лоевський, а також Брагінський та Комаринський райони були включені до нового гебіту Брагін. На території Вінницької області на базі Жмеринського району гебітскомісаріату Літин було утворено Браїлівський район [5, арк. 2–2зв.; 8, арк. 46–46зв.; 222, арк. 138–138зв.].

Станом на 1 січня 1943 р. у складі генерального округу «Житомир» кількість штадткомісаріатів розширилася з 2-х до 5-ти (окрім Житомира та Вінниці – у Бердичеві, Звягелі, Коростені). Разом із включенням додаткових білоруських територій та зміною білоруських гебітскомісаріатів між Житомиром та Бердичевом з'явився новий німецький гебіт (колонія фольксдойче) Гегевальд. Він був утворений 16 листопада 1942 р. наказом генерального комісара Е. Лейзера на території, виділеної зі складу південної частини гебітскомісаріату Житомир та

північної частини гебітскомісаріату Бердичів [226, арк. 31]. Через це на території Житомирського гебітскомісаріату був ліквідований Троянівський район. Площа генерального округу, таким чином, зросла до 64 800,11 км², проте кількість населення через масові примусові депортації на роботи до Німеччини зменшилася до 2 916 890 осіб. За цими показниками на початку 1943 р. він серед усіх округів райхскомісаріату «Україна» став третім за площею та за населенням і мав найбільшу кількість гебітскомісаріатів – 26.

У першій половині 1943 р. через налагодження системи цивільного управління відпала необхідність зосередження мінімальної кількості районів (у середньому від 2-х до 4-х) у складі одного гебітскомісаріату. Тому нацистське керівництво прийняло рішення про укрупнення гебітів. Важливою причиною таких дій стала також необхідність зменшення чисельності німецьких адміністраторів на окупованих територіях та раціоналізація їхньої роботи. На таких позиціях перебував ще генеральний комісар К. Клемм [86, арк. 8–9]. Таким чином, станом на 1 квітня 1943 р. чисельність гебітскомісаріатів була зменшена із 26-ти до 18-ти: Бердичів, Брагін, Вінниця, Гайсин, Гегевальд, Житомир, Звягель, Козятин, Коростень, Коростишів, Липовець (за іншими відомостями – Немирів [1244, с. 176]), Мозир, Монастирище, Овруч, Олевськ, Петриков, Речиця, Хмільник [1244, с. 82; 1294].

Певні зміни в адміністративно-територіальному устрої генерального округу «Житомир» відбувалися й надалі [222, арк. 143; 736; 1294]. Про підсумок кампанії з укрупнення гебітів свідчать слова гебітскомісара Чуднова та Речиці Пауля Блюмеля, який констатував: «Проведене у 1943 р. укрупнення округів можна приймати лише як тимчасовий захід, оскільки воно не вплинуло на значну економію робочої сили (мається на увазі адміністративна робота німецьких управлінців. – Авт.)» [89, арк. 162].

Таким чином, окуповані гітлерівцями у період Другої світової війни Житомирська, частини Вінницької областей України, Поліської і Гомельської областей Білорусі були включені до складу генерального округу «Житомир» райхскомісаріату «Україна». Адміністративно-територіальний устрій

генерального округу, визначений необхідністю колоніального управління його територією, в основному сформувався станом на листопад 1941 р., проте частково змінювався протягом усього часу нацистського панування. Формально генеральний округ «Житомир» існував до кінця 1943 – початку 1944 рр., а фактично крах системи окупаційного цивільного управління у регіоні відбувся наприкінці 1943 р. Після вступу військ Червоної армії на цій території була відновлена радянська державно-правова система з попереднім адміністративно-територіальним устроєм. І на Житомирщині, і на Вінниччині це остаточно відбулося у березні 1944 р.

2.3. Органи цивільного управління та карально-репресивної системи

Із листопада 1941 р. уся повнота влади на території генерального округу «Житомир» перейшла до нацистського цивільного управління, представленого генеральним комісаріатом і підпорядкованими йому гебітс- та штадткомісаріатами. Їхня організаційна структура спрямовувалася на тотальне злочинне використання і пограбування окупованої території. Систему цивільного нацистського управління доповнювали колаборантські районні, міські, волосні та сільські управління, або ж управи.

Найвищою ланкою німецького цивільного управління на території округу з центром у Житомирі був генеральний комісаріат на чолі з генеральним комісаром. Остаточно структура житомирського генералкомісаріату сформувалася станом на початок 1943 р. і включала 12 головних відділів: 1 – відділ центрального управління (Z); 2 – відділ політики (P); 3 – відділ агітації і пропаганди (VP); 4 – відділ управління (V); 5 – відділ права (R); 6 – відділ фінансів (F); 7 – управління оренди (T); 8 – відділ господарства, або ж економіки (W); 9 – відділ харчування та сільського господарства (E); 10 – відділ лісового і деревообробного господарства (FH); 11 – відділ праці (A); 12 – ціноутворення та контролю за цінами як особливий відділ (S) [66, арк. 74–75; 224, арк. 3–3зв.; 233, арк. 11–11зв.]. Головні

відділи поділялися на 24 підвідділи, які, у свою чергу, поділялися на 103 управління [66, арк. 75].

У травні 1942 р. адміністративний персонал житомирського генерального комісаріату досягнув 334 осіб, із яких 31 чиновник – вищого рангу [86, арк. 11]. Згодом кількість посадовців комісаріату, за інформацією дослідниці В. Лауер, зростає до близько 870 осіб [1083, с. 129]. Парадоксально, що зростання кількості працівників цивільного управління комісаріату відбувалося при постійному обґрунтуванні місцевими націонал-соціалістичними лідерами необхідності зменшення адміністративного апарату на Сході через можливу загрозу єдності дій нацистської адміністрації [86, арк. 8–9].

30 вересня 1941 р. генералкомісаром генерального округу «Житомир» Гітлер призначив урядового президента К. Клемма [78, арк. 307]. Влада була передана К. Клемму лише 17 листопада 1941 р., коли на території округу військова адміністрація була змінена цивільною [273, арк. 781; 274, арк. 843]. Із 29 жовтня 1942 р. повноваження генерального комісара Житомирського генерального округу отримав бригадефюрер СС та заступник гауляйтера округу Вестмарк Е. Лейзер [224, арк. 14; 659]. Його призначення планувалося на тимчасовий період, оскільки в майбутньому Е. Лейзер мав посісти аналогічну посаду в запланованому генеральному окрузі «Чернігів» [659]. «Безчесна» відставка К. Клемма стала наслідком його протистояння з постійно зростаючими силами СС та поліції Г. Гімлера у регіоні [1083, с. 155], який, до речі, розміщувався поблизу Житомира у ставці «Гегевальд».

На рівні вищого нацистського керівництва в регіоні відбувалося протистояння не лише між Клеммом та Гімлером. Напружені взаємини склалися також між райхсфюрером СС та генеральним комісаром Лейзером [1244, с. 71]. У середині 1943 р. загострилися стосунки між Лейзером та райхскомісаром Кохом. Через це Гітлер у липні 1943 р. призначив на посаду генералкомісара генерального округу «Житомир» на той час президента правління гірничо-металургійного товариства «Схід» К. Клемма. Проте через особистісні мотиви колишній генеральний комісар відмовився від цієї пропозиції [78, арк. 275], а

Е. Лейзер був змушений продовжувати виконувати свої обов'язки. У зв'язку з протистоянням Е. Коха та погіршенням стану здоров'я 21 вересня 1943 р. Е. Лейзер письмово звернувся до А. Розенберга з проханням звільнити його з посади генерального комісара Житомирського округу (хоча призначення та звільнення генеральних комісарів було у компетенції не Розенберга, а Гітлера). У середині грудня 1943 р. Е. Лейзер до оголошення відповідного рішення райхсміністра просив його зустрітися особисто для обговорення ситуації, що склалася [78, арк. 275]. Переможцем у неоголошеній війні в нацистському адміністративному апараті знову став райхсфюрер СС Г. Гімmlер, оскільки уже із жовтня 1943 р. замісником генерального комісара Е. Лейзера став начальник Головного оперативного управління СС Ганс Ютнер [1294].

Напружені взаємини між генеральними комісарами і керівництвом СС та поліції або ж райхскомісаріату «Україна» не могли не вплинути на місцеву нацистську політику та на субординацію в адміністративному апараті. На це також мало вплив протистояння між райхсміністром східних територій А. Розенбергом та райхскомісаром Е. Кохом. Кох відмовлявся підпорядковуватися міністерству Сходу, ставлячи під сумнів необхідність його існування взагалі та відкрито заявляв, що «Розенберг – емігрант і не може представляти політику Райху як істинний німець» [79, арк. 11]. Наслідком протистояння стало саботування деяких міністерських наказів генеральними комісарами на місцях через спеціальні розпорядження райхскомісара [79, арк. 4, 11]. Зі свого боку Розенберг іноді спрямовував накази напряму генеральним комісарам в обхід райхскомісара Коха [80, арк. 5]. У деяких дослідженнях західних учених така нестабільність нацистського адміністративного апарату при систематичності та єдності політики у проведенні терору на окупованих територіях була названа «організованим хаосом» [1083, с. 155].

До житомирського генерального комісаріату як «дорадчий орган» було включене українське бюро, створене К. Клеммом після ліквідації у лютому – на початку березня 1942 р. системи обласних управлінь [614]. В офіційних німецьких документах воно також виступає під назвою «комітет». Цей орган допоміжної

адміністрації був укомплектований частиною колишніх працівників облуправлінь [453, арк. 20зв.]. Ініціатива Клемма зі створення українського бюро мотивувалася його позицією, висловленою свого часу Розенбергу. Генеральний комісар пропонував райхсміністру при формуванні вищого адміністративного управління використовувати принцип передачі основних виконавчих функцій українській допоміжній адміністрації, залишивши за німцями лише керівництво. На його думку, це сприяло б зменшенню чисельності адміністративних посад цивільного управління [86, арк. 8–9]. Таким чином, українське бюро виступило найвищою ланкою так званого «українського управління», яке було чітко окреслене і на рівні гебітскомісаріату. Подібні структури найбільш повно представлені лише у генеральному окрузі «Житомир».

Окрім інших, до складу українського бюро (комітету) при генеральному комісаріаті увійшли очільник Житомирського міського управління Д. Павловський, колишній голова Вінницького обласного управління С. Бернард, голова Коростишівського районного управління К. Дмитренко, лікар Звягельського гебітскомісаріату Невідовський [225, арк. 7зв.; 504; 614] та начальник фінансового відділу Мозирського районного управління О. Міко [411, арк. 6; 504; 614]. Те, що діяльність українського бюро спрямовувалася лише на виконання розпоряджень окупантів, свідчить факт призначення його керівниками німців: спочатку Піпера, а згодом – Нідермеєра [1247, с. 118]. Секретарем бюро став колишній секретар Житомирського обласного управління М. Ясінський [453, арк. 20зв.].

Значний вплив на діяльність цивільної адміністрації у регіоні, зокрема на рівні генерального комісаріату, мала присутність вищого нацистського керівництва – Гітлера, Геринга та Гімmlера, які дислокувалися у спеціально побудованих в основному упродовж кінця 1941 – першої половини 1942 рр. ставках (хоча окремі будівельні роботи тривали й далі). Адже крах «бліцкригу» та затягування воєнних дій поставили Німеччину перед необхідністю побудови відповідних об'єктів для розміщення німецьких високопосадовців ближче до фронту. Центральне місце у цьому проекті на окупованій території СРСР

належало генеральному округу «Житомир». На відстані 8 км на північ від Вінниці між селами Стрижавка й Коло-Михайлівка (нині – у складі с. Стрижавка) розміщувалася філія головної ставки Гітлера «Вервольф»; для штабу Люфтваффе Г. Геринга біля с. Черепашинці в 30 км на північ від Вінниці було побудовано комплекс під назвою «Штайнбрух»; поблизу Житомира у селищі Гуйва була споруджена ставка райхсфюрера СС Г. Гімлера «Гегевальд» [1019, с. 26–29]. Поряд з тимчасовим або постійним перебуванням у ставках вищого нацистського керівництва час від часу сюди на зустріч із Гітлером прибували інші цивільні та військові керівники Райху. За підрахунками учених, у «Вервольфі» під Вінницею Гітлер з перервами від липня 1942 р. до другої половини 1943 р. перебував понад 4 місяці [938, с. 432; 1019, с. 58]. Прикладом впливу нацистських лідерів на функціонування апарату житомирського генералкомісаріату є названа вище «безчесна» відставка Клемма через його протистояння Гімлеру. Необхідно наголосити, що нацистська окупаційна політика значною мірою конкретизувалася саме у вказаних ставках, першочергово у «Вервольфі».

На рівні гебітскомісаріатів уся повнота влади зосереджувалася у гебітскомісарів, які призначалися райхсміністром Розенбергом [983, с. 17] і підпорядковувалися генеральному комісару. На території генерального округу «Житомир» кількість гебітскомісаріатів постійно змінювалася: 25 – із листопада 1941 р., згодом – 26, а станом на квітень 1943 р. – 18. Останнє скорочення їхньої чисельності, як зауважувалося, відбулося для зменшення витрат й економії робочої сили, проте не принесло очікуваних результатів [89, арк. 162]. Специфіка організації гебітскомісаріатів на півдні Житомирського генерального округу передбачала наявність упродовж грудня 1941 р. Вінницького представництва генерального комісара в Житомирі. Функціонування цього тимчасового органу управління зумовлювалося необхідністю підготовки постійних місць перебування гебітскомісарів на Вінниччині, координації роботи органів влади та розв'язання нагальних проблем [983, с. 27–28]. Окрім гебітскомісаріатів, із листопада 1941 р. у двох найбільших містах регіону – Житомирі та Вінниці – були створені самостійні міські комісаріати (штадткомісаріати) на чолі з міськими комісарами

(штадткомісарами) [614]. Міським комісаром Житомира був призначений Фріц Магас, а Вінниці – Фріц Маргенфельд [78, арк. 306; 228, арк. 51]. Згодом, як зауважувалося, було заявлено про створення на території Житомирського генерального округу ще трьох штадткомісаріатів – у Бердичеві, Звягелі та Коростені [5, арк. 2–2зв.; 8, арк. 46–46зв.; 222, арк. 138–138зв.]. Формально гебітс- та штадткомісаріати мали однакову службову компетенцію [1078, с. 113], а їхніми керівниками могли бути лише німці-райхсдойче.

Гебітс- та штадткомісари мали широке коло управлінських, адміністративних, господарсько-економічних повноважень, які спрямовувалися на організацію тотальної експлуатації людських та матеріальних ресурсів регіону. Для цієї мети була сформована відповідна організаційна структура гебітс- та штадткомісаріатів. На території генерального округу «Житомир», на відміну від інших регіонів окупованої України, гебітскомісаріат, як правило, поділявся на німецьке та українське відділення. Німецьке відділення включало відділ з питань харчування, сільського господарства і забезпечення продовольством, якому підпорядковувалися районний та сільський керівники з питань сільського господарства; відділ торгівлі й економіки; відділ праці; біржа праці. Українське відділення гебітскомісаріату, яке, ймовірно, створювалося аналогічно до статусу українського бюро при генеральному комісаріаті, включало відділи адміністрації; будівництва; освіти; фінансів. У підпорядкуванні гебітскомісара перебували лікар, ветеринар, фармацевт гебіту та відділ геодезії. У свою чергу, лікарю підпорядковувалися районний лікар й медичний відділок, а ветеринару гебітскомісаріату – районний ветеринар і ветеринари на місцях [1083, с. 131]. Однак така структура, запропонована зверху, не відзначалася внутрішньою єдністю та при реальній практиці породжувала багато протиріч між різними відомствами та компетенцією їхніх адміністраторів. Через це гебітскомісари іноді вдавалися до змін структури апарату гебітскомісаріату. Із 1 липня 1943 р. власну структуру гебітскомісаріату із детальним її поділом на підвідділи й управління запровадив гебітскомісар Житомира [255, арк. 1–10]. У різних частинах

окупованої України дещо різнилася і структура штатткомісаріатів [1204, с. 340; 1244, с. 57].

Залежно від кількості підпорядкованих районів, чисельності населення гебітскомісаріату різною була і кількість його працівників. Приміром, у Звягельському гебітскомісаріаті працювало 20 райхснімців та 70 українців і фольксдойче [1083, с. 129]. Проте кількість останніх протягом усього часу окупації постійно зростала. Станом на початок липня 1943 р. в апараті Житомирського гебітскомісаріату були задіяні 112 осіб, серед яких 34 українці та 24 фольксдойче [1244, с. 81].

Відмінною від решти гебітскомісаріатів була побудова етнічного німецького гебіту Гегевальд, створеного між Житомиром та Бердичевом восени 1942 р. Він не мав районного поділу і керувався гебітскомісаром та бургомістрами-фольксдойче як місцевою владою. Гебітскомісар Гегевальду отримав назву «гебітсгауптман» [64, арк. 16–17; 244, арк. 16; 226, арк. 31]. За подібним принципом відбувалася організація владних повноважень в іншій німецькій колонії – Фьорстерштадт (Черняхів), – розміщеній між Коростенем та Черняховом. На відміну від Гегевальда, Фьорстерштадт так і не був виділений в окремий німецький гебітскомісаріат на окупаційних адміністративних картах. Гебітсгауптманом Гегевальду був призначений штандартенфюрер СС Отто Юнгкунц [226, арк. 54], а Фьорстерштадту – оберфюрер СС Чимпке [229, арк. 7–7зв.; 237, арк. 18–18зв.].

У своїй діяльності гебітс- та штатткомісари спиралися на місцеву допоміжну адміністрацію, сформовану ще у період військової влади: районні (під керівництвом голови або шефа району), міські (очолювані головою, старостою, бургомістром), волосні (під правлінням старшини) та сільські (на чолі зі старостою) управління.

Районні управління, відповідно до запропонованої структури в генеральному окрузі «Житомир», мали включати відділи адміністрації; будівництва; економіки; праці; фінансів [1083, с. 131]. На практиці структура районних управлінь могла дещо відрізнятись. Іноді головами районів виступали

бургомістри відповідного районного центру [985, с. 155]. Так, на чолі адміністративного управління Мозиря та Мозирського району перебував бургомістр, який мав міського та районного заступників [412, арк. 1]. У науковій літературі особу, яка поєднувала керівні посади міської і районної влади, називають «бургомістр-райшеф» [985, с. 155].

Окремі міські допоміжні управління, як і міськрайонні управління під керівництвом бургомістра-райшефа, існували лише у більших містах та при штадткомісаріатах Житомира й Вінниці. Приклад міської допоміжної адміністрації, підпорядкованої штадткомісаріату, розглянемо на основі міського управління Вінниці. Станом на 28 листопада 1941 р. Вінницьке міське управління включало центральне бюро та 9 відділів: житловий; загальний; культурно-освітній; медичний; міського господарства; паспортно-реєстраційний; соціального забезпечення; торгівлі та постачання; фінансовий; а також деякі інспекторські, службові посади та окремі служби [367, арк. 6]. Наприкінці січня 1942 р. відбулася реорганізація та зростання кількості відділів Вінницького міськуправління до 10-ти: з'явився новий транспортний відділ, медичний відділ був перейменований на медико-санітарний, а відділ соціального забезпечення – на відділ опіки; були виділені шкільна й ветеринарна інспекції, земельна група та посада міського інженера-будівельника [366, арк. 109]. Ймовірно, що згодом у його складі з'явився шкільний відділ, адже відповідно до розпорядження штадткомісара від 17 квітня 1942 р. відбулося об'єднання шкільного та культурно-освітнього відділів в єдиний культурно-шкільний відділ [366, арк. 72]. Зміни у структурі міського управління відбувалися і в майбутньому [369, арк. 39]. У деяких наукових дослідженнях представлена дещо відмінна від зазначеної структура Вінницького міського управління [983, с. 43; 984, с. 140]. Станом на 1 травня 1942 р. у складі апарату міського управління Вінниці працювало 145, а загалом – 406 осіб [984, с. 140].

На відміну від українських територій генерального округу «Житомир», у його північній білоруській частині у структурі місцевої допоміжної адміністрації певного значення набула сільська община (волость), керівництво якою

здійснювало волосне управління на чолі зі старшиною, підпорядкованому районному управлінню. Приміром, на території Житковицького району (гебітскомісаріат Петриков) було виділено 9 волостей [417, арк. 42]. Сільські общини в основному мали збігатися з відповідними довоєнними радянськими сільрадами [1140, с. 94]. Значну роль в управлінському апараті на півночі генерального округу «Житомир» волосних управлінь можна пояснити географічним чинником. Адже через відносну віддаленість сіл від районних центрів та ускладнення комунікації з ними в лісисто-болотистій місцевості важливою одиницею допоміжного управління стали волості, які об'єднували кілька сіл.

На чолі найнижчої структурної одиниці місцевої допоміжної адміністрації були сільські управління під керівництвом старост [983, с. 51]. У великих селах до складу сільського управління разом зі старостою села входили писар [985, с. 157] і бухгалтер [1140, с. 95]. За оцінками деяких учених, у 1943 р. на посаді сільського старости у регіоні працювало щонайменше 2 тис. українців [1083, с. 133].

Місцева допоміжна адміністрація генерального округу «Житомир», репрезентована колаборантськими районними, міськими, волосними, сільськими управліннями, не користувалася жодною самостійністю, а лише виконувала розпорядження німців. Через це і самі окупанти називали її «українською допоміжною адміністрацією» [89, арк. 23]. У такому випадку означення «український» у їх назві сприймається як суто ідеологічне. При цьому, як констатують деякі науковці, помилково називати ці структури «органами місцевого самоуправління» або ж «органами місцевого самоврядування», оскільки вони не були самоврядними одиницями, їх керівництво призначалося німцями, а діяльність була підконтрольною та спрямовувалася на виконання розпоряджень окупантів [985, с. 153–154; 1204, с. 343]. Не варто також сплутувати словосполучення «українські допоміжні органи влади» (як і «українська допоміжна адміністрація») із тими «українськими допоміжними органами влади» (як і «українською допоміжною адміністрацією»), які створювалися з ініціативи або за участі похідних груп ОУН(Б), ОУН(М) й місцевих українських активістів

на початку окупації [1204, с. 343] та діяли в основному у період німецької військової адміністрації упродовж липня – листопада 1941 р.

На чолі структур місцевої допоміжної адміністрації були переважно українці або ж білоруси (північ генерального округу). Нерідко на відповідні посади призначалися фольксдойче, що було характерним для Житомирського генерального округу, який мав стати основним у нацистських планах колонізації Сходу. При цьому, словосполучення «українське допоміжне управління» окупанти використовували і для північної білоруської частини округу [423, арк. 97, 300]. Відповідно до розпорядження райхскомісара Коха, єдині україномовні назви усіх термінів на позначення типу населених пунктів, допоміжних управлінь та їх посадових осіб були введені для білоруських районів генерального округу «Житомир» [404, арк. 13]. Проте, вважаємо, що в наукових дослідженнях доцільно диференціювати поняття «українське допоміжне управління (адміністрація)» для окупованих нацистами українських та «білоруське допоміжне управління (адміністрація)» – для білоруських територій. Збірним тут є поняття «місцеве допоміжне управління (адміністрація)».

Із різних причин більшість осіб, задіяних у місцевій допоміжній адміністрації, стала на шлях колабораціонізму, співробітництва з нацистським режимом у реалізації гітлерівської людиноненависницької політики. Про важливе «значення» у роботі допоміжної адміністрації окремих таких працівників свідчать факти їхнього нагородження спеціальними медалями, введеними для осіб із окупованих територій Сходу, які відзначилися у роботі «на користь Райху». Медалі вручалася особисто генеральним комісаром. У липні 1943 р. Лейзер нагородив багато працівників органів української допоміжної адміністрації Вінниці та Вінницького гебітскомісаріату: голову м. Вінниця О. Севастьянова (срібна медаль II ступеня), начальника секції постачання Вінницького міського управління М. І. Ковальського (бронзова медаль III ступеня), шефа Вінницького району М. Ф. Чорноморця, шефа Літинського району, окружного агронома Вінницького гебітскомісаріату П. Ф. Марченка [549]. 1 грудня 1943 р. генеральний комісар нагородив бронзовою медаллю (III ступеня) 17 колаборантів

Житомира, які особливо вислужилися перед окупантам [800]. Серед них, зокрема, був начальник Житомирської облспоживспілки О. В. Кізуб, який «відзначився» у забезпеченні продовольством німецьких військових частин [455, арк. 19зв.].

Значний вплив на систему нацистського цивільного та українського й білоруського допоміжних управлінь на півночі генерального округу «Житомир» мав радянський партизанський рух. Він призвів до значного ослаблення, а у деяких районах – фактичного руйнування системи окупаційних органів влади. Першою великою акцією партизанів, яка позначилася на гітлерівських органах влади, стало знищення наприкінці літа (за іншими свідченнями – на початку осені) 1942 р. німецького жандармського гарнізону в районному центрі містечку Словечне на Житомирщині. Через це та фактичне зруйнування населеного пункту внаслідок боїв районний центр (окупаційна адміністрація) був переміщений зі Словечного до с. Хлупляни [433, арк. 13зв.]. Відповідно до інформації Вінницького партизанського з'єднання Я. Мельника, із жовтня – листопада 1942 р. села південної частини Поліської області Білорусі вийшли із підпорядкування німців і повністю знаходилися під контролем партизанів. Формально в селах залишилися старости, які виконували вимоги партизанів і без їхніх санкцій не проводили жодної роботи [150, арк. 119; 151, арк. 26]. Фактичну втрату контролю над деякими північними районами генерального округу визнавали й самі окупанти [227, арк. 9].

Разом із формуванням нацистських військового і цивільного управлінь в Україні для підтримки окупаційної політики була створена мережа органів карально-репресивної системи. Її основою стали поліційні структури, відомі під назвами «поліція безпеки та СД» (Sicherheitspolizei und SD) й «поліція порядку» (Ordnungspolizei). Поліція безпеки та СД, у компетенції якої перебувало широке коло питань політичного характеру, зокрема боротьба з рухом опору і противниками нацистської влади, включала поліцію безпеки (зіпо), гестапо та кримінальну поліцію (кріпо). Основою поліції безпеки та СД став особовий склад

айнзацгруп¹, які займалися знищенням місцевого, зокрема єврейського, населення та партизанського руху. До складу поліції порядку як правоохоронного органу на окупованих територіях входила охоронна поліція (шупо) і поліція порядку (орпо); до неї також відносилися цивільна жандармерія та пожежна поліція [983, с. 74; 999, с. 62–63].

Управління поліційними структурами перебувало у компетенції Вищого СС і поліцейського фюрера, якому підпорядковувалися заступники (і, відповідно, – керівники) по поліції безпеки та СД й поліції порядку. На території райхскомісаріату «Україна» поліційні структури упродовж червня – грудня 1941 р. очолював обергрупенфюрер СС Фрідріх Еккельн, а від грудня 1941 р. – обергрупенфюрер СС Ганс Прюцманн. Його заступниками і керівниками по СД та поліції порядку в райхскомісаріаті був групенфюрер СС доктор Макс Томас, а по поліції порядку – генерал-лейтенант Отто фон Ільгафен (вересень 1941 – жовтень 1942 рр.), згодом генерал-лейтенант Адольф фон Бомгард (жовтень 1942 – жовтень 1943 рр.), пізніше певний час – полковник жандармерії Лорге та генерал поліції Бреннер [999, с. 63].

У генеральному окрузі «Житомир» силами СС та поліції упродовж жовтня 1941 – квітня 1943 рр. керував штандартенфюрер СС Отто Гельвег. Від квітня 1943 р. до початку 1944 р. із періодичністю від кількох тижнів до кількох місяців на цю посаду почергово призначалися ще 5 осіб (бригадефюрер СС Віллі Тенсфельд, бригадефюрер СС Віллі Шмельхер, оберштурмбанфюрер СС Ганс Траупе, оберфюрер СС Ернст Гартман, бригадефюрер СС Крістоф Дім) [1294]. У підпорядкуванні регіонального керівника СС та поліції як заступники перебували місцеві очільники поліції безпеки та СД (Франц Рацезбергер) й поліції порядку (Ганс Леберехт фон Бредов). Із 18 грудня 1943 р. на півночі округу було впроваджено нову посаду – начальника СС та поліції району «Прип'ять» («генеральний округ “Житомир” [Північ]») [1294]. Адже розвиток радянського партизанського руху у цій частині регіону вимагав від нацистів посилення

¹ Детальніше про підрозділи айнзацгрупи С, які діяли на території генерального округу «Житомир», див. у розділі 3.1.

поліційних заходів. Начальником СС та поліції району «Прип'ять» став оберфюрер СС Е. Гартман, який водночас упродовж 31 жовтня 1943 р. – 25 січня 1944 р. очолював сили СС та поліції генерального округу «Житомир» [1294].

Через чисельну обмеженість працівників поліції безпеки та СД її окремі осередки створювалися лише у найбільш важливих центрах. На території генерального округу «Житомир» відділи зіпо-СД, якими керував Ф. Рацезбергер, розміщувалися у Житомирі, Вінниці, Бердичеві, Овручі, Мозирі, Гайсині [1083, с. 159–160]. Сили поліції порядку, головним чином, цивільна жандармерія як найчисленніший поліційний підрозділ були представлені при генеральному комісаріаті, гебітскомісаріатах і районних центрах [1078, с. 122]. Уже до липня 1942 р. в Житомирському генеральному окрузі було сформовано 25 окружних поліційних відділів при гебітскомісаріатах і 80 районних жандармських постів. Також у регіоні (в основному до формування постійних жандармських відділів) діяли 6 мобільних батальйонів поліції порядку й два кінні ескадрони [1083, с. 160]. Головні жандармські підрозділи регіону розміщувалися у Житомирі, Вінниці, Бердичеві, Коростені та Мозирі [287, арк. 348]. Станом на кінець 1942 р. на території генерального округу «Житомир» чисельність німецької жандармерії становила 5 729 осіб [248, арк. 2], хоча у березні – квітні 1943 р., за словами Е. Лейзера, в загонах німецької поліції та жандармерії нараховувалося лише 1 100 осіб [227, арк. 15].

До складу нацистської карально-репресивної системи також входила місцева допоміжна поліція. Відповідно до розпорядження райхсфюрера СС та керівника поліції Райху Гімmlера від 6 листопада 1941 р., вона отримала назву «Schutzmannschaft», або ж «Schuma» (шуцманшафт, шума, охоронні підрозділи) і підпорядковувалася поліції порядку [208, арк. 18; 999, с. 65]. Українська допоміжна поліція була районною, міською, сільською. При великих селах була створена проміжна управлінська ланка – кущова поліція [983, с. 87].

Статус охоронних підрозділів із повним підпорядкуванням окупаційним органам отримали допоміжні поліційні формування регіону, створені наприкінці літа – на початку осені 1941 р., у тому числі за участі похідних груп ОУН

С. Бандери, ОУН А. Мельника, Поліської Січі Т. Бульби-Боровця (такі відділи в період адміністрації Вермахту іноді називали «народною міліцією», «українською державною службою безпеки», «українською поліцією Поліської Січі» тощо). Німці провели перевірку цих поліцейських на політичну лояльність та вдалися до арештів членів націоналістичного руху, широкі репресії проти якого в регіоні розпочалися уже з осені 1941 р. У подальшому для поповнення чисельності допоміжної поліції окупаційна влада залучала до її складу добровольців [290, арк. 149–150; 713; 803].

У радянській історичній науці, як і в деяких сучасних виданнях, діяльність місцевої допоміжної поліції в період нацистського окупаційного режиму з ідеологічних міркувань тенденційно ототожнюється із самостійницьким рухом, а усі злочини шума автоматично приписуються націоналістам. За винятком нетривалого періоду до жовтня – початку листопада 1941 р., коли окремі поліційні структури перебували під впливом самостійників, уся допоміжна поліція, як зауважено, контролювалася нацистськими інстанціями, зокрема жандармерією. Із середини 1943 р. члени бандерівської УПА під час рейдів у межі Житомирської області (військова округа «Тютюнник») неодноразово вступали у збройні сутички із німецькими каральними органами, у тому числі з українською допоміжною поліцією [29, арк. 14, 16; 33, арк. 14; 36, арк. 13зв.]. В районному центрі Андрушівка під час похорону поліцейських, які загинули у бою з відділом УПА, шеф поліції, українець, відзначив: «Поліцаї, яких хоронимо, – це жертви нерівного бою, бо повстанців є більш і вони краще [о]зброєні» [29, арк. 14].

На території генерального округу «Житомир» допоміжні поліційні сили також створювалися із фольксдойче (Volksdeutsche Hilfspolizei). Як правило, їх формування відбувалося для захисту місцевих німців у колоніях Гегевальд, Фьорстерштадт, в інших місцях компактного й дисперсного розміщення фольксдойче, зокрема від нападів радянських партизанів та українських націоналістів. У грудні 1942 р. чисельність допоміжної поліції із фольксдойче в окрузі становила 458 осіб [248, арк. 2]. У вересні 1943 р. бандерівці констатували, що труднощі у поширенні їхньої підпільної мережі на територіях Пулинського,

Черняхівського і Горошківського районів Житомирщини, які, здебільшого, входили до складу колонії Фьорстерштадт, зумовлювалися наявністю озброєних фольксдойче [397, арк. 15зв.].

Упродовж кінця 1941 – середини 1942 рр. на окупованих нацистами територіях Сходу на основі допоміжної поліції, національних напіввоєнізованих з'єднань, радянських військовополонених розпочалося формування так званих «шущманшафт батальйонів» (шущбатальйонів). Їх головне завдання полягало у боротьбі з комуністичним рухом опору, іноді – з євреями. У межах генерального округу «Житомир» було створено 3 українські шущманшафт батальйони: 108 (розміщувався у Житомирі, станом на грудень 1942 р. нараховував 688 осіб), 109 (дислокувався у Вінниці й Бердичеві, у другій половині 1943 р. був переведений до Житомира, наприкінці 1942 р. включав 631 особу), 110 (перебував у Житомирі, у грудні 1942 р. до його складу входило 500 осіб) [248, арк. 2].

Приміром, 109-й український шущбатальйон, перед яким стояло завдання боротьби з радянським партизанським рухом, був створений наприкінці 1941 р. у Вінниці на базі сформованого генералом армії УНР Іваном Омеляновичем-Павленком українського козацького куреня. Із утвердженням цивільного управління батальйон отримав статус охоронного шущманшафт підрозділу та німецького шеф-командира [999, с. 74]. До кінця 1942 р., як зауважувалося, батальйон загальною чисельністю 631 особа, дислокувався у Вінниці, а також у Бердичеві [248, арк. 2]. Упродовж 1942–1943 рр. у його складі були заарештовані деякі націоналісти [999, с. 74]. За активну участь у боротьбі з партизанським рухом на території Білорусі 28 осіб батальйону 17 травня 1943 р. були відзначені німецькими нагородами; серед таких уже на той час колишній командир І. Омелянович-Павленко [540], якого згодом було призначено керівником міської поліції Вінниці. Новим командиром 109-го шущбатальйону, передислокованого до Житомира, формально став сотник Микола Фещенко-Чопівський. Згодом більшість особового складу батальйону перейшла на сторону УПА, а решта була включена до 33-го поліційного полку СС [999, с. 74, 91, 100].

Зазначимо, що місцеві шуцмани, особливо з другої половини 1943 р., активно переходили як до формувань націоналістичного, так і комуністичного руху. Обидві гілки руху опору зверталися до місцевої допоміжної поліції із закликами переходу до їх складу. Радянські партизани з подібним пропозиціями зверталися і до «козаків» [144, арк. 10].

Окрім українських 108-го, 109-го та 110-го шуцбатальйонів, наприкінці 1942 р. в Житомирському генеральному окрузі дислокувалися 11-й литовський (розміщувався у Коростені, особовий склад – 454 особи) та 25-й латвійський (розквартирувався в Овручі, особовий склад – 422 особи) шуцманшафт батальйони [248, арк. 2].

Вважаємо, що для нацистів формування українських шуцманшафт батальйонів, інших добровольчих військових з'єднань за національною ознакою, що, зокрема, закріплювалося на рівні назви (приміром, у Житомирі було заявлено про існування «української військової частини» [277, арк. 46], або ж «української армії», чисельність якої у липні 1943 р. досягла 2 100 осіб [137, арк. 80]), із числа колаборантів спрямовувалося для нейтралізації й компрометації націоналістичного руху, внесення дезорієнтації у маси населення. Наприкінці 1943 р. ОУН(Б) у своєму друкованому органі «Ідея і чин» опублікувала застереження до українського населення щодо подібних провокаційних дій окупантів: «Одною з форм німецької провокації є намагання вербувати молодих невідомих українців до якоїсь мнимої “української армії”, “українського війська” тощо, що зокрема мало місце на терені Волині» [362, арк. 33].

Навесні 1943 р., відповідно до звіту генералкомісара Е. Лейзера, чисельність місцевої допоміжної поліції в генеральному окрузі «Житомир» становила 7 тис. осіб [227, арк. 15], разом із особовим складом українських шуцбатальйонів – у межах 9 тис. осіб, тобто лише 0,3 % загальної чисельності населення регіону¹ при максимально допустимому 1 % (1 поліцейський на 100 жителів [110, арк. 80]). Тому німці, відчуваючи постійну нестачу місцевих поліцаїв, особливо у 1943 р.,

¹ Станом на 1 січня 1943 р. кількість жителів генерального округу «Житомир» становила 2 916 890 осіб.

почали збільшувати їхню чисельність [432, арк. 46зв.], вдаючись до різних способів вербування. У червні 1943 р. серед захоплених у ході облави органів з набору робочої сили на базарі м. Коростень 10 особам як альтернативу відправки до Райху було запропоновано вступити на службу до міської поліції, на що вони всі погодились [431, арк. 16–16зв.].

Місцеві допоміжні поліційні формування за своєю суттю були повністю колаборантськими, адже, виконуючи поліційні функції, вони не лише відповідали за правопорядок, але й брали участь у знищенні єврейського населення, інших етнічних й ідеологічно-політичних груп. Використовуючи службове становище, місцева поліція з початку свого створення нерідко вдавалася й до інших злочинів, серед яких грабунки та реквізиції майна сільських і міських жителів, залишених євреями помешкань тощо [591]. Не виключено, що такими діями займалися й інші особи, які маскувалися під українських поліцейських [751; 834].

У якості карально-репресивної сили в регіоні також виступали тиліві формування Вермахту (охоронні дивізії), різного роду каральні відділи із союзних гітлерівській Німеччині армійців (угорські й словацькі охоронні дивізії) та добровольчі формування. Приміром, упродовж 1942–1943 рр. у Житомирі розміщувався угорський каральний відділ, завданням якого була боротьба з партизанським рухом. Відділ часто чинив безчинства серед цивільного населення, чи не найжорстокіші – у Коростишівському, Словечанському та Овруцькому районах Житомирської області [339, арк. 215–216]. Злочинними діями в регіоні, особливо на Вінниччині, «відзначилися» формування РВА та Кубанського козачого полку [87, арк. 7; 116, арк. 43; 581]. Великі добровольчі формування дислокувалися і на Житомирщині [23, арк. 1–7; 137, арк. 80].

Карально-репресивну систему гітлерівців доповнювала «місцева» судова система. У період військової адміністрації через відсутність рішень окупантів щодо використання конкретних норм законів у сфері кримінального та цивільного права у регіоні не були створені «українські» судові органи. Тому покарання цивільного населення проводилося адміністрацією Вермахту «за законами військового часу» і лише у тих випадках, коли німецька сторона була зацікавлена

у судовому переслідуванні [97, арк. 113]. Проте уже в цей час спроби часткового урегулювання цивільного судочинства відбулися і на Житомирщині, і на Вінниччині. Одним зі своїх розпоряджень голова Житомирського обласного управління О. М. Яценюк запровадив порядок адміністративного покарання – утримання під вартою до одного місяця осіб, які порушували громадський порядок [439, арк. 28]. У вересні 1941 р. із дозволу німецької польової комендатури розпочав функціонувати суд у Вінниці [524]. Із осені 1941 р. на окупованих українських землях були створені поліцейські суди, які підпорядковувалися керівникам німецьких поліцейських структур. Водночас право певних видів покарань ненімецького населення, відповідно до розпорядження райхскомісара Коха від 5 грудня 1941 р., отримували керівники органів місцевого управління [983, с. 57]. Окремі місцеві суди у деяких регіонах Житомирського генерального округу почали виникати наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. Станом на початок грудня 1941 р. було створено Гайсинський тимчасовий міський суд, у лютому 1942 р. функціонував Вінницький міський суд [983, с. 58].

Системне формування судової системи на окупованих територіях розпочалося навесні – влітку 1942 р., коли нацистське керівництво прийняло рішення про створення цивільних німецького і українського (суд шліхтерів) судів та місцевого кримінального суду (суду шефенів) для ненімецького населення [983, с. 59, 66; 649]. Для судочинства у справі фольксдойче були створені окремі німецькі судові інстанції [92, арк. 4]. Деякі «спеціалізовані» суди створювалися і для ненімецького населення. У 1943 р. у Житомирі відкрився «спеціальний німецький суд», який мав розглядати справи тих, хто ухилялися від депортації на примусові роботи до Німеччини [143, арк. 12зв.].

Складовими карально-репресивної системи на окупованих територіях також виступали численні табори для радянських військовополонених, єврейські гетто, трудові табори та в'язниці. Лише на територіях Житомирської і Вінницької областей діяло по 4 великих тюрми [960, с. 94].

Отож, система органів нацистського цивільного управління на території генерального округу «Житомир» складалася із генерального комісаріату, гебітс-

та штадткомісаріатів. У своїй роботі вони спиралися на колаборантські місцеві українську і білоруську допоміжні адміністрації, представлені районними, міськими, волосними, сільськими управліннями. Для підтримки окупаційної політики була створена карально-репресивна система, представлена поліцією безпеки та СД, поліцією порядку, колаборантськими українською допоміжною поліцією, шуцманшафт батальйонами, поліцією фольксдойче, іншими окупаційними військовими та добровольчими формуваннями. Доповнювали окупаційну карально-репресивну систему судові органи, а також табори для полонених червоноармійців, гетто для євреїв, трудові табори та в'язниці.

Як загальний висновок зауважимо, що з початком нацистської окупації Житомирська, частина Вінницької областей України, деякі прикордонні білоруські землі були включені до складу генерального округу «Житомир», структура якого зазнавала постійних змін. У цей же час відбулося встановлення військової окупаційної адміністрації та санкціоноване нею формування органів українського допоміжного управління, місцевої поліції. Переслідуючи мету відновлення державної незалежності України, активну участь у формуванні допоміжної адміністрації та поліції взяли члени самостійницького руху. Адже це створювало можливість легального прикриття діяльності, пов'язаної із пропагандою ідеї української державності та налагодженням організаційної мережі. Наприкінці осені 1941 р. у регіоні була утверджена цивільна окупаційна адміністрація, яка, розпочавши ліквідацію націоналістичних впливів, взяла під повний контроль допоміжні управління й поліцію, які стали повністю колаборантськими структурами. Водночас у генеральному окрузі «Житомир» була сформована широка гітлерівська карально-репресивна система.

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ОКУПАНТІВ

3.1. Фізичне знищення місцевого населення і військовополонених

Серед першочергових, піднесених до рівня державної політики, заходів гітлерівських окупантів стало «остаточне вирішення єврейського питання»¹. На території Житомирсько-Вінницького регіону до війни проживала одна із найбільш численних єврейських етнічних громад. Відповідно до радянського перепису населення Житомирської області, станом на 1939 р. тут нараховувалося 125 007 (7,4 % від загальної чисельності населення), а на Вінниччині – 141 825 (6 % від усієї кількості населення) осіб єврейської національності [854, с. 68–69]. У межах Поліської області Білорусі, яка у другій половині 1941 р., за винятком північної частини, була включена до складу генерального округу «Житомир», чисельність євреїв становила 32 987 (4,9 % від загальної чисельності населення) осіб [854, с. 71]. Окрім тих євреїв, кому вдалося евакуюватися перед наступом німців у червні – липні 1941 р., їх більшість залишилася на окупованій території та була знищена нацистами, що стало однією із найбільших трагедій регіонального виміру Голокосту.

Для знищення єврейського населення до регіону прибули спеціальні сили СС – підрозділи айнзацгрупи С (командир Отто Раш): зондеркоманда 4а, зондеркоманда 4б, айнзацкоманда 5 та айнзацкоманда 6, які мали штаби у Житомирі, Вінниці, Бердичеві; інші підрозділи СС. До керівництва знищенням євреїв безпосередньо долучилися обергрупенфюрер СС й очільник поліції безпеки і СД в райхскомісаріаті «Україна» Ф. Еккельн та, зокрема, на початку окупації – командуючий 6-ю німецькою армією групи армій «Південь» генерал-фельдмаршал Вальтер фон Рейхенау [1083, с. 98].

¹ Евфемізм «остаточне вирішення єврейського питання» нацистами вживався на позначення фізичного знищення євреїв.

Убивства євреїв регіону розпочалися із перших днів нацистської присутності. Однією із перших жертв став єврей-чоловік у Бердичеві, якого примусили виконувати роботу з прибирання міста. Через висловлений німецькому солдату протест він був застрелений окупантами та закопаний іншими євреями у власноруч викопаній ямі [324, арк. 13]. Проте, ймовірно, що першими жертвами гітлерівців у регіоні стали не місцеві цивільні євреї, а червоноармійці єврейського походження, які утримувалися у таборах для військовополонених.

Усе єврейське населення було взяте на облік та мало носити спеціальні знаки [343, арк. 76зв.; 388, арк. 6; 409, арк. 28–29; 412, арк. 51–52]. Приміром, у Самгородку на Вінниччині одразу після нацистської окупації міста євреї з 16-річного віку обов'язково мали носити білі пов'язки із шестикутною зіркою (Зірка Давида, або ж Щит Давида) на лівій руці, згодом пов'язки були замінені на шестикутні зірки, нашиті на груди та спину [62, арк. 16]. На початку 1942 р. на території гебітскомісаріату Бердичів єврейське населення віком від 8-ми років мало носити на грудях та спині круги з білої матерії [290, арк. 81].

Перші вбивства євреїв стали наслідком німецьких провокацій, які мали на меті поширити антиєврейські настрої серед місцевого населення. 19 липня 1941 р. нацисти розстріляли 100 євреїв Житомира нібито за їхню участь у підпалах будинків у місті [828]. 29 липня 1941 р. серед 25 розстріляних заручників у Вінниці [62, арк. 18; 380, арк. 1], очевидно, були і євреї. У Бердичеві за звинуваченням у стрілянині по німцях та убивстві офіцера Вермахту було розстріляно 300 євреїв [324, арк. 13]. Серед перших єврейських жертв у Бердичеві, за свідченнями письменника Василя Гроссмана, була також група осіб, знищених у дубильному цеху місцевого шкіряного заводу. Тоді євреїв змушували стрибати у ями, заповнені їдким дубильний екстрактом. Самі німці цю езекуцію сприймали як «жарт», адже вони «дубили єврейську шкіру» [1117, с. 26].

Для розпалювання антиєврейських настроїв та міжнаціональної ворожнечі нацистська пропаганда активно поширювала тезу про «жидо-більшовизм», почала ототожнювати довоєнні комуністичні злочини із єврейством. У місцевій газеті

«Українське слово» від 17 серпня 1941 р. наголошувалося: «...скільки чистої незаплямованої української крові пролито жидами-енкаведистами, шпигунами – катами українського народу!» [832]. Проявом такої штучної істерії стало повішання напередодні, 7 серпня 1941 р., на Сінному майдані у Житомирі двох євреїв із Черняхівського району, які нібито були працівниками НКВС та брали безпосередню участь у вбивствах місцевого населення, – Вольфа Кіпера (начебто вбив понад 1 350 місцевих «німців і українців») та Мойсея Кобака¹ (нібито був помічником В. Кіпера та убив понад 120 осіб) [32, арк. 11; 830]. У цей же день, 7 серпня 1941 р., нацисти розстріляли у Житомирі ще 402 євреї-чоловіки, які були присутні при повішенні В. Кіпера і М. Кобака [1083, с. 105].

Масові убивства єврейського населення, які набрали системного характеру, розпочалися із кінця літа – осені 1941 р., коли у регіоні повністю утвердилися вказані вище підрозділи айнзацгрупи С та інші сили СС. Тоді ж місцевих євреїв почали розміщувати у гетто [62, арк. 16; 324, арк. 13 – 13зв.; 409, арк. 29]. Проте переселення до гетто не були масовими, відбувалися лише у деяких населених пунктах компактного проживання євреїв на досить короткий час, до їхнього остаточного знищення. Іноді у якості тимчасового розміщення євреїв використовувалися інші ізольовані приміщення. У Черняхівській Житомирській області до розстрілу євреї були «запаковані» у товарний вагон [1083, с. 114]. У Козятині на Вінниччині влітку 1942 р. близько 250 осіб єврейської національності на один день розмістили у таборі для радянських військовополонених. Тут уже поряд зі 150 полоненими червоноармійцями перебували 20 циган [61, арк. 111 – 112; 158, арк. 17–18].

Упродовж серпня – листопада 1941 р. більшість єврейського населення регіону було знищено. Найбільш масові акції окупантів з ліквідації євреїв відбулися у районах Бердичева (2 500 осіб – 27 серпня; понад 1 300 осіб – на початку вересня; від 15 000 до 18 640 осіб – упродовж 15–16 вересня) [324, арк. 13зв.–14; 1029, с. 10–11; 1083, с. 102 – 103; 1117, с. 26, 99, 139–140], Вінниці

¹ У дослідженні В. Лауер «Творення нацистської імперії та Голокост в Україні» (К., 2010) Мойсей Кобак виступає під прізвищем «Мойше Коган».

(близько 10 000 осіб – 19 вересня) [61, арк. 114; 62, арк. 28; 158, арк. 20], Немирова (3 460 осіб – вересень; 2 680 осіб – 7 листопада) [966, с. 8], Житомира (близько 4 000 осіб – вересень) [336, арк. 260], Новоград-Волинського (близько 4 000 осіб – вересень) [341, арк. 1], Овруча (3 353 особи, включно з кількома партизанами, – перша половина вересня) [1083, с. 103], Гайсина (понад 3 000 осіб – 16 вересня) [385, арк. 9], Коростишева (3 000 осіб – серпень) [329, арк. 67], Любара (понад 1 000 осіб – 11 серпня) [319, арк. 28], інших місцях їхнього компактного проживання.

Знищення єврейського населення в генеральному окрузі «Житомир», зокрема у Бердичеві, наприкінці серпня – на початку вересня 1941 р. стали одними із перших проявів масового геноциду євреїв на окупованих нацистами територіях СРСР. На цьому моменті наголошували й дослідники Голокосту [1029, с. 11; 1117, с. 26].

Нацистська політика ліквідації єврейського населення поширювалася на соціальні установи: дитячі будинки, заклади для інвалідів та людей літнього віку. Навіть окремі виявлені факти вкотре підтверджують масштабність мізантропії расистської ідеології націонал-соціалізму. За час окупації було знищено від 40 до 50 вихованців Житомирського дитячого будинку. За словами виховательки дитбудинку Валентини Щеніовської, масовий розстріл дітей віком від 4 до 15 років відбувся у серпні – вересні 1941 р., у лютому 1942 р. окупанти знищили двох дітей-євреїв віком 2,5 та 7 років, а у 1943 р. вони убили дитину, хвору на кістковий туберкульоз, яка не могла навіть самостійно пересуватися. Проте В. Щеніовській вдалося врятувати від загибелі п'ятьох єврейських дітей [325, арк. 24–24зв.; 336, арк. 259]. 19 вересня 1941 р. окупанти знищили євреїв Стрижавського будинку для літніх людей на Вінниччині [62, арк. 19], 11 жовтня 1941 р. – 25 євреїв будинку інвалідів у Житомирі [325, арк. 25]. На початку 1942 р. у Бердичеві гітлерівці вбили дітей-євреїв Дмитрівського дитячого будинку. Серед них також були українці й росіяни, яких прийняли за євреїв [324, арк. 41].

Важливим фактором тотального «полювання» нацистів за євреями стало розміщення у регіоні ставок Гітлера, Геринга та Гімmlера, а також особиста

періодична присутність – починаючи із середини 1942 р. – вищих нацистських лідерів. До цього додалося і створення на початку осені 1942 р. у межах генерального округу «Житомир» двох німецьких колоній – Гегевальд та Фьорстерштадт, адже вже на етапі їхнього планування відбулася «зачистка» цих територій від євреїв.

10 січня 1942 р. були розстріляні 227 євреїв с. Стрижавка, яке розміщувалося у районі будівництва ставки Гітлера «Вервольф», адже, за словами керівника спеціальної групи таємної польової поліції «Ост» Шмідта, вони становили небезпеку для об'єкту. Наступного дня з охоронної зони до вінницького концтабору були вивезені й розстріляні ще 12 євреїв [938, с. 431]. Незадовго до прибуття Гітлера до ставки, 16 квітня 1942 р., біля Вінниці у районі Літинського (нині – Хмельницьке) шосе було знищено ще близько 15 000 євреїв [61, арк. 115; 62, арк. 28; 158, арк. 20], що стало наймасовішою акцією геноциду в регіоні у 1942 р. Ймовірно, що кількість знищених євреїв 16 квітня 1942 р., визначена у 15 000 осіб, базована на відомостях ВОК, дещо завищена, адже на початку 1942 р. у Вінниці було зареєстровано лише 5 099 євреїв [497].

Уже станом на травень 1942 р. генеральний комісар К. Клемм у звіті відзначав: «Єврейське питання в моєму генеральному окрузі більшою частиною вирішене» [86, арк. 8]. Проте періодичні розстріли продовжувалися і тривали до останніх днів нацистського панування у регіоні.

Нерідко знищення нацистами євреїв супроводжувалося фізичними й психологічними знущаннями над жертвами, незважаючи на їхні вік і стать [61, арк. 111; 158, арк. 16; 341, арк. 1; 387, арк. бзв.]. Особливі звірства гітлерівці вчиняли щодо малолітніх дітей. Винятковий випадок жорстокості над єврейськими дітьми відбувся восени 1941 р. під час розстрілів у Чуднові на Житомирщині. Окупанти, виконуючи акцію з ліквідації євреїв, підкидали малолітніх дітей у повітря, стріляючи по них, а також кидали дітей у колодязь [343, арк. 77]. На початку 1942 р. усіх визначених для знищення єврейських дітей Дмитрівського дитячого будинку нацисти живими кинули до ями та присипали мерзлою землею й камінням [324, арк. 41]. Очевидця розстрілів євреїв у районі

Літинського шосе поблизу Вінниці 16 квітня 1942 р., якій вдалося врятуватися, Зоя Меламуд згадувала: «Дітей не вбивали, а кидали (до ям. – Авт.) живими. Я багато бачила дітей грудних, яких видирали із рук матерів. Їх також кидали в ями на трупи вбитих, а діти, яким було 2–3 роки, лазили в ямах по трупах, кричали і звали мам, а їх живими закопували» [61, арк. 115–116; 62, арк. 28–29; 158, арк. 21]. Траплялися випадки знищення новонароджених, які не прожили навіть кількох днів. 17 вересня 1941 р. в урочищі Белендейка Гайсинського району під час чергової акції з ліквідації євреїв разом із двома жінками були знищені їхні діти, які народилися за день до того, 16 вересня 1941 р. [61, арк. 4].

Незважаючи на расистські погляди, із практичних міркувань у деяких місцях окупанти частково залучали висококваліфікованих євреїв (шевці, кравці, каменярі та інші) до виконання різного роду, зокрема найбільш тяжких, робіт. Основою для цього стало розпорядження райхсміністра Розенберга від 16 серпня 1941 р., яким запроваджувалася примусова праця для єврейського населення віком від 14 до 60 років [876, с. 246]. Обмежена кількість євреїв використовувалася при будівництві доріг (траси DG IV [у районі Вінниці із заходу на схід] й DG V [відрізок траси між Житомиром і Вінницею]) та ставок Гітлера і Гімmlера [1083, с. 173–184].

У Бердичеві всіх уцілілих євреїв на початку березня 1942 р. із гетто (розміщувалося у районі місцевого базару на території під назвою «Ятки») перевели до трудового табору на Лисій горі та використовували на роботах у місті [324, арк. 14]. Із цією ж метою частина євреїв була відібрана при масових стратах в інших населених пунктах Житомирсько-Вінницького регіону. Усі вони зазнавали постійних утисків. На початку листопада 1941 р. керівник біржі праці Вінниці видав розпорядження, за яким працюючі євреї мали отримувати лише дві третини від встановленої заробітної плати для місцевого населення [483]. Окрім того, усе єврейське населення обкладалося обов'язковим податком [473].

Проте й тих нечисленних євреїв, яких гітлерівці нещадно експлуатували, систематично знищували упродовж усього часу окупації. У червні 1943 р. були розстріляні більшість євреїв-майстрових бердичівського табору на Лисій горі

[324, арк. 41]. 30 осіб єврейської національності, які працювали при місцевому штабі СД, розстріляли наприкінці 1943 р. (декому з євреїв до цього часу вдалося втекти) [1083, с. 187].

Поряд з євреями під нацистську політику геноциду потрапили роми. Однак джерельна база, яка відображала хоча б приблизну цифру знищених у регіоні циган, відсутня. Відомо, що певна кількість ромів була взята на облік під час першого за часів нацистської окупації перепису населення Житомира у серпні 1941 р. [837]. Усі вони, як і інші національні й політичні групи населення, знищувалися переважно поблизу Житомира біля с. Довжик (на початку 1944 р. радянськими судово-медичними експертами тут у 6-ти масових захороненнях було виявлено 9 623 трупи) [325, арк. 12; 326, арк. 4]. Відповідно до акту Комісії з розслідування злочинів нацистів по Літинському районі Вінницької області, 12 червня 1942 р. на території колишнього військового містечка було вбито 167 осіб, серед яких 91 єврей і 76 циган [383, арк. 86]. Улітку 1942 р. було страчено 20 циган поблизу Козятина, які утримувалися у таборі для військовополонених. За свідченням очевидців, під час переміщення циган на вантажний автомобіль для їхнього перевезення на місце страти вони ставали на коліна та з іконами в руках просили німців їх не вбивати. Але окупанти мали протилежний, зумовлений нацистським расовим світоглядом, погляд [61, арк. 112; 158, арк. 18]. Групи циган були також страчені у м. Янушпіль [435, арк. 17зв.] та деяких інших населених пунктах Житомирщини [1205, с. 873].

На початку червня 1942 р. окупаційна адміністрація генерального округу «Житомир» прийняла рішення про необхідність поводження з циганами так само, як з євреями, тобто повністю їх знищити, перефразовуючи сумнозвісний гітлерівський евфемізм, – провести «остаточне вирішення циганського питання». При появі циган сільські старости повинні були інформувати районні управління. Принаймні, таку вимогу перед старостою с. Ружок ставив голова Троянівського райуправління Прилипко [286, арк. 89].

Опосередковану або безпосередню участь у знищенні єврейського (а також циганського) населення брали частина місцевої поліції та допоміжної

адміністрації. Роль поліції шума зводилася до затримання, переміщення євреїв, а іноді – і до їх фізичної ліквідації [436, арк. 13–90]. Знищення євреїв, зокрема поза межами Житомирського генерального округу, проводив 108-й шуцманшафт батальйон, який дислокувався у Житомирі. У червні 1942 р. він був задіяний у розстрілах єврейського населення на території Рівненської області [999, с. 76].

Незважаючи на активну антиєврейську пропаганду нацистів, наявність достатньої кількості колаборантів, які були готові до «остаточного вирішення єврейського питання», єврейські «погроми не були поширеним явищем у житомирському регіоні, на розчарування керівників СД» [1083, с. 117]. Намагаючись спровокувати антиєврейські виступи, окупанти вдавалися до всіляких провокацій, ототожнення довоєнних злочинів більшовиків із діями євреїв. В одному із сіл поблизу Житомира німецька поліція звинуватила євреїв у вбивстві українців й представників інших етнічних груп, трупи яких були виявлені зондеркомандою 4а (хоча, очевидно, злочин здійснили більшовики перед відступом наприкінці червня – на початку липня 1941 р.). Провокація призвела до єврейського погрому, який завершився німецьким розстрілом [1083, с. 117]. Незважаючи на те, що у деяких населених пунктах українське населення ставилося до євреїв негативно [129, арк. 4; 209, арк. 26зв.; 216, арк. 2], однак воно не піддалося на німецькі провокації й не брало участі у єврейських погромах.

Здебільшого ставлення до євреїв ґрунтувалося не на проявах антисемітизму, а зумовлювалося особистісними мотивами на основі попередніх соціально-побутових стосунків. Для деякого із місцевих недоброзичливих взаємини у минулому викликали бажання розправи з особистим недругом-євреєм, якщо такий існував, що санкціонувалося й підтримувалося нацистами. Відсутність масштабних проявів антисемітизму зумовлювалося і відносно глибокою релігійністю місцевого населення. Але подекуди і віруючі люди, незважаючи на релігійні переконання, вдавалися до утисків євреїв. Такі випадки, які повністю суперечили релігійній морально-світоглядній концепції, можна назвати «релігійним дисонансом». У Хмільнику на Вінниччині після розправи над

місцевими євреями українці пішли до церкви «щоб подякувати Богові за усунення євреїв» [1083, с. 120].

У поодиноких випадках серед відносно незначної кількості єврейських погромів на території генерального округу «Житомир» деякі відбулися ще до вступу окупаційних військ. За інформацією бюлетеня ОУН(М) «Наша боротьба» від 15 вересня 1941 р., один із таких погромів стався в Овручі. У бюлетені зазначено, що більшовики, які були переважно нібито єврейської національності, при відступі з міста ліквідували 383 місцевих жителі. Реакцією міщан на ці дії стало знищення євреїв, що відбулося ще до окупації Овруча Вермахтом. При цьому, після вступу німців до міста населення не бажало хоронити тіла убитих євреїв [32, арк. 11].

На відміну від погромів, на території регіону зафіксовані численні випадки грабунків місцевим населенням майна євреїв після їх знищення або переміщення до гетто. Очевидець таких подій у с. Білилівка Ружинського району згадував: «Тягли, хто що вхопив (мова про майно євреїв. – Авт.): перини, подушки, різний хлам, каструлі, посуд. Потім почали розбирати хати. Десь за 2–3 тижні на місці єврейського поселення залишився пустир...» [1226, с. 158].

Разом із фактами наявності відносно нечисленних єврейських погромів, часткового поширення антисемітизму та антиєврейських настроїв, видачею євреїв окупантам чимало українців, ризикуючи власним життям, ставали на захист представників єврейської національності. Важливою причиною значної кількості випадків порятунку євреїв українцями, як стверджує дослідниця Ф. Винокурова, була глибока релігійність населення, першочергово у селах, де також було значно більше можливостей для їх переховування [947, с. 327]. Рятувало євреїв не лише віруюче місцеве населення, а й православні священники. Показовим є випадок порятунку вінницьким священником Михайлом Дрончаком єврейської дівчини Шури Шапіро [947, с. 334–335]. Будучи священником церкви с. Великі Низгірці Бердичівського району та певний час завгоспом Бердичівської міської лікарні, рятував від знищення євреїв Микола Юхимович Панкевич [449, арк. 61зв.–63зв.]. Окрім релігійного фактора (хоча визначити ступінь релігійності окремої особи та

її роль у порятунку єврейського населення вкрай складно), необхідно зазначити і про порятунок євреїв особами, які не вважали себе віруючими людьми, а керувалися загальними нормами моральності. За порятунок євреїв у період війни чимало представників місцевого населення згодом отримали звання «Праведник народів світу» [947, с. 327; 1117, с. 28]. У 1996 р. за порятунок у часи нацистської окупації єврейських дітей Житомирського дитячого будинку звання «Праведник народів світу» отримала і згадана вище В. Щеніовська [1284].

Одним зі способів порятунку для євреїв було приховування національної належності, що, однак, дуже обмежувалося радянськими документами. У таборах для військовополонених євреї-червоноармійці могли врятуватися лише у випадку, якщо при виявленні факту обрізання вони видавали себе за представників інших народів, для яких було характерним обрізання [190, арк. 53; 204, арк. 9–10]. Дехто із євреїв переходив із іудаїзму до православ'я. Проте окупаційні органи дізналися про подібну практику у деяких районах генерального округу «Житомир», заборонивши священникам проводити обряд хрещення над євреями [409, арк. 28; 412, арк. 51; 446, арк. 63зв.]. На півдні генерального округу способом порятунку для євреїв стали втечі в румунську зону окупації [61, арк. 12; 1251, с. 149], де через відносно ліберальне ставлення до них було більше шансів вижити [1251, с. 148]. У межах німецької окупаційної зони євреї частково вступали до складу комуністичного руху опору.

Небагатьом представникам єврейської національної меншини на території Житомирсько-Вінницького регіону вдалося пережити страшні часи Голокосту. Приміром, за оцінками дослідників, у Житомирі за час гітлерівської окупації врятувалося лише менше 20 [1083, с. 100], а у Вінниці – 76 євреїв [946, с. 407].

Окремої уваги потребує питання, пов'язане із вивченням участі/неучасті у знищенні євреїв національного руху опору. Адже проблематика ставлення самостійницького руху до євреїв як частина ширшого предметного контексту у трактуванні деяких учених є складовою міфологій (національних міфологій), «тісно пов'язаних як зі щирими спробами осмислення тих подій, так і з відвертим ідеологічним протистоянням на пострадянському просторі» [1205, с. 807].

Спираючись на виявлену джерельну базу, спробуємо розглянути ставлення українського самостійницького руху до єврейського населення на території Житомирсько-Вінницького регіону.

Беззаперечно, що місцеві допоміжні органи влади, які були створені та уряді районів певний час перебували під контролем націоналістів, на початку окупації проводили реєстрацію єврейського населення, що зумовлювалося німецькими вимогами. Перша постанова Житомирського обласного управління від 11 липня 1941 р., яке в цей час контролювалося ОУН(Б), окрім іншого, передбачала облік єврейського населення [34, арк. бзв.]. У зверненні до українського селянства, датованого 20 липня 1941 р., облуправління закликала селян при формуванні адміністративних органів не допускати до влади євреїв, колишній партійно-комсомольський актив та прихильників комунізму [363, арк. 1]. Реєстрація євреїв серед перших розпоряджень нерідко проголошувалася на рівні районних та сільських управлінь [292, арк. 4].

У той же час у джерельній базі відсутні заклики українських допоміжних органів влади до кінця листопада 1941 р., часу їх певного контролю націоналістами, до відкритих антиєврейських акцій чи погромів. Маючи антирадянське спрямування, вони оперували поняттям «жидо-більшовизм» на означення комуністичної влади, яку сприймали як ворожу. Так, у постанові Базарського районного управління від 12 листопада 1941 р. «Про траурне святкування дня 21 листопаду 1941 року» комуністична доба означається поняттям «більшовицько-жидівський комунізм» [297, арк. 45].

Відповідно до акта радянської Комісії з обліку збитків, заподіяних нацистами в Базарському районі, 21 листопада 1941 р. під час ушанування 20-ї річниці розстрілів більшовиками 359 полонених учасників Другого зимового походу військ армії УНР голова районного управління Микола Бауер-Мошковський (в інших документах він виступає без подвійного прізвища як «Мошковський») та перекладач Галина Стратович нібито вимагали розстрілу євреїв [332, арк. 1]. У радянському документі ці дії ототожнюються з українським самостійницьким рухом, хоча й інформація про належність М. Бауер-

Мошковського до націоналістичних організацій відсутня. Частина ж його подвійного прізвища, «Бауер», може свідчити про німецьке походження [318, арк. 27зв.], через що він міг стати старостою райуправління як фольксдойче. Тим більше, що М. Мошковський, перебуваючи на своїй посаді, співпрацював з нацистською окупаційною й надалі. В акті ЖОК наголошується, що в день вшанування жертв Базарської трагедії було заарештовано та розстріляно 29 осіб єврейської національності, а розстрілом особисто керував голова райуправління (у радянському акті констатується про утиски М. Мошковським євреїв ще з вересня 1941 р.) [332, арк. 2]. Проте уже 21 листопада 1941 р. після акції вшанування жертв трагедії гітлерівці почали заарештовувати не євреїв, а окремих осіб з числа маніфестантів (хоча не виключено, що серед затриманих могли бути і місцеві євреї), що стало черговим етапом масових арештів національно свідомих українців [994, с. 16].

Очевидною є співпраця окремих членів націоналістичних організацій, які були працівниками допоміжних управлінь або поліції, з окупантами і виконання ними будь-яких указівок нацистських керівників, у тому числі й з ліквідації єврейського населення. Як приклад уже наводився «трудоий шлях» члена ОУН(М) І.-Р. Давидовського, який вступив до Організації із власних меркантильних інтересів та, ставши керівником поліції Коростеня, а згодом охоронної поліції, де працював до квітня 1943 р., виконував усі розпорядження гітлерівців, брав безпосередню участь у знищенні євреїв¹ [429, арк. 13–13зв., 104–106]. Діяльність таких колаборантів повинна об'єктивно вивчатися і не ототожнюватися із усім визвольним рухом.

Першими серед різних формацій самостійницького руху збройними формуваннями в регіоні, які мали антирадянське спрямування, уже з літа 1941 р. були підрозділи Поліської Січі Т. Бульби-Боровця. Голландський дослідник К. Беркгоф, спираючись на публікацію у рівненській газеті «Волинь» від 21 вересня 1941 р., приходять до висновку, що Поліська Січ «прочісувала ліси та прип'ятські болота й затримувала партизанів та цивільних євреїв, і якщо не

¹ Детальніше див. розділ 2.1.

вбивала їх, то принаймні передавала в руки німецьких органів влади» [930, с. 74]. Вказана публікація – це інтерв'ю з 15-річним повстанцем Поліської Січі «Міжкою», який на запитання про те, чи не боявся він воювати разом із січовиками зауважив: «А чого його боятись! Я сповняв всьо, що потребували, – всюди ходив і їздив і бився і жидуф (жидів. – Авт.) стріляв, которії з мене знущались колись» [562]. Вважаємо, що інтерв'ю з «Міжкою» – не більше, ніж прояв антисемейської пропагандистської істерії нацистів. Такий висновок зумовлюється аналізом програмних документів та реальної практики діяльності бульбівського руху.

Відповідно до республіканської концепції Т. Бульби-Боровця, національні меншини вважалися повноправними представниками української держави із гарантією прав і свобод. У політичній програмі «За що бореться Українська Повстанська Армія» проголошувалося, що Поліська Січ веде боротьбу «за абсолютну рівноправність всіх громадян, незалежно від їх статі, стану, національності та релігії», за «свободу думки, слова, віри і чину кожного громадянина української держави, без різниці його національності, статі, стану, походження й політичних та релігійних переконань» [886, с. 138–139]. Інший бульбівський документ – «Закон українського партизана» від 1941 р. (як і від 15 вересня 1942 р.) – забороняв примусові реквізиції серед місцевого населення незалежно від його національності [35, арк. 11].

У середині серпня 1941 р., коли загін Поліської Січі під командуванням поручника Омелянова вперше вступив до Олевська, деякі військові почали захоплювати особисті речі євреїв та інших етнічних груп населення, що залишили місто при відході більшовиків. Поручник Омелянів наказав повернути особисті речі, а частину з них – роздати бідним мешканцям міста, що викликало невдоволення військових [571]. Випадки мародерства були заборонені і в майбутньому, хоча це й не означало їх повну відсутність.

Офіційний статус Поліської Січі передбачав постійний тиск окупантів щодо втілення нацистської расової політики. Тому 29 жовтня 1941 р. голова Олевського районного управління Б. Симонович видав розпорядження, в якому вимагав

звільнити євреїв з усіх офіційних установ, а відкриті єврейські підприємства зобов'язав розмістити вивіску жовтого кольору з написом «жидівське виробництво». Наказ також передбачав передачу до райуправління усіх залишених євреями речей [442, арк. 32]. За повідомленням радянських джерел, також у жовтні 1941 р., імовірно, не раніше 29 жовтня, єврейське населення Олевська було переселене до гетто [329, арк. 246]. Отож, через контроль Поліської Січі над регіоном фактично упродовж усього періоду німецької військової адміністрації місцеві євреї не зазнали переслідувань німецьких інстанцій, а гетто під тиском німців було створене лише наприкінці жовтня 1941 р. Присутність Поліської Січі певною мірою стала запорукою відносної безпеки євреїв. Один із бульбівців, С. Гожий, згадував, що в період діяльності Січі працівниця олевської друкарні, у якій виходила газета «Гайдамака», єврейка за національністю, сказала Т. Бульбі-Боровцю: «Доки ви тут, ми тут живемо. Не буде вас – не буде й нас» [891, с. 37]. Цією єврейкою, ймовірно, була складачка Віра Рейблат, яку разом із її сестрою згодом врятував сотник Кирило Сиголенко [961, с. 143].

15 листопада 1941 р. Поліська Січ була розпущена. Уже 18 листопада 1941 р. із Житомира до Олевська прибув капітан німецьких військ СС Гічке, який вимагав від Поліської Січі розстрілу євреїв. Сотник К. Сиголенко, який добре володів німецькою і вів переговори, заявив йому, що відділ уже розпущено і тому керівництво Січі не має права видавати демобілізованим козакам таких наказів і додав, що колишні січовики будуть зібрані для боротьби з озброєним ворогом як воїни, а не знищувати беззбройних жінок, стариків, калік і дітей, незважаючи на їх національність. У свою чергу есесівець пригрозив карою та насильно мобілізував двох старшин і 60 козаків ліквідованої Січі, які 19 листопада 1941 р. розстріляли 535 євреїв [402, арк. 9–10]. Цей факт Рада старшин Поліської Січі засудила як ганебне явище [402, арк. 10]. Вірогідно, що участь у акції розстрілу єврейського населення також брав сотник К. Сиголенко [1002, с. 132], за національністю єврей (справжнє прізвище Хаїм Ісакович Сигал).

У матеріалах радянської Комісії з розслідування злочинів нацистів

констатовано, що після розстрілу євреїв Олевська 19 листопада 1941 р. згодом була організована «погоня і облава» на тих, кому вдалося втекти. Всього таким чином нібито було вбито 825 євреїв. Тут же представлені сфабриковані свідчення «очевидців» про інші утиски євреїв бульбівцями [329, арк. 244–246] та те, що керували розстрілами Т. Бульба-Боровець та начальник штабу Поліської Січі полковник П. Смородський [329, арк. 247]. У 1957 р. сам отаман у статті «Україна і жиди», яка стала реакцією на закиди єврейської преси, писав: «...коли на початку німецько-совєцької війни, в районах, де до 15-го листопада 1941 року, в обійдених німцями багнистих теренах Полісся, була наша воєнна адміністрація, не був не тільки розстріляний, але навіть ограбований якоюсь бандою жоден поляк та жид, то це впливало з нашого воєнного обов'язку забезпечити життя і майно всього населення даної території. Натомість пізніше, коли контрольовану нами територію посіла німецька адміністрація, а ми пішли в протинімецьке підпілля – і звідти протестували проти винищення німцями жидів і поляків на українській території як національних меншин України...» [873, с. 694].

Боротьба проти євреїв «як агентів московського імперіялізму» проголошувалася у загальних програмних документах інших гілок самостійницького руху, зокрема ОУН(Б) [393, арк. 3], тобто оунівці (як бандерівці, так і мельниківці) у 1941 р. розглядали «єврейську та польську загрозу як складову більшовицької загрози з центром у Росії» [1083, с. 123]. Проте, хоч на теоретичному рівні інтегральні націоналісти мали негативне ставлення до євреїв «як агентів московського імперіялізму», їхня практична діяльність у перші місяці нацистської окупації, у тому числі й на території Житомирсько-Вінницького регіону, зосередилася в антирадянській площині та зазнала значних трансформацій. При поширенні підпілля націоналістичний рух був змушений враховувати поліетнічний склад населення регіону та не відкидав його участь у формуванні майбутньої української держави. Тому ставлення до єврейського населення носило, по суті, нейтральний характер.

Факти участі підпілля ОУН(Б) та ОУН(М) у цілеспрямованому знищенні єврейського населення регіону у джерельній базі відсутні. У виявлених звітах

ОУН(Б) наявна лише констатація акцій нацистів зі знищення єврейського населення регіону. Приміром, районний керівник ОУН(Б) на Житомирщині Корнієнко за період 22–25 липня 1941 р. констатує: «Євреї остаточно знищені німецькою та українською поліцією (у даному документі відсутнє ототожнення бандерівського руху та місцевої допоміжної поліції, яка у період нацистської військової адміністрації у деяких регіонах певною мірою перебувала під впливом націоналістів. – Авт.)» [209, арк. 263зв.; 216, арк. 2]. У звіті про роботу у районі Троянова зауважується, що «...відбувається чистка (німцями. – Авт.) ненависних елементів – євреїв і комуністів. Результатом цієї чистки був розстріл 53 євреїв і 6 комуністів. Міліція брала участь у здійсненні актів» [209, арк. 45]. В інших бандерівських документах відзначено: «У неділю 28.9. були в Мирополі розстріляні євреї» [209, арк. 31зв.]; «16.X.41 за наказом військового коменданта розстріляні усі євреї, не дивлячись на вік. Укр[аїнська] поліція м. Диваки виконала наказ. Розстріляно 500 євреїв» [209, арк. 43зв.].

Згодом для радянської сторони вказані повідомлення стали основою для звинувачення націоналістичного руху у тотальному знищенні місцевого (єврейського) населення. У спр. № 2 ф. Р-1151 Держархіву Житомирської обл. в радянському реферативному огляді бандерівських документів констатовано: «Представників інших народів, як євреїв, ОУН намагалася знищити, вирвати з корінням, подібно комунізму, вважаючи їх своїми найлютішими ворогами. І це фізичне знищення... входило в план діяльності ОУН. Про ці “чистки”, які щоразу відбувалися з дозволу німецької влади по всіх містах і селах окупованої України, надходили акуратно з місць численні донесення з указівкою кількості жертв, числа і місця екзекуцій, проведених у 1941 р.» [209, арк. 9]. Подібним чином комуністична влада завжди намагалася звинувачувати український самостійницький рух у найбільш кривавих злочинах.

Після викриття німцями на початку лютого 1942 р. підпільної житомирської штаб-квартири ОУН(Б) стало відомо, що бандерівці виготовляли фальшиві паспорти колишнього радянського зразка як для членів Організації, так і для євреїв, на чому особливо наголошували окупанти [217, арк. 35зв., 47]. Більш за

все, що отримані від євреїв кошти за підроблені документи йшли на фінансування бандерівського підпілля. Інформація про участь останнього в антиєврейських акціях на території генерального округу «Житомир» у документах поліції безпеки та СД відсутня [217, арк. 1–49].

9 грудня 1941 р. колишній працівник ліквідованої Житомирської обласної поліції Марко Ковальський звернувся до поліції безпеки та СД і дав свідчення проти экс-начальника облполіції О. Кулицького (фольксдойче, який був призначений на цю посаду після від'їзду у жовтні 1941 р. мельниківця Д. Захвалинського до Києва), його ад'ютанта В. Ширея (який, імовірно, був членом ОУН[М], оскільки свого часу працював ад'ютантом Д. Захвалинського) та слідчого Керша (вірогідно, також належав до мельниківського руху, адже при облполіції займав одну із центральних керівних посад – керівника кримінального відділу). М. Ковальський переконував СД, що вказані особи свідомо діють проти німецької влади, вилучають у місцевого населення речі «під приводом того, що цього вимагає німецька військова влада. А в дійсності ці речі вони зберігали для себе. Цим вони хочуть створити безлади, стурбованість серед українців проти німців». М. Ковальський також підкреслював, що ад'ютант В. Ширей, який мав тісний зв'язок зі слідчим Кершем, належав до бандерівського руху та виступав проти німецької влади [210, арк. 3–3зв.]. Інший звільнений поліцейський, Сергій Вітвицький, свідчив, що В. Ширей виступив проти передачі німецькому СД п'ятох затриманих бандерівців, відпустив зі зброєю багатьох міліціонерів родом із Західної України та навіть звільнив заарештованого польовою комендатурою єврея на прізвище Фацштайн. С. Вітвицький доводив, що В. Ширей залучив до роботи в обласній поліції у якості шевця єврея на прізвище Гут, якому видали український паспорт [210, арк. 4–4зв.]. Затриманий німцями В. Ширей заперечував звинувачення на свою адресу, заявивши, що особисто доручав передавати бандерівців до СД та нічого на чув про єврея Фацштайна. Він підтвердив лише те, що дещо привласнив із реквізованих речей, та уточнив, що єврея Гута залучив до роботи перший керівник обласної поліції Д. Захвалинський, який видав йому довідку про роботу в поліції. Гут перебував на роботі при поліції

Житомира і на час допиту В. Ширея 10 грудня 1941 р. Подальша доля цього єврея невідома. Категорично заперечив усі звинувачення на свою адресу і О. Кулицький, заявивши, що будучи фольксдойче, повністю підтримує німецьку владу [210, арк. 7–9зв.]. Очевидно, що саме через цей аргумент німці не визнали вини О. Кулицького, як і його ад'ютанта В. Ширея, а свідчення М. Ковальського та С. Вітвицького були сприйняті як бажання помсти за їхнє звільнення з поліції. Як зауважує В. Лауер, відповідний випадок свідчить про використання українцями та етнічними німцями антисемітизму і особистісних мотивів з метою впливу на окупантів для досягнення бажаної мети. Це також свідчить, «що деякі українці та етнічні німці в адміністрації робили неуспішні спроби допомогти євреям» [1083, с. 121].

Поодинокі факти, які відображають ставлення націоналістів до євреїв на Вінниччині, яке аж ніяк не було антагоністичним, знаходимо у мемуарах членів самостійницького руху. Однак наразі відповідні спогади не підтверджені жодними іншими джерельними відомостями та у науковій дискусії можуть бути поставлені під сумнів. М. Кальба у книзі «Дружини Українських Націоналістів» стверджує, що коли до Вінниці, яка була окупована 19 липня 1941 р., разом із військами Вермахту увійшов український батальйон «Нахтігаль»¹ (репрезентував ОУН[Б]), його вояки, виявивши у підвалі театру серед групи акторів єврея, порадили останньому переховуватися від німців. Цей сюжетний момент представлений як спогад: «У підвалі театру ми (вояки «Нахтігалью». – Авт.) знайшли цілу групу акторів, які дуже здивувалися, коли почули українську мову. Ми порадили їм вертатись додому, а довідавшись, що їх режисер жид, попередили його, щоб він сховався і не виходив на місто» [1036, с. 44]. Хоча об'єктивність цього факту дуже сумнівна, проте саме його представлення у книзі може свідчити про відсутність серед «Нахтігалью» антисемітизму як такого.

Керівник обласного проводу ОУН(Б) на Вінниччині Є. Алетіяно-Попівський згадував, що бандерівському підпіллю було відомо, що на посаді перекладача у гебітскомісаріаті Калинівка працював єврей: «Німці не знали про його жидівське

¹ Детальніше див. розділ 5.1.

походження, але ми знали й тримали це в таємниці. Дольмечер (перекладач. – Авт.) із свого боку ставився до нас коректно і не раз допомагав нам тим, що не перекладав німцям доносів на нас. Таким чином ми обопільно співжили» [1110, с. 64]. Однак це можна трактувати як прояв шантажу, про що засвідчує словосполучення «обопільне співжиття», адже для єврея-перекладача вигода такого «співжиття» зводилася до замовчування його національної належності оунівцями. Згодом окупанти усе-таки дізналися, що перекладач гебітскомісаріату був євреєм і застрелили його при спробі втечі під час арешту [1110, с. 64].

У деяких сучасних наукових дослідженнях без будь-якої джерельної аргументації стверджується про участь у знищенні євреїв Вінниці 19 вересня 1941 р. представників Буковинського куреня. При цьому головне завдання куреня, який прибув до Вінниці, у цьому контексті зводиться до «проведення акцій знищення (євреїв. – Авт.)» [946, с. 402]. Питання об'єктивного ставлення членів Буковинського куреня до євреїв Вінниці потребує детального джерельного дослідження, однак не погоджуємося із думкою про його головне спрямування – нібито «проведення акцій знищення», адже наприкінці літа – на початку осені 1941 р. при безпосередній ліквідації євреїв регіону гітлерівці поклалися на свої власні сили, першочергово айнзацгрупу С. Пізніше окупанти розпочали репресії і проти членів Буковинського куреня на Вінниччині, які використовували роботу в офіційних установах для прикриття нелегальної діяльності [391, арк. 20–22].

Поліетнічний характер регіону, де була представлена численна єврейська громада, не просто вплинув на політику самостійницького руху, а й напряду відобразився на особистому житті деяких його членів. Дружиною члена підпільної націоналістичної групи ОУН(М) при Житомирському міському театрі Якіма Коваленка [352, арк. 18зв., 93] була єврейка Феодосія Коваленко. Через єврейське походження, яке було відоме іншим працівникам театру, у тому числі й членам ОУН(М), вона разом із чоловіком у липні 1942 р. переїхала до Бердичева [353, арк. 54]. Проте ніхто із житомирських колег по театру, членів мельниківської Організації, її не видав окупаційним органам. Згаданий вище М. Ковальський доводив нацистському СД, що єврейкою була дружина

поліцейського Керша, якій підробили український паспорт [210, арк. 3зв.]. Хоча інформація Ковальського, зважаючи на мотиви помсти, і сумнівна, але вона свідчить про цілковиту можливість шлюбних зв'язків між українцями-націоналістами або тими, хто їх підтримував, та євреями.

На початку окупації нацисти розпочали облік та фізичну ліквідацію комуністів, комсомольців, інших радянських активістів [335, арк. 9; 343, арк. 76зв.]. Через активізацію більшовицького підпілля та партизанського руху із весни 1942 р. розстріли представників партійно-радянського активу набули тотального характеру. У ряді випадків знищувалися і їхні сім'ї. У середині березня 1942 р. у містечку Корнин разом із членами сімей було розстріляно 46 комуністичних і радянських активістів с. Липки Корнинського (нині – Попільнянського) району. Усього за один день було вбито 215 осіб [325, арк. 5].

Нерідко страти партійно-радянських активістів та партизанів через повішання набували публічного характеру. Вони спрямовувалися на шокування цивільного населення, придушення його волі і здатності до опору [982, с. 368]. Водночас окупанти, «шокуючи» таким чином місцеве населення, намагалися убезпечити вихід інформації про власні звірства, зокрема задокументованої у формі фотографій, поза межі окупованих ними територій. 26 серпня 1942 р. керівник поліції порядку Житомира заборонив проводити будь-яке фотографування страт, окрім як зі «службовою метою», що стосувалося усіх підконтрольних територій. Усі фотознімки, зроблені до того, мали бути вилучені і знищені [215, арк. 59–59зв.]. Згодом, після поширення антинімецьких настроїв, окупанти проводили ліквідацію радянських активістів та партизанів таємно, без свідків з боку цивільного населення. Улітку 1943 р. у Коростені під час повішання німцями 13-ти радянських партизан місцева допоміжна поліція, яка охороняла місце страти, отримала завдання нікого не допускати до шибениці [431, арк. 19–19зв.].

До ідеологічно-політичних ворогів націонал-соціалізму відносилися учасники самостійницького руху, масове знищення яких у регіоні розпочалося з кінця листопада – початку грудня 1941 р., після акції вшанування 21 листопада

1941 р. 20-ї річниці Базарської трагедії. Уже 21 листопада 1941 р. об'єктом «полювання» нацистів, зокрема на Житомирщині, стали не лише мельниківці й бандерівці, а й інші національно свідомі елементи. Більшість із заарештованих упродовж кількох днів (за різними оцінками – від 200 до 750 осіб [927, с. 10; 939; 994, с. 16], хоча найбільш імовірно – 721 особа [921, с. 25–26]) на початку грудня 1941 р. були розстріляні у Житомирі (на Мальованці і на Богунії), Радомишлі, Коростені, Базарі [28, арк. 128зв.; 994, с. 16; 1007, с. 225]. Наприкінці листопада 1941 р. були захоплені та згодом страчені керівник ОУН(Б) на Житомирщині Василь Хома («Архип Щербак») та ще 8 членів Організації [217, арк. 11]. Під час одного із розстрілів 6 грудня 1941 р. у Житомирі разом із дружиною був знищений керівник житомирського міського проводу ОУН(М), певний час голова міського управління Житомира Ю. Орищенко [1062, с. 34]. Різні нацистські інстанції, серед яких поліція безпеки та СД, постійно вели боротьбу з націоналістичним підпіллям, займалися виявленням членів самостійницького руху у складі органів допоміжного управління, поліції, інших установ, яких після допитів, як правило, страчували. Іноді українські націоналісти знищувалися у місцях масових страт євреїв або ж разом із євреями. 9 жовтня 1943 р. на Вінниччині разом з євреями був розстріляний окружний провідник ОУН(Б) уродженець с. Степашки Гайсинського району Осип Брижак [362, арк. 38].

Органи гітлерівської карально-репресивної системи вдавалися до систематичної ліквідації цивільного слов'янського населення, що передбачала расова концепція націонал-соціалізму. Фізичне знищення «винних» могло наступати через відмову виконувати трудову повинність, за саботаж мобілізаційних кампаній на примусові роботи до Райху, невиконання продовольчих поставок, інших податкових поборів, таємний забій худоби тощо. Упродовж 1942 р. за таємний забій худоби лише у с. Борушківці Любарського району було розстріляно 12 жителів [171, арк. 62зв.].

Основна частина місцевого населення була ліквідована у районах діяльності радянського партизанського руху, особливо на півночі Житомирського генерального округу. 16 липня 1941 р. Гітлер на нараді з вищим нацистським

керівництвом наголосив: «Росіяни видали наказ про партизанську війну в нашому тилу. Ця партизанська війна знову ж має свої користі: вона дає нам можливість винищувати все, що повстає проти нас» [876, с. 177]. 28 липня 1941 р. за підписом Гімmlера з'явилася директива військовим підрозділам для прочісування болотистих місцевостей, у якій вимагалось: «...усіх підозрілих у наданні допомоги партизанам необхідно розстрілювати... Села й поселення повинні бути або мережею опорних пунктів населення, яке саме знищує кожного партизана та мародера й ставить нас до відома, або ж вони припиняють існування» [70, арк. 20зв.].

Репресії та знищення нацистами населення як соціальної бази партизанського руху посилювалися по мірі зростання й активізації останнього. 15 серпня 1942 р. керівництво поліції безпеки та СД Житомира видало оголошення до сільського населення із застереженням будь-якої підтримки комуністичного руху опору в регіоні. Упродовж двох тижнів від часу розповсюдження оголошення старости та жителі сіл були зобов'язані повідомити німецькі органи про тих, хто має зв'язок із партизанами або ж їх підтримує. Окупанти резюмували: «Якщо це повідомлення до 14 днів не буде виконано, то ціле село буде спалено... В разі виявлення зброї і притулку бандитів без попередження все село буде зрівняне з землею, а населення буде розстріляно» [300, арк. 57]. Питання «колективної відповідальності» при боротьбі з партизанським рухом конкретизувалося пізніше. У настановах для Вермахту, які вступали в силу 1 грудня 1942 р., рекомендувалося: «Відносно сіл, в яких бандити знаходять собі різного роду притулок, застосовувати, як правило, *колективні заходи* (підкреслено в тексті. – Авт.). Залежно від тяжкості провини такі заходи можуть передбачати посилення реквізиції майна або залучення на роботи, конфіскацію (часткову або повну) худоби, відправку працездатних чоловіків на роботу в Німеччину і навіть повне знищення села» [84, арк. 42].

Знищення населених пунктів разом із їхніми мешканцями як ліквідація соціальної бази партизанського руху набрало нечуваних масштабів і вкрай жорстоких проявів [52, арк. 8–9; 137, арк. 23–24, 45], інколи це цинічно

«обґрунтовувалося» як «попереджувальний захід» [40, арк. 26; 105, арк. 26]. Серед десятків знищених сіл і містечок регіону своєю трагедією вирізняється с. Копище Олевського району, де у липні 1943 р. гітлерівцями було розстріляно або заживо спалено 2 887 жителів, із яких 1 347 дітей [342, арк. 133а].

Іноді знищення населення у районах діяльності партизанського руху було вибіркоким та першочергово спрямовувалося проти сімей партизан для «застереження» решти жителів від будь-яких спроб переходу до складу комуністичного руху опору або ж його підтримки. Так, у березні 1943 р. у с. Листвин Словечанського (нині – Овруцького) району окупанти заживо спалили 57 членів сімей партизан, переважно жінок і дітей [433, арк. 16, 20].

Значною мірою місцеве населення стало заручником протистояння комуністичного руху опору та нацистської адміністрації [913]. Диверсії партизан не могли не передбачати «відплатних акцій» у формі ліквідації мирного населення [59, арк. 87; 174, арк. 32; 336, арк. 258]. Тому постає питання про певну цілеспрямованість диверсій та провокацій комуністичного опору, які призводили до репресій гітлерівців проти місцевого населення, що, у свою чергу, сприяло зростанню партизанського руху [31, арк. 4зв.–5].

Окреме місце у нацистській політиці ліквідації місцевого населення відводилося психічно хворим особам, які перебували у спеціалізованих медичних закладах. Найбільшим таким закладом у регіоні була Вінницька психіатрична лікарня, у якій на початку окупації влітку 1941 р. перебувало близько 2 000 пацієнтів. Уже восени 1941 р. гітлерівці розстріляли понад 800 психічно хворих. Більше 700 осіб було знищено окупантами на початку 1942 р. через внутрішнє введення розчину отруйних речовин. Хворі гинули і від систематичного недоїдання та виснаження через їх часткове використання на роботах. Решта психічно хворих Вінницької психіатричної лікарні, близько 100 осіб, які залишилися живими, та 250 новоприбулих були знищені у середині квітня 1942 р. у районі Літинського шосе та у м. Хмільник [61, арк. 121; 158, арк. 28; 380, арк. 1]. У травні 1943 р. окупанти відзначали, що приміщення психіатричної лікарні у Вінниці та її філії у Хмільнику зайняті німецькими установами [76, арк. 6зв.].

Частково у знищенні місцевого цивільного населення були задіяні радянські партизани. Адже їхня діяльність спрямовувалася у тому числі на фізичну ліквідацію представників допоміжної адміністрації, інших окупаційних установ (до уваги не береться місцева допоміжна поліція). Однак у деяких випадках знищення колаборантів, що може відповідати «законам» ведення війни, нівелювалося ліквідацією членів їхніх сімей або ж населення, яке мало антирадянські настрої. Відповідно до повідомлення генерального комісара Е. Лейзера, упродовж вересня – жовтня 1942 р. на території округу при нападі партизан або у боротьбі з ними, окрім знищення райхснімців, представників охоронних команд, працівників допоміжних управлінь, загинуло 44 інші місцеві жителі [872, с. 118–119]. 8 травня 1944 р. гебітскомісар Чуднова, а згодом Речиці П. Блюмель у звіті на ім'я райхсміністра А. Розенберга констатував: «...в районі Речиці бандити (так із серпня 1942 р. в офіційному німецькому діловодстві називали партизанів. – Авт.) убили 2 200 білорусів за те, що вони брали участь у відновлювальних роботах, які проводилися нами...» [89, арк. 162]. Для нацистської окупаційної адміністрації відновлювальні роботи означали не лише безпосередню участь населення у колаборантських допоміжних управліннях і поліційних структурах, а й заходи з відбудови зруйнованого у ході бойових дій господарсько-економічного життя. Зауважимо, що той же Блюмель брав активну участь у каральних акціях зі знищення цивільного населення на півночі Житомирського генерального округу, зокрема в операції «Вайсхель», обираючи кого із жителів визначених населених пунктів буде знищено, а кого – ні [1083, с. 221].

Ліквідацію колаборантів і сексотів (у даному випадку – німецьких і більшовицьких) на території генерального округу «Житомир» із середини 1943 р. проводили рейдуючі відділи бандерівської УПА [30, арк. 32; 33, арк. 14].

Особливо жорстокі репресії гітлерівців, як і знищення населення, відбувалися у населених пунктах, окупованих вдруге наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. Тимчасовий повторний перехід окремих сіл і міст до рук гітлерівців у межах Житомирсько-Вінницького регіону час від часу відбувався по

усій лінії фронту. Однією із найжорстокіших «друга окупація» була у районі Житомира включно з обласним центром. 12 листопада 1943 р. у ході завершального етапу Київської наступальної операції війська Червоної армії взяли під контроль Житомир. Унаслідок контрнаступу Вермахту 19 листопада 1943 р. радянські війська залишили місто. Після повторної окупації Житомира гітлерівці розпочали фізичне знищення населення, у першу чергу чоловіків, які були звинувачені у підтримці Червоної армії та зв'язках із партизанським рухом. При цьому було навіть заборонено хоронити трупи знищених ними осіб [325, арк. 29–44].

Вражає своєю жорстокістю один із випадків такої розправи. 19 листопада 1943 р. після наступу 1-го кільця Вермахту 6 німецьких військових у с. Крошня Українська в підвалі житлового будинку знайшли місцевого жителя Феодосія Завацького. Перевіривши його документи, окупанти наказали «підозрюваному» рухатися до комендатури для додаткової перевірки. Проте на відстані 300 метрів від будинку 2 німецькі солдати нанесли Ф. Завацькому 5 ударів штиком в область грудної клітини, а після того ще й був здійснений постріл. Дружина загиблого Ганна Завацька перемістила тіло до будинку й почала готуватися до похорону. 20 листопада 1943 р. після проходження селом 2-го кільця німецьких військ один із солдатів Вермахту, увійшовши до помешкання Завацьких, виявив тіло вбитого напередодні Ф. Завацького. Навіть переконавшись, що чоловік мертвий, німець наніс йому у тіло додатковий штиковий удар [325, арк. 39].

Під час відступу німців наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. відбувалися масові страти в'язнів місцевих тюрем. Як приклад: у листопаді 1943 р. частину в'язнів у Бердичеві окупанти депортували на роботи до Німеччини, а решту – розстріляли [324, арк. 46–47]. За подібним «сценарієм» під час відходу перед наступом Вермахту влітку 1941 р. діяла більшовицька влада.

Заради справедливості зауважимо, що на території Житомирської і Вінницької областей усе ж таки були поодинокі населені пункти (сільські), де не зафіксовані факти знищення мирного населення. Тому основним наслідком їхньої окупації стала депортація жителів на примусові роботи до Райху [329, арк. 35–36,

58–60; 385, арк. 25–26]. А відповідно до довідки Котюжинецької сільської ради Калинівського району Вінницької області від 7 червня 1949 р., представленої РВ МВС Калинівки, у селищі Тарасівка за період нацистської окупації не було ані знищених, ані депортованих на примусові роботи до Німеччини [386, арк. 7].

Упродовж усього періоду окупації гітлерівці проводили масові ліквідації червоноармійців у таборах для військовополонених, що було складовою нацистської расової ідеології. На території округу табори були кількох типів: шталаги (для рядового і сержантського складу), офлаги (для офіцерського складу) та дулаги (пересильні табори). Влада над усім табором перебувала у руках коменданта – німецького офіцера у званні не нижче майора [1205, с. 345, 347]. У межах генерального округу «Житомир» великі табори для радянських військовополонених розміщувалися у Бердичеві (дулаг 339, шталаг 339, шталаг 358 N), Вінниці (офлаг 83, шталаг 329), Гайсині (шталаг 329/Z, шталаг 348), Житомирі (шталаг 358), Новоград-Волинському (шталаг 301/Z або ж дулаг 172) та деяких інших населених пунктах регіону [68, арк. 17–38зв.].

Особливістю таборів для військовополонених була їхня переповненість. Про це свідчать не лише факти, що чисельність таборів в окремих випадках наближалася до чисельності жителів населених пунктів, де вони розміщувалися [1083, с. 87; 1205, с. 348], а й те, що інколи її перевищувала. При чисельності населення Житомира у 42 тис. осіб (станом на початок 1943 р.) кількість полонених червоноармійців шталагу 358, відповідно до радянських джерел, у певний період сягала до понад 100 тис. осіб (вказана цифра потребує джерельного уточнення) [326, арк. 38], що більше тодішньої чисельності населення Житомира майже у 2,5 рази.

Серед перших жертв-військовополонених були, як зазначалося, представники єврейської національності. Спеціальні сили СС перевіряли табори на предмет виявлення євреїв-червоноармійців, які одразу ліквідовувалися. Іншою категорією військовополонених, які першочергово підпадали під знищення, були політруки.

Головною причиною масової смертності бранців було виснаження голодом. Унаслідок постійного недоїдання та голоду в'язні гинули сотнями щодня [326, арк. 38]. Іноді нацистська «політика голоду» («Hungerpolitik»), яку проводило військово керівництво [1205, с. 350], призводила до канібалізму, випадки якого, зокрема, зимою 1942 р. спостерігалися у житомирському таборі шталаг 358 [190, арк. 89; 936, с. 330]. Після цього німці, які бажали «продемонструвати, на що здатні російські полонені», розстріляли 200 в'язнів [190, арк. 89].

Важливими факторами, які призводили до масової смертності військовополонених, стали поширення інфекційних, інших захворювань та вкрай жахливі умови утримання. Інфекційні захворювання, особливо висипний тиф, що були постійним супутником табірної життя, набули епідемічного характеру. У таборах для військовополонених у Вінниці [76, арк. 6] та Житомирі [190, арк. 7] висипний тиф масово поширився уже з другої половини 1941 р. Нерідко військовополонені через брак приміщень перебували на вулиці, незважаючи на пору року та погодні умови. У неймовірних масштабах поширилися воші. Один із в'язнів шталагу 358 згадував: «Їх (вошей. – Авт.) стало так багато, що важко було розрізнити, якого роду військ була шинель. Воші буквально тріщали під ногами» [204, арк. 6].

Способом фізичного виснаження в'язнів, що часто призводило до смерті, стало використання їх на роботах, у тому числі на найбільш тяжких при ремонті й будівництві доріг, зокрема й при реалізації проектів DG IV та DG V, на деяких заводах, у кар'єрах тощо. Радянські військовополонені також використовувалися при будівництві ставки Гітлера. Із різних таборів генерального округу «Житомир» та з-поза його меж тут були задіяні близько 10 тис. полонених. Відомо, що з них майже 2 тис. осіб були страчені або ж померли від голоду, виснаження, хвороб. Хоча доля решти і невідома [950, с. 202], але вони, вочевидь, були знищені по завершенню робіт.

У деяких таборах смерть частини в'язнів наступала у результаті медичних експериментів окупантів. Сумнозвісним є «дослідження», проведене над полоненими червоноармійцями влітку 1941 р. у Житомирі керівником інституту

судової медицини Берлінської військово-медичної академії, старшим лікарем 6-ї армії Вермахту доктором Герхардтом Паннінгом. Перед ним стояло завдання вивчити використання захопленої радянської протипіхотної вибухівки (за іншими даними – куль зі зміщеним центром), забороненої міжнародними нормами. Об'єктом «дослідження» стали 11 переданих зондеркомандою 4а «небажаних» військовополонених (євреїв). На початку 1942 р. результати цього жахливого експерименту Г. Паннінг опублікував у спеціалізованому медичному виданні [1083, с. 89; 1220, с. 361]. Зафіксовані випадки, коли німецькі лікарі для набуття практичного досвіду проводили медичні маніпуляції над військовополоненими, які після цього, зазвичай, помирали. У Новоград-Волинському таборі молоді німецькі лікарі робили операції з ампутації кінцівок. Хірургічне втручання проводилося без обезболюючих препаратів, за відсутності елементарних правил асептики чи антисептики. Через це воно завершувалося загальним зараженням крові та смертю «пацієнтів» [341, арк. 3, 176зв.].

Неоднозначним є питання загальної кількості знищеного нацистами місцевого населення та радянських військовополонених на території Житомирсько-Вінницького регіону. Як радянські, так і деякі сучасні українські дослідження здебільшого спираються на статистику НДК СРСР. Відповідно до інформації, представленої у книзі «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.» (К., 1975), у період нацистської окупації на території Житомирської області було знищено 220 364 цивільних та 101 923 військовополонених (разом – 322 287 осіб); на території Вінницької області (включно з румунською зоною окупації) – 204 781 цивільних та 45 972 військовополонених (разом – 250 753 особи) [1203, с. 153]. Таким чином, загальна кількість знищеного місцевого цивільного населення становить 425 145 осіб, а військовополонених – 147 895 осіб (разом – 573 040 осіб).

Однак вказані відомості при співвіднесенні з іншими, зокрема остаточними висновками обласних комісій зі встановлення та розслідування злочинів нацистів, видаються такими, що є неточними і завищеними. Складається враження, що повоєнна радянська статистика втрат, згодом закріплена в історіографії, тяжіє до

завищення з метою ілюстрації більшої масштабності злочинів нацистів, хоча вони і так вражають. (На відміну від цього, чисельність місцевого населення, вивезеного на примусові роботи до Німеччини, на офіційному рівні була занижена¹.)

Проілюструємо це на прикладі матеріалів ЖОК. Відповідно до підсумкових висновків Комісії, за період нацистської окупації Житомирської області із липня 1941 р. по березень 1944 р. було знищено 170 557 мирних громадян, 78 595 військовополонених (разом – 249 152 особи) [318, арк. 10, 53–54, 56; 320, арк. 13, 19–20, 50; 326, арк. 1, 20; 333, арк. 18]. Такі цифри фігурують і в першому спеціалізованому збірнику документів з історії Житомирщини періоду нацистської окупації, виданому 1948 р. [858, с. 18]. На нашу думку, вони є найбільш достовірними. Водночас у поодиноких узагальнених відомостях ЖОК попереднього характеру наводяться інші – відмінні від вищенаведених – цифри про кількість загиблих: 220 364 особи, із яких 118 441 мирних громадян, 101 923 військовополонених [321, арк. 6, 73]. Такі дані були наведені упорядниками збірника документів та матеріалів «Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», опублікованому в 1969 р. [859, с. 152].

Отож, загальна цифра втрат на території Житомирщини, визначена у 220 364 осіб мирного населення та 101 923 осіб військовополонених [1203, с. 153], – помилкова. Адже вона включає загальну, не зовсім обґрунтовану, кількість знищених цивільних (118 441) та військовополонених (101 923), яка впливає з одного із документів попереднього характеру ЖОК. У той же час кількість знищених нацистами полонених червоноармійців – 101 923 осіб – була повторно виділена в окрему графу («убито та замучено військовополонених»).

Пізніше кількість жертв нацизму постійно уточнювалася та дещо зростала. Так, за висновками Комісії, у с. Копище Олевського району у липні 1943 р. було розстріляно та заживо спалено 1 054 особи [342, арк. 114–129зв.], а відповідно до представленої у фонді Р-2636 Держархіву Житомирської обл. довідки Копищанської сільради від 23 жовтня 1974 р., кількість загиблих у липні 1943 р.

¹ Детальніше див. розділ 4.2.

склала 2 887 осіб (у результаті загальна цифра знищених у регіоні в період нацистської окупації зростає на 1 833 особи) [342, арк. 133а]. Проте важливо, щоб заявлена статистика була належним чином обґрунтована. Визначити ж її на рівні абсолютної конкретики практично неможливо. Свого часу в матеріалах Малинської районної комісії констатувалося, що по району «встановити повністю точні дані (загиблих. – Авт.) неможливо» [340, арк. 26]. По суті, це стосується і всієї Житомирської та Вінницької областей, а також України загалом. Тому Комісія Малинського району поряд із числом загиблих – «1700» – ужила прийменник із невизначеним кількісним значенням «близько», тобто – «близько 1700» осіб.

У сучасних наукових дослідженнях загальна кількість жертв серед місцевого населення Вінниччини в період Другої світової війни включно з румунською зоною окупації разом із вказаною цифрою, поширеною в радянській історіографії (204 781 особа) [1049, с. 11], також оцінюється у кількості від 158 809 [1050, с. 5] до 169 260 [1053, с. 21] осіб. Найбільш вірогідною видається остання цифра у 169 260 мирних жителів, тим більше, що у передмові до книги «Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: хроніка подій» (К., 1965) стверджено, що у період окупації на Вінниччині було знищено близько 170 тис. осіб місцевого населення [850, с. 5]. Кількість знищених гітлерівцями військовополонених на території Вінницької області можна оцінити у наведену в радянській історіографії цифру 45 972 особи [851, с. 5; 1203, с. 153] (хоча зустрічається і цифра 45 970 осіб [850, с. 5]), підтверджену у матеріалах ВОК [380, арк. 5–11] та сучасних наукових дослідженнях [1049, с. 11]. Отож, загальна цифра загиблих на території Вінниччини у період нацистської окупації становить 215 232 особи (169 260 цивільних та 45 972 військовополонених).

На території Поліської області Білорусі, більша частина якої разом із південно-західними районами Гомельської області була включена до складу генерального округу «Житомир», за час окупації, відповідно до висновків радянської комісії зі встановлення та розслідування злочинів нацистів, кількість загиблих оцінюється у 40 900 осіб, із яких 3 120 – військовополонені [866, с. 304].

Таким чином, загальна кількість знищеного цивільного населення у межах генерального округу «Житомир» становить близько 380 тис. осіб (серед них, відповідно до висновку В. Лауер, не менш як 180 тис. знищених до осені 1943 р. євреїв [1083, с. 95]), а військовополонених – понад 125 тис. осіб, що у сукупності складає цифру у межах 505 тис. осіб. До цих втрат можна віднести і загиблих на примусових роботах у Німеччині остарбайтерів із числа місцевого населення.

Незважаючи на масштабність знищення місцевого населення та військовополонених, в умовах відступу Вермахту нацисти намагалися приховати сліди власних злочинів. У липні 1943 р. за наказом Гімmlера зі службовців поліції та СД були створені спеціальні зондеркоманди, перед якими стояло завдання ексгумації та спалення тіл у масових захороненнях. Керівництво зондеркомандами здійснював колишній керівник зондеркоманди 4а (айнзацгрупа С) штандартенфюрер СС Пауль Блобель [59, арк. 193; 1125, с. 85]. Конкретні випадки дій зі спалення трупів у масових захороненнях задокументовані на території Житомирсько-Вінницького регіону. Ще наприкінці серпня або ж на початку вересня 1943 р. у районі с. Довжик поблизу Житомира, де проводилися масові страти цивільного населення та військовополонених, упродовж 2,5 тижнів під посиленою охороною відбувалася ексгумація та спалення тіл знищених [325, арк. 6].

Отже, расові погляди нацистів передбачали повну фізичну ліквідацію євреїв та циган. У перспективі окупанти планували знищити, принаймні значну частину, і, як вони вважали, «расово неповноцінних» слов'ян, включаючи українців. Гітлерівці також зосередилися на ліквідації представників комуністичної більшовицької влади, які розцінювалися як ідеологічно-політичні вороги націонал-соціалізму, військовополонених червоноармійців та членів українського самостійницького руху. Загалом на території України «повністю повторилася політика німецьких концтаборів, що була тут у великанській мірі застосована до цілого народу» [1093, с. 66], а концентраційні табори «в Україні були тільки адміністративними пунктами одного великого українського концтабору» [1093, с. 72].

3.2. Нацистські колонізаційні проекти

Особливе місце у національній політиці Німеччини періоду Другої світової війни відводилося так званим «фольксдойче» – місцевому населенню окупованих нацистами територій, яке за етнічним походженням було німцями. На початку практичного освоєння «східного простору» та впровадження генерального плану «Ост» фольксдойче стали базою для реалізації колонізаційних експериментів нацистів. У силу ряду особливостей основним регіоном їхнього втілення виступив генеральний округ «Житомир», який мав стати плацдармом для подальшого поширення німецької колонізації на загарбаних територіях СРСР.

Головними ідеологами нацистської колонізації окупованих територій Сходу стали А. Гітлер та райхсфюрер СС і керівник поліції Райху Г. Гімлер, який водночас очолював Управління з питань зв'язків з етнічними німцями (Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi) й кілька інших організацій подібного спрямування. У джерельній базі містяться їхні висловлювання стосовно майбутніх колонізаційних перспектив, які мали відкриватися для німців у ході завоювань території СРСР та, зокрема, України [876, с. 178]. Узагальнюючими видаються слова Гімлера, який сказав: «Нашим завданням є не германізувати Схід в старому сенсі цього слова, тобто прививати населенню німецьку мову і німецький закон, а добитися, щоб на сході жили лише люди дійсно німецької крові» [59, арк. 65; 362, арк. 38зв.]. Аналогічне бачення майбутнього етнонаціонального устрою окупованої території мав і райхскомісар Кох, який стверджував, що в Україні повинен бути створений «велико-німецько-колонізаційний простір» [71, арк. 19зв.].

Уже в перші місяці окупації у регіоні розгорнули діяльність спеціальні німецькі організації з обліку та обслуговування фольксдойче [97, арк. 111]. Від середини серпня 1941 р. при начальнику фронтового оперативного відділу групи армій «Південь» демографічні дослідження з ініціативи райхсміністра А. Розенберга розпочав референт у справах фольксдойче, відомий фахівець з історії німецьких поселень на сході Європи доктор К. Штумпп. Учений очолив

спеціальну дослідну зондеркоманду, названу його іменем, до складу якої ввійшло 90 осіб, і яка ставила за мету вивчення поселень фольксдойче на окупованих східних територіях [98, арк. 48], першочергово на терені Житомирщини. Цікавим фактом у біографії К. Штумппа є те, що він народився 1896 р. у німецькій колонії Александерхільф поблизу Одеси [1238, р. 54] (нині – с. Доброолександрівка Овідіопольського району Одеської області).

Згодом до Житомира прибули польове відділення Управління з питань зв'язків з етнічними німцями на чолі з оберфюрером СС Горстом Гоффмайером, яке було підпорядковане райхсфюреру Г. Гіммлеру і займалося реєстрацією фольксдойче; партійні представники Націонал-соціалістичної служби з питань благодійного (соціального) забезпечення населення (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, NSV) та інші [232, арк. 10–15, 19; 1083, с. 197–199]. Відсутність чіткої координації між ними та підпорядкованість різним інстанціям призвели до певних організаційних незгодженостей у питаннях розміщення та постачання німецьких переселенців. Про те, що різні установи, які ведуть роботу з фольксдойче, жодним чином не стикаються і частково діють всупереч одне одному зауважував у доповіді 17 червня 1943 р. у Вінниці керівник головного відділу харчування та сільського господарства генерального округу «Житомир» [78, арк. 283].

Забезпечення інтересів, зокрема економічних та соціальних, серед фольксдойче стало окремим напрямком у діяльності адміністрації Вермахту. Одне із перших розпоряджень такого змісту з'явилося 16 серпня 1941 р. при відділі військової адміністрації командуючого військами оперативного тилового району групи армій «Південь» [100, арк. 20]. Армійське керівництво також узяло німецькі поселення під особливий захист. 27 вересня 1941 р. начальник оперативного тилового району групи армій «Південь» видав наказ німецьким дивізіям охорони та комендатурам. Він вимагав встановлення у поселеннях проживання фольксдойче тримовних (німецькою, українською та російською) розпізнавальних знаків, у яких зазначалося: «Громадяни німецької національності, які проживають у районах, зайнятих військами, знаходяться під охороною німецької армії. Тих,

хто наважиться посягнути на їх життя або їх власність, чекає смертна кара» [97, арк. 70–71].

Подібна політика була закріплена у діях цивільної адміністрації та набула особливого розмаху після прибуття у липні 1942 р. до генерального округу райхсфюрера СС Г. Гімmlера, який дислокувався у ставці «Гегевальд» поблизу Житомира. Г. Гімmlер виступив ініціатором та основним ідеологом втілення проектів нацистської колонізаційної політики. 25 липня та 9 серпня 1942 р. під час зустрічей із Гітлером у вінницькій ставці «Вервольф» він, обговоривши питання становища та перспектив фольксдойче, отримав схвальне рішення щодо втілення власного колонізаційного проекту [1083, с. 204], який отримав назву «Hegewald» («Гегевальд» або ж «Гегевальд», «Заповідний ліс»). Його назва походить від назви однойменної ставки райхсфюрера під Житомиром. План «Гегевальду» Г. Гімmlер озвучив у своїй ставці 16 вересня 1942 р. перед керівництвом СС та поліції. Проект колонізації, зі слів райхсфюрера, передбачав переселення у район між Житомиром та Бердичевом 10 тис. німців Волині [1083, с. 192; 1235, р. 227].

Важливою причиною появи рішення керівництва нацистської верхівки щодо перетворення Житомирського генерального округу на основний осередок німецьких поселень та створення тут колонії між Житомиром і Бердичевом, як і деяких інших, була наявність на цій території ставок Гітлера, Гімmlера та Геринга. Адже це давало можливість вищому німецькому керівництву, у першу чергу Гімmlеру, безпосередньо контролювати та деталізувати колонізаційні плани. Окрім того, значні німецькі сили безпеки, зосереджені в регіоні у зв'язку з присутністю тут резиденцій нацистської еліти, могли б захистити фольксдойче на випадок небезпеки від радянського партизанського руху. З іншого боку, через створення німецького моноетнічного середовища посилювалася безпека самих ставок.

Вибір для розміщення колоній фольксдойче генерального округу «Житомир», у першу чергу Житомирщини, також зумовлювався традиціями німецької колонізації території та наявністю тут значної кількості етнічних німців [854, с. 69; 1037, с. 77–78]. Так, відповідно до радянського перепису населення від

1939 р. тут мешкало 36 356 (2,1 % від загальної чисельності населення) етнічних німців [854, с. 69]. Уже станом на 1 жовтня 1941 р. їхня чисельність зросла до 36 430 (2,7 % від загальної чисельності населення) осіб, які були третьою етнічною групою краю після українців та поляків [259, арк. 14; 260, арк. 49, 64–66]. На цей час найбільший відсоток фольксдойче зосереджувався у Барашівському, Горошківському, Ємільчинському, Житомирському, Звягельському, Пулинському та Черняхівському районах [260, арк. 47–49; 262, арк. 12–15]. До 10 грудня 1941 р. на території генерального округу «Житомир» ВоМі зареєструвала 40 650 фольксдойче, із яких 38 осіб було виявлено у таборах для радянських військовополонених Житомира та Бердичева [232, арк. 10]. Реєстрація фольксдойче тривала й надалі. До їхнього складу у рамках деяких із чотирьох категорій «Списку німецького народу» вносили осіб ненімецького походження, які були у шлюбі з етнічними німцями, та їхніх спільних дітей [355, арк. 30зв.; 357, арк. 21]. Окупаційна влада на місцях також реєструвала представників інших німецькомовних народів. 9 листопада 1942 р. гебітскомісар Житомира видав розпорядження підпорядкованим районним управлінням про облік австрійців [232, арк. 54].

Теоретичну основу реалізації колонізаційних проектів значною мірою визначали демографічні дослідження К. Штумппа. Серед задокументовано обстежених зондеркомандою К. Штумппа принаймні 259 поселень фольксдойче в Україні найбільша їх кількість відноситься до генерального округу «Житомир» (райони Житомира, Чуднова, Ємільчиного, Радомишля, Коростишева, Олевська, Овруча, Звягеля, Коростеня) [1238, р. 64]. Вкрай негативне враження на Штумппа справили бердичівські фольксдойче, які, за його словами, переважно розмовляли лише українською і в основному жили в умовах крайньої бідності, у багатьох випадках повністю українізувались або ж русифікувались, тому: «Їх в обов'язковому порядку необхідно помістити в німецьке середовище, або ж вони втратять себе як німці» [98, арк. 53].

Для райхсфюрера Г. Гімmlера питання організації німецьких поселень було питанням політичної ваги і престижу. Він не звертав уваги на заяви, що німецькі

поселення за відсутності значної частини чоловіків внаслідок довоєнних радянських репресій та через слабку професійну придатність решти фольксдойче були найбільш занедбаніми [90, арк. 1]. Так, згідно з даними доктора К. Штумппа, із 26 родин фольксдойче Бердичева, обстежених ним наприкінці літа 1941 р., голови сімей (чоловіки) були лише у семи. Більшість же чоловіків були репресовані радянською владою упродовж 1936–1937 рр., а частина не пережила голод 1932–1933 рр. [98, арк. 52].

Дослідниця В. Лауер зауважує, що реалізація проекту «Гегевальд» призвела до численних суперечностей між нацистською елітою та керівництвом на місцях [1083, с. 195]. Частина представників цивільної німецької адміністрації у Житомирі, у тому числі й генеральний комісар К. Клемм, не підтримували поспішних планів Г. Гімmlера щодо реалізації проекту переселення. Головні труднощі його втілення були пов'язані з некомпактним розміщенням фольксдойче на території генерального округу «Житомир». Усі ці проблеми К. Клемм обговорював із підлеглим райхсфюреру СС керівником Управління з питань зв'язків з етнічними німцями оберфюрером СС Г. Гоффмайером ще у травні 1942 р. [86, арк. 5].

Час початку створення поселення Гегевальд – осінь 1942 р. – зумовлений кількома причинами. Як зауважує В. Лауер, лише у вересні 1942 р. Г. Гімmlер отримав у своє розпорядження як необхідний інвентар, так і людські ресурси, зокрема сили СС, поліції, представників зондеркоманди «Росія». Частина цих осіб уже мала досвід переселення євреїв, поляків та фольксдойче в Польщі. Іншим важливим фактором часу реалізації проекту було посилення нападів радянських партизанів проти етнічних німців регіону. Тому Г. Гімmlер дійшов консенсусу з місцевими німецькими керівниками, що часом для реалізації проекту переселення має стати пізня осінь, тобто час після збору врожаю. На території майбутньої колонії нацисти уже станом на серпень 1942 р. знищили євреїв та незначне населення ромів [1083, с. 195].

Перша акція переселення до Гегевальду розпочалася 10 жовтня і тривала до 5 листопада 1942 р. паралельно з процесом відселення місцевого ненімецького

населення. Внаслідок цього до колонії із північних районів генерального округу «Житомир» було переміщено 6 362 фольксдойче, серед яких 2 371 жінка, 1 579 чоловіків, 2 412 дітей [232, арк. 59].

Практичні заходи з переселення фольксдойче до Гегевальду, ініційовані Г. Гімлером, випереджали розпорядження та накази місцевих цивільних керівників райхскомісаріату «Україна» та генерального округу «Житомир». Лише 15 жовтня 1942 р. Е. Кох підписав розпорядження про привілейоване становище етнічного німецького населення на території райхскомісаріату «Україна». На його підставі 16 листопада 1942 р. генеральний комісар Е. Лейзер видав наказ про виділення зі складу південної частини гебітскомісаріату Житомир та з північної частини гебітскомісаріату Бердичів округу Гегевальд. Керівництво новим округом покладалося на гебітсгауптмана та бургомістрів із числа фольксдойче [64, арк. 16–17; 224, арк. 16; 226, арк. 31]. Гебітсгауптманом Гегевальду Г. Гімлером був призначений штандартенфюрер СС О. Юнгкунц [226, арк. 54]. Офіційно окремою територіально-адміністративною одиницею у складі генерального округу «Житомир» Гегевальд було оголошено лише 12 грудня 1942 р. [1083, с. 209]. 16 грудня 1942 р. райхскомісар Кох, зважаючи на пропозицію райхсфюрера СС, офіційно погодився надати звання «гебітсгауптман» Юнгкунцу у Гегевальді та Роснеру у Хальбштадті (німецька колонія на території генерального округу «Дніпропетровськ») [220, арк. 24].

Початково до складу Гегевальду ввійшло 28 населених пунктів, колишніх українських сіл, які були перейменовані на німецький манер [358, арк. 1]. Центральними поселеннями (опорними пунктами) Гегевальду були Am Hügel (Лука), Maienfeld (Сінгури), Neuposen (Кодня) та Troja (Троянів) [19, арк. 7].

Проте, очевидно, через посилення нападів радянських партизанів на місцевих німців, які опинилися поза колонією, до складу округу Гегевальд станом на 1 травня 1943 р. було включено ще три поселення, до яких тривали переміщення фольксдойче навесні – початку літа 1943 р. Таким чином, загальна кількість поселень Гегевальду зросла до 31 населеного пункту [358, арк. 1].

Станом на 1 січня 1943 р. площа Гегевальду як окремої адміністративної одиниці у складі генерального округу «Житомир» становила 481 км². Це засвідчують статистичні відомості відділу внутрішнього управління райхскомісаріату «Україна» [5, арк. 2; 8, арк. 46; 222, арк. 138]. Згодом територіальні межі округу дещо розширилися (до понад 500 км²) [1083, с. 209]. Кількість населення Гегевальду після першої акції переселення 10 жовтня – 5 листопада 1942 р., як зауважувалося, становила 6 362 особи [232, арк. 60], до початку 1943 р. вона зросла до 8 000 фольксдойче [5, арк. 2; 8, арк. 46; 222, арк. 138]; останнє масове переселення до Гегевальду відбулося не пізніше квітня 1943 р., коли з району Макарова (генеральний округ «Київ») сюди було переміщено 1 178 фольксдойче. Після цього генеральний комісар Е. Лейзер звітував, що Гегевальд повністю заселений [227, арк. 5]. У цей час чисельність його населення (фольксдойче) зросла до 10 178 осіб [1083, с. 209]. Проте дуже ймовірно, що через посилення загрози від партизанського руху невеликі періодичні переселення фольксдойче до Гегевальду тривали і влітку 1943 р. До Гегевальду та інших місць компактного розміщення етнічних німців фольксдойче прибували не лише з території українських земель, а й з Білорусі та Кавказу [66, арк. 73].

За площею та кількістю жителів-фольксдойче поселення Гегевальду були 7 груп: найменші з них були площею від 300 до 600 га із населенням 15–30 осіб, а найбільші – 2800–3500 га із населенням 140–175 осіб [358, арк. 1]. Отож, на одного колоніста у середньому припадало 20 га земельного наділу, не рахуючи лугів та інших угідь [66, арк. 71]. На території Гегевальду розміщувалося 7 економічних баз відділу СС з питань сільського господарства, 63 комунальні підприємства, товарна база СС [1083, с. 209].

Разом із Гегевальдом восени 1942 р. на території генерального округу «Житомир» по лінії Черняхів – Коростень розпочалося формування другого німецького гебіту, який отримав назву «Фьорстерштадт», або «Черняхів» («Försterstadt», «Поселення лісника»). Восени 1942 р. із цього регіону розпочалося

виселення місцевого українського населення із подальшим переселенням сюди фольксдойче [232, арк. 59].

Ще протягом 29 серпня – 7 вересня 1941 р. К. Штумпп, обстеживши поселення фольксдойче на північ і на північний захід від Житомира у трикутнику між Коростенем – Звягелем – Житомиром, зробив висновок, що найбільш повно німецький характер був збережений у поселеннях між Житомиром та Коростенем. У цілому, за припущеннями К. Штумппа, загальна кількість фольксдойче у цьому районі становила 30–35 тис. осіб [17, арк. 2–4; 98, арк. 57–59].

Головною причиною створення німецької колонії Фьорстерштадт стало посилення нападів радянських партизанів на сім'ї фольксдойче регіону та труднощі з їхнім розміщенням на території Гегевальду. У своєму розпорядженні, адресованому гебітскомісарам та командирі штандарта Геншеля у Гегевальді від 25 лютого 1943 р. про особливе матеріальне і духовне обслуговування фольксдойче, Е. Лейзер вказував на необхідність переселення фольксдойче, яким загрожує небезпека від місцевого населення. Разом з тим, генеральний комісар не передбачав великих переселень до кінця 1943 р., не виключаючи незначних переміщень [223, арк. 50]. Незважаючи на це, у березні – квітні 1943 р. відбулося одне із найбільш масових переселень до сіл по лінії Коростень – Черняхів у межі Пулинського, Черняхівського та Горошківського районів. Під час акції переселення сюди із району Бараші було переміщено 4 500 фольксдойче (хоч станом на 1 жовтня 1941 р. їх тут було зареєстровано лише 3 007 осіб [234, арк. 5]). Відповідні переселення, за словами генерального комісара Е. Лейзера, відбувалися через тиск радянських партизанів («банд», як відзначено у німецьких джерелах) [227, арк. 5].

23 вересня 1943 р. Е. Лейзер підписав розпорядження про офіційне створення на території генерального округу «Житомир» другої німецької колонії – Черняхів. До її складу увійшло 30 сіл Черняхівського, Горошківського, Пулинського, Звягельського, Довбишанського, Коростенського, Потіївського районів. Центром колонії стало м. Черняхів, а її гебітсгауптманом було призначено оберфюрера СС Чимпке. Повноваження керівника Фьорстерштадту

додатково поширювалися на 6 інших населених пунктів [226, арк. 113–113зв.; 229, арк. 7–7зв.; 237, арк. 18–18зв.].

Підсумок німецької колонізаційної кампанії на території між Коростенем та Черняховом відображений у змісті бандерівського суспільно-політичного огляду «По Україні» за вересень 1943 р. У документі констатується, що Черняхівський, Пулинський та Горошківський райони з національної точки зору є німецькими [397, арк. 15зв.].

Виявлена джерельна база не дозволяє окреслити принципи організації суспільного та господарсько-економічного життя колонії Черняхів. Відомо лише, що його організація відбувалася аналогічно до округу Гегевальд [66, арк. 70]. Проте на відміну від останнього через швидкий відступ нацистів із регіону Фьорстерштадт як окремих гебіт так і не був внесений до адміністративно-територіальної карти генерального округу «Житомир».

У рамках колонізації генерального округу «Житомир» у планах нацистів було також формування колонії фольксдойче в районі Калинівки поблизу ставки Гітлера «Вервольф» на Вінниччині. Із цією метою передбачалося відселити 58 тис. місцевих жителів, а на їх місце переселити від 12 до 14 тис. фольксдойче. У доповіді командирів служби імперської безпеки оберфюреру СС Гансу Раттенгуберу від 20 лютого 1943 р. керівник переселенського штабу Головного управління СС з питань раси Т. Геншель звітував, що заплановане переселення в колонію фольксдойче в районі Калинівки, відповідно до наказу райхсфюрера СС, має бути завершене навесні 1943 р. [851, с. 52; 857, с. 109]. Проте, зважаючи на складну військову ситуацію на східному фронті, ця ідея реалізованою не була.

Протяжність колонії Гегевальд з півдня на північ від Бердичева до Житомира становила близько 45 км, а колонії Черняхів – понад 90 км. Із півдня на північ, від Бердичева через Житомир до Коростеня їх протяжність становила 135 км, а зі сходу на захід – близько 50 км. За підрахунками О. Стрельцова, це територія (повністю або частково) 11 районів Житомирської області площею 6 750 км², на якій проживало понад 300 тис. осіб [66, арк. 70–71]. Таким чином, у

контексті реалізації нацистського плану «Ост» генеральний округ «Житомир» перетворювався на плацдарм для німецької колонізації Сходу.

У планах нацистської Німеччини було відселення більшої частини місцевого слов'янського населення на користь фольксдойче. Решта, залишившись проживати на попередніх місцях разом із новими сусідами, у перспективі могла перетворитися на обслуговуючий персонал, рабів німців-колоністів.

В основному місцевих жителів із німецьких колоній переселяли до генерального округу «Дніпропетровськ». Лише в результаті першої акції переселення із Гегевальду сюди було переміщено понад 10 тис. селян [232, арк. 59]. Однак вказати точну кількість виселеного на південь українського населення із зон німецьких колоній у зв'язку з обмеженістю джерельної бази вкрай складно. Одна із радянських диверсійно-підривних груп у грудні 1943 р. повідомляла, що із Гегевальду було виселено близько 60–70 % українців¹ [126, арк. 152]. Меншою мірою ненімецьке населення переселялося до генерального округу «Київ» та у межі генерального округу «Житомир». Так, у березні 1943 р. із с. Сінгури до генерального округу «Київ» було переміщено 42 селянських господарства, у квітні 1943 р. із с. Піски – 15 господарств [66, арк. 72].

Виселення місцевих українських господарств, принаймні на початковому етапі, не було тотальним. Першочергово поселення звільняли ті сім'ї, які мали найкращі будинки та господарські приміщення [359]. Упродовж 10 жовтня – 5 листопада 1942 р. для переїзду із Гегевальду до генерального округу «Дніпропетровськ» 10 623 місцевих жителі разом із частиною майна та худоби були розміщені у 770 вагонах 14 поїздів [232, арк. 59].

Із території Гегевальду українських переселенців звозили до залізничної станції Кодня і звідти потягом у товарних вагонах відправляли на південь до Дніпропетровського генерального округу [1113, с. 290–292]. На початку переселення селяни не мали уявлення про свою подальшу долю. Серед деяких навіть розповсюджувалися чутки про те, що їх везуть «у море топити» [359]. На

¹ Детальніше про відселення місцевого українського населення до генерального округу «Дніпропетровськ» див. у розділі 4.2.

нових місцях українців розміщували у вільних малопродатних до життя поселеннях або ж у будинках разом із сім'ями місцевих жителів [359; 1113, с. 290–292]. Переселенці отримали змогу повернутися до своїх осель, часто зруйнованих, лише у 1944 р., після відступу Вермахту.

Разом з організацією моноетнічного німецького середовища на зразок колоній Гегевальд та Фьорстерштадт окупаційна влада проводила політику, спрямовану на концентрацію фольксдойче в інших населених пунктах їх компактного та дисперсного розміщення (Горошки, Звягель, Пулини тощо). Тут фольксдойче перебували на місцях попереднього проживання або ж концентрувалися в окремих районах-кварталах, які, за різними показниками, зокрема родючістю ґрунтів, були кращими [36, арк. 9зв.]. Для окупаційної адміністрації це також дозволяло більш ефективно забезпечувати життєдіяльність етнічних німців. У деяких випадках у місцях проживання фольксдойче створювалося одне або кілька центральних поселень, куди їм пропонувалося переселитися. У районі Базара на півночі генерального округу базою для німецького поселення стало с. Королівка, яке розміщувалося на відстані 8 км від районного центру [349, арк. 39]; восени 1942 р. усіх місцевих німців із с. Суховоля Горошківського району було переселено до с. Топорище того ж району, де були кращі землі [355, арк. 30зв.].

Таким чином, на території генерального округу «Житомир», на відміну від більшості регіонів райхскомісаріату «Україна», забезпечення умов проживання фольксдойче відбувалося у двох площинах: у колоніях Гегевальд і Фьорстерштадт та на місцях їхнього попереднього проживання у поліетнічних ненімецьких населених пунктах.

Уже в розпорядженні відділу військової адміністрації командуючого військами оперативного тилового району групи армій «Південь» від 16 серпня 1941 р. вимагалось всіляко надавати преференції фольксдойче при призначенні на посади в адміністрації та економіці, виділенні кредитів за рахунок общин, при забезпеченні житлом, у тому числі через конфіскацію єврейських квартир, меблями, одягом, продуктами харчування тощо [100, арк. 20]. Першочергово на

порядку денному перед військовою, а згодом і цивільною адміністраціями постало питання забезпечення фольксдойче продуктами харчування та предметами першої необхідності.

Окрім місцевої окупаційної влади, облаштуванням етнічних німців Житомирського генерального округу займалася NSV. Головним джерелом постачання фольксдойче регіону стало єврейське населення. На початку своєї діяльності NSV розповсюдила близько 30 т білизни, одягу, взуття, інших предметів, які були конфісковані у єврейського населення Житомирщини після масових розстрілів вересня 1941 р. [1083, с. 198]. Відповідно до наказу Вінницького міського управління від 18 квітня 1942 р., усе єврейське майно підлягало класифікації на чотири категорії. Найкращі речі, які відносилися до 1-ї категорії, передавалися німецькій владі [366, арк. 82] й могли розповсюджуватися у середовищі етнічних німців. Згодом для забезпечення фольксдойче до Житомира було налагоджено поставки майна євреїв київського регіону, а у липні 1942 р. – із Франції [1083, с. 198].

Продуктові пайки (хліб, молоко, масло, яйця, м'ясо, крупи, цукор, сіль, чай тощо), частково одяг та предмети першої необхідності серед фольксдойче в основному поширювалися через мережу спеціалізованих закритих магазинів [348, арк. 27зв.; 350, арк. 15зв.; 354, арк. 18; 356, арк. 14], іноді – напряму [235, арк. 10 – 12; 349, арк. 39]. До обов'язкового продуктового набору для місцевих німців окупованої території входили м'ясо, цукор, просо (пшоно), хліб та сіль [296, арк. 1–73].

У деяких випадках матеріальна підтримка фольксдойче могла йти і «не благодійним» шляхом. Існують факти, які можуть свідчити про відшкодування окупаційною владою фінансових зобов'язань тим етнічним німцям, які в роки Першої світової війни надавали військову позику Німеччині. Такі оголошення для фольксдойче, які свого часу вносили військові позики, на початку 1943 р. видали гебітскомісари Вінниці та Гайсина [534; 576].

Фольксдойче призначалися на посади різного рівня до складу німецьких окупаційних та українських допоміжних органів влади, у тому числі на найвищі

адміністративні пости. У деяких населених пунктах, які вони очолювали, німці становили етнічну меншість. Відомо, наприклад, що міським головою Бердичева був призначений фольксдойче А. Р. Родер [290, арк. 342; 1083, с. 63], головою районного управління Базарського району – етнічний німець М. Бауер-Мошковський [318, арк. 27зв.], Хмільницького району – фольксдойче Чорній [1110, с. 62–63], етнічним німцем був сільський голова с. Слободище Бердичівського району [29, арк. 16]. Певний час у жовтні 1941 р. до призначення начальником обласної міліції на посаді другого бургомістра Житомира перебував згаданий фольксдойче О. Кулицький [210, арк. 9зв.].

Етнічним німцям місцевого походження довіряли керівництво різного роду організаціями у промисловості, сільському господарстві, інших сферах досить часто без урахування фахової підготовки [347, арк. 14–15; 354, арк. 22зв.]. Нерідко вони входили до складу персоналу місцевих в'язниць [908, с. 31] та концтаборів [1093, с. 20], співпрацювали як донощики з окупаційними поліцейними інстанціями [355, арк. 16–24]. Непоодинокими були випадки, коли фольксдойче залучалися до німецьких військових формувань [329, арк. 95–96зв.]. Це першочергово стосувалося тих фольксдойче, які отримували німецьке громадянство. Увага до фольксдойче як потенційних військових СС та німецьких збройних сил активізувалася із другої половини 1943 р. в умовах відступу німців на східному фронті. 5 листопада 1943 р. у Житомирі райхсфюрер Гімmlер оголосив примусову мобілізацію фольксдойче до військ СС [213, арк. 3–60].

Відповідно до загальної політичної лінії підтримки фольксдойче, німецькі сім'ї звільнялися від частини податків [355, арк. 30зв.; 418, арк. 79], а робітники з категорії етнічних німців отримували 50 % надбавки до заробітної плати у порівнянні з працівниками решти етнічних груп [347, арк. 13зв.]. На фольксдойче не поширювалася політика відправки на примусову працю до Німеччини [232, арк. 32].

Належним чином вирішувалися і питання, пов'язані із соціальним захистом та медичним обслуговуванням місцевих німців. Для дітей із сімей фольксдойче створювалися дитячі садки, а для дітей-сиріт – дитячі будинки [232,

арк. 44; 251, арк. 44зв.]. Один із перших дитбудинків був відкритий у травні 1942 р. у Житомирі, в якому на той час перебувало 20 дітей [92, арк. 2]. Фольксдойче мали першочергове право на медичне обслуговування у наявній системі медичних закладів, а спеціальні німецькі лікарні, які відкривалися у регіоні, укомплектовувалися досвідченим персоналом, усім необхідним устаткуванням та забезпечувалися медикаментами [654]. Роботу із соціального забезпечення та медичної підтримки фольксдойче проводив німецький Червоний Хрест [94, арк. 36].

Особливу увагу окупаційна влада надавала політиці у сфері шкільної освіти. Адже саме через освіту і виховання відбувалася германізація молодого покоління. Широка мережа німецьких шкіл була створена в усіх районах компактного та дисперсного проживання фольксдойче. Відповідно до офіційної німецької статистики, станом на 15 червня 1942 р. на території генерального округу «Житомир» діяло 122 німецькі школи із 330 класами, у яких навчалося до 6 500 дітей. У цей час найбільше німецьких шкіл було відкрито у Звягельському (40), Коростенському (25), Ємільчинському (21), Житомирському (16) та Радомишльському (12) гебітскомісаріатах [22, арк. 61–62]. Однак вказані статистичні дані не зовсім повні, а відтак – неточні. Адже відкрита 1 червня 1942 р. німецька школа у Вінниці [517; 570] до статистичного переліку не внесена. На думку одного з дослідників окупаційного життя В. Гінди, названі цифри є значно завищеними, а реальна кількість німецьких шкіл у цей час могла сягати близько 60 [976, с. 128]. У будь-якому випадку, кількість німецьких шкіл зростала, особливо у створених колоніях Гегевальд та Фьорстерштадт. Лише у Гегевальді для майже 2 100 німецьких дітей було сформовано 56 шкільних класів [19, арк. 7]. Із осені 1942 р. для спеціалізованої підготовки фольксдойче почали відкриватися фахові школи. Два такі навчальні заклади сільськогосподарського спрямування були відкриті у Коростені та с. Сестринівка Козятинського району [976, с. 128]. У Житомирі в травні 1942 р. були відкриті школи (училища) фармацевтів і стоматологів [86, арк. 4; 1026, с. 90], а в березні 1943 р. – сільськогосподарська школа [1026, с. 90].

Німецькі освітні установи забезпечувалися усіма необхідними навчально-методичними матеріалами [86, арк. 4; 237, арк. 21]. Для методичної допомоги навчальним закладам для фольксдойче при генеральному комісарі виходило щомісячне педагогічне видання «Der volksdeutsche Erzieher» («Педагог-вихователь для фольксдойче») [20, арк. 454–483]. Журнал, який з'явився на початку 1943 р., був чи не єдиним у своєму роді в усьому райхскомісаріаті «Україна».

Фахова підготовка учителів із категорії фольксдойче, яка відбувалася в умовах радянської освітньо-виховної системи, не відповідала завданням тотальної германізації. Для перекваліфікації, зокрема формування нацистського світогляду, їх періодично залучали до проходження курсів у спеціальних шкільних таборах і на території генерального округу (у Житомирі, Звягелі, Гегевальді), і поза його межами [22, арк. 82–84; 86, арк. 4; 92, арк. 3; 227, арк. 6].

Германізація молодого покоління фольксдойче також відбувалася через його залучення до гітлерівської організації молоді («Гітлерюгенд»). Окружне управління гітлерівської молоді Житомирського генерального округу розміщувалося у Житомирі [122, арк. 32зв.].

Германізації та формуванню нацистських ідейно-політичних переконань піддавалися повнолітні фольксдойче. Разом із включенням їх до системи адміністративних та виробничо-економічних відносин, це відбувалося через залучення місцевих німців до різного роду заходів націонал-соціалістичного спрямування [531; 624], іноді – через організацію подорожей до Райху [232, арк. 51–53] та інші пропагандистські кампанії. Наказ генерального комісара К. Клемма від 5 лютого 1942 р. передбачав застосування належних освітньо-виховних заходів для перевиховання нестаранних фольксдойче та тих, які не мають бажання працювати [232, арк. 16]. У тотальній нацистській пропаганді всіляко підкреслювалися кровні та духовні зв'язки фольксдойче і райхсдойче. Зокрема, у липні 1942 р. у газеті «Голос Волині» від імені житомирського адресного бюро було поширено інформацію, що в Житомирі зустрічалися випадки знаходження

німецькими військовими своїх близьких серед німців місцевого походження [645].

Нацистська влада Житомирського генерального округу вдавалася до заходів онімечення «цінних у расовому відношенні» місцевих ненімецьких дітей, викрадаючи та переселяючи їх до спеціальних таборів. Частина таких дітей була переміщена до генерального округу з інших частин окупованої гітлерівцями України. Наприкінці 1942 р. завідуючий організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У А. Зленко констатував, що у Житомирі відкрита спеціальна школа (табір) для неповнолітніх дітей, яких завербували у різних українських містах, зокрема у Харкові. Тут дітей навчали німецькій мові та військовій справі, а мішені для стрільби на полігоні були одягнені у червоноармійську форму [110, арк. 100].

Принагідно зауважимо, що в духовно-культурному плані фольксдойче мали право на вільне вираження релігійних переконань [350, арк. 12зв.], для них була сформована широка мережа книгозбірень [6, арк. 1, 34] тощо. Водночас, за словами Е. Лейзера, матеріальне і духовне обслуговування фольксдойче було можливим лише за умов їхнього переселення (в німецькі колонії). Про це йдеться у наказі генерального комісара від 25 лютого 1943 р., адресованому гебітскомісарам та командирі штандарта Геншеля у Гегевальді [223, арк. 50].

Німецькі інстанції через заборону шлюбів фольксдойче із представниками інших етнічних груп населення [71, арк. 17; 232, арк. 3] прискіпливо стежили за «чистотою раси». Однак, незважаючи на заборони, у джерельній базі зафіксовані спроби зареєструвати «міжетнічні» сімейні союзи. У лютому 1942 р. один із німецьких адміністраторів Житомира навіть звернувся до Управління з питань зв'язків з етнічними німцями з рекомендацією відчислити зі «Списку німецького народу» місцеву німкеню за бажання вийти заміж за етнічного українця [232, арк. 17; 1083, с. 201]. На початку вересня 1942 р. Звягельське міське управління через місцеву газету повідомило про намір українця Федора Уфімчука укласти шлюб з німкеню Августиною Носке [717]. Подальша доля цих осіб невідома. Однак через значну асиміляцію фольксдойче в Україні та їхнє спокійне ставлення до

шлюбів із представниками інших народів 10 липня 1943 р. було видане розпорядження, яке допускало шлюби між етнічними німцями та представниками деяких національних груп [1061, с. 19].

У зв'язку з відступом Вермахту на східному фронті, незважаючи на продовження нападів радянського партизанського руху на дисперсно включених в іноетнічний масив фольксдойче регіону, їхнє переселення до Гегевальду і Фьорстерштадту припинилося. Згодом перед нацистським керівництвом постало питання евакуації місцевих німців як з колоній, так і з решти території генерального округу «Житомир». Їм наказувалося відступати разом із частинами Вермахту [78, арк. 273; 354, арк. 20]. Планомірні евакуаційні акції з Гегевальду, Фьорстерштадту та інших місць компактного розміщення німців розпочалися набагато раніше. Відповідно до розвідувальної інформації бандерівців, станом на 27 вересня 1943 р. зі Звягеля евакуювалися усі фольксдойче, які при відступі спалювали будинки [394, арк. 12].

Дехто з евакуйованих із генерального округу «Житомир» на захід, зокрема до Польщі, фольксдойче залучався до підготовки в спеціалізованих воєнізованих формуваннях «фольксштурм» для боротьби з наступаючими частинами радянської армії [354, арк. 19–19зв.]. Деякі представники фольксдойче за завданням німецької розвідки залишалися на зайнятій Червоною армією території для проведення розвідувальної діяльності [355, арк. 16]. Значна ж частина етнічних німців не евакуювалася, а залишилася на місцях свого попереднього проживання. Із відновленням радянської влади практично усі місцеві німці за їх співпрацю та лояльність до нацистського окупаційного режиму були репресовані. Відповідні заходи напряду стосувалися і репатріантів із категорії фольксдойче. Внаслідок таких етнодемографічних змін у післявоєнний період на території Житомирсько-Вінницького регіону практично зникла німецька національна меншина, одна із найбільших у довоєнні роки.

Таким чином, головним регіоном для втілення нацистських колонізаційних проектів на Сході у період Другої світової війни став генеральний округ «Житомир». Значною мірою це зумовлювалося присутністю вищого керівництва

Райху, постійним тиском на етнічних німців радянського партизанського руху та довоєнними традиціями німецької колонізації. Для обліку та обслуговування фольксдойче із самого початку війни розгорнули діяльність спеціалізовані організації. Згодом на території регіону були створені дві німецькі колонії Гегевальд та Фьорстерштадт. Вони мали стати плацдармом для поширення майбутнього німецького переселення на Схід. Налагодження умов проживання фольксдойче було пріоритетом у діяльності нацистської окупаційної адміністрації на території генерального округу. Відповідна політика стосувалася економічного, соціального, культурно-освітнього та інших аспектів життя місцевих німців, передбачаючи їх тотальну германізацію. Крах нацизму передбачав і крах нацистських колонізаційних експериментів.

3.3. Етнічні меншини й міжнаціональні відносини

Уявлення про національний склад населення окупованих територій, які ввійшли до складу генерального округу «Житомир», дають епізодичні німецькі переписи. Єдині статистичні відомості етнонаціональної структури населення регіону відсутні. Відповідно до даних перепису населення Житомирської області від 1 жовтня 1941 р., населення області за національним складом розподілялося наступним чином: українці – 87,4 % (1 193 131 особа), поляки – 7,4 % (101 651 особа), німці місцевого походження – 2,7 % (36 430 осіб), росіяни – 1,2 % (16 036 осіб), чехи – 0,4 % (5 571 особа), інші національності – 0,9 % (12 175 осіб) населення [259, арк. 14; 260, арк. 49]. Компактними осередками проживання найчисленнішої на цей час етнічної меншини Житомирщини – поляків – були Житомирський, Бердичівський, Ємільчинський, Горошківський, Звягельський, Романівський, Янушпільський, Андрушівський, Баранівський райони [234, арк. 5, 13, 39, 48, 65, 100]. На території Довбишанського району чисельність поляків сягала 50 % (12 979 осіб) [234, арк. 39]. Найбільше місцевих німців, як зауважувалося, мешкало на територіях Горошківського, Ємільчинського, Житомирського, Черняхівського, Барашівського, Пулинського, Звягельського

районів [260, арк. 47–49; 262, арк. 12–15]. Незначний відсоток росіян дисперсно розміщувався на території усього регіону, зокрема у великих містах [234, арк. 5–117]. Чеська етнічна меншина в основному зосереджувалася у Черняхівському, Житомирському, Малинському, Чоповицькому, Чуднівському та Базарському районах Житомирської області [234, арк. 5–117].

У період нацистської окупації багатонаціональним регіоном залишалася вінницька частина генерального округу «Житомир», а Вінниця була найбільш поліетнічним містом райхскомісаріату «Україна» [770]. На початку 1942 р. у Вінниці було офіційно зареєстровано 35 618 жителів майже 35 національностей. Серед їх загальної чисельності українці становили лише близько 68 % (24 124 особи) населення. У цей час у місті також проживали росіяни – 10,7 % (3 819 осіб), поляки – близько 5,8 % (2 056 осіб), фольксдойче – майже 0,3 % (100 осіб) населення. Незначну частку жителів склали бельгійці, болгари, греки, естонці, китайці, латвійці, румуни, серби, словаки, фіни, французи, хорвати та інші. На початку 1942 р. у Вінниці було також зареєстровано 5 099 євреїв [497], які використовувалися окупантами як робоча сила. Німецькі статистичні відомості середини травня 1942 р. зафіксували зростання чисельності населення Вінниці до 36 209 осіб. Ця цифра не включала євреїв, а також представників відносно нечисленних етнічних груп. Останні, очевидно, були віднесені до українців, росіян, поляків або ж фольксдойче. Таким чином, у травні 1942 р. населення Вінниці за національною ознакою поділялося на: 80 % (28 991 особа) українців, 12,7 % (4 613 осіб) росіян, 6,7 % (2 388 осіб) поляків та 0,6 % (217 осіб) фольксдойче [76, арк. 4зв.].

На відміну від Житомирщини та Вінниччини, більш етнічно однорідною була північна білоруська частина генерального округу «Житомир». Приміром, на території гебітскомісаріату Петриков (Житковицький та Петриковський райони) станом на 1 серпня 1942 р. проживало майже 94 % (45 316 осіб) білорусів. Серед національних менших гебіту поляки складали 3,8 % (1 870 осіб), українці – 1,6 % (812 осіб), росіяни – 0,25 % (125 осіб), фольксдойче – 0,24 % (116 осіб) жителів. У

Петриковському районі було також зареєстровано двох узбеків та по одному азербайджанцю, естонцю, китайцю і латвійцю [418, арк. 40].

У порівнянні з довоєнним часом національна структура населення зазнала кардинальних трансформацій. Частково через міграції початкового періоду війни, а в основному – через тотальне фізичне знищення нацистами практично зникла єврейська громада, свого часу одна із найбільших етнічних груп регіону після українців. Через радянські репресії та депортації початкового періоду Другої світової війни дещо скоротилася чисельність інших національних меншин, зокрема поляків та місцевих німців. Першочергово ці негативні тенденції зачіпали чоловіче населення. Як-от, у Вінниці у середині травня 1942 р. серед 2 388 представників польської етнічної групи було 696 дітей, 1 267 жінок та лише 425 чоловіків [76, арк. 4зв.].

Особливістю окупаційного періоду стало зростання кількості фольксдойче. Разом з німцями місцевого походження, до деяких із чотирьох категорій фольксдойче включалися представники інших народів, які були у шлюбі з німцями. Як фольксдойче реєструвалися і спільні діти таких подружніх пар [355, арк. 30зв.; 357, арк. 21]. Уже до кінця 1941 р. на території Житомирського генерального округу було зареєстровано понад 40 тис. фольксдойче [232, арк. 10].

У межах українсько-білоруських земель, які увійшли до складу генерального округу «Житомир», станом на кінець 1941 – початок 1942 рр. проживало понад 3 027 тис. осіб [3, арк. 5; 9, арк. 10]. Проте унаслідок гітлерівської політики депортацій населення на примусові роботи до Німеччини, як і продовження знищення окремих етнічних й політичних суспільних груп, уже на початку 1943 р. чисельність мешканців округу, незважаючи на зростання його площі із 59 056 км² до більш ніж 64 800 км², зменшилася до 2 916 890 осіб [5, арк. 1а; 222, арк. 137].

Окрім безпосереднього віднесення представників місцевих етнічних груп до того або іншого народу, значним маркером їхньої національної ідентифікації традиційно залишалася релігія. Особливо це було характерно для поляків, які належали до католицької (римо-католицької) церкви. Вона стала засобом не лише

релігійної, а й національної ідентифікації польської національної меншини. Дописувач газети «Краківські вісті» В. Дружинник, проїжджаючи на початку осені 1941 р. через розташоване на шляху Звягель – Житомир с. Здань Болярка, значну частку населення якого склали поляки [267, арк. 1–22], зауважив, що вони «знають про свою польськість тільки через латинський костел у Житомирі...» [740]. Перекладач німецької кримінальної комісії з ексгумації жертв радянського НКВС 1937–1938 рр. М. Селешко згадував: «Під час моєї праці (як перекладача кримінальної комісії. – Авт.) я мав багато до діла з поляками, місцевими й з околиць. В більшості це були жінки. Як питати їх про національність, вони відповідали, що вони католики. Запитати їх про релігію, також відповідають, що вони католики» [908, с. 132].

Наголошення на національній ідентичності поляків через католицизм було зумовлене і внесенням до релігійної служби, принаймні на початку окупації, політичної складової. Відповідно до донесення групи воєнного управління 197-ї польової комендатури, у вересні 1941 р. поляки Житомира займалися політичною пропагандою католицької церкви. А під час освячення житомирського католицького собору (кафедрального собору св. Софії) 16 вересня 1941 р. близько 70–80 осіб виконали 2-й польський національний гімн. У зв'язку із заборонаю будь-якої національно-політичної діяльності місцевого населення окупованих територій комендант німецької польової комендатури почав вимагати закриття польського собору та висилки його священика до Львова. Однак через те, що виконаний поляками 16 вересня 1941 р. гімн був співзвучний із гімном діви Марії, окупаційні органи не змогли довести факт політичної демонстрації. У майбутньому діяльність католицької церкви мала контролюватися представником польової комендатури, у ній було заборонено виконувати гімн діви Марії, а ксьондз зобов'язувався реєструвати усі церковні заходи [99, арк. 26–27].

Згодом нацистська цивільна адміністрація відмовила католикам-прихожанам (їх кількість оцінювалася у близько 20 тис. осіб) Житомирської парафії у реєстрації власного священика [236, арк. 133]. Найбільш імовірною причиною такого рішення стала активна національно-політична позиція поляків

Житомира. У цьому німці вбачали потенційну небезпеку їхнього єднання та можливість виникнення організованого антинімецького руху. У самому ж польському костелі міста, відповідно до відомостей ЖОК, тривалий час дислокувався угорський каральний відділ (охоронна дивізія) [339, арк. 215–216]. За відсутності ксьондза Житомирською парафією у складі 5 церков (кафедральний собор св. Софії, семінарія св. Антонія, каплиці св. Станіслава, св. Миколая та св. Вацлава) керував Костельний комітет на чолі зі старостою Т. Стадницьким [236, арк. 63–63зв.; 71]. На певні поступки польській релігійній громаді Житомира німці пішли лише у липні 1943 р., дозволивши їм власного священика [236, арк. 148]. В інших частинах Житомирського генерального округу польська етнічна меншина не мала суттєвих обмежень у церковній діяльності [908, с. 137].

Повсякденне життя етнічних меншин на окупованих нацистами територіях, які увійшли до складу генерального округу «Житомир», фактично нічим не відрізнялося від життя українців. Вони використовувалися як робоча сила у промисловості та сільському господарстві, відправлялися на примусові роботи до Німеччини [327, арк. 30–31], підлягали німецьким податковим поборам, обмеженням та репресіям. Це засвідчують як очевидці гітлерівської окупації [910; 914; 915], так і матеріали радянської Надзвичайної державної комісії зі встановлення збитків, заподіяних нацистами під час війни [63, арк. 5; 65, арк. 6].

У силу тривалого мирного співжиття етнічних груп регіону в основному сформувався толерантний характер міжнаціональних відносин. Важливим фактором відсутності міжнаціонального протистояння були асиміляційні процеси. Ставлення українців до представників інших народів (за винятком німців-фольксдойче), як і один до одного, зумовлювалось не національними, а швидше міжособистісними мотивами. Така специфіка уже з початку нацистської окупації враховувалася і силами самостійницького руху. На різних посадах українського допоміжного управління Житомира у другій половині 1941 р., яке деякий час контролювалося ОУН(Б), а згодом ОУН(М), перебували представники національних меншин. Головою Житомирського обласного управління був

росіянин О. М. Яценюк [439, арк. 16], на посаді старшого статистика у галузі культури обласного статистичного відділу перебувала росіянка Ніна Штейн [264, арк. 14–16]. Важливі посади в українській адміністрації займали також поляки [1228, р. 186]. Вацлав Лежевський певний період був головою Житомирського районного управління [743]. Представники національних меншин займали важливі посади також в інших установах регіону як за часів військової, так і цивільної адміністрацій [291, арк. 63; 312, арк. 11; 353, арк. 61]. Із часом в органах допоміжного управління усе більшу роль почали відігравати фольксдойче.

До створених за часів німецької окупації культурно-освітніх та спортивних установ місцевого населення разом з українцями входили представники інших народів. Приміром, свого часу серед робітників Житомирського обласного українського клубу було 59 українців, 7 поляків, 4 росіян, 3 чехи та 1 білорус [254, арк. 130].

Місцеві поляки, росіяни та білоруси (не виключено, що й представники інших етнічних меншин) іноді були членами бандерівської і мельниківської ОУН [1247, с. 46], Поліської Січі Т. Бульби-Боровця [1181, с. 152].

На відміну від західноукраїнських земель, на території Житомирсько-Вінницького регіону не зафіксовано міжетнічного українсько-польського протистояння. Це зумовлювалося тим, що землі краю не виступали об'єктом територіальних претензій польських національних організацій. На початку нацистської окупації певна напруженість у відносинах між поляками та українцями спостерігалася лише на ґрунті релігійного життя. Через відносно кращу організованість католицької церкви та активну позицію її духовенства серед місцевого населення іноді православні хрестили дітей у польському костелі [741]. Відкрите релігійне протистояння було практично відсутнім. В одному із випадків поляки встановили свій хрест на тому місці, де його планували розмістити українці. У зв'язку з цим районний керівник ОУН(Б) звітував: «З цього приводу я серйозно з ними (поляками. – Авт.) поговорив, знайшов ще краще місце на пагорбі біля школи, де ми встановили свій хрест і співали наші пісні, чим дали полякам зрозуміти, що вони негарно вчинили» [209, арк. 36].

Поширення дій УПА на територію Житомирсько-Вінницького регіону та українсько-польське протистояння на Волині у середині 1943 р. призвели до розповсюдження панічних настроїв серед частини поляків, у першу чергу в центрально-західних районах Житомирської області [29, арк. 14; 397, 15зв.]. Ці настрої посилили міграції волинських поляків, які почали прибувати до регіону з кінця літа 1943 р. [150, арк. 124; 151, арк. 30]. Найактивніші переміщення польських сімей відбувалися на територію Звягельського району [36, арк. 9].

Через пропагандистські заходи спровокувати відкритий конфлікт між поляками та українцями генерального округу «Житомир» намагалася німецька сторона, для якої було вигідним міжнаціональне протистояння на окупованих територіях [83, арк. 32]. Адже це мало унеможливити консолідацію антинімецьких сил. З іншого боку, результатом нацистської пропаганди став масовий вступ поляків до комуністичного партизанського руху. Для прикладу: під час проходження Житомирщиною одного з відділів УПА німці вбили 6 поляків та поширили чутки, що злочин здійснили бандерівці. Через цей «факт» частина поляків вступила до складу радянських партизанських загонів [397, арк. 15зв.]. А на території Довбишанського району виникла польська підпільна організація, яка мала тісний контакт із комуністичним рухом опору [397, арк. 15зв.]. Окупанти також поширювали фото жертв взаємного протистояння, яке відбувалося на Волині, «щоб утверджувати свою репутацію цивілізованої влади та змалювати і українських націоналістів, і поляків як дикунів» [1083, с. 258]. Для створення міжнаціонального напруження німці залучали поляків до органів допоміжного управління. Особливо це стосувалося тих представників польської етнічної меншини, які були зареєстровані як фольксдойче [908, с. 124]. Масовому вступу поляків до комуністичного партизанського руху сприяла і радянська пропаганда [397, арк. 15зв.].

Пропагандистські кампанії Німеччини не спровокували ворожнечі між цивільним українським та польським населенням на території Житомирсько-Вінницького регіону. У регіоні також не відбувалося протистояння українського самостійницького руху із місцевим польським населенням. У той же час боротьба

антагоністичних УПА та радянських комуністичних загонів, до складу яких входили й поляки [47, арк. 16, 21], могла містити українсько-польську складову.

Незважаючи на антирадянську (антиросійську) пропаганду нацистів, у регіоні було відсутнє протистояння між українцями та росіянами. Для місцевого населення поняття «більшовизм», яке активно експлуатувалося окупаційними органами, сприймалося не через ототожнення цієї ідеології з представниками російського етносу, а як політичне явище, членами якого (більшовицької партії) могли бути представники різних національностей, яких вони у тому числі знали особисто. Окрім тривалого співжиття та асиміляційних процесів, важливим фактором відсутності ворожнечі між українцями та росіянами стала спільна належність до православ'я. На території Житомирсько-Вінницького регіону нерідкими були випадки, коли місцеві жінки за домовленістю із хворими та раненими полоненими червоноармійцями (не виключено, що й з росіянами) забирали їх під виглядом власних чоловіків або односельчан [190, арк. 106; 967, с. 7]. Дехто зі звільнених таким чином полонених намагався офіційно зареєструвати шлюб із місцевими, що, однак, у деяких гебітскомісаріатах було офіційно заборонено [290, арк. 100]. Українське населення допомагало росіянам, яким вдавалося утекти із нацистських таборів, і в інші способи (харчуванням, одягом, притулком), при цьому ризикуючи серйозними каральними санкціями нацистів, включно із ув'язненням чи смертю [283, арк. 5; 286, арк. 89].

Загалом, окупаційна влада проводила серед полонених червоноармійців «складну національну політику, в якій перевага віддавалася балтійським народам, етнічним німцям та представникам мусульманських народів Кавказу. Українці перебували посередині цієї «ієрархії», а росіяни займали найнижче становище» [1205, с. 350]. Уже 25 липня 1941 р. гітлерівцями був виданий наказ про звільнення з полону німців Поволжя (очевидно, необхідно трактувати значно ширше – як і звільнення фольксдойче інших регіонів), прибалтів, представників кавказьких, мусульманських народів, українців та білорусів. У Житомирі, зокрема, перше масове звільнення військовополонених відбулося 30 вересня 1941 р., коли були відпущені тисячі українців, литовців, латвійців, естонців та

фінів [846]. Іноді визначальною ознакою для звільнення полоненого виступала не національна належність, а професійні якості, приміром, медичний фах [203, арк. 42; 351, арк. 16зв.–17].

Звільнення військовополонених-українців тривало упродовж усього періоду окупації, але найбільш масово – до середини 1942 р. [315, арк. 1–63зв.]. Станом на 24 квітня 1942 р. у с. Давидівку Житомирського району прибуло 13 військовополонених жителів села, які в основному перебували у рівненському, бердичівському та богунському (житомирському) таборах. На обліку у селі також значилися два німецьких червоноармійці, жителі Калінінської (нині – Тверська) та Кіровської областей Росії, які залишилися тут після відступу радянської армії. Одного із них, хворого, жителі Давидівки підібрали у лісі [266, арк. 15–16].

Німецька політика створення міжнаціонального напруження, зокрема і між українцями та росіянами, мала певне місце в генеральному окрузі «Житомир». Введені до складу українського допоміжного управління росіяни всіляко обмежували українців. Особливо це проявилось у русифікаційних заходах таких працівників допоміжних органів влади на Вінниччині. У середині 1943 р. за підтримки німців тут утвердилися колаборантські формування РВА та Кубанського козачого полку [87, арк. 7; 581]. Їхні представники тероризували українське населення, яке не підтримувало гасло «неподільної великоруської імперії». У Гайсині, Монастирищі, а також у Білій Церкві й Таращі російські добровольці чинили насильство над місцевими жінками. Німецькі контррозвідувальні органи констатували: «Здивований та обурений українець повинен був спостерігати, як псевдоукраїнські мери міст влаштовують мітинги, на яких вони закликають українське населення вступати до лав російської визвольної армії. Так було у Вінниці (професор Севастьянов)...» [87, арк. 7]. Вказані злочинні дії власців та козаків, які за національною ознакою ідентифікували себе росіянами, не могли не призвести до появи певної напруженості у відносинах між українцями та росіянами як етнічною меншиною Житомирсько-Вінницького регіону.

Показовим свідченням відсутності міжнаціональних антагонізмів у регіоні є численні факти шлюбів між українцями та представниками інших народів. Так, у м. Звягель та Звягельському районі у період гітлерівської окупації разом з українськими сімейними парами були зареєстровані шлюби українців з поляками, росіянами, білорусами. Влітку 1943 р. міське управління Звягеля повідомило про намір турка Ісмаїна Ісмаїнова одружитися з українкою Ксенією Красіцькою [282, арк. 57]. Були шлюби і між поляками [282, арк. 55, 75, 78], поляків з росіянами [282, арк. 57] тощо. Випадки міжетнічних шлюбів зареєстровані і в інших населених пунктах регіону [268, арк. 1зв.–2].

У цю картину не вписувалися фольксдойче, які намагалися вступати в сімейні союзи з німцями місцевого походження. Хоча окупаційна влада, зважаючи на тривалі асиміляційні процеси між німцями та іншими народами, із липня 1943 р. усе-таки допустила можливість одружень фольксдойче з не німцями [1061, с. 19]. Під час шлюбно-сімейних суперечок «винним», як правило, виявлявся той із членів подружжя, хто не був фольксдойче. 16 серпня 1943 р. німецький суд у Житомирі оголосив вирок у справі розлучення жінки-українки та чоловіка-фольксдойче. Усі звинувачення дружини на адресу чоловіка, зокрема те, що він вигнав її з дому, суд фактично відхилив. Відповідно до протипозову чоловіка, було ухвалено рішення про розлучення нібито лише з вини дружини. Спільні діти українки та етнічного німця уже на момент судового процесу проживали з батьком [208, арк. 53–54].

Преференції, надані фольксдойче окупаційними органами, часто їхня зверхня поведінка по відношенню до ненімецького населення вносили напруження у систему міжнаціональних відносин. Такі тенденції стали проявлятися одразу після вступу німців на українські землі. Влітку 1941 р. в одному із сільських поселень на Житомирщині фольксдойче ініціювали вилучення солдатами Вермахту 120 кг меду, який зберігався у місцевій церкві і був зібраний православними прихожанами для купівлі церковних книг [209, арк. 36зв.]. У серпні 1943 р. бандерівці звітували, що німці Звягеля ставилися до місцевого населення дуже погано [36, арк. 9зв.]. Очевидці згадують, що німецькі

поселенці колонії Гегевальд практично не контактували зі своїми сусідами-українцями [359]. Показовою є конфліктна ситуація, яка виникла через упереджене ставлення фольксдойче Емми Ейберт до працівників Люденевицької волості (гебітскомісаріат Петриков). Остання через своє німецьке походження без будь-яких причин тривалий час психологічно тероризувала працівників волосного управління та місцевих жителів с. Люденевичі. Конфлікт зайшов настільки далеко, що в нього очільник Житковицького району попросив втрутитися гебітскомісара Петрикова [417, арк. 9]. Подібна напруженість у взаєминах між фольксдойче та ненімецьким населенням призвела до того, що «на бажання місцевого населення» один із рейдуючих відділів УПА у середині 1943 р. знищив сільського голову с. Слободище Бердичівського району, який за походженням був етнічним німцем-фольксдойче [29, арк. 16; 36, арк. 13]. За жорстоке переслідування свідомих українців бандерівцями був ліквідований голова райуправління Хмельницького району фольксдойче Чорній [885, с. 40].

Натомість існують і протилежні свідчення, що поодинокі місцеві німці генерального округу «Житомир» підтримували та захищали іноетнічних осіб, іноді й осіб єврейської національності, від небезпеки нацистської окупаційної політики [1131, с. 175–176] або ж, принаймні, не мали щодо до них упередженого ставлення та ворожих настроїв. Про один із епізодів життя в окупованому нацистами Житомирі, пов'язаним із практикою сусідства з фольксдойче, згадує очевидиця Софія Брунак: «Незабаром німці вигнали нас із квартири на території лікарні, а всіх наших сусідів розсортували. Ми оселилися в підвалі єврейської лікарні (колишньої. – Авт.) на вулиці Великій Бердичівській, 76... Над нами було пологове відділення, і мама почала працювати там. Серед медсестер були навіть фольксдойче, але вони поводитися нормально» [893, с. 49].

Місцеві німці, розпорошені в поліетнічному середовищі регіону, особливо на півночі генерального округу, меншою мірою – фольксдойче, які проживали у колоніях Гегевальд та Фьорстерштадт, виступали об'єктом нападів радянського партизанського руху. Переселення до колоній протягом першої половини 1943 р., як і восени 1942 р. до Фьорстерштадту, головним чином зумовлювалося саме

тиском червоних партизанів. Атаки партизанських загонів на відступаючі колони фольксдойче посилювалися наприкінці 1943 р. при їх евакуації разом з військами Вермахту [81, арк. 23].

З боку самостійницьких формувань планомірні напади на фольксдойче, окрім поодиноких випадків, не зафіксовані. Під час рейдів територією Житомирської області у 1943 р. відділи УПА вступали в збройні сутички з німецькими силами в особі жандармерії, українських шуцманів та озброєних загонів фольксдойче [36, арк. 13–13зв.]. По відношенню до місцевих німців національний рух займав відкриту ворожу позицію на ідеологічному рівні. У спеціальних пропагандистських вказівках бандерівців щодо антинімецької пропаганди вимагалось, вказуючи на ворожу роботу окупантів, наголошувати на методах колоніальної політики в Україні, серед яких «германізація-фольксдойчество» [398, арк. 7]. Ворожість ідеологічної позиції до місцевих німців бульбівського руху, між іншим, засвідчує жартівливе «оголошення», розміщене у часописі Української народної революційної армії «Оборона України» від 1 серпня 1943 р.: «Фольксдойчі поспішайте! Продам або проміняю одну прабабку чистої німецько-арійської раси. Ціна по згоді. Зголошуватись до адміністрації газети “Голос Волині” в Житомирі під шифром “Туди – сюди”» [809].

Через загрозу нападів німецькі поселення охоронялися спеціальними воєнізованими формуваннями та місцевою самообороною із фольксдойче. У бандерівському суспільно-політичному огляді «По Україні» за вересень 1943 р. констатовалося, що на території Фьорстерштадту (звіт по Черняхівському, Пулинському та Горошківському районах) фольксдойче добре озброєні, а кожна німецька родина напередодні отримала по крісу (гвинтівці) [397, арк. 15зв.].

Отож, значну частку у загальній структурі місцевого населення окупованих нацистами територій, які були включені до складу генерального округу «Житомир», займали етнічні меншини. Довоєнні сталінські репресії, міграції початкового періоду війни, нацистська політика зі знищення окремих народів призвели до значних етнодемографічних змін у регіоні. Наслідком цього, зокрема через нацистське «остаточне вирішення єврейського питання», стало фактичне

зникнення єврейського етносу. Тому протягом другої половини 1941–1944 рр. найбільшими національними групами (поряд з українцями та білорусами) Житомирського генерального округу були поляки і росіяни. Особливий, привілейований статус був наданий фольксдойче. Для унеможливлення спроб консолідації антинімецьких сил окупанти намагалися створити умови для міжнаціонального напруження між етнічними меншинами краю.

У загальному необхідно відзначити, що расово зумовлена національна політика нацистів, по-перше, передбачала повну фізичну ліквідацію євреїв та ромів, часткове знищення місцевих слов'янських народів, у тому числі й українців, військовополонених червоноармійців. Наслідком цього стали великі етнодемографічні втрати. По-друге, у рамках освоєння «східного простору» особливе значення гітлерівці надавали фольксдойче, створивши, зокрема, на території Житомирсько-Вінницького регіону колонії Гегевальд та Фьорстерштадт. Проект «Гегевальд», ініціатором якого виступив райхсфюрер СС Г. Гімmlер, став найважливішим з політичної та ідеологічної точок зору нацистським колонізаційним проектом на окупованих територіях СРСР.

Особливістю регіону був багатонаціональний склад населення. Незважаючи на цілеспрямовану політику окупантів, скеровану на створення міжнаціонального напруження, на території Житомирсько-Вінницького регіону традиції мирного співжиття різних народів на зайнятих німцями в часи Другої світової війни територіях тривали і надалі. Виняток становили лише німці-фольксдойче, які практично повністю перейшли на сторону окупаційних сил та протиставляли себе місцевому слов'янському населенню.

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКО-КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА НАЦИСТІВ. ПОВСЯКДЕННЯ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ «НОВОГО ПОРЯДКУ»

4.1. Аграрно-промисловий потенціал регіону на службі окупантів і продовольчо-матеріальне становище населення

Серед першочергових задач нацистів на окупованій території України, у тому числі в Житомирсько-Вінницькому регіоні, була організація тотального використання місцевого аграрно-промислового потенціалу. Особливо великі сподівання окупанти покладали на експлуатацію сільськогосподарської сфери, що мало б стати важливим як для ведення військової кампанії на Сході, так і для продовольчого забезпечення Райху. За словами українофоба райхскомісара Коха, головне завдання, яке стояло перед гітлерівським керівництвом, – налагодження сільського господарства та перетворення України на «житницю Європи» [156, арк. 20, 23], іншими словами, – на сільськогосподарську базу для забезпечення німецьких потреб. Така ж роль відводилася промислового потенціалу окупованих територій. Основні засади тотальної експлуатації місцевої господарської сфери були закріплені у так званій «Зеленій папці» (директиви Геринга про завдання і організацію економіки в окупованих східних областях) [864, с. 4–12]. У якості головних економічних пріоритетів тут, між іншим, відзначалося: «Згідно з наказом фюрера необхідно вжити всіх заходів для негайного і повного використання окупованих областей в інтересах Німеччини» [864, с. 4].

Для цього нацисти вирішили застосувати довоєнний винахід сталінського режиму – колективні господарства (колгоспи) та радянські господарства (радгоспи), які отримали нові назви – «громадські господарства» та «державні

господарства» («домени») відповідно¹. Була збережена й радянська система обліку праці селян – трудовні.

Зі вступом Вермахту у деяких селах населення почало розподіл колгоспного майна, проте військова влада заявила, що питання сільськогосподарського устрою буде вирішене пізніше. Подібні заяви постійно лунали як від імені військової адміністрації, так і допоміжного управління. У зверненнях до місцевого населення також вимагалось, щоб усе розподілене колгоспне майно було повернуте. 5 серпня 1941 р. постанову такого змісту разом зі встановленням трудовнів для сільського населення видало Вінницьке обласне управління [24, арк. 31]. Наказ Житомирського обласного управління про повернення розподіленого колгоспниками майна з'явився 17 вересня 1941 р. [297, арк. 1].

Уже впродовж другої половини 1941 р. на території 11 гебітскомісаріатів Житомирської області було створено 1941 [260, арк. 57; 261, арк. 59], а на території 8 гебітскомісаріатів Вінницької області – 933 громадські господарства [261, арк. 104–111]. У майбутньому їх чисельність, головним чином, через ліквідацію одноосібних землекористувачів (20 802 – на Житомирщині та 16 507 – на Вінниччині [261, арк. 61, 112–119]), які свого часу уникнули сталінської колективізації, дещо зроста. У Вінницькій області до початку 1942 р. мережа громадських господарств розширилася на 36 – до 969-ти [501; 746]. За нових умов, як зауважувалося, під назвою «державні господарства» («домени») продовжили функціонувати радянські радгоспи, а також МТС [260, арк. 57; 627]. М. Селешко, очевидець нацистської окупаційної дійсності на Вінниччині, аналізуючи вказані тенденції, дійшов висновку, що «німці закінчували колективізацію, яку започаткував Сталін» [908, с. 99].

Окрім зміни назви «колгоспу» на «громадське господарство», окупаційні органи видали накази про зміну назв самих колгоспів (громадських господарств), які «походять із більшовицьких часів». Відповідно до розпорядження гебітскомісара Житомира Пауля Камма, усі громадські господарства мали бути

¹ Перейменування колгоспів і радгоспів відбулося на початку гітлерівської окупації, проте офіційно створення «громадських господарств» та «державних господарств» було проголошено у рамках нацистської земельної реформи від 15 лютого 1942 р.

перейменовані за назвою сільської громади. У випадку, коли у межах однієї сільської громади було декілька громадських господарств, вони додатково мали позначатися номерами (громадське господарство № 1, громадське господарство № 2 і т. д.) [286, арк. 71].

Для управління сільським господарством окупованих територій гітлерівці створили розгалужений адміністративний апарат. У період адміністрації Вермахту на місцевому рівні він був представлений сільськогосподарськими комендатурами [857, с. 150]. Із утвердженням цивільної влади для контролювання сфери сільського господарства при генеральному комісаріаті було створено окружне сільськогосподарське управління на чолі з окружним сільгоспокомендантом; у межах гебітскомісаріату відповідні повноваження покладалися на гебітсландвірта, а в районі – на крайсландвірта (районний керівник з питань сільського господарства). Наприкінці 1942 р. для посилення контролю у сфері сільськогосподарського виробництва та заготівлі на 3–4 села (тобто на 6–8 громадських господарств) створювалися так звані «опорні пункти» на чолі з господарським офіцером. Усі ці структури частково доповнювалися деякими відділами допоміжних органів управління [1204, с. 479].

15 лютого 1942 р. гітлерівці проголосили запровадження на окупованих східних територіях земельної реформи. Вона передбачала нібито скасування радянського колгоспного устрою через поступовий перехід від громадських господарств (хоча й вони, як зауважено вище, існували ще з другої половини 1941 р.) до хліборобських спілок як об'єднань «одноосібних» селянських господарств. Для членів громадських господарств проголошувалася можливість збільшення присадибних земельних ділянок та їх перехід у приватну власність [73, арк. 62]. За словами дослідника сільського господарства України періоду нацистської окупації О. Перехреста, метою аграрної реформи гітлерівців, окрім ідеологічно-політичних причин, пов'язаних із ліквідацією усього радянського, у тому числі й колгоспно-радгоспної системи, та поширенням невдоволення серед селянства у зв'язку із діями нацистів у сфері сільського господарства, першочергово стало прагнення «створити прошарок населення, задоволеного

аграрною політикою німців, яке б внаслідок цього підтримувало окупаційну адміністрацію та стало соціальною базою “нового ладу”» [1204, с. 483–484].

Проте перехід до хліборобських спілок, які за своєю суттю залишалися колективними формами господарювання, не знайшов підтримки серед селян. Станом на середину 1943 р. у межах генерального округу «Житомир» було організовано лише 289 хліборобських спілок [78, арк. 281], хоча ще до кінця 1942 р. їх мало бути 300 [92, арк. 3; 652]. Найбільш масовим створення хліборобських спілок ще з 1942 р. відбувалося у деяких селах північно-західних та північних районів Житомирської області, де поширився комуністичний рух опору. З цього приводу радянські документи відзначали: «У районах активних дій партизанських загонів... з розрахунком на зіткнення селян із партизанами при вилученні хліба (радянськими партизанами. – Авт.), у 1942 р. вся земля розділена між селянами, а колгоспи ліквідовані» [103, арк. 2]. Такий підхід нацистів проявився і в майбутньому. Лише в Овруцькому гебітскомісаріаті на півночі округу станом на жовтень 1943 р. було організовано 40 хліборобських спілок [701].

На відміну від організації хліборобських спілок, населення досить схвально поставилося до збільшення присадибних земельних ділянок, адже з пропагандистських мотивів окупанти заявили про їх звільнення від податків [626]. До середини 1943 р. для присадибних ділянок було виділено 26 929 га землі, згодом планувалося її зростання ще на 14 334 га [78, арк. 282]. Розширення присадибних ділянок, що були оголошені «володіннями, які не підлягають оподаткуванню», за словами керівника головного відділу харчування та сільського господарства житомирського генерального комісаріату, не принесло для окупантів успіху ні з політичної, ні з економічної точок зору [78, арк. 281]. Насправді, заявленого нацистами звільнення присадибних ділянок від податкових поборів навіть у короткостроковій перспективі не відбулося, адже вони були обкладені поземельним податком [360, арк. 80], тотальна експлуатація та вилучення сільськогосподарських продуктів лише посилювалися. Незважаючи на це,

у червні 1943 р. гітлерівці видали чергову демагогічну декларацію про приватну власність на землю [147, арк. 5].

Для власних потреб нацистами був використаний промисловий потенціал регіону, який значною мірою залежав від сільського господарства. Через це основне місце у його структурі відводилося харчовій (маслобійні, маслозаводи, хлібозаводи, підприємства з виробництва цукру, кондитерських виробів, спиртових напоїв тощо) і легкій (шкіряне, текстильне виробництво та інші) промисловості. Серед інших галузей промислового виробництва певне місце займали виготовлення будівельних матеріалів, лісова й деревообробна галузі, видобуток торфу, інших корисних копалин тощо. Важливого значення окупанти надавали мережі довоєнних радянських електростанцій.

Військова, а згодом цивільна окупаційні адміністрації (хоча окремі господарсько-промислові повноваження були надані допоміжному управлінню) першочергово відновлювали виробництво на підприємствах, які були необхідні для первинної або й кінцевої переробки вилученої у селян сільськогосподарської продукції (молока, м'яса), та підприємствах, що після радянської евакуації і бойових дій були практично не ушкодженими або зруйнованими лише частково, іноді вдаючись до їх оптимізації. У Вінниці на базі кондитерської фабрики було створено єдине підприємство із виробництва цукерок, печива, макаронів і солодової кави. Відкриття при кондитерській фабриці підприємства із виробництва макаронів було зумовлене повним руйнуванням приміщень останнього. Фабрика солодової кави, перенесена на кондитерську фабрику Вінниці, до того розміщувалася у Немирові. Частково зруйнований вінницький хлібозавод був навіть розширений [78, арк. 289–290]. Лише у поодиноких випадках німці відновлювали цілковито зруйновані підприємства, продукція яких мала стратегічне значення. Після переговорів з управлінням продовольчого забезпечення військ було відбудовано зруйнований вінницький оцтовий завод. Серед інших великих підприємств Вінниці, які діяли в часи окупації, зокрема, були: пункт забою тварин, завод із консервування фруктів та овочів, маслозавод, маслобійня, насінневий завод, рибкокоптильня й пункт соління, спиртовий,

горілчаний, пивний заводи, фабрика із виробництва одягу (швейна фабрика), промисловий комбінат (включав 29 виробничих одиниць), 6 цегельних заводів, 10 деревообробних і переробних підприємств з лісопильними заводами тощо [78, арк. 289–294]. Лише на швейній фабриці станом на жовтень 1942 р. працювали 600 робітників [78, арк. 289]. У вінницькій частині генерального округу «Житомир», як і на півдні Житомирщини, важливе значення мали цукрові заводи та шкіряні фабрики [676].

Серед кількох десятків промислових підприємств Житомира були: броварня, бетонний і вазовий заводи, валянкова й галантерейна фабрики, горілчаний завод, кофейна фабрика, маслозавод, кілька меблевих фабрик, хлібозаводів та цегельних заводів, макаронна фабрика, оцтовий завод, панчішна фабрика, пункт забою тварин, фабрика лікарських рослин, цвяхова фабрика, шкіряний завод [251, арк. 43–44зв.]. Станом на лютий 1942 р. понад 40 промислових підприємств діяло у Бердичеві, найбільшими з яких були машинобудівний завод «Прогрес», шкіряний завод, цукеркова фабрика, цегельний завод [769].

У регіоні була створена відносно значна кількість невеликих ремісничих підприємства (шевські, кравецькі, слюсарні, перукарні, фотоательє, різного роду майстерні тощо), в яких у середньому працювало по кілька осіб. За повідомленням окупаційної преси, у Житомирі станом на середину 1943 р. діяло 335 ремісничих підприємств із 624 працівниками [681]. Проте ця кількість, на нашу думку, завищена. Адже, за повідомленням тієї ж періодики, у Житомирі у період окупації діяло не більше 2-х – 3-х фотостудій, хоча у вказаних статистичних відомостях про чисельність ремісничих підприємств зазначено про наявність 15 фотостудій [681]. У Вінниці, відповідно до інформації, представленій у дослідженні І. Ветрова, діяло понад 100 підприємств та майстерень ремісничого профілю [1204, с. 461]. Окупанти також допускали функціонування приватних торгових закладів, серед яких заклади громадського харчування, крамниці тощо. Станом на 1942 р. у Вінниці нараховувалося 40 приватних торговельних закладів [78, арк. 292; 1204, с. 463].

Практично уся продукція промисловості йшла для Вермахту або інших потреб гітлерівської Німеччини. Постачання місцевого населення якщо й відбувалося, то тільки за залишковим принципом. Так, 95 % усієї продукції хлібопекарні Овруча йшло для потреб окупаційної армії [701]. Лише для військових потреб окупантів передбачалася продукція швейної фабрики у Вінниці. Виробництво одягу для місцевого населення теоретично було можливим із власних матеріалів [78, арк. 288]. Окрім іншого, функціонування будівельної, лісової та деревообробної промисловості спрямовувалося на спорудження масштабних нацистських проектів у регіоні – ставок Гітлера, Гімmlера, Геринга та доріг (проекти DG IV й DG V). Окупанти активно вивозили корисні копалини регіону, серед яких вони особливо відзначали граніт і каолін. Останній вивозився до Німеччини й Угорщини [676].

Для більш ефективного використання сільськогосподарського потенціалу регіону окупаційна влада відновила діяльність деяких радянських науково-дослідних інституцій. Уже з другої половини 1941 р. при земельному відділі Житомирського обласного управління розпочали роботу Науково-дослідна станція хмелярства у с. Смоківка (нині – у складі Житомира) Житомирського району та Поліська науково-дослідна станція сільського господарства на станції Ірша Малинського району, яка займалася вивченням ґрунтів і насіння [587]. Після ліквідації облуправління Науково-дослідна станція хмелярства перейшла у підпорядкування генерального комісаріату. У 1942 р. вона офіційно називалася «Хмільова дослідна станція при генералкомісаріаті» [265, арк. 19]. Найімовірніше, що Поліська науково-дослідна станція сільського господарства у Малинському районі припинила свою діяльність, адже згодом на базі Науково-дослідної станції хмелярства у с. Смоківка було створено дослідну станцію з вивчення та вирощування сільськогосподарських культур поліської зони України. Для цього була виділена земельна ділянка площею 21 га [681]. Її новою назвою стала назва «Науково-дослідна станція рослинництва» [317, арк.23, 32].

У рамках нацистської господарсько-колоніальної політики практичний напрямок селекції сільськогосподарських культур розроблявся у межах науково-

дослідної роботи при Бердичівському історичному музеї. Для цього музею були виділені земельні ділянки загальною площею 0,55 га [291, арк. 57; 788]. У березні 1942 р. в Житомирі при фаховій сільськогосподарській школі вищого типу (Житомирський сільськогосподарський інститут) розпочала роботу кафедра генетики та селекції [622].

Грабування аграрно-промислових ресурсів гітлерівці проводили до останніх днів своєї присутності в регіоні. Незважаючи на наближення фронту, у вересні 1943 р. тривали роботи зі створення нової МТС у Немирові [697]. У цей же час у Коростені планувався пуск чавунно-ливарного заводу [693].

Складовою окупаційної господарсько-економічної системи була банківська система, основою якої стала мережа галузевих господарських банків. Навесні 1942 р. у райхскомісаріаті «Україна» почав діяти Центральний емісійний банк з центром у м. Рівне, який із 1 червня 1942 р. розпочав випуск окупаційних грошей – «українських карбованців» номіналом в 1, 5, 10, 20, 50, 100, 500 крб. [1204, с. 453–454]. 1 карбованець прирівнювався до 1-го радянського рубля, тобто зберігався курс в 1-ну марку до 10-ти карбованців, який діяв до того [104, арк. 123]. Обмін радянських рублів на нові гроші мав відбутися до 25 липня 1942 р. Проте й при цьому окупанти просто пограбували населення, адже при обміні суми у понад 20 радянських рублів українські карбованці не видавалися, а зараховувалися на безпроцентний рахунок збережень [1204, с. 454].

Для експлуатації місцевого населення нацисти запровадили трудову повинність. Відповідно до розпорядження райхсміністра Розенберга від 5 серпня 1941 р. [12, арк. 3–4], трудова повинність поширювалася на все населення окупованої території віком від 18 до 45 років (не враховуючи євреїв) залежно від його працездатності. Інституційною формою контролю «трудових ресурсів» та їх обліку у містах стали так звані «біржі праці». Через уникнення реєстрації, особливо молоді, на біржах праці, окупаційні органи запровадили облік працездатного населення за місцем проживання. Для реєстрації «трудових ресурсів» у сільській місцевості складалися списки населення сіл. Для цієї ж мети

на окупованій території вводилися спеціальні робочі та явочні картки, до яких вносилися інформація про роботу та власника картки [1205, с. 95–97].

Окрім виконання робіт у сфері сільського господарства та промисловості, місцеве населення було змушене брати участь у будівництві та ремонті шляхів, їх розчистці в зимову пору року, ремонті підприємств, вивезенні лісу тощо. Відповідно до розпорядження житомирського генерального комісаріату, усі громадські господарства регіону протягом зимового періоду 1942–1943 рр. були зобов'язані виготовити із власного матеріалу по 4 вози [378, арк. 13]. За умов контрнаступу Червоної армії та її наближення до території Житомирсько-Вінницького регіону місцеве населення у примусовому порядку залучали до спорудження оборонних укріплень для Вермахту [436, арк. 24зв.].

Постійною складовою «трудових відносин» в умовах нацистської окупаційної дійсності став терор. На тих, хто порушував «трудову дисципліну», накладалися штрафи [807], їх піддавали репресіям, ув'язнювали або й страчували. Можливість повішання винних при повторному невиході на роботу передбачало розпорядження гебітскомісара Звягеля від квітня 1942 р. За перший випадок невиходу на роботу або погане ставлення до неї винні підлягали побиттю нагайкою [293, арк. 92]. У листопаді 1943 р. гебітскомісар Житомира видав наказ про можливість розстрілу усіх, хто ухиляється від виконання трудової повинності [1125, с. 105]. Для осіб, які ухилялися від виконання робіт, була також запроваджена система трудових таборів. Один із перших таборів був створений у Житомирі за розпорядженням 197-ї польової комендатури. Станом на 20 вересня 1941 р. група військового управління польової комендатури повідомляла, що «в найближчі дні цей табір буде вперше заповненим» [99, арк. 31]. Масштабне будівництво трудових таборів фактично в кожному районі округу розпочалося навесні 1942 р. [92, арк. 14]. Гітлерівці, таким чином, користувалися принципом, який свого часу був висловлений райхскомісаром Кохом: «Якщо цей народ (українці. – Авт.) працює 10 годин на день, то 8 годин він повинен працювати на нас» [90, арк. 3].

У сільському господарстві регіону здебільшого застосовувалася ручна праця. Використання радянської техніки та техніки, завезеної із Німеччини (приміром, у середині 1943 р. до Немирівського району було доставлено 110 німецьких тракторів [697]) [103, арк. 7], зосередженої в МТС, було обмежене браком паливно-мастильних матеріалів. У зв'язку з цим, а також через брак коней, як тягло уже в 1942 р. почали використовувати корів [658; 660].

Виробництво сільськогосподарської продукції на території Житомирсько-Вінницького регіону постійно зменшувалося. Уже навесні 1942 р. окупанти оцінювали можливий поточний урожай на рівні близько 55 % від урожаю 1941 р. [92, арк. 8]. Причиною цього були не лише погодні умови. Нацистська репресивна політика, яка особливо посилилася навесні 1942 р., призвела до появи різних форм опору, у тому числі поширенню неналежного виконання сільськогосподарських робіт. Показово, що поряд з посівною кампанією гітлерівці проводили вилучення продовольчих запасів. Незважаючи на те, що вже до травня 1942 р. з Житомирського генерального округу до Райху було відправлено 214 тис. т зерна, керівництво генерального комісаріату отримало розпорядження про вилучення усіх наявних запасів та додаткову відправку до 10 липня 1942 р. 190 т хлібного зерна. До цього ж часу воно мало відправити в Райх 90 тис. голів великої рогатої худоби та забезпечити постачання армії [92, арк. 9].

Виробництво сільськогосподарської продукції особливо погіршилося у 1943 р., що зумовлювалося повсюдним небажанням населення працювати та виконувати встановлені обсяги продовольчих поставок, депортацією значної кількості місцевих робітників до Німеччини. 27 жовтня 1943 р. райхсміністр Розенберг повідомляв «головного уповноваженого з використання робочої сили» Ф. Заукеля, що резервуар робочої сили на окупованих територіях на стільки вичерпаний, що уже не вистачає сил на проведення робіт безпосередньо на цих територіях [88, арк. 3]. Особливо відчутним це стало під час жнив у 1943 р. Для вирішення проблеми браку сільськогосподарських робітників окупаційна адміністрація вирішила залучити до збору врожаю на селі міське населення та навіть дітей [681; 682; 683]. У середині 1943 р. почав зростати таємний забій

худоби. На обсяги зібраного урожаю (як і на роботу лісової галузі регіону [94, арк. 49]) значно вплинула діяльність радянського партизанського руху та перехід під його фактичний контроль окремих районів Житомирського генерального округу [78, арк. 282]. Іншим негативним чинником стали потоки біженців, які «спустошують все навколо» [81, арк. 24]. У результаті, як відзначали окупанти, лише станом на середину 1943 р. ними було «недоотримано» не менше 55 тис. голів великої рогатої худоби і 90 тис. голів свиней. При цьому різко зменшилися здача м'яса, яєць, надої молока [78, арк. 282].

Від участі в обов'язкових роботах залежало продовольчо-матеріальне забезпечення населення. На це також впливали численні податки і побори. Відповідно до розпорядження райхскомісара Коха від 21 жовтня 1941 р., на окупованій території із деякими змінами тимчасово залишалася в дії радянська податкова система [73, арк. 55; 247, арк. 112–115]. Пізніше її замінила нова податкова система, яка стосувалася як місцевого населення, так і окупаційних господарсько-економічних підприємств та установ. На території Житомирського генерального округу (відповідно до «Вісника Генералкомісара Житомир» від 1 липня 1943 р.) були введені: податок з обороту продажу товарів; податок з обороту інших операцій; відрахування від прибутків державних підприємств; прибутковий податок громадських господарств та хліборобських спілок (поземельний – для присадибних ділянок); прибутковий податок кооперативних підприємств та підприємств громадських господарств; прибутковий податок з населення; збір на підтримання народного здоров'я та на утримання гігієнічних установ (соціальний збір); плата за оренду («наймання») помешкань та приміщень; перерахування заощаджень від заробітної плати; податок на собак; збір з видовищ (кінематографічний збір); оподаткування приватного майна; обов'язкове страхування; збори; особливі збори і податки; облік (вилучення) єврейського майна; оподаткування німецьких підприємств і робітників; районний збір (введений із 25 червня 1943 р.) [360, арк. 77–78].

Основний гніт нацистської податкової системи лягав на плечі українського населення. Конкретизованим виявом податків і натуральних поборів для жителів

окупованої території, окрім іншого, були подушний податок, м'ясопоставка, здача молока, яєць, страхування житла й худоби тощо. У багатьох випадках кількість податків і поборів для населення та розмір деяких із них визначалися гебітскомісарами.

Додатковими формами експлуатації населення стали кампанія «зимової допомоги» німецькій армії та збір кольорових металів.

Одна із головних проблем, яка постала перед місцевим населенням уже в липні 1941 р., зокрема міським, – забезпечення продовольством. Якщо селяни могли розраховувати на незначне присадибне господарство, то жителі міст здебільшого залежали від постачання. Для нацистів, які планували винищення слов'янських народів, у тому числі й українців, питання забезпечення населення окупованої території розглядалося за залишковим принципом та під кутом зору його збереження від повного фізичного виснаження як «трудового ресурсу» [1082, с. 194–195]. Ставлення окупантів до питання забезпечення місцевого населення можна виразити словами генерал-фельдмаршала фон Рейхенау: «Постачання харчуванням місцевих жителів і військовополонених є непотрібною гуманністю...» [74, арк. 2]. Такої ж позиції дотримувався райхскомісар Кох, який відзначав: «...харчування місцевого цивільного населення зовсім не має значення» [877, с. 250].

У розпорядженнях для Міністерства окупованих східних територій та райхскомісарів Гітлер окреслив наступну лінію поведінки для початкового періоду окупації: «...потрібно було зробити все, щоб не лише відбудувати заново продовольчі галузі і промисловість, але й досягнути добровільної участі населення для переможного завершення війни» [82, арк. 11]. У рамках вказаних директив усі питання, пов'язані із продовольчим забезпеченням населення, німецька військова адміністрація передала українському допоміжному управлінню. Закріплення за місцевими бюджетами продовольчо-матеріального забезпечення населення відбулося у директивах А. Розенберга (так звана «Зелена папка») [1082, с. 195]. Обласні, міські й районні управління відкривали продовольчі й промислові крамниці, заклади громадського харчування. Приміром,

станом на грудень 1941 р. у Вінниці діяли 42 крамниці [489], у липні 1942 р. їх кількість зростає до 48-ми. В цей час у місті також функціонували 5 їдалень [523]. Іноді заклади громадського харчування, як зауважувалося, відкривалися за приватною ініціативою.

У вересні 1941 р. група військового управління 197-ї польової комендатури відзначала, що харчування населення в підпорядкованій їй частині регіону (переважно Житомирщина) було в основному забезпечено. Деякі труднощі існували лише в м. Коростень, який тривалий час був театром бойових дій [99, арк. 30]. Проте вже до кінця року виник неабиякий дефіцит продовольства та промислових товарів. Референт у справах фольксдойче при начальнику фронтового оперативного відділу групи армій «Південь» К. Штумпп, який проводив активну діяльність на території генерального округу «Житомир», станом на кінець 1941 – початок 1942 рр. повідомляв: «Нужда у містах величезна. Немає найбільш необхідних продуктів: хліба, жирів, цукру, сірників...» [17, арк. 79; 98, арк. 87]. Згодом радянські органи підтверджували, що міське й сільське населення, зокрема на Вінниччині, нічим не забезпечується. Особливо гострим був дефіцит солі, мила, керосину, сірників [121, арк. 21].

За таких обставин значного поширення набула торгівля на «чорному ринку» та бартер (обмін) між населенням міста й села. Як правило, селяни надавали городянам продовольство в обмін на одяг, взуття, речі домашнього вжитку. Основним місцем торгівлі та обміну стали базари. Обмін речей на продовольство й деякі товари першої необхідності був налагоджений на південному кордоні генерального округу «Житомир» з жителями румунської зони окупації [103, арк. 5].

Позиція окупантів щодо «чорного ринку» була неоднозначною. На офіційному рівні базарна спекуляція та бартер були заборонені з кінця листопада 1941 р. Нацисти вимагали, щоб усі лишки продовольчих товарів продавалися винятково для «держави» через заготівельні пункти [286, арк. 6]. З іншого боку, незважаючи на заборони, «чорний ринок» продовжував існувати, адже він був важливим для продовольчого забезпечення значної частини міського населення.

Одним зі способів уникнення голоду для городян був переїзд на постійне місце проживання до сільської місцевості. У. Самчук згадував, що в одному із сіл між Житомиром та Коростишевом він свого часу зустрів колишню жительку Києва, яка сюди перебралася разом із дітьми для вирішення продовольчої проблеми [907, с. 247]. Багато міщан ходили по селах й просили милостиню, бродяжництво поширилося і в містах [121, арк. 21–22]. Проте з часом окупаційні органи посилили заборону виїзду городян із міст, що також вплинуло на можливості обміну продуктів харчування на селі [1205, с. 13].

Через погіршення продовольчого становища у містах із весни 1942 р. окупаційна адміністрація запровадила для працюючих міщан право оренди земельних ділянок для ведення приватної сільськогосподарської діяльності [516; 672; 712; 773].

Дефіцит продовольства та товарів першої необхідності, поширення «чорного ринку» спричинили шалену інфляцію та зростання цін. За спостереженням К. Штумппа, уже до кінця 1941 – початку 1942 рр. ціни на деякі товари зросли у десять разів. Якщо до війни десяток яєць коштував 10–12 руб., то до початку 1942 р. – 100–120 руб., ціна 1 л молока підвищилася від 2-х – 3-х руб. до 30–40 руб., 1 пуду борошна – від 40–50 руб. до 450–500 руб. тощо [17, арк. 79; 98, арк. 87]. У серпні 1942 р. на Вінниччині десята частина шматка господарського мила коштувала 30 руб., пачка махорки – 100 руб.; у закладах громадського харчування (закусочні) шматок сала продавався за 30 руб., склянка горілки – за 40 руб., в їдальнях на залізниці суп без жирів, ложка гречаної каші та 200 г хліба коштував 16 руб. [121, арк. 22]. До початку 1943 р. ціни зросли ще у кілька разів. Наприкінці лютого 1943 р. на базарах Вінниці 10 картоплин коштували від 20–25 крб. до 50 крб., пуд борошна – 2 500 крб., 1 кг сала – 900 крб., хліб вагою 2 кг – 180–200 крб., десяток яєць – 250–300 крб. [368, арк. 9]. Високі ціни не дозволяли забезпечити мінімальні потреби навіть працюючих осіб, не кажучи вже про їхні сім'ї. Приміром, восени 1942 р. середня заробітна плата працівника-українця залізниці на Вінниччині становила 200–300 руб. Проте працівники залізниці отримували 300 г, а їхні утриманці – 150 г хліба на день

[121, арк. 21–22]. Згодом денна норма хліба на дорослу людину (300 г) була скорочена [966, с. 9]. Критичність ситуації із забезпеченням продовольством засвідчує, зокрема, факт, що санітарка бердичівської міської лікарні Марія Солодкова разом із малолітньою дитиною просила милостиню [185, арк. 2].

Негативний вплив на продовольчо-матеріальне становище населення мало рішення окупаційної адміністрації, спрямоване на обмеження базарних днів та їхнє перенесення із неділі на четвер, який був робочим днем [505; 762]. Проте через загострення ситуації із продовольчим становищем розпорядженням генерального комісара К. Клемма у червні – липні 1942 р. базарний день у Житомирському генеральному окрузі переносився на неділю [294, арк. 7; 397, арк. 208; 520; 786; 822]; у червні 1943 р. були визначені по два базарні дні на тиждень – неділя та середа [544].

Складне продовольчо-матеріальне становище нацисти намагалися використати у боротьбі проти комуністичного руху опору. Із серпня 1942 р. в генеральних округах «Житомир», «Волинь-Поділля», «Київ» для залучення населення до боротьби з партизанами було встановлено спеціальні «заохочення», які передбачали й можливість «нагороди» товарами [104, арк. 132].

На території генерального округу «Житомир» не було зафіксовано голоду на зразок того, який за часів гітлерівської окупації був у великих українських містах (Київ, Харків та інші). 17 червня 1943 р. керівник головного відділу харчування та сільського господарства при генералкомісаріаті зауважував: «Про голод серед місцевого населення... не доводиться говорити. Мабуть, можна відзначити зменшення кількості продовольства в деяких місцях, але там у жодному випадку не може йти мова про існування голоду» [78, арк. 282]. Проте значна частина населення, особливо в містах, недоїдала, а в деяких регіонах, зокрема на Вінниччині, були непоодинокі випадки смертей від голоду [121, арк. 21–22].

Відсутність масштабного голоду зумовлювалася переважно сільськогосподарським характером господарства регіону, наявністю елементів ринкових відносин, у тому числі поширенням «чорного ринку» та обміну між

міським й сільським населенням. Необхідно наголосити і на активній діяльності організацій соціального захисту, зокрема товариств самопомоги.

Отже, збережена в своїй основі радянська колгоспно-радгоспна система, деякі відновлені промислові підприємства Житомирсько-Вінницького регіону використовувалися лише для забезпечення потреб гітлерівських окупантів. При цьому вони експлуатували місцеве населення, яке сприймалося не більше, ніж «трудовий ресурс» і разом з виконанням примусової праці було змушене виконувати численні податки й побори. Вкрай складним було продовольчо-матеріальне становище населення, повсюдними стали дефіцит продовольства, товарів першої необхідності, висока інфляція та ціни. Значного поширення набули «чорний ринок» та обмін між жителями міст і сіл.

4.2. Трудові мобілізаційні кампанії до Німеччини та південних регіонів райхскомісаріату «Україна»

Після провалу «бліцкригу» та переходу до затяжної війни на Сході нацистська Німеччина уже в останні місяці 1941 р. зіткнулася з дефіцитом робочої сили в самому Райху. Для розв'язання цієї проблеми було започатковано програму переміщення «трудових ресурсів» (місцевих чоловіків та жінок переважно віком від 16 до 55 років) із окупованих східних територій для їх використання у промисловості та сільському господарстві. Рішення про можливість використання «трудових ресурсів», передусім в індустрії, із території СРСР, що до війни не планувалося і суперечило ідеології націонал-соціалізму, було ухвалене Гітлером та Герингом наприкінці осені 1941 р. [1205, с. 45]. Одним із важливих регіонів проведення трудових мобілізаційних кампаній окупантами став генеральний округ «Житомир».

На першому етапі реалізації нового напрямку нацистської політики вже з листопада 1941 р. на території райхскомісаріату «Україна» було сформовано 10 вербувальних комісій, дві з яких розміщувалися у Житомирі та Вінниці. Їх завдання полягало у наборі для Райху радянських військовополонених. Однак у

зв'язку з незначною кількістю працездатних полонених, адже голод та епідемії значно підірвали здоров'я й призвели до масової смертності бранців, було вирішено зосередитися на цивільному населенні [1205, с. 45, 48].

Серед населення Житомирського генерального округу пропагандистська кампанія із добровільного набору на роботи до Німеччини розпочалася наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. Через численні газети, плакати, листівки, а пізніше й через радіо, кінохроніку та деякі форми усної пропаганди жителі окупованих територій запрошувалися на працю в Райх, яка нібито мала матеріально забезпечити як самих працівників, так і їхні сім'ї. Не маючи реального уявлення про ставлення нацистів до «трудових ресурсів» зі Сходу, частина осіб, зокрема із Житомирщини [173, арк. 99; 327, арк. 26–27зв., 139зв.–140; 328, арк. 39, 69–70, 75; 331, арк. 53, 90–90зв.], наприкінці 1941 – на початку 1942 рр., піддавшись на пропагандистські заклики, виявила бажання добровільного від'їзду на роботу.

Кількість добровольців, спрямованих до Німеччини в цей час, не могла забезпечити потреб нацистів у робочій силі. Тому 26 січня 1942 р. господарський штаб німецького командування на Сході у секретній інструкції вимагав: «Якщо число добровольців не виправдає сподівань, то згідно з наказом під час вербування необхідно застосовувати найбільш строгі заходи» [60, арк. 5–6]. По суті, ця вимога передбачала перехід до примусовості у проведенні трудових мобілізаційних заходів серед населення окупованих територій.

Із метою організації та проведення мобілізаційних кампаній нацистами було створено посаду «головного уповноваженого з використання робочої сили». Наказом Гітлера від 21 березня 1942 р. головним уповноваженим з використання робочої сили був призначений гауляйтер Ф. Заукель, якому підпорядковувалися всі інстанції з мобілізації «трудових ресурсів». Уже 31 березня 1942 р. «головний уповноважений» видав наказ райхскомісарам на Сході, у якому йшлося: «Вербування, за яке ви відповідаєте, повинно форсуватися усіма доступними засобами, включаючи суворе застосування принципу примусової праці» [60, арк. 4–5]. 20 квітня 1942 р. Ф. Заукель розіслав німецьким урядовим та військовим

органам таємну «Програму головного уповноваженого з використання робочої сили». У документі відзначалося: «Конче необхідно використовувати в окупованих радянських областях наявні людські резерви. Якщо не вдасться добровільно залучити потрібну робочу силу, то необхідно негайно приступити до мобілізації і примусового підписання індивідуальних зобов'язань» [60, арк. 5].

Перша масова мобілізаційна кампанія на території генерального округу «Житомир» розпочалася у березні 1942 р. За словами начальника відділу праці генералкомісаріату Фаєрабенда, уже станом на червень 1942 р. до Райху було депортовано 40 462 особи. У майбутньому з Житомирського генерального округу планувалося вислати ще 140 тис. жителів [1083, с. 151].

Маючи в основі примусовий характер, здебільшого до середини 1942 р. мобілізаційні кампанії були частково підтримані добровольцями [310, арк. 46– 68; 327, арк. 1, 23]. Уже наприкінці 1942 р. німці констатували, що агітація не досягає своєї мети і мають місце лише окремі випадки добровільного від'їзду до імперії [42, арк. 35]. Через труднощі з набором робочої сили для виконання «планів» сільські старости та поліція з весни 1942 р. розпочали насильницький набір молоді [968, с. 136–137]. Із осені 1942 р. такі акції, які проводилися гітлерівцями, перетворилися на масові облави на місцевих жителів [66, арк. 36; 1082, с. 238–239]. Особливо масштабними нацистські «полювання» за робочою силою стали із квітня 1943 р., коли Заукель перед керівництвом генерального округу «Житомир» поставив завдання щоденного набору 1 тис. робітників [249, арк. 57]. 30 червня 1943 р. на нараді за участю Розенберга, який під час чергового приїзду в Україну відвідав Житомир, генеральний комісар Лейзер доповідав, що «вербування робочої сили можна проводити лише насильницькими засобами, вживаючи жорстоких заходів» [66, арк. 39].

Після перших масових депортацій весни 1942 р. з'явилася нова форма агітації – публікація листів (листівок) нібито від імені остарбайтерів, в яких вони позитивно відгукувалися про умови праці, проживання та дозвілля в Райху [797]. У частині таких «щирих» листів деякі українські хлопці й дівчата писали, що

навіть планують залишитися у Німеччині після закінчення офіційно проголошеного терміну робіт.

Листи, які були єдиним зв'язком мобілізованих із сім'єю, піддавалися німецькій цензурі. Зокрема, серед «опрацьованих» у червні 1943 р. німецькою цензурою листів 95 % мали негативні відгуки про умови перебування в Німеччині та лише 0,5 % – позитивні [1058, с. 174].

Специфічною формою пропаганди в генеральному окрузі «Житомир» стала організація окупантами екскурсійно-пропагандистських подорожей до Райху. За задумом німців, такі кампанії мали позитивно вплинути як на самих екскурсантів, так і через їхню обов'язкову майбутню агітацію – на місцеве українське населення¹. Першочергово акцент робився на організацію «екскурсій» для голів громадських господарств, агрономів, сільських старост. Перша двотижнева екскурсійно-пропагандистська подорож до Німеччини трьох голів громадських господарств із с. Волиця (Яків Рокітенець) Андрушівського району, с. Піски (Арсен Грицай) та с. Сінгури (Панас Трохімець) Житомирського району, підтримана генеральним комісаром К. Клеммом, відбулася у квітні 1942 р. [629; 630; 631].

Змушені були підключитися до нацистської пропаганди обидві православні конфесії регіону – Автономна православна церква та Українська автокефальна православна церква. І від рядового духовенства, і від єпископів Леонтія й Григорія та інших вимагалася підтримка окупаційної політики, у тому числі у сфері мобілізації «трудових ресурсів». На території округу від імені керівництва церков нацисти розповсюджували листівки, у яких населення переконували у необхідності підтримки трудових мобілізаційних кампаній. У прокламації до духовенства й віруючих єпископ Вінницький Євлогій звертався: «...станьмо всі до праці, на яку нас поставлять, і дітей своїх пошлем туди, куди нам скажуть» [363, арк. 18зв.; 466]. «Мобілізаційна» пропаганда православної церкви була підкріплена антисемітизмом [363, арк. 14–14зв., 18; 446, арк. 19зв.]. В одному зі звернень єпископа Житомирського і Вінницького Григорія проголошується:

¹ Детальніше див. розділ 6.3.

«Жидівство добре знає, що наша праця в Німеччині є боротьбою з ними, боротьба з ворогом церкви. Кожен, хто відмовляється працювати в Німеччині, цим допомагає юдо-комуністам, а тому ми повинні собі це усвідомити і всі стати на боротьбу...» [363, арк. 14зв.; 467]. Зауважимо, що той же Григорій свого часу виступив із критикою нацистської політики, що стало однією із причин його ув'язнення восени 1942 р. [1205, с. 191].

Незважаючи на усі пропагандистські зусилля окупантів, до березня 1943 р. написання заяв про добровільний від'їзд до Райху фактично припинилося [44, арк. 75; 108, арк. 76]. Не могли переконати населення і повідомлення окупаційної влади про виплату щомісячних компенсацій у сумі 130 крб. для сім'ї мобілізованого [614; 665; 714], про максимально 2-х річний термін перебування працівників у Німеччині [73, арк. 60] та обіцянки відпусток для остарбайтерів [689].

Зображені пропагандою умови праці й життя в Німеччині суперечили реальній практиці насильницьких мобілізаційних кампаній та депортацій. Один із типових випадків відправки населення до Райху із Вінниці станом на середину 1943 р. описував у спогадах М. Селешко: «От женуть їх під вартою через міст на Бозі (Південний Буг. – Авт.). Все обвантажене клунками. Діти плачуть, немов би це був похорон. В транспорті були здебільша такі дівчата і хлопці, що їх можна ще дітьми уважати. З боків, з переду і ззаду багато поліції. Вона не церемониться. Хто відступає, того прикладами підганяють, хто не може нести свій клунок, мусить його покинути і йти далі... Ззаду невеличка поліційна резерва на випадок, коли б була спроба транспорт силою відбити. За тою поліційною резервою йшла друга колона, але вже без охорони. Це батьки і матері, що відпровожують своїх дітей на двірець (вокзал. – Авт.). І в тій колоні плач і жалі...» [908, с. 115].

Серед місцевого населення також поширилася інформація про реальні умови перебування остарбайтерів в імперії. Одним із джерел цих відомостей стали хворі й непрацездатні робітники [170, арк. 40зв.], часто скалічені унаслідок бомбардувань німецьких промислових об'єктів авіацією союзників, які

поверталися на батьківщину. Вкрай негативне враження на жителів регіону мало повернення груп «відпрацьованих» чоловіків і жінок до Житомира (липень 1943 р.) [325, арк. 68] та Вінниці (вересень 1943 р.) [87, арк. 21–22]. Та й не завжди нацистська цензура «справлялася» із потоком кореспонденції від українських робітників. У вересні 1943 р. дівчина на ім'я Марія у листі, наголошуючи на своїй нелегкій долі мобілізованої до Німеччини, писала матері в с. Волицю Андрушівського району: «...мамо[,] за що мене так бог покарав...» [346, арк. 42].

Незважаючи на зазначене вище, поодинокі випадки добровільного від'їзду жителів генерального округу «Житомир» до Німеччини усе ж таки зустрічалися навіть влітку 1943 р. Це були люди, які на місці не мали засобів до існування, часто голодували, тому відправка на роботу була для них засобом біологічного виживання. Така категорія населення складала основний контингент добровольців і в 1942 р. 27 червня 1943 р. до Житковицького міського управління надійшла заява від жительки району Софії Ахрамович із бажання добровільного від'їзду на роботу до Німеччини. Дівчина зверталася до міськуправління зі словами: «Я прошу, щоб розглянули мою заяву, і, якщо можна, видайте мені на дорогу дещо з одягу і взуття, оскільки я майже нічого не маю» [419, арк. 96]. Іноді добровільно від'їжджали в Райх колаборанти, задіяні в роботі допоміжного управління та поліційно-жандармських органів, працівники деяких підприємств, зокрема північних районів генерального округу [419, арк. 94–111].

У німецьких джерелах повідомляється про значний вплив на депортації в регіоні контрпропагандистських заходів та збройних акцій радянських партизанів і підпільників [42, арк. 36; 51, арк. 1, 20; 72, арк. 235; 75, арк. 1; 117, арк. 29; 120, арк. 30]. Радянська пропаганда та дії партизан найбільше вплинули на нацистську мобілізацію «трудових ресурсів» на території українсько-білоруських земель півночі Житомирського генерального округу. За свідченнями К. Клемма, уже до травня 1942 р. в лісисті-болотистих районах півночі округу (Петриков, Лельчиці, Василевичі, Комарин, Олевськ, Єльськ) через зростання контрпропаганди та партизанської війни мобілізація робочої сили була майже неможливою.

Генеральний комісар припускав, що якщо в цих районах доведеться проводити набір населення в значних масштабах, то постане необхідність планомірних облав з використанням батальйонів поліції та Вермахту [92, арк. 12–13].

Проти нацистської політики відправки населення до Німеччини виступав український самостійницький рух. Через об'єктивні причини антимобілізаційні пропагандистські та військові акції націоналістів порівняно із аналогічними заходами партизанських загонів й комуністичного підпілля були менш численними. Адже на території Житомирсько-Вінницького регіону військова боротьба УПА з окупантами розпочалася лише в 1943 р. В літературі є інформація про кілька випадків збройного спротиву націоналістичного підпілля німецьким мобілізаційним кампаніям у 1942 р. та відділів УПА у 1943 р. на території Вінниччини [885, с. 17; 968, с. 400]. У джерельній базі знаходимо відомості про приклади антимобілізаційної пропаганди націоналістів на Житомирщині. У листопаді 1942 р. керівник Бердичівського окружного проводу ОУН(Б) В. Яцюк ставив перед членами Організації завдання проведення активної пропаганди, спрямованої на зрив мобілізаційних кампаній гітлерівців [437, арк. 80зв.–81].

Для місцевого населення відправка на роботу до Німеччини сприймалася як вирок, тому багато хто намагалися від неї ухилитися. Чи не найпоширенішою формою спротиву стали штучні каліцтва, які зумовлювали тимчасову або й постійну непрацездатність. Часто особи, які підпадали під мобілізацію, свідомо наносили собі травми, пили оцет, різного роду настойки, що порушували біологічні процеси організму; обробляли штучно створені рани каустичною содою (гідроксид натрію), яка призводила до сильних хімічних опіків тощо. Нерідкими були випадки, коли подібні дії над власними дітьми вчиняли батьки [63, арк. 13; 324, арк. 14; 325, арк. 68]; задокументованими є факти такої «допомоги» українськими лікарями [249, арк. 9].

Відносно поширеним явищем стала видача місцевими лікарями, які через брак німецьких фахівців були включені до складу медичних комісій з набору робочої сили, фіктивних довідок про непрацездатність [180, арк. 8; 203, арк. 42]. За висновком німців, українськими медиками також завищувалися критерії

медогляду при встановленні професійної придатності населення [249, арк. 9]. Із метою встановлення суворого контролю над роботою українських лікарів, які перебували у складі медичних комісій з набору робочої сили, 23 листопада 1942 р. генеральний комісар Е. Лейзер видав спеціальне розпорядження, адресоване штадткомісарам, гебітскомісарам та керівникам медичних комісій. У наказі від 17 вересня 1943 р. Лейзер вимагав від гебітскомісарів поставити перед медичними комісіями завдання більш ретельного, а за умов підозрілості у штучному каліцтві – повторного огляду або ж детального клінічного обстеження [249, арк. 24].

Іншим способом легального уникнення мобілізації була робота на місцевих промислових об'єктах, перебування на певних посадах у сфері сільського господарства. В основному мобілізація молоді, яка працювала на підприємствах регіону, розпочалася з кінця літа – осені 1943 р. [252, арк. 27; 325, арк. 64; 554]. У Вінниці медична комісія для осіб 1921–1922 та 1927 років народження була запланована на 27 серпня 1943 р. На медогляд мала прибути уся молодь «незалежно від того, де вона працює і чи працює взагалі» [554]. У Житомирі мобілізаційна кампанія для осіб 1920–1922 років народження, задіяній на виробництві, була проведена упродовж 6–9 вересня 1943 р. У кожному конкретному випадку питання звільнення особи, яке залежало від незамінності робітника, вирішувалося під час роботи комісії спільно з керівником підприємства або його представником [252, арк. 27].

Певний час під мобілізацію не потрапляли особи, які перебували у шлюбі, та матері, на утриманні яких були діти до 12 років [930, с. 273]. Ці обставини сприяли деякому зростанню кількості шлюбів та народжень дітей як загалом в райхскомісаріаті «Україна», так і в генеральному окрузі «Житомир» зокрема. Так, протягом липня 1941 – липня 1943 рр. у Вінниці було зареєстровано 749 шлюбів та 1 920 народжень дітей [549]. Проте згодом вимога мобілізації лише неодружених осіб була відкинута. Окрім депортації одного із членів подружжя, на роботу до Райху почали відправляти молоді родини та навіть вагітних жінок [890, с. 65, 123]. 13 серпня 1943 р. райхскомісар Кох у розпорядженні генеральним комісарам «указував», що наявність на утриманні жінки малолітніх дітей, як й

інших непрацевдатних осіб, не є поважною причиною її звільнення від роботи [249, арк. 31зв.].

Можливістю уникнення депортації став підкуп відповідальних за мобілізацію осіб, серед яких поліцаї, старости, керуючі будинками, працівники біржі праці тощо [1205, с. 55]. Для підкупу використовувалося усе, що могло їх зацікавити. Зазвичай це були гроші. У Житомирі відкупитися від депортації можна було сумою у розмірі від 5 тис. крб. до 10 тис. крб. [337, арк. 98; 338, арк. 227]. У Вінниці, наприклад, розповсюдилися чутки про працівницю біржі праці фольксдойче Ковальську, яка за свої корупційні «послуги» окрім грошей («валюти») вимагала золото, сукні та інший жіночий одяг. «Серед народу багато того не було, тому важко й було викупитись. Але траплялись і такі, що мали дещо на викуп і то використовували», – так підсумовував можливості вінничан відкупитися від мобілізації М. Селешко [908, с. 116]. Проте відкупитися здебільшого можна було тимчасовою, до наступної мобілізаційної кампанії. Батько жительки с. Порубинці (нині – у складі м. Хмільник) Хмільницького району Марії Устименко відкупляв доньку тричі, але вона врешті-решт потрапила під мобілізацію, коли староста села визначив її для поїздки вчетверте [966, с. 84].

Особами, які підпадали під мобілізацію, практикувалися переховування та переїзд з місця на місце. На відміну від лісових районів півночі округу, на решті території регіону такі дії були значно обмежені тотальним німецьким контролем населення. У травні 1943 р. гебітскомісар Олевська Нейкірхнер констатував, що сільські жителі району при появі німців залишають будинки й села [817].

Непоодинокими були втечі з пунктів мобілізації або по дорозі в Райх [60, арк. 82; 966, с. 85]. Вважає випадок, який стався 1943 р. під час мобілізаційної кампанії у Бердичеві. Із третього поверху будівлі, яка була пунктом збору оstarбайтерів, рятуючись від депортації, вистрибнула дівчина. Після того, не зважаючи на травми, вона почала тікати, але, врешті-решт, була схоплена й сильно побита окупантами та згодом померла [325, арк. 64].

Зустрічалися і випадки самогубства осіб, які підпадали під мобілізацію [60, арк. 139; 63, арк. 13–14].

Для уникнення мобілізації деякі жінки намагалися налагодити особистісні стосунки з німецькими військовими та працівниками цивільних установ. У середині 1942 р. керівник допоміжного управління Звягеля повідомляв гебітскомісара, що при черговій відправці до Німеччини багато військових та інших установ, окремі офіцери і солдати через особистісні мотиви намагалися захистити жінок від депортації [306, арк. 1]. Однак їхня протекція переважно не приносила бажаних результатів.

За ухилення від депортації були передбачені суворі каральні санкції. Вони зводилися до грошового штрафу, ув'язнення, використання заручництва, розстрілу тощо. Відповідно до розпорядження гебітскомісара Коростишева від 20 травня 1943 р., старости сіл мали право карати тих, хто ухиляється від мобілізації, штрафом до 500 крб. або ж ув'язненням до 14 днів. У родичів засудженого, які працювали в громадському господарстві, дозволялося забирати до 30 трудоднів [143, арк. 12]. Траплялися випадки, коли батькам особи, яка ухилялася від поїздки до Райху, погрожували знищити майно, у першу чергу спалити житло [890, с. 14, 92]. Особливі звірства нацистів, пов'язані зі знищенням житла населення, відбувалися на півночі округу. Лише на території гебітскомісаріату Олевськ за відмову від депортацій було спалено 6 400 селянських дворів [1082, с. 236]. Часто людей убивали, не проводячи будь-якого «слідства». 24–25 лютого 1943 р. за відмову від поїздки до Німеччини був проведений масовий розстріл молоді у Хойниках [141, арк. 35зв.], 27 травня 1943 р. було знищено 70 жителів Олевська [60, арк. 77; 104, арк. 142].

Не пізніше травня 1943 р. у Житомирі було відкрито спеціальний німецький суд, який мав «карати швидким вироком тяжчими карами» усіх, хто ухиляється від відправки в Райх [143, арк. 12зв.]. Приклад одного з вироків цього «особливого суду»: у червні 1943 р. до 3-х років ув'язнення за саботаж при вербуванні був засуджений мешканець с. Криве Попільнянського району [735].

7 липня 1943 р. командир жандармерії Житомира видав інструкцію підконтрольним органам СС та поліції генерального округу, у якій вказувалося, що осіб, які відмовляються їхати в Німеччину, потрібно заарештовувати та

відправляти до в'язниці разом із усіма членами сім'ї віком від 16 до 50 років. Молодші 16 та старші 50 років мали передаватися родичам (діти віком до 16 років могли відправлятися до дитбудинків). У якості заручників «винного» не арештовувалися лише члени його сім'ї віком від 16 до 50 років, які були тяжко хворими або вагітними [851, с. 58]. Усе майно включно із житлом та землею цієї родини підлягали конфіскації [66, арк. 40]. Вказана інструкція керівника жандармерії Житомирського округу одразу почала втілюватися в життя. Уже до 21 липня 1943 р. у кількох селах Звягельського і Баранівського районів замість «зобов'язаних», які не з'явилися для відправки в Райх, були депортовані їхні сім'ї, а усе майно – конфісковано [722].

Мобілізаційні кампанії призвели до різних форм активного опору. У червні 1942 р. жителі с. Матрунки Мозирського району під час чергової мобілізаційної кампанії підняли бунт і намагалися здійснити напад на старосту села Феодосія Булабко [410, арк. 122]. А в червні 1943 р. жителі двох сіл на Житомирщині виступили проти німців, які прибули для проведення мобілізації населення, із вилами та сокирами [104, арк. 142]. Найпоширенішою формою опору став перехід – індивідуальний, а іноді й цілими сім'ями – до складу партизанських загонів. Із весни 1942 р. нацистські мобілізаційні кампанії стали однією із найголовніших причин кількісного зростання більшовицького підпілля та партизанських загонів [176, арк. 15зв.; 851, с. 56–57].

На сьогодні відкритим залишається питання щодо точної кількості вивезеного українського населення до Німеччини. У німецьких джерелах, зокрема у відомостях економічного штабу «Схід», зазначено, що за період окупації із території райхскомісаріату «Україна» та оперативного тилу групи армій «Південь» було депортовано майже 2 200 000 осіб [1082, с. 240]. Радянська сторона оцінювала число депортованого населення на рівні від 2 244 000 [1203, с. 153] до 2 400 342 особи (в інших відомостях, представлених у сучасних наукових дослідженнях, які включають у тому числі депортованих із Закарпаття та Криму, – 2 402 234 особи [1205, с. 768]), що складає 48 % від кількості усіх оstarбайтерів, вивезених із території СРСР [1205, с. 60]. Однак ці цифри піддаються критиці у

сучасних наукових дослідженнях через їх можливе заниження. За підрахунками українських учених В. Кучера та О. Потильчака, кількість депортованого населення із території України становить близько 2 900 000 осіб [1082, с. 240].

Дискусійним залишається і питання кількості депортованих до Райху українців на рівні окремих регіонів і областей України, у тому числі тих, які входили до складу генерального округу «Житомир». За офіційною радянською статистикою, із території Житомирської області до Німеччини було відправлено 59 975 осіб, а із Вінницької області, включно із румунською зоною окупації, – 64 167 осіб [1203, с. 153].

Відповідно до офіційних післявоєнних відомостей, базованих на висновках ЖОК, за період нацистської окупації з області було депортовано 75 535 осіб [318, арк. 10, 53–54, 56; 333, арк. 18] (із них станом на 1 квітня 1946 р. повернулося 50 328 осіб [323, арк. 1]). Цифра у 75 535 депортованих осіб наводиться і в першому спеціалізованому збірнику документів з історії Житомирщини періоду гітлерівської окупації, виданому 1948 р. [858, с. 18, 50]. У збірнику документів та матеріалів «Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», опублікованому в 1969 р., з'явилася інша кількість осіб – 59 975 [859, с. 152]. Вона ґрунтується на даних однієї із доповідних записок про результати роботи ЖОК [321, арк. 6, 73] і стала офіційною у підсумковому визначенні кількості депортованих до Німеччини жителів Житомирщини. Вважаємо, що більш ближчою до істини (адже говорити про абсолютно точну кількість депортованих, як і знищених нацистами осіб, об'єктивно неможливо) є цифра у 75 535 осіб, яка фігурує в остаточній доповіді ЖОК та її проміжних звітах.

У період Другої світової війни із території Вінницької області, відповідно до підрахунків С. Гальчака, включно із румунською зоною окупації, до Райху було відправлено 78 650 осіб [966, с. 10; 968, с. 180–181] (із них станом на 1 жовтня 1948 р. повернулося лише 48 705 осіб [966, с. 10]). Це на 14 483 особи більше від офіційних радянських відомостей (64 167 осіб). Із 78 650 депортованих жителів Вінниччини 1 388 осіб були вивезені із території румунської зони окупації [857, с. 39]. Таким чином, кількість депортованих із території

Вінниччини, яка входила до складу Житомирського генерального округу, становить 77 262 особи. Разом з тим, вважаємо, що уточнення потребує цифра у 13 400 осіб, вивезених із м. Вінниця, оскільки вона, на наше переконання, значно завищена. В інших матеріалах ВОК кількість депортованих із Вінниці оцінюється у 639 осіб, що, у свою чергу, мабуть, значно занижено [380, арк. 3–6].

Із території Поліської області Білорусі, більшість якої була включена до складу генерального округу «Житомир», кількість відправлених до Німеччини оцінюється від 22 947 [866, с. 306] осіб до 28 088 [1107, с. 141] осіб. Певна кількість жителів була відправлена на примусові роботи також з Речицького та Лоевського районів Гомельської області, приєднаних до генерального округу навесні 1942 р.

Отож, загальна цифра депортованого на примусові роботи до Німеччини місцевого населення, включаючи й білоруські етнічні землі, з території генерального округу «Житомир» протягом кінця 1941 – початку 1944 рр. становить понад 180 тис. осіб, тобто більше 6 % чисельності населення округу (станом на 1 січня 1943 р. чисельність населення Житомирського генерального округу сягала 2 916 890 осіб [5, арк. 2], хоча не відомо, чи враховані тут місцеві жителі, депортовані до Райху). Відповідна цифра також впливає зі згаданого повідомлення керівника відділу праці житомирського генерального комісаріату Фаєрабенда. Він, як зауважувалося, констатував, що станом на червень 1942 р. з округу до Райху було відправлено 40 462 особи. За його словами, пізніше було заплановано відправити ще 140 тис. осіб [1083, с. 151].

Навесні 1942 р. поряд із відправкою до Райху додатковим напрямом переміщення «трудових ресурсів» із деяких окупованих нацистами українських регіонів, першочергово із генерального округу «Житомир», став південь райхскомісаріату «Україна». Тут на території між Кіровоградом, Дніпропетровськом, Миколаєвом і Херсоном [507] із початком весняних польових робіт постала гостра проблема браку сільськогосподарської робочої сили. На противагу, в Житомирській, Вінницькій, Київській, Кам'янець-Подільській та Волинській областях у надлишку було 380 тис. працівників сільськогосподарської

сфери. Тому для вирішення проблеми відсутності робочої сили на півдні райхскомісаріату «Україна» було прийнято рішення про її переміщення із вказаних областей [83, арк. 25]. Загалом на сезонні весняно-осінні сільськогосподарські роботи на південь України планувалося відправити до 400 тис. робітників [104, арк. 105; 507].

У березні 1942 р. відповідна масова агітаційна кампанія через періодику, плакати, листівки була проведена в генеральному окрузі «Житомир» [297, арк. 153; 300, арк. 242; 507; 772; 814]. Окрім української території округу, вона поширилася в його північній білоруській частині [406, арк. 106, 123]. До поїздки залучалися особи віком від 14 років, яким окупанти обіцяли 50 крб. завдатку, забезпечення харчуванням на час переїзду та на місці роботи, виплату по 4 крб. за трудовдень. Також проголошувалося, що сім'я мобілізованого щомісячно могла отримувати 100 крб. з його заробітку та мала право на купівлю продуктів за офіційними цінами [462; 507]. Із території гебітскомісаріату Іллінці до сільськогосподарських робіт запрошувалося як місцеве населення (українці й росіяни), так і радянські військовополонені, які мали документи [709]. Для добровольців сезонні сільськогосподарські роботи на півдні тривали до 1 грудня 1942 р. [289, арк. 11].

У світлі початку масових кампаній з набору «трудоих ресурсів» до Райху відправка сільськогосподарських робітників на південь України, незважаючи на заявлену добровільність, подекуди могла набувати примусового характеру.

Інформація про кількість відправлених на південь райхскомісаріату «Україна» робітників із території генерального округу «Житомир» у виявленій джерельній базі відсутня. У грудні 1942 р. в одній із місцевих окупаційних газет лише повідомлялося: «Навесні приділено було сільських робітників до сезонної праці в Південній Україні» [665]. Прикладом по окремому населеному пункту є протокол загальних зборів 1-ї бригади Шпичинецького колгоспу «Зарічка» Вчорайшенського (нині – Ружинського) району Житомирської області від 13 березня 1942 р. На зборах для півдня України було «виділено» 23 особи (чоловіків і жінок) [316, арк. 28–29зв.].

Невідомим залишається питання загальної реалізації нацистської кампанії із внутрішнього переміщення сільськогосподарських робітників на південь райхскомісаріату «Україна». Проте вважаємо, що вона була виконана лише частково, оскільки співпала з початком масової відправки українського населення у більш важливому для гітлерівців західному напрямку – до Райху, куди депортувалися «трудові ресурси» з окупованих територій. Через це іноді осіб, які виявляли бажання від'їзду на південь, вербували для робіт у сільському господарстві та індустрії Німеччини [306, арк. 3].

Починаючи з осені 1942 р., до сільськогосподарських робіт на території генерального округу «Дніпропетровськ» залучалося українське населення, переміщене із німецьких колоній Гегевальд та Фьорстерштадт на Житомирщині.

Через фрагментарність джерельної бази сьогодні відсутні вичерпні статистичні дані про кількість виселеного місцевого населення із колоній фольксдойче. Один із перших дослідників цього питання секретар Житомирського обкому КП(б)У О. Стрельцов наводить цифру в понад 10 тис. селянських господарств. Проте він не конкретизує інформацію про чисельний склад цих господарств. О. Стрельцов зауважує, що лише із Черняхівського району німці відселили 5 500, а Володарськ-Волинського – 1 978 селянських господарств [66, арк. 71]. Західні дослідники стверджують, що із територій Гегевальду та Фьорстерштадту було виселено близько 15 000 українців [1233, s. 458; 1238, p. 65]. Вважаємо, що ця цифра, підкріплена деякими німецькими документами, є неточною. Адже тільки протягом 10 жовтня – 5 листопада 1942 р. із сіл Гегевальду до генерального округу «Дніпропетровськ» було переміщено 10 623 місцевих жителі [232, арк. 59]. У менших масштабах переселення тривали й далі [66, арк. 72]. Як зауважувалося, у грудні 1943 р. одна із радянських диверсійно-підривних груп, яка діяла в районі Житомира, повідомляла, що із території Гегевальду було виселено близько 60–70 % українців [126, арк. 152]. Проте назвати точну цифру українських переселенців досить складно.

Таким чином, уже наприкінці 1941 р. на території генерального округу «Житомир» окупаційні органи розпочали перші кампанії з набору робочої сили

для відправки в Німеччину. Із весни 1942 р. вони стали примусовими та тривали до останнього періоду нацистської окупації українсько-білоруських територій наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. Водночас навесні 1942 р. додатковим напрямом переміщення місцевих «трудових ресурсів» стали південні регіони райхскомісаріату «Україна», куди жителі округу залучалися на весняно-осінні сільськогосподарські роботи. Із осені 1942 р. до них почало приєднуватися відселене українське населення з німецьких колоній Гегевальд і Фьорстерштадт.

4.3. Проблема медичного обслуговування і соціального захисту

Важливою складовою, яка характеризує повсякденне життя населення, є система медичного обслуговування. В умовах Другої світової війни медичне забезпечення стало питанням окупаційної політики, яка спрямовувалася на забезпечення фізичного існування місцевого населення як робочої сили. Оскільки умови воєнного стану апріорі послалили рівень антисанітарії, заходи окупантів із налагодження мережі закладів охорони здоров'я мали також убезпечити самих німців від розповсюдження різного роду інфекційних та венеричних захворювань.

Із початку нацистської окупації на території Житомирсько-Вінницького регіону система охорони здоров'я місцевого населення координувалася спеціалізованими відділами обласних управлінь, які також функціонували при районних і міських управліннях [369, арк. 39; 377, арк. 1зв., 13; 523; 829]. Після утвердження цивільної адміністрації та ліквідації обласних управлінь медичне обслуговування перейшло у підпорядкування служби охорони здоров'я житомирського генерального комісаріату на чолі з німцем Нойном [508].

Протягом літа – осені 1941 р. у регіоні була відновлена робота частини колишніх радянських лікувальних закладів та аптечних установ. Проте у порівнянні з довоєнним часом їх кількість значно скоротилася. Станом на початок жовтня 1941 р. на території 28 районів (усіх районів – 35) Житомирської області функціонувало лише 38 лікарень, 41 амбулаторна поліклінічна установа, 91 фельдшерський пункт. В обласному центрі було відкрито лікарню, водолікарню, 2

поліклініки, будинок немовляти (грудної дитини), будинок розумово відсталих дітей, будинок хроніків (інвалідів), дитячий кістково-туберкульозний санаторій [587]. До війни лікувальна мережа Житомирської області нараховувала 93 лікарні, 2 дитячі лікувальні будинки, 21 здоровпункт, 69 фельдшерських здоровпунктів, 200 поліклінік і 16 амбулаторій на підприємствах, 16 тубдиспансерів [318, арк. 8; 320, арк. 11].

Відносно краще система медичного забезпечення була налагоджена у великих містах. У середині 1942 р. у Вінниці функціонували лікарня ім. Пирогова, інфекційна, акушерсько-гінекологічна, шкірно-венерична, туберкульозна лікарні, дві поліклініки та кілька медпунктів [523]. До квітня 1942 р., поки гітлерівці не знищили усіх пацієнтів, у місті частково діяла психіатрична лікарня, у якій до цього часу розміщувався і госпіталь для радянських військовополонених [61, арк. 121; 158, арк. 28]. У межах Козятинського району Вінницької області було створено не менше 2 лікарень, 1 поліклініки, 1 тубдиспансера, 3 амбулаторій, 1 санстанції, 1 лабораторії та 3 медпунктів [377, арк. 13]. Найменша мережа лікувальних закладів була у північній білоруській частині Житомирського генерального округ. Приміром, на території Житковицького району Поліської області функціонували лише районна лікарня та дві амбулаторії [418, арк. 133].

Виявлена джерельна база засвідчує, що основа системи медичного забезпечення місцевого населення регіону була створена зусиллями українського допоміжного управління за часів адміністрації Вермахту (до листопада 1941 р.). Однак дозвіл німців на її організацію зумовлювався не бажанням налагодити життя місцевого населення, а пропагандистськими та меркантильними мотивами. З точки зору окупаційної влади мережа лікувальних установ спрямовувалася на забезпечення елементарного фізичного існування мешканців окупованої території як «трудового ресурсу». Важлива увага зверталась на недопущення поширення інфекційних захворювань. Адже вони могли завадити реалізації планів сільськогосподарських та промислових робіт, негативно вплинути на обсяг виконання податків і зборів, набору робочої сили для відправки до Німеччини, а

також потенційно виступали небезпекою зараження німецьких цивільних управлінців, військових і фольксдойче.

Під час нацистської окупації гостро постала проблема кадрового забезпечення медичних закладів, оскільки частина лікарів, допоміжного медичного персоналу з наступом Вермахту евакуювалась або відправилась на фронт; лікарі єврейської національності були знищені нацистами. Решта колишніх медпрацівників залучились до роботи в нових умовах. Так, вінницький обласний медико-санітарний відділ за перші три місяці функціонування поновив на роботі 200 лікарів, багато середнього медичного персоналу [485]. Облік усіх медпрацівників Житомирщини як першочергове завдання стояло перед обласним відділом охорони здоров'я [829]. Через проблему кадрового забезпечення лікарень у серпні 1942 р. міське управління Житомира домоглося звільнення з табору військовополонених шталаг 358 групи лікарів, які стали до роботи в медичних установах міста [351, арк. 16зв.–17]. Такі випадки не були поодинокими [203, арк. 42]. Уже в жовтні 1942 р. у житомирській міській лікарні працювали 14 лікарів, 3 лікарі-практиканти, 32 медсестри, понад 60 осіб молодшого медперсоналу [656], а в поліклініці міста – 26 лікарів, 21 особа середнього та 12 осіб молодшого медичного персоналу [657]. У порівнянні з великими містами кількість необхідних фахівців у віддалених районах, особливо на півночі генерального округу, була дуже незначною. Штат районної лікарні м. Житковичи включав лише 4 особи: лікаря, фельдшера, медсестру та санітарку [418, арк. 133].

Про брак місцевих лікарів як особливу проблему Житомирського генерального округу у середині 1942 р. писав генеральний комісар К. Клемм [93, арк. 3]. Для її вирішення у регіоні було дозволено функціонування спеціалізованих навчальних закладів: медичного, фармацевтичного технікумів і медінституту у Вінниці, медичної, фармацевтичної та зуболікарської шкіл у Житомирі. Центральним профільним закладом вищого типу залишався Вінницький медичний інститут. 21 вересня 1942 р. тут відбувся перший випуск 84 студентів [528].

Організація профільних відділів у медустановах на пряму залежала від наявності лікарів. Тому краща ситуація у цьому питанні була у великих містах. При поліклініці у Бердичеві до серпня 1942 р. було відкрито щонайменше 10 відділів: хірургічний, терапевтичний (фізико-терапевтичний), зубний, очний, вухо-горло-ніс, гінекологічний, невропатологічний, шкірно-венеричний, дитяча консультація, швидка допомога [291, арк. 185; 750]. У житомирській поліклініці до осені 1942 р. їх кількість зросла з 5 до 11: терапевтичний, хірургічний, гінекологічний, дитячий, вушний, очний, туберкульозний, венеричний, шкірний, зубний, швидкої медичної допомоги [657].

Із середини 1942 р. при медустановах регіону почали діяти комісії з абортів. Відповідно до рішення генерального комісара К. Клемма від березня 1942 р., протягом року мав залишатися у дії попередній радянський закон про аборти, відповідно до якого заборонялася соціальна індикація, а дозвіл на проведення абортів надавався лише з медичних причин. По тому питання проведення абортів мало вирішуватися медичною комісією у складі трьох лікарів [715]. Однак такі комісії були дозволені уже через кілька місяців. Відповідно до расової теорії, нацисти не були зацікавлені у кількісному зростанні слов'янського населення. Свого часу райхскомісар Кох зауважив: «...необхідно зробити все, щоб знизити народжуваність на цих територіях (в Україні. – Авт.). Фюрер передбачив для цього особливі заходи. Інакше біологічна сила цього народу через кілька поколінь притисла б німецький народ до стінки» [90, арк. 3]. Вважаємо, що додатковим чинником пришвидшеного створення комісій з абортів були факти небажаної вагітності місцевих жінок через досить часті випадки їх гвалтування німцями. Адже нацистські лідери виступали проти народження дітей місцевими жінками від німців-чоловіків, у чому вбачалося порушення чистоти «німецької раси» [1083, с. 49]. Комісія з дозволу абортів діяла при житомирській поліклініці уже з липня 1942 р. [643; 657].

Важливою проблемою було забезпечення лікарень необхідним устаткуванням і медикаментами, яких постійно бракувало [485]. Ліки серед населення частково розповсюджувалися через аптечну мережу, деякою мірою

збереженою, як зауважувалося, із довоєнного часу. У вінницькій частині генерального округу «Житомир» у середині 1942 р. діяли 63 аптеки, із яких 6 – у м. Вінниці [523].

Недостатнім і низькокалорійним було харчування у лікарнях. Допоміжні органи влади, на балансі яких перебували лікарні, не мали ні фінансової, ні організаційної можливостей (через обмеження окупантів) налагодити повноцінне харчування хворих. Упродовж січня – листопада 1942 р. видатки на харчування у ружинській районній лікарні становили лише трохи більше 32 тис. руб. [307, арк. 1–3]. Ця сума була відносно незначною, адже у серпні 1942 р. невеличкий шматочок сала у деяких закладах харчування регіону коштував до 30 руб. [121, арк. 22]. Тому допомога хворим продуктами могла надходити від організацій самопомоги, місцевого населення, у поодиноких випадках – від присадибного господарства лікарень. Власний город та оранжерею, які мали покращити «ресурси харчування», мала житомирська міська лікарня [656].

Особливо складна ситуація із харчуванням хворих склалася у Вінницькій психіатричній лікарні. Відповідно до німецьких розпоряджень, добове забезпечення хворих тут зводилося лише до 100 г хліба [61, арк. 117; 62, арк. 30], за іншими відомостями – до 150 г хліба [374, арк. 76]. Проте така норма була вкрай низькою, особливо якщо взяти до уваги факт, що більшість хворих працювало на польових роботах. Тому 18 серпня 1941 р. завідуючий міським медико-санітарним відділом професор Г. Ган звернувся до голови Вінницького міського управління О. Севастьянова з проханням підвищити добову норму хліба [374, арк. 76]. Рішення міськуправління з цього приводу невідоме. За словами професора Г. Гана, з таким же проханням він звертався і до гебітскомісара Ф. Маргенфельда. Однак німецький адміністратор відповів: «Психічно хворим багато навіть 70 грамів хліба» [61, арк. 117; 62, арк. 30]. Фактична відсутність харчування призвела до численних смертей серед пацієнтів вінницької спеціалізованої лікарні.

У період нацистської окупації лікування було платним. Наприкінці літа – на початку осені 1941 р. послуги медика (огляд, постановка діагнозу, не враховуючи

супутніх витрат на лікування) в житомирській поліклініці становили від 3 до 5 крб. [839]. Тобто, лікування переважно було доступним для місцевого населення. Адже, для порівняння, у цей же час у Житомирі 1 кг помідорів коштував 3 крб., десяток яєць другого сорту – 5 крб. [835]. Не виключено, що пізніше плата зростала. Проте окупаційна влада намагалася зробити лікування доступним, створивши, наприклад, каси хворих [369, арк. 39; 523] або ввівши спеціальні податки і збори [360, арк. 82; 364, арк. 65–66зв.; 579] для утримання медичних установ. Із 1 липня 1943 р. одноразовий збір для забезпечення медзакладів встановлювався на території гебітскомісаріату Гайсин. Він мав дозволити запровадити безкоштовне медичне обслуговування (окрім плати за аналізи та аборти) [579]. Таким чином, через організацію доступу до хоча б елементарного лікування німці намагалися не ставити під питання фізичне здоров'я місцевого населення як «трудового ресурсу».

У деяких містах малозабезпечені, серед яких інваліди, люди похилого віку, військовополонені, а також хворі німецької армії та поліція мали право на безкоштовне лікування [643; 657]. Медичною опікою малозабезпечених категорій місцевого населення займалися й організації самодопомоги.

Частково лікування поранених радянських військовополонених на початку нацистської окупації проводилося у військовому шпиталі та психіатричній лікарні Вінниці [489]. Намагалися лікувати військовополонених, у тому числі підпільно, працівники міської поліклініки Бердичева [324, арк. 32]. Медичну допомогу полоненим шталагу 358 організував завідувач хірургічного відділу міської лікарні Житомира О. Гербачевський [180, арк. 4, 7]. Однак випадки медичної допомоги полоненим червоноармійцям можна вважати поодинокими. Радянські військовополонені німецьких таборів часто гинули від різного роду захворювань, перш за все інфекційних, не отримуючи будь-якого лікування. У подібній ситуації знаходилися і в'язні німецьких тюрем.

Загалом, стан медичного забезпечення на території генерального округу «Житомир» був поганим. Це констатував генеральний комісар К. Клемм у звіті за травень 1942 р. Особливо плачевна ситуація, за його словами, була у північній

білоруській частині округу [93, арк. 3]. Мабуть, саме через це серед мешканців півночі округу були зафіксовані часті випадки смертей від хвороб, у першу чергу інфекційних [418, арк. 160; 421, арк. 1–99].

У згаданому звіті за травень 1942 р. К. Клемм стверджував, що у цілому стан здоров'я дорослого населення Житомирського генерального округу нібито «хороший». І це при тому, що від 20 % до 25 % обстежених на той час осіб, яких відправляли на роботу до Німеччини, за медичними показниками були забраковані [93, арк. 3]. Окрім того, в регіоні поширилися інфекційні та венеричні захворювання, а загальна санітарно-епідеміологічна ситуація була складною. За висновком дослідниці Т. Заболотної, на рівень здоров'я місцевого українського населення, зокрема міського, у часи нацистської окупації негативно вплинули психологічні навантаження, складні умови проживання, відсутність належного продовольчого забезпечення [1205, с. 33].

В умовах занепаду медичної системи значна кількість населення почала звертатися за допомогою до представників традиційної (народної) медицини. Часто такі звернення, особливо вагітних жінок, закінчувалися значними ускладненнями або ж летальними випадками. Після лікування засобами народної медицини лише протягом 28 липня – 28 жовтня 1941 р. до вінницької акушерсько-гінекологічної лікарні у тяжкому стані звернулося 268 жінок. Через ускладнення серед них були зафіксовані випадки смертей [485].

В умовах Другої світової війни на окупованих нацистами територіях різко погіршився санітарно-епідеміологічний стан. Адже до загальної розрухи, антисанітарії й занепаду системи медичного обслуговування додалися фізичне й психологічне виснаження населення та недоїдання. У сукупності це призвело до значного поширення інфекційних захворювань, деякі з них набули характеру епідемій.

Для стабілізації санітарно-епідеміологічного стану, головним чином, починаючи з 1942 р., окупаційна адміністрація на території генерального округу «Житомир» розпочала проведення комплексу профілактично-попереджувальних заходів. Адже саме з початком весняного періоду з'явилася загроза широкого

розповсюдження інфекційних захворювань. Першочергово проводилися кампанії із забезпечення належного санітарного становища населених пунктів, зокрема міст [283, арк. 4; 416, арк. 39; 509; 626; 711; 716; 730; 771; 815; 821], посилювався контроль над перевіркою підприємств та закладів харчування, у деяких районах було заборонено приватне виробництво й продаж окремих продуктових виробів і напоїв [523; 614; 633; 790]. Особлива увага зверталася на контроль над якістю води. Окрім забруднення водних артерій за санітарно-епідеміологічними показниками, німці боялися акцій саботажу з отруєння питної води. Лише у Вінниці за час від 1 серпня 1941 р. до 1 липня 1942 р. було проведено 6 917 бактеріологічних, 1 158 хімічних та 1 790 клінічних аналізів води [523].

Із метою уникнення антисанітарії знищувалися бродячі собаки й коти [615; 711; 759]. 7 вересня 1942 р. з'явилося розпорядження житомирського генералкомісаріату з вимогою ліквідації усіх безхатніх собак і котів, що, на думку місцевих німецьких урядовців, виступало важливою умовою боротьби зі сказом [423, арк. 300]. Для стабілізації санітарно-епідеміологічного стану через зниження кількості собак був уведений спеціальний податок на собак [360, арк. 83; 767]. Його мета, за словами генерального комісара Е. Лейзера, – «значне зменшення кількості собак по ветеринарно-поліційним міркуванням» [360, арк. 83].

Проте, незважаючи на усі санітарно-епідеміологічні заходи, проведені окупантами, з початку 1942 р. у деяких частинах Житомирського генерального округу було зафіксовано значне поширення інфекційних захворювань. Серед таких – різні види тифу, малярія, туберкульоз, дифтерія, скарлатина. Епідеміологічного характеру набув тиф. У 1942 р. на окупованих українських територіях лише захворювання на висипний тиф у порівнянні з довоєнним періодом зросло у 15 разів, а на черевний тиф – у 12 разів [1217, с. 54].

У Вінниці захворювання на тиф розповсюдилося уже з грудня 1941 р. У результаті прийнятих заходів цю хворобу до березня 1942 р. вдалося локалізувати [76, арк. 6]. На відміну від великих міст, таких як Вінниця й Житомир, де до середини 1942 р. в основному вдалося уникнути розповсюдження тифу та інших інфекційних захворювань [366, арк. 83; 519; 640], в решті районів,

підпорядкованих житомирському генералкомісаріату, особливо на півночі, виникла епідемічна ситуація. Епідемія висипного тифу, занесена угорськими військами [94, арк. 36], почалася у травні 1942 р. на території гебітскомісаріату Василевичі [93, арк. 2]. Тільки у с. Каравачичи Василевицького району було зареєстровано 125 випадків захворювань, 9 з яких мали летальні наслідки. Станом на травень 1942 р. по округу було виявлено 707 випадків захворювання висипним тифом [93, арк. 2].

Із весни 1942 р. на півночі генерального округу «Житомир» також поширилося захворювання на віспу [420, арк. 4–4зв.], а на півдні розповсюдилася малярія [93, арк. 2]. Через відсутність належного медичного забезпечення, фізичне й психологічне виснаження, недостатнє харчування населення регіону було вразливим до туберкульозу. У Вінницькому тубдиспансері за період жовтня 1941 – липня 1942 рр. на лікуванні перебувало 5 073 особи [523]. Значне поширення епідемічних захворювань на території округу відбувалося протягом 1943 р. [150, арк. 128; 151, арк. 33зв.; 246, арк. 2–5].

Основним методом окупаційної адміністрації з локалізації інфекційних захворювань було обов'язкове (примусове) лікування. Відповідно до постанови міського управління Житомира від 17 лютого 1942 р., особи, хворі на різні види тифу, дизентерію, скарлатину, повинні були лікуватися в інфекційному відділі міської лікарні [614]. Частково проти черевного тифу, віспи, дифтерії, інших захворювань у деяких частинах генерального округу проводилася вакцинація [420, арк. 4 – 4зв.; 614; 806; 818]. За рік німецької окупації у Вінниці було зроблено 7 329 щеплень проти черевного тифу, 1 006 – проти вісти, 1 182 – проти дифтерії та 1 055 – проти дизентерії [523]. Проте поза увагою цивільної влади залишалися соціальні причини розповсюдження інфекційних захворювань (фізичне й психологічне виснаження населення, недоїдання, слабкий стан системи медичного обслуговування). Водночас здійснювалися усі необхідні заходи, у тому числі й профілактичні, для убезпечення поширення інфекційних захворювань серед самих німців. У травні 1942 р. під час поширення малярії працівникам

адміністративного апарату на півдні генерального округу з профілактичною метою був наданий акрихін [93, арк. 2].

Особливий ризик розповсюдження інфекційних захворювань весь час існував серед радянських військовополонених та в'язнів німецьких тюрем. Серед цих груп осіб, наприклад, поширення тифу набуло епідемічного характеру. Протягом 1942–1943 рр. лише з бердичівської в'язниці до міської лікарні було переведено 280 хворих в'язнів на висипний тиф. Із них 18 осіб померли [324, арк. 46]. Однак лікування полонених та ув'язнених було швидше винятком, аніж правилом. Така ситуація призводила до розповсюдження захворювань серед решти місцевого населення. Зокрема, причиною появи висипного тифу у Вінниці наприкінці грудня 1941 р. став табір радянських військовополонених [76, арк. 6].

Незважаючи на небезпеку розповсюдження інфекційних захворювань, у рамках антирадянської пропагандистської кампанії наприкінці травня 1943 р. німці розпочали ексгумацію жертв НКВС 1937–1938 рр. у Вінниці. Розкопки масових поховань та упорядкування трупів без жодних захисних засобів проводили в'язні німецьких тюрем [908, с. 36]. Проте, враховуючи безпосередню близькість до лікарні Пирогова, частину масових поховань на православному кладовищі все-таки залишили не розкопаними [898, с. 91]. Ситуація ускладнювалася тим, що деякі особи з метою заробітку вилучали з місць ексгумації та продавали на базарі одяг і взуття [541; 908, с. 39]. Очевидці пояснювали це «отупінням людини до всього того, що в нормальному житті і при нормальному вихованні являється святим, ненарушимим, або, як кажеться – табу» [908, с. 39]. У районах Бердичева й Житомира санітарно-епідеміологічну небезпеку несла спекуляція сіллю, видобутою на звалищі місцевого шкірзаводу. Через це, за чутками, навіть були виявлені окремі випадки захворювання сапом [641].

За умов поширення непорядкованих статевих стосунків, у тому числі через сексуальне насильство представників німецького цивільного управління і окупаційних військ над місцевими жінками, як серед українського населення, так і серед німців значно почастишали випадки венеричних захворювань. Уже в липні

1941 р. їх кількість у Вінниці зросла до 1 400 [1083, с. 290]. У результаті вжитих заходів хворобу вдалося локалізувати. Станом на 17 жовтня 1941 р. на стаціонарі у вінницькій шкірно-венеричній лікарні лікувалося лише 75 осіб [347, арк. 110–111]. За період з 1 жовтня 1941 р. до липня 1942 р. кількість пацієнтів, які перебували у стаціонарі шкірно-венеричної лікарні Вінниці, складала 425 осіб, а пацієнтів, які лікувалися амбулаторно, – 3 962 особи [523]. У середині 1942 р. і серед персоналу цивільної адміністрації генерального округу «Житомир» [93, арк. 2], і серед місцевого населення окупованої території [420, арк. 7] було зафіксоване розповсюдження захворювання гонореею.

Масштаби поширення венеричних захворювань змусили німецьку військову, а згодом і цивільну владу видавати спеціальні розпорядження про їх обов'язкове лікування. За відмову від лікування або інфікування іншої особи винні особи підлягали ув'язненню [738; 752]. 8 серпня 1942 р. генеральний комісар К. Клемм видав наказ місцевим лікарям про необхідність обов'язкового повідомлення виявлених випадків венеричних захворювань серед офіцерського складу німецької та союзної їй армій безпосереднім військовим начальникам [420, арк. 13]. Проте у дійсності всі адміністративні заходи окупантів не принесли бажаних результатів. Головними причинами розповсюдження венеричних захворювань, відповідно до німецьких звітів, разом з ухиленням від лікування у стаціонарі стали брак спеціалізованих лікарів та необхідних медикаментів [43, арк. 38–39; 93, арк. 2; 107, арк. 38–39].

Негативний вплив на ситуацію із поширенням венеричних захворювань мало розповсюдження проституції [43, арк. 38]. На початку жовтня 1941 р. німецька комендатура Бердичева прийняла розпорядження, у якому вимагала, щоб усі жінки, які займалися проституцією, двічі на тиждень проходили обов'язковий медичний огляд [752]. Ставлення нацистської еліти до статевих стосунків між німцями та місцевим населенням, оголошеного у расовому плані «неповноцінним», було вкрай негативним. За це райхскомісар Кох пропонував найсуворішу кару [90, арк. 3]. З метою запобігання інтимних зв'язків між німцями та українками активісти націонал-соціалістичної партії залучали на світські

заходи, зокрема у Житомирі, німкені [1083, с. 139]. У січні 1943 р. для попередження статевих контактів між німцями та місцевими жінками було прийнято рішення про відкриття у Житомирі та Звягелі публічних будинків [211, арк. 7]. У таких закладах мали працювати більш прийнятні з расової точки зору представниці західноєвропейських народів, приміром, голландки [1083, с. 139].

Організація спеціальних світських заходів та відкриття публічних будинків передбачали не лише фізичну близькість німців із нібито більш расово повноцінними німкенями й голландками. Таким чином намагалися уникнути їхнього випадкового, а іноді – й цілеспрямованого зараження венеричними захворюваннями місцевими жінками. Адже згодом у німецькому «Повідомленні з окупованих східних областей» № 41 від 12 лютого 1943 р. зазначалося про факти, відповідно до яких за завданням більшовицького керівництва деякі особи зі складу радянського руху опору здійснювали спроби (через проституцію) заразити венеричними хворобами німецьких солдат та цивільних осіб [43, арк. 39].

Публічні будинки – навіть у районах їх розташування – не сприяли покращенню ситуації з поширенням венеричних захворювань. Лише за один місяць, у жовтні 1943 р., на Звягельщині було зареєстровано 18 випадків захворювання на гонорею та 1 – на сифіліс [246, арк. 3–5].

Друга світова війна та нацистська окупація України призвели до глибокої соціальної кризи, яка, зокрема, проявилася у поширенні сирітства, жебрацтва, появи біженців, поставила на межу виживання інвалідів та осіб літнього віку. Ці категорії населення виявилися найбільш незахищеними суспільними групами. Складну гуманітарну ситуацію доповнювала велика кількість радянських військовополонених, які часто гинули у німецьких концтаборах від недоїдання та через поширення різного роду захворювань. Не дивлячись на це, у структурі органів окупаційної влади не передбачалася наявність навіть формальних інституцій соціального захисту місцевого населення (за винятком фольксдойче). Соціальний захист, таким чином, значною мірою залежав від позиції місцевої допоміжної адміністрації та діяльності добровільних громадських об'єднань, що

констатується у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних учених [1085, с. 8; 1228, р. 167].

На території Житомирсько-Вінницького регіону із часу адміністрації Вермахту соціальний захист малозабезпечених, інвалідів, дітей-сиріт, деяких інших категорій місцевого населення та утримання соціальних спецзакладів був важливим напрямком діяльності українського допоміжного управління. Як правило, таке забезпечення реалізовувався загальними або ж окремо створеними відділами гуманітарного спрямування [285, арк. 7, 27; 369, арк. 39; 377, арк. 1зв.; 620; 753].

Показовою, зокрема, є діяльність відкритого у серпні 1941 р. відділу суспільної опіки Вінницького міського управління. У середині 1942 р. він надавав щомісячну грошову допомогу для 1 010 інвалідів, осіб похилого віку, малозабезпечених та 290 родин репресованих радянською владою [523]. Допомога в основному надавалася у рамках пенсійних виплат [373, арк. 2–247]. У цей же час відділ опіки Вінниці виділяв одноразову матеріальну допомогу і хлібні картки для понад 2 100 родин. Серед інших видів підтримки було надання дров для опалення, виділення земельних наділів під городи тощо. На утриманні відділу суспільної опіки Вінницького міського управління перебував дитячий будинок [523].

Натуральна (продукти харчування, одяг, паливо тощо) та грошова допомога малозабезпеченому населенню через організацію пенсійних виплат у період німецької окупації проводилася і в інших районах Житомирського генерального округу. Станом на 1 листопада 1941 р. відділ забезпечення Козятинського районного управління виплачував пенсії 840 особам [377, арк. 44]. На початку 1943 р. відділ опіки міського управління Житомира щомісячно виділяв 35 тис. крб. для близько 540 бідняків міста [681], а пенсійний відділ Бердичівського міського управління – для понад 800 осіб [291, арк. 42].

На Житомирщині певний час соціальна підтримка населення координувалася обласним управлінням. 17 жовтня 1941 р. воно прийняло постанову, яка передбачала створення з 1 жовтня 1941 р. спеціального фонду при

міських та районних управліннях області для одноразової або систематичної фінансової допомоги інвалідам, пенсіонерам та, в окремих випадках, іншим особам, які мали гостру потребу в матеріальній підтримці. Фонд складався зі щомісячних відрахувань із заробітної плати службовців і робітників усіх установ, організацій та підприємств області, внесків власників торговельно-промислових підприємств та осіб, які займалися особистим промислом. Розмір щомісячних внесків для службовців і робітників при заробітній платі на місяць до 600 крб. становив 1 %, при заробітній платі від 600 до 1500 крб. – 1,5 %, а при зарплаті понад 1 500 крб. – 2 %. Власники приватних торговельно-промислових підприємств та особи, які мали власні промисли, щомісячно з 1 жовтня 1941 р. мали сплачувати до фонду одноразової допомоги пенсіонерам та інвалідам 25 % від вартості патенту на приватну діяльність [590; 598; 754].

Із приходом до влади в регіоні цивільної окупаційної адміністрації була переглянута політика Житомирського облуправління щодо забезпечення нужденних. 10 грудня 1941 р. міський комісар Житомира Ф. Магас скасував відрахування до фонду пенсіонерів та інвалідів. Цей фонд ліквідовувався «заднім числом», з 1 листопада 1941 р. [601]. Згодом було ліквідоване і саме Житомирське обласне управління.

Необхідно зазначити, що в окремих випадках для малозабезпечених, якщо у їхніх родинах не було працездатних осіб, окупаційні органи відмінляли норми деяких податків та поборів. Відповідно до рішення головного відділу харчування та сільського господарства генерального комісаріату Житомира, для малозабезпечених категорій населення скасовувалася обов'язкова м'ясопоставка на перший квартал 1942 р. [286, арк. 19].

У другій половині 1941 р. на території Житомирського-Вінницького регіону було створено кілька громадських організацій соціального спрямування. Одним із таких об'єднань, яке виступало структурною одиницею міського управління Житомира, був жіночий відділ (секція) біржі праці на чолі з Ю. Мережинською. До листопада 1941 р. відділ підтримував дітей-сиріт, жебраків та полонених червоноармійців шталагу 358 [458, арк. 102зв.–149]. У газеті «Голос Волині»

жіночий відділ у рамках його допомоги військовополоненим був названий обласним [595]. 23 вересня 1941 р. у Вінниці було засновано товариство «Жіноча служба Україні» (ЖСУ) [529], яке, окрім іншого, приділяло значну увагу продовольчій і матеріальній підтримці радянських військовополонених та дітей-сиріт [519]. 31 жовтня 1941 р. при міському управлінні Бердичева було утворено комітет громадської допомоги для організації підтримки «громадянам на зимовий час, які потерпіли від наслідків військових подій» [755]. У листопаді 1941 р. з ініціативи голови м. Житомира Д. Павловського колишній керівник жіночого відділу біржі праці міського управління Ю. Мережинська очолила створений ще у серпні 1941 р. Комітет допомоги радянським військовополоненим. В основному його діяльність зводилася до практичної матеріальної та медичної підтримки радянських військовополонених шталагу 358. Певна допомога Комітетом була також надана німецьким солдатам [458, арк. 149–155], що, на думку деяких учених, було необхідною умовою його функціонування [1010, с. 58]. Комітет допомоги військовополоненим червоноармійцям функціонував до січня 1942 р. і припинив роботу через заборону окупаційної адміністрації [458, арк. 155].

Підтримка радянських військовополонених, першочергово продуктами харчування, по можливості надавалася місцевим українським населенням. Проте ставлення гітлерівців до такої допомоги було неоднозначним. Нерідко при спробі отримати їжу від місцевих жителів в'язнів розстрілювали. У газеті «Вінницькі вісті» від 26 жовтня 1941 р. за підписом голови Вінницького обласного управління С. Бернарда з'явилася відозва до місцевого населення із закликом підтримати їжею колони військовополонених, які 28 жовтня 1941 р. мали проходити по напрямку Вінниця – Брацлав через Вороновицю – Немирів [480]. Одна із колон військовополонених переміщалася поблизу Вінниці в районі Немирівського шосе. Багато людей відгукнулися на заклик і зібралися з їжею вздовж дороги. Проте німецький конвой не дозволив полоненим наблизитися до цивільних і розпочав стрілянину по тих бранцях, які бігли до їжі. Частина полонених загинула. Були жертви і серед цивільного населення [61, арк. 9–10; 63, арк. 71–72]. 30 жовтня 1941 р. голова Вінницького обласного управління

С. Бернард та голова Вінницького міського управління О. Севастьянов через газету «Вінницькі вісті» висловили «щирю подяку всім громадянам, які гаряче відгукнулися на відозву про допомогу військовополоненим...». Дії німецьких конвоїрів вони цинічно пояснили неналежною організацією деякими особами допомоги в'язням. У відозві зауважувалося: для того, щоб надалі запобігти подібним трагедіям, забороняється виносити харчі на дорогу, їх необхідно було передавати лише через міські управління Вінниці й Брацлава та районні управління Вороновиці і Немирова. Серед продуктів, які дозволялося передавати полоненим, – хліб, яблука, овочі, борошно, крупи [481]. На початку листопада 1941 р. О. Севастьянов закликав українців підтримати їжею, одягом і взуттям радянських військовополонених вінницького табору. У цьому випадку рішення про звернення до українського населення було узгоджене із комендатурою табору для військовополонених [482]. За повідомленням окупаційної преси, населення масово відгукнулося на заклик [499].

Випадки убивств військовополонених за спроби прийняття їжі від місцевих жителів зафіксовані й в інших містах [324, арк. 14зв.]. 14 жовтня 1941 р. у Житомирі був застрелений полонений при передачі шматка хліба від 10-річної Ніни Яцковської [65, арк. 1; 326, арк. 38]. 22 травня 1942 р. комендант житомирського (богунського) табору видав оголошення про порядок передачі продуктів полоненим шталагу 358: по понеділках і четвергах з 9 до 11 години [632]. Проте часто продукти потрапляли не до в'язнів, а до охоронців табору для полонених [326, арк. 38].

В окремих випадках кара застосовувалася і до осіб, які намагалися передати їжу військовополоненим. За спробу передати продукти харчування, зібрані прихожанами, полоненим у Новограді-Волинському німцями був побитий священник [341, арк. 1зв.].

У другій половині осені 1941 р. у кількох регіонах України, зокрема у Києві та Львові [486], для організації матеріальної і медичної допомоги незаможному місцевому населенню та військовополоненим було створено Червоний Хрест (ЧХ). Однією із перших на початку листопада 1941 р. виникла Житомирська

обласна організація українського ЧХ. Рішення про її створення було прийняте на спеціальній нараді обласного управління. Пріоритетом роботи ЧХ Житомирщини оголошувалася допомога радянським військовополоненим [595]. Аргументом для його визнання окупаційною владою стала заява про підтримку нужденних родин фольксдойче.

Керівником Житомирської обласної організації ЧХ став голова облуправління О. М. Яценюк. До складу її керівного органу – президії – увійшли архієпископ Олексій, місцева активістка Ю. Мережинська, хірург обласної лікарні О. Гербачевський та завідувач обласним відділом охорони здоров'я М. Коберницький. У складі 17 осіб був сформований комітет організації. Серед його членів були: голова м. Житомира Д. Павловський, секретар облуправління М. Ясінський, директор житомирської поліклініки М. Лозицький, редактор газети «Голос Волині» Д. Маслій та інші. Із 3 осіб складалася ревізійна комісія ЧХ Житомирщини [596].

Рішення про організацію ЧХ Вінницької області було прийняте на спеціальній нараді міського управління Вінниці 26 листопада 1941 р. Ініціаторами його утворення стали міський голова Вінниці О. Севастьянов та його заступник Г. Махулько-Горбацевич. В основу роботи ЧХ Вінниччини був взятий статут, затверджений для Червоного Хреста Директорією УНР у 1919 р. [486].

Для реалізації завдань обласні осередки ЧХ Житомирської та Вінницької областей оголосили прийом членів до організації та закликали населення підтримати акцію допомоги радянським військовополоненим і бідним українським родинам [486; 598; 599]. Для збору продуктів полоненим червоноармійцям обласний комітет ЧХ Житомирської області ініціював формування районних комітетів ЧХ. А створений 27 листопада 1941 р. Троянівський районний комітет ЧХ навіть заявив про необхідність формування сільських комітетів ЧХ [286, арк. 221]. Уже до кінця листопада 1941 р. у рамках роботи ЧХ Вінниччини для потреб військовополонених було зібрано певну кількість продуктів харчування та близько 10 тис. крб. [486].

Однак через перспективу широкого розповсюдження діяльності обласних організацій ЧХ, а також можливість їх перетворення на осередки українського національного руху поза німецьким контролем окупаційні органи заборонили їх функціонування. На початку 1942 р. на території райхскомісаріату «Україна» була заборонена діяльність усіх гуманітарних організацій, у тому числі й ЧХ [100, арк. 66; 930, с. 144]. Було також заборонено вживати назву «Український Червоний Хрест» у місцевій пресі. Офіційно дозволеною на позначення громадських організацій соціального спрямування була назва «українська самодопомога» [278, арк. 102]. Вони могли також виступати під назвою «український комітет допомоги» [271, арк. 3].

Взагалі, німецька влада намагалася контролювати сферу соціальної допомоги, не допустивши розростання різного роду організацій підтримки за межі регіонального масштабу. Адже це могло б стати передумовою консолідації українського населення та його переорієнтації поза сферу питань соціального захисту. У розпорядженні Вермахту щодо українського питання від 11 липня 1941 р. відзначалося, що створення будь-яких комітетів соціальної допомоги необхідно обмежувати локально і не допустити їх переростання в організації загальноукраїнського характеру. Створення органів соціальної допомоги у трактуванні нацистів було також необхідним для нейтралізації політичної діяльності українського населення [96, арк. 43]. Подібної позиції дотримувалася не лише адміністрація Вермахту, а й німецьке цивільне управління.

Натомість, заборонивши діяльність обласних організацій ЧХ, окупаційна влада оголосила про можливість заснування на місцях підконтрольних їй місцевих комітетів самодопомоги, які мали діяти регіонально без загального керівного центру. Порядок формування українських комітетів самодопомоги, які мали перейняти завдання ЧХ, визначався розпорядженням райхсміністра Розенберга. Коло завдань комітетів самодопомоги окреслювалося райхскомісаром Кохом. З одного боку, вони повинні були надавати матеріальну допомогу нужденним грошми, одягом, взуттям, харчуванням тощо; з іншого, – мали виконувати завдання опіки над закладами охорони здоров'я [156, арк. 13–14; 651].

Одними із перших на території генерального округу «Житомир» восени 1942 р. були створені українські комітети самопомоги у Звягельському гебітскомісаріаті [719; 721], у Бердичеві [791; 798] та Вінниці [531]. У березні 1943 р. німці дозволили створити український комітет самопомоги у Житомирському гебітскомісаріаті [668]; наприкінці серпня 1943 р. сформувався комітет самопомоги Коростишівського району [737]. Маємо інформацію також про функціонування у середині – другій половині 1943 р. українських комітетів самопомоги на територіях Базарського [299, арк. 33–35зв.; 301, арк. 2], Гайсинського [580] та Овруцького [812; 813] районів. Не виключено, що, окрім згаданих вище, протягом кінця 1942–1943 рр. були сформовані українські комітети самопомоги і на території інших гебітскомісаріатів.

Після формування комітетів самопомоги окупаційна влада ліквідувала відділи соціального захисту при міських та районних управліннях [366, арк. 32; 539; 798]. Із цього часу через комітети самопомоги підтримка нужденних повністю покладалася на місцеве населення, більшість якого і так ледве животіла.

Основа матеріальної бази місцевих комітетів самопомоги формувалася із членських внесків та пожертв населення. У комітеті Житомира, наприклад, членські внески становили 10 крб. на місяць, Звягеля – 5 крб. на місяць. Водночас житомирський комітет самопомоги поповнював бюджет від прибутків з організації лотереї, концертів, вистав, комерційних проектів [686]. Частково грошова допомога комітетам надавалася і німецькою владою [580]. Проте вона більше сприймається як пропагандистський захід, аніж реальне бажання підтримки нужденних. Деякі комітети самопомоги мали значні проблеми із надходженням матеріальних ресурсів [739].

Найбільш активно діяли житомирський та вінницький комітети самопомоги. Комітет Житомира на чолі з представником відділу освіти українського бюро (комітету) при генеральному комісаріаті О. Мережинським, розпочавши роботу з 1 квітня 1943 р., надавав індивідуальну матеріальну й медичну допомогу бідному населенню. Матеріальна підтримка надавалася і коштами, і продуктами харчування. Для малозабезпечених були відкриті їдальня

та дві майстерні з ремонту взуття [670; 686]. Медична допомога малозабезпеченим з ініціативи комітету Житомира надавалася у місцевих поліклініці та лікарні, у відкритих при будинку інвалідів зуболікарському кабінеті й водо-електро-світлолікувальному кабінеті [686]. Завдяки позиції лікаря М. Лозицького у поліклініці Житомира інваліди, особи літнього віку, військовополонені мали можливість обслуговувалися безкоштовно ще задовго до утворення комітету самопомоги [643]. Із 1 квітня 1943 р. український комітет Житомира прийняв на утримання будинок немовляти (грудної дитини) та будинок інвалідів [670; 686].

Проводив активну діяльність і Вінницький комітет самопомоги, взявши на себе у тому числі зобов'язання ліквідованого відділу суспільної опіки міського управління. Починаючи з березня 1943 р., він призначав та виплачував пенсії, надавав одноразову допомогу малозабезпеченим. До 1 вересня 1943 р. до фондів товариства самопомоги Вінниці надійшло 695 588 крб.; його видатки на той же період становили 518 688 крб. [557].

Наприкінці літа – восени 1941 р. у деяких районах Житомирсько-Вінницького регіону була відновлена діяльність частини соціальних закладів, які функціонували ще за радянських часів. Особлива увага у системі соціального захисту відводилася дитячим спеціалізованим установам. До початку осені 1941 р. у Житомирі відновили роботу дитячий будинок кістково-туберкульозних хвороб, будинок розумово-відсталих дітей, та, за словами голови облуправління О. М. Яценюка, 7 дитячих будинків [587; 833], зокрема у Житомирі, на хуторі Затишок (Затишся) поблизу Житомира, у с. Дмитрівка (нині – у складі смт Гришківці) біля Бердичева, у с. Ходорків Корнинського (нині – Попільнянського) району. На Вінниччині два дитячі будинки (для немовлят й дітей молодшого віку та для дітей від 7 до 14 років) функціонували у Вінниці [518; 557]; також діяли дитбудинки у с. Янів (нині – Іванів) Калинівського району [468] та Соболівський дитячий будинок у гебітскомісаріаті Гайсин [580]. Маємо інформацію й про дитбудинок у с. Дашів (гебітскомісаріат Монастирище). До нього від липня 1943 р. могли передаватися діти віком до 16 років, які як

заручники були заарештовані разом із усією сім'єю за невиконання ким-небудь із повнолітніх членів сім'ї наказу про відправку на примусові роботи до Німеччини [851, с. 58]. Наприкінці літа – на початку осені 1943 р. зусиллями комітету самодопомоги був відкритий дитячий будинок у Звягелі [723]. Його відкриття було зумовлене значним зростанням кількості безпритульних дітей у зв'язку із масовими депортаціями населення до Райху.

При будинку немовляти у Житомирі діти перебували до досягнення 5-ти річного віку, після чого переводилися до дитячого (сирітського) будинку. Станом на початок липня 1942 р. у будинку немовляти перебувало 75 малюків, більшість з яких – до трьох років [640]. У серпні 1943 р. тут нараховувалося 56 дітей [686]. Наприкінці липня 1941 р. почав працювати Житомирський дитячий будинок. Перші 14 дітей сюди були переведені міським управлінням із будинку немовляти. Станом на кінець серпня 1941 р. у дитячому будинку Житомира перебувало до 45-ти дітей [325, арк. 24; 836].

Через труднощі утримання дитбудинків згодом відбулося їх укрупнення. На базі дитячого будинку на хуторі Затишок, відповідно до наказу Житомирського облуправління від 7 жовтня 1941 р., було створено обласний дитячий будинок. До нього були переведені утриманці ліквідованих дитбудинків Житомира та с. Ходорків. Дитбудинок підпорядковувався безпосередньо облуправлінню [588]. Водночас у згаданому наказі Житомирського обласного управління від 7 жовтня 1941 р. піднімалося питання про зменшення кількості дітей у дитбудинках регіону. Голови міських та районних управлінь мали вжити заходів для передачі на утримання дітей-сиріт виявленим родичам. Діти віком понад 16 (згодом із 17-ти) років вилучалися із дитбудинків із наданням допомоги у працевлаштуванні та самостійному житті. Через організацію опіки передбачалося створення належних умов для життя сиріт, які перебували поза дитбудинками [588].

У середині 1942 р. у Житомирському обласному дитячому будинку перебувало 220 сиріт [634]. Уже до кінця листопада – початку грудня 1942 р. їх кількість зменшилася до 168 осіб [665]. У травні 1943 р. тут зафіксували 170 дітей віком від 5 до 17 років, серед яких 40 дівчат та 130 хлопців [677]. Найбільшим за

кількістю дітей на Житомирщині був дитячий будинок у с. Дмитрівка. У травні 1942 р. у ньому перебували 378 сиріт [782], через рік їх кількість зменшилася до 220 осіб [798]. У Вінницькому дитячому будинку для дітей від 7 до 14 років у середині 1941 р. перебували 100 дітей [375, арк. 240], до середини 1942 р. їх кількість зростає до 106 осіб [518]. Ймовірно, що у дитбудинку для немовлят й дітей молодшого віку у Вінниці наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. нараховувалася 71 дитина [370, арк. 9–10]. Станом на червень 1943 р. у Соболівському дитбудинку утримувалося 99 дітей [580].

Зменшення кількості утриманців дитячих будинків регіону відбувалося через убивства нацистами дітей-євреїв [324, арк. 41; 336, арк. 259], утечі сиріт [203, арк. 76; 637], а також їх депортацію, зокрема тих, які досягли 16-річного віку, на примусові роботи до Райху.

Вкрай непростим було питання з організацією харчування дітей у дитбудинках, забезпеченням їх одягом, взуттям, предметами першої необхідності. Разом з відповідними заходами українських допоміжних органів влади значною мірою вирішенню проблеми допомагали власні господарства [587]. У господарстві дитячого будинку на хуторі Затишок, за яким була закріплена велика земельна ділянка для вирощування сільськогосподарських культур, утримувалися корови, коні, свині, вівці та птиця. Для забезпечення власних потреб у господарстві дитбудинку були створені шевська, кравецька, столярна, ткацька майстерні, у яких працювали самі діти [634; 640; 665; 677; 836]. Власне господарство було організоване у Дмитрівському дитячому будинку, тут же працювали шевська, кравецька та столярна майстерні [782]. Допоміжне господарство, де силами самих дітей вирощувалися картопля, капуста, помідори та інші овочі, було закріплено за Соболівським дитячим будинком [580]. Посильну допомогу дитячим будинкам надавало місцеве населення [628; 679] і громадські організації. Приміром, 27 травня 1941 р. благодійний вечір у Вінниці, на якому було зібрано понад 4 тис. крб., організувала ЖСУ. Із зібраних коштів 2 тис. крб. було одразу передано на потреби дітей-сиріт [519].

Цивільна окупаційна адміністрація не надавала дитбудинкам жодної допомоги [128, арк. 60–61; 325, арк. 24]. Поодинокі факти їх підтримки нацистами, як і комітетів самопомоги, сприймаються як пропагандистські.

Після ліквідації відділів соціального забезпечення при допоміжних органах управління, у підпорядкуванні яких знаходилися дитячі соціальні спецзаклади, дитбудинки перейшли на баланс місцевих комітетів самопомоги [271, арк. 3; 523; 670; 798].

Кілька дитячих будинків, створених на території Житомирсько-Вінницького регіону, не відповідали масштабам поширення сирітства. Лише на території Житомирської області до початку війни функціонували 24 дитбудинки, у яких перебували 4 654 дитини. У самому Житомирі нараховувалося 5 дитячих будинків, у яких було 967 дітей [244, арк. 61]. Проте в умовах нацистської окупації ця проблема апріорі була нерозв'язною, незважаючи на будь-які зусилля допоміжної адміністрації чи благодійних організацій.

У період Другої світової війни на території північних білоруських районів Житомирського генерального округу радянські дитбудинки були ліквідовані, а їхні утриманці передані під опіку місцевим жителям або ж родичам. Значною мірою, забезпеченням цих дітей займалася білоруська допоміжна адміністрація [413, арк. 35, 115; 414, арк. 72, 197]. Іноді діти з однієї сім'ї проживали самостійно в наданих допоміжними управліннями будинках [413, арк. 115; 414, арк. 197].

На відміну від українських територій Житомирської і Вінницької областей, в білоруській частині генерального округу «Житомир» громадські організації самопомоги себе фактично не проявили. 8 серпня 1942 р. Житковицьке районне управління повідомляло гебітскомісара в м. Петриков, що на території Житковицького району будь-які товариства, союзи або гуртки відсутні, хоча німецька адміністрація й не забороняла їх діяльності. Той же петриківський гебітскомісар, зважаючи на розпорядження райхскомісара Коха, у повідомленні для районних управлінь звертав увагу на можливість функціонування різного роду об'єднань місцевого населення при обов'язковій наявності дозволу для їх роботи [417, арк. 44, 46].

Головною причиною такого стану речей на півночі округу був відносно сильний общинний уклад, який передбачав підтримку особи жителями самої громади. 6 грудня 1942 р. громада с. Какуєвичі Василевицького району звернулася до коменданта таборів для військовополонених у районі м. Інстенбург (нині – м. Черняхівськ Калінінградської області Російської Федерації) з колективним проханням відпустити їхнього полоненого односельчанина Сергія Пінчука. Адже його дружина мала на утриманні трьох малолітніх дітей. Лист-прохання підписали 52 жителі с. Какуєвичі [407, арк. 1зв.–2зв.]. Результат цього колективного прохання невідомий.

За часів Другої світової війни у Житомирі та Бердичеві продовжували функціонувати будинки інвалідів. Окремі джерельні дані свідчать про існування спеціалізованих закладів для людей з обмеженими можливостями на Вінниччині (у селах Стрижавка Вінницького та Білий Рукав Хмельницького районів) [376, арк. 1–24]. У житомирському спецзакладі для інвалідів спочатку нараховувалося 278 осіб [59, арк. 131; 325, арк. 25]. Але через значні труднощі та відсутність будь-якої підтримки з боку гітлерівців директор будинку інвалідів запропонував хворим по можливості залишити заклад [325, арк. 25]. Станом на 21 серпня 1941 р. тут перебувало 183 особи [833]. У серпні 1943 р. їх кількість становила 148 чоловік [686]. У будинку інвалідів в Бердичеві станом на кінець 1941 – початок 1942 рр. перебувало 80 [761], а на початок червня 1943 р. – 88 осіб [798]. Із 1943 р. Житомирський та Бердичівський будинки інвалідів перейшли на утримання місцевих комітетів самодопомоги [670; 798].

Постановою Житомирського обласного управління від 7 жовтня 1941 р. «для ліквідації безпритульності і жебрацтва та забезпечення престарілих притулком» у Житомирі було створено будинок престарілих [819]. Він мав статус обласного і перебував на утриманні відділу опіки Житомирського міського управління. Станом на березень 1942 р. у будинку престарілих перебувало 200 осіб [620].

Соціальний захист місцевого населення значно ускладнився у другій половині 1943 р., коли до регіону почала прибувати значна кількість біженців зі

східних областей України, в основному колаборантів, які евакуювалися перед наступом Червоної армії. Частково їхнім забезпеченням займалися окупаційні органи [270, арк. 1–38], хоча надати посильну допомогу біженцям вони закликали і місцеве населення.

Отож, створена гітлерівцями на окупованих територіях, які ввійшли до складу генерального округу «Житомир», система медичного обслуговування спрямовувалася лише на підтримку фізичного стану населення як робочої сили та недопущення поширення інфекційних захворювань серед працівників цивільного управління, німецьких військових і фольксдойче. Значний вклад в організацію закладів охорони здоров'я за часів військової адміністрації здійснили органи допоміжного управління. Однак рівень медичного забезпечення населення був низьким.

Незважаючи на зусилля окупантів, спрямовані на організацію належного санітарно-епідеміологічного стану (адже у протилежному випадку існувала загроза не лише для місцевого населення, а й самих німців), уже з початку 1942 р. в різних частинах регіону поширилися інфекційні захворювання, а деякі з них, зокрема тиф, набули епідемічного характеру. Значно розповсюдились і венеричні хвороби. Усі заходи окупаційної влади, які не враховували соціальні аспекти відповідних проблем, не призвели до повної локалізації інфекційних захворювань та стабілізації загального санітарно-епідеміологічного стану на території Житомирського генерального округу.

Соціальний захист населення на окупованих територіях займав важливу складову діяльності місцевої допоміжної адміністрації. Допомогу нужденним також надавали гуманітарні організації, які почали створюватися з другої половини 1941 р., серед яких, зокрема, Житомирська та Вінницькі обласні організації Червоного Хреста, та індивідуально місцеве населення. Із метою недопущення розростання таких об'єднань, окупаційні органи заборонили їх діяльність, дозволивши формування розрізнених місцевих українських комітетів самопомоги.

4.4. Повсякденно-побутове життя та настрої населення. Антиалкогольні кампанії

Нацистська окупація визначила характер повсякденно-побутового життя та настрої мільйонів жителів загарбаних територій. Усі сфери життя населення суворо регламентувалися. Для цього першочергово запроваджувалися комендантська година та обмеження вільного переміщення за межі населених пунктів. Залежно від регіону та пори року комендантська година тривала із 20-ї, 21-ї або 22-ї год. вечора до 4-ї або 5-ї год. ранку (на території деяких гебітскомісаріатів комендантська година скасовувалася на час святкування Великодня, коли усю ніч тривали богослужіння [511; 671; 823]). Відповідно до розпорядження генерального комісара К. Клемма від 28 листопада 1941 р., виїзд або в'їзд у село чи місто мали відбуватися лише за дозволом місцевих гебітс- та штадткомісарів [655]. На півдні генерального округу «Житомир» дозвіл на переміщення населення до румунської зони окупації і у зворотному напрямку видавався військовим командуванням [121, арк. 30]. Для контролю населення, його експлуатації (як і знищення за національною й політичною ознаками) уже з початку окупації проводилися переписи; були введені система домових книг та обов'язкова прописка прибулих осіб, заборона ночівлі немісцевих без дозволу керівника допоміжного управління [104, арк. 91]. В одному із пунктів постанови польової комендатури та міського управління Вінниці від 22 жовтня 1941 р. вказано на необхідність обов'язкової прописки у паспортно-реєстраційному відділі та домових книгах усіх прибулих до міста осіб для отримання дозволу на тимчасове чи постійне проживання [480]. Для оптимального контролювання й тотальної експлуатації місцевих «трудових ресурсів» вводилася обов'язкова реєстрація усього працездатного населення при так званих «біржах праці», а також прив'язка до відповідного обліку права на отримання продуктивних карток [598; 789].

Основним документом, що засвідчував особу, залишався радянський паспорт, у якому робилася німецька чи українська поліцейська відмітка, або ж

вклеювався спеціальний вкладиш українською та німецькою мовами [104, арк. 89]. У селах, які розміщувалися у безпосередній близькості до ставки Гітлера «Вервольф», населенню були видані німецькі посвідчення особи [857, с. 37]. Із квітня 1942 р. на Житомирщині та Вінниччині було заявлено про обмін радянських паспортів на німецькі [1205, с. 11], хоча через певні труднощі їх видача в окремих місцях розпочалася лише наприкінці 1943 р. У Гайсинському районі, приміром, видача німецьких паспортів розпочалася із 1 жовтня 1943 р. [583], у Житомирі – із 15 жовтня 1943 р. [700]. У той же час у Вінниці особи, які до того не мали паспорта (через втрату документа або досягнення 16-річного віку), могли його отримати уже із кінця жовтня 1941 р. (невідомо, щоправда, вважався він тимчасовим чи постійним) [480]. На окупованих територіях передбачалася наявність інших додаткових документів: «аусвайсів», дозволів, перепусток тощо.

Унаслідок бойових дій під час наступу Вермахту у червні – липні 1941 р. значна частина населених пунктів регіону піддалася руйнуванням. Ушкоджень, особливо у містах, зазнали житлові та адміністративні приміщення, підприємства, інфраструктура. Найбільшу увагу при відновленні міст окупанти надавали Житомиру як центру однойменного генерального округу, адже тут розміщувалися генеральний комісаріат та інші численні окупаційні установи [103, арк. 153, 173]. Отож, часткове відновлення деяких населених пунктів регіону здебільшого відбувалося для створення належних умов роботи й проживання гітлерівців із числа райхсдойче, а також місцевих етнічних німців-фольксдойче.

Руйнування житлового фонду та інфраструктури змінили повсякденно-побутове життя українського населення. Частково на початку окупації сім'ї, житло яких було знищене, могли оселитися у квартирах, залишених після радянської евакуації, а також у помешканнях знищених та відселених до гетто євреїв.

У Житомирі питанням забезпечення мешканців житлом до осені 1941 р. займався квартирний відділ (сектор), а у Вінниці – житловий відділ при міських управліннях. За період від 19 липня по 12 серпня 1941 р. квартирним відділом

Житомира було видано понад 500 ордерів на квартири. Проте через численні факти зловживань та хабарництва серед працівників відділу при оформленні права власності на житло було проведено перереєстрацію ордерів, а його керівництво змінено [836; 840]. До середини вересня 1941 р. до квартирного відділу Житомирського міського управління на отримання або обмін житлової площі надійшло близько 1 тис. заяв [840]. Із утвердженням цивільного управління окупаційні органи переглянули політику допоміжної адміністрації у питанні розподілу житла, розпочавши конфіскацію помешкань євреїв і українців із подальшою їх передачею німцям-райхсдойче та фольксдойче [1083, с. 142]. Останні першочергово користувалися електроосвітленням та водопроводом. Зі слів однієї із фольксдойче, у Житомирі освітлення в оселях українців було лише у тих випадках, коли у них на постої перебували німецькі військові [356, арк. 14зв.]. Відповідно до оголошення штадткомісара Житомира, за самовільне підключення електроосвітлення місцеві жителі підлягали смертній карі [655].

Із кінця літа 1941 р. для міщан були затверджені нові тарифи комунальних платежів, серед яких квартирна плата для помешкань, які перебували у власності міст («держави») [273, арк. 485; 829]. За її несплату «квартиронаймачі» могли бути виселені. Постанова голови Вінницького міського управління О. Севастьянова від 16 квітня 1942 р. передбачала виселення «адміністративним порядком» за умови не внесення городянами квартирної плати терміном у понад 3 місяці [512].

Упродовж нацистської окупації значних руйнувань, головним чином, через спалення зазнали численні сільські населені пункти та містечка у рамках кампаній по боротьбі з партизанським рухом, які нерідко знищувалися разом із мешканцями. Такі звірства гітлерівців особливо поширилися при їх відступі наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. [912]. Відповідно до післявоєнних підрахунків, у період війни на території Житомирщини повністю або частково було зруйновано 175 сіл і містечок [66, арк. 96; 318, арк. 15; 320, арк. 18]. Лише в Словечанському (нині – у складі Овруцького) районі нацистами повністю знищено 13 сіл та районний центр містечко Словечне [318, арк. 14; 320, арк. 17].

На території Вінниччини, включно із румунською зоною окупації, до початку 1944 р. спалено 168 населених пунктів [1126, с. 249–261], із яких 17 (за іншими відомостями 18 [1126, с. 249]) – повністю [1030, с. 50]. Додатковим чинником масштабних руйнувань населених пунктів на завершальному етапі війни став перехресний артилерійський вогонь Вермахту та Червоної армії. Відповідно до повоєнних підсумкових відомостей, на території Житомирської області було зруйновано 57,2 %, а на території Вінницької області – 44,4 % житлової площі міст.

Обмеження вільного переміщення населення зумовили мінімальну організацію транспортної інфраструктури. Єдиною постійно діючою міжрегіональною автобусною лінією, відкритою 22 березня 1942 р., яка проходила через генеральний округ «Житомир», був маршрут «Рівне – Київ». Автобус вирушав з Рівного до Києва через Звягель, Житомир та Коростишів по понеділках та четвергах, а з Києва до Рівного – по середах і суботах. Із 28 липня 1942 р. це сполучення було поширене до Львова; автобус із Рівного на Київ курсував у понеділок, середу та п'ятницю [621; 646].

Автобусний маршрут у межах Житомирського генерального округу «Вінниця – Житомир» почав діяти лише із 4 серпня 1943 р. Автобус ходив тричі на тиждень: із Вінниці до Житомира – у понеділок, середу та п'ятницю; із Житомира до Вінниці – у вівторок, четвер і суботу [692]. Відкриття автобусної лінії спрямовувалося для перевезення жителів регіону до місць ексгумації жертв радянського НКВС у Вінниці, яку нацисти розпочали наприкінці травня 1943 р.

У двох найбільших містах регіону – Житомирі та Вінниці – продовжувало функціонувати трамвайне господарство. Пасажирські трамвайні маршрути першочергово використовувалося для перевезення осіб до місць їхньої роботи та, частково, для німецьких військових. У Житомирі трамвайна колія загальною протяжністю 11,6 км. була поділена на три маршрути (дільниці) [679]: «Міська лікарня – Соборна площа», «Соборна площа – Північна вулиця», «Північна вулиця – Богунія» [597]; у Вінниці із вересня 1941 р. діяло два маршрути: «Мости – Пироговська лікарня», «Народний будинок – Залізнична станція» [473].

За період з 1 лютого по 1 травня 1943 р. трамваєм Житомира було перевезено 53 716 цивільних осіб та 2 578 німецьких військових [679]. У Житомирі частина переобладнаних трамвайних пасажирських вагонів використовувалася для транспортування вугілля по подовженому до міської електростанції маршруту у район Бердичівського шосе [662; 1103, с. 95–96; 1104, с. 30]. Станом на середину 1943 р. рухомий склад житомирського трамвайного господарства включав 2 пасажирські та 3 транспортні вагони з причепами; персонал трамвайного руху міста на цей час нараховував 37 осіб [679].

Населення окупованих територій перебувало під постійною загрозою репресій, які були наслідком гітлерівської расистської політики, боротьби з ворогами націонал-соціалізму (при цьому, репресіям нерідко піддавалися сім'ї партійно-радянських активістів та червоноармійців [334, арк. 68зв.–69; 390, арк. 8; 966, с. 7]) або ж результатом невиконання розпоряджень, продовольчих поставок, інших податкових поборів. Нерідко репресивні дії відбувалися і без зауважених «причин», а через зверхність окупантів, які вважали українців, як і інших слов'ян, расово «неповноцінними». Терор особливо посилювався із весни 1942 р. при проведенні масових депортацій на примусові роботи до Німеччини. Повсякденням окупації стали тотальні облави, а місцеве населення уникало відвідувань будь-яких громадських місць чи навіть з'являтися на вулиці [87, арк. 21]. Багато із селян на півночі генерального округу «Житомир», рятуючись від свавілля гітлерівців, залишали свої домівки і жили таборами у лісах [150, арк. 121; 151, арк. 27зв.–28].

Серед численних фактів злочинного і дикунського ставлення нацистів до українців є організований на початку червня 1943 р. продаж дітей у Звягелі, батьки яких були депортовані на примусові роботи до Німеччини. Діти віком від 8-ми до 12-ти років продавались гітлерівським адміністраторам та колаборантам за ціною від 4-х (дівчатка) до 6-ти (хлопчики) марок [60, арк. 87; 104, арк. 145]. За окремими повідомленнями, дітей, яких злочинці не змогли продати, втопили у річці.

Репресії та терор, піднесені до рівня державної політики, стали способом управління окупованими територіями. Свідченням цього є німецькі рекомендації для поведінки з місцевим населенням. В одному із таких документів відзначено, що жителі Східної Європи («племена», у визначенні окупантів) «потребують... жорсткого та нещадного ставлення при постійному застосуванні погроз або застосуванні штрафів і репресій навіть якщо немає жодного безпосереднього приводу для цього» [83, арк. 32]. На місцевому рівні «норми» такої варварської політики ілюструються розпорядженням гебітскомісара Коростишева А. Данкбара для керівників гебітскомісаріату: «...українці повинні відчувати тверду руку німців, хто цієї твердості створити не може, той не придатний для окупації сходу» [177, арк. 17]. Німецький адміністратор резюмував: «Хто вірить, що з населенням можна поводитися по-доброму, того вважаю непридатним і таким, що не знає психології українців. Діяти потрібно так, щоб ми ніколи не були винними (тобто, морально не відчували вини. – Авт.) в переслідуванні народу. Потрібно володіти цим мистецтвом» [177, арк. 36].

Місцеве населення, яке було зобов'язане виконувати численні податки й побори, піддавалося систематичному грабуванню гітлерівських військ, які вилучали харчові запаси, худобу, птицю тощо. Грабунки значно активізувалися при відході нацистів наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. У цей же час у деяких районах війська Вермахту виконували наказ про знищення усього майна, яке не можна було вивезти [81, арк. 21].

Німці та представники союзних їм армій нерідко вчиняли сексуальні насильства над місцевими жінками [336, арк. 268; 382, арк. 152; 389, арк. 42зв.]. Численні зґвалтування, у тому числі неповнолітніх та осіб літнього віку, зафіксовані на території Гайсинського району Вінницької області [59, арк. 146; 61, арк. 8]. У Гайсині, Монастирищі, а також у Білій Церкві і Таращі сексуальні насильства чинили представники колаборантських «козацьких» добровольчих формувань [87, арк. 7]. Іноді окупанти учиняли такі дії над єврейськими жінками перед їх розстрілами [170, арк. 40].

В умовах суспільної нестабільності, браку продовольства та найбільш необхідних речей антисоціальні злочинні дії поширилися серед місцевого населення. Особливо розповсюдженими стали випадки крадіжок та пограбувань. На початку окупації місцеве населення грабувало майно у помешканнях евакуйованих на схід та знищених і переміщених до гетто євреїв. Значна кількість грабежів квартир була зафіксована навесні 1942 р. у Житомирі [618]. Іноді грабежі супроводжувалися кровопролиттям [212, арк. 1а; 625], хоча траплялися і вбивства, не пов'язані із мотивами особистого збагачення. Один із таких злочинів, який вирізняється особливою жорстокістю, стався 4 листопада 1941 р. у Житомирі. Тоді робітник Денис Яхимович убив свою дружину та 14-річну доньку [618]. Цим убивством були вражені навіть окупанти, а керівник СС та поліції регіону О. Гельвег у спеціальному донесенні на ім'я генерального комісара К. Клемма трактував його як «звіряче» [212, арк. 5]. 28 січня 1942 р. Д. Яхимович був страчений через повішання на Сінній площі Житомира [611].

Здебільшого осіб, які здійснювали грабежі, особливо спрямовані проти окупаційних установ та підприємств, інших об'єктів, засуджували до страти [212, арк. 4]. 17 травня 1942 р. газета «Вінницькі вісті» розмістила оголошення, що напередодні, 13 травня, за грабунок були розстріляні українці Олекса Романюк та Денис Матвійчук [515].

У деяких окупованих нацистами українських регіонах голод та нужда змушували групи осіб об'єднуватися і під виглядом радянських партизанів грабувати жителів населених пунктів сусідніх районів. У звітах окупаційних органів відзначено, що коли на ці бандитські угруповання падала підозра у грабежах, вони тікали у ліси та приєднувалися до партизанів [40, арк. 9; 105, арк. 9]. Грабунки, мародерство, бандитизм, сексуальні злочини, нерідко на фоні зловживання алкоголем, проявлялися і в середовищі «політичних» партизанських загонів, про що свідчить значна джерельна база [118, арк. 100; 140, арк. 3–28зв.; 869, с. 304–305; 872, с. 137–230]. Іноді для місцевого населення не було різниці між реквізиціями («господарськими операціями»), спрямованими на забезпечення партизанських відділів, та грабунком: «Більш того, господарські операції у ряді

випадків переносилися жителями навіть більш болісно, ніж прояви бандитизму. Адже у ході них партизани забирали їжу, одяг і взуття – те, чого гостро потребувало місцеве населення, у якого те ж саме відбирали окупанти» [872, с. 137].

Практично невивченим аспектом нацистської окупаційної дійсності на території України залишаються процеси етнічного відтворення, пов'язані зі шлюбністю та народжуваністю. Однозначно трактується факт, що значний відсоток одружень і народжень дітей приблизно до кінця 1942 р. були зумовлені можливістю ухилення від депортації на роботи до Німеччини осіб, які перебували у шлюбі, та жінок, на утриманні яких були діти до 12 років [930, с. 273]. Однак фрагментарні джерельні відомості дозволяють лише епізодично охарактеризувати кількість зареєстрованих шлюбів по окремих населених пунктах та районах генерального округу «Житомир». За неповними даними, від початку окупації до липня 1942 р. на території Житомирського району, не рахуючи м. Житомир, було укладено майже 440 шлюбів [269, арк. 1–8зв.]; у самому Житомирі за цей час зареєстровано 273 одруження та 26 розлучень [640]; упродовж липня 1941 р. – липня 1943 р. у Вінниці було зафіксовано 749 шлюбів [549]. Остання цифра, представлена в окупаційній періодиці, ймовірно, дещо завищена та потребує додаткової джерельної перевірки. Через посилення нацистських кампаній з набору робочої сили до Райху та неврахування при цьому будь-яких соціальних обтяжень кількість одружень та народжень дітей різко скоротилися. За період з 9 лютого по 21 вересня 1943 р. по Житковицькому району Поліської області Білорусі було зареєстровано лише 67 шлюбів [422, арк. 1–44зв.]. У той же час значне зменшення показників шлюбності на півночі Житомирського генерального округу могло відбуватися через постійні каральні акції нацистів при ліквідації соціальної бази партизанського руху.

За інформацією газети «Голос Волині», у Житомирі за рік окупації, до липня 1942 р., було зареєстровано 1 027 народжень дітей [640]. Якщо взяти до уваги кількість мешканців міста станом на 1 жовтня 1941 р. (36 638 осіб [259, арк. 14]), то це становить 28 дітей на 1 тис. жителів. У Вінниці за два роки окупації, до

липня 1943 р., народилося 1 920 немовлят [549]. При офіційній чисельності населення міста у 42 500 осіб (станом на 1 січня 1943 р. [5, арк. 2зв.]) – це складає 22,6 дитини на 1 тис. жителів на рік. На території Житковицького району Поліської області Білорусі при співвідношенні кількості народжених (323 дітей) до загальної чисельності населення (14 951 особа) станом на 10 жовтня 1942 р. [418, арк. 158] цей показник становив 21 дитину на 1 тис. жителів за понад рік нацистського панування.

Здебільшого упродовж другої половини літа – початку осені 1941 р. реєстрація актів громадянського стану не проводилась. Постанова Житомирського обласного управління «Про порядок запису актів цивільного стану», яка тимчасово покладала відповідні повноваження на сільські й міські управління, з'явилася лише 13 вересня 1941 р. [259, арк. 8; 288, арк. 14]. Бюро запису актів цивільного стану у Житомирі розпочало реєстрацію актів народжень, шлюбів та смертей наприкінці жовтня 1941 р. [590]. Наприкінці квітня 1942 р., відповідно до розпорядження райхсміністра А. Розенберга, на території Житомирського генерального округу було створено німецькі контори для реєстрації актів громадянського стану [86, арк. 10]. Порядок одружень та розлучень на території райхскомісаріату «Україна» регулювала тимчасова постанова райхскомісара Коха від 11 травня 1942 р. [258, арк. 6–8; 415, арк. 28–31].

На початку нацистської окупації населення, яке пережило більшовицькі розкуркулювання, колективізацію, голод, репресії вітало війська Вермахту як «визволителів» [90, арк. 5; 1079, с. 135]. Нерідко зовнішнім атрибутом прихильного ставлення місцевих жителів до німецьких військ, які вступали до українських міст і сіл, були церковні дзвони та квіти [82, арк. 9], інші форми вдячності, які спостерігалися ще упродовж кількох місяців потому [34, арк. бзв.; 828; 835; 836]. Настрої частини тогочасного суспільства, пов'язані із поразкою більшовизму та сподіваннями на кращі зміни, яскраво відображає бандерівський звіт із району Троянова на Житомирщині, у якому підсумовано, що місцеві жителі «думають: нехай нарешті керує чорт, аби не більшовики» [209, арк. 45]. Тобто,

через бажання вижити на співпрацю з німцями на початку окупації йшла значна частина населення, яке було переконане у можливості нормального співіснування з ними [905, с. 140], а головною причиною такої позиції стала сталінська репресивна політика. У той же час частина суспільства займала нейтральне або ж як, здебільшого, колишні партійно-радянські активісти, які не змогли евакуюватися, вороже ставлення до нової влади. Негативне сприйняття приходу нацистів було у численній єврейській національній меншині регіону. Хоча на початку у деяких населених пунктах, зокрема у Вінниці, через незнання суті націонал-соціалізму деякі євреї поставилися до приходу німців досить схвально [946, с. 401].

Прихильні настрої українського населення до німецьких військ намагалося використати, приховуючи справжні колоніально-експлуатаційні плани, нацистське керівництво. У перших вказівках Міністерству окупованих східних територій та райхскомісарам Гітлер проголосив гасло, що Німеччина перед народами Сходу повинна виступати як «визволитель», незалежно від того, які цілі вона буде переслідувати на цих землях. Першочергово такі заходи передбачали відновлення продовольчих галузей та промисловості [82, арк. 11]. Це також стало однією із причин німецької військової адміністрації дати дозвіл на формування членами самостійницького руху та місцевими активістами допоміжних органів влади.

У згаданому вище бандерівському звіті з району Троянова зазначено, що єдиний інтерес місцевого населення – «отримати власну землю і працювати» [209, арк. 45]. Однак заборона на ліквідацію колгоспів, які трансформувалися в громадські господарства, введення трудової повинності, тотальна експлуатація, податковий тиск, репресії розвіяли сподівання населення на зміни. А саме життя у його фізичному значенні перетворилося на умовність. Це засвідчували систематичні масові страти євреїв, ромів, військовополонених, партійно-радянських активістів, українських націоналістів, інших суспільних груп.

Отож, через репресивну політику більшість населення змінила своє ставлення до нацистської окупаційної влади. Німецькі звіти, починаючи з 1942 р.,

фіксували постійне зростання негативних настроїв серед українців відносно райхсдойче. Їх виявом стало зростання різних форм пасивного та активного спротиву: від відмов виконувати окупаційні розпорядження до вступу до складу формувань руху опору. Незначна частина місцевих жителів, які перебували на позиціях колабораціонізму, в основному працівники органів цивільного управління та карально-репресивної системи, продовжували сліпо підтримувати людиноненависницьку нацистську систему, яка виступала гарантією їхнього життя. Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. частина колаборантів евакуювалася разом із відступаючими військами Вермахту. Для декого із місцевих, які мали винятковий особистий досвід сталінських репресій, підтримка нацистської адміністрації зумовлювалася небажанням повернення більшовиків. Це, звісно, – безперспективна альтернатива для людини, яка опинилася «між молотом та ковадлом» гітлерівського й сталінського тоталітарних режимів. 26 березня 1943 р. до жандармерії Ружина добровільно з'явився Микола Касаткін, етнічний росіянин, житель с. Мала Чернявка Вчорайшенського (нині – у складі Ружинського) району і дав свідчення проти місцевого радянського партизанського руху, вказавши на причетних до нього осіб, місця зберігання зброї, радіоапаратів, диверсійні плани партизанів. Мотивом таких дій М. Касаткіна стало небажання повернення комунізму, оскільки до війни його батько, мати та два брати були заслані в Сибір, а він сам із 14 років був змушений працювати на шахтах Донбасу [304, арк. 44].

На настрої населення окупованих нацистами територій через поширення газет, листівок, чуток значно впливала радянська пропаганда. Більш за все німці відзначали вплив пропаганди «шепотом», тобто через поширення різного роду чуток. Особливо багато чуток восени 1942 р. розповсюдилося у районі Бердичева. Серед них те, що нібито згодом українці та поляки на руках будуть носити пов'язки з ідентифікуючими знаками, а після євреїв будуть загнані до таборів та розстріляні усі поляки. В іншому випадку розголос про сильний голод у Німеччині призвів до значних ускладнень при мобілізації робочої сили, яку проводили окупанти [40, арк. 108]. Серед населення Бердичівського району також

поширилася розмови, що якщо згодом Гітлер переможе у війні, то вимагатиме від Сталіна звільнення німецьких військовополонених. Однак Сталін цього зробити не зможе, адже він їх уже знищив. Через це для помсти Гітлер знищить усіх «росіян», у тому числі українців [40, арк. 108; 930, с. 262]. Вплив різних чуток був настільки значним, що деякі працівники шкіряного заводу Бердичева восени 1942 р. припинили роботу, аргументуючи це тим, що більше немає ніякого сенсу працювати [40, арк. 108]. У другій половині 1943 р. у бандерівських звітах констатовано, що жителі Бердичівщини «живуть з-дня-на-день і головним своїм завданням визнають продовж[увати] оце нужденне животіння» [30, арк. 59].

У свою чергу, навіть за умов тотальних антиукраїнських репресій нацисти проводили контрпропагандистські кампанії. Для підтримання серед населення антирадянських настроїв вони систематично апелювали до комуністичних злочинів довоєнного часу. Періодично жителям регіону нагадували про депортації, розстріли «ворогів народу» 1937–1938 рр., страти політичних в'язнів у червні – липні 1941 р. До цього додалася спекуляція навколо теми голоду (Голодомору) 1932–1933 рр. В одній із листівок, розповсюдженій від імені єпископа Житомирського і Вінницького Григорія, наголошувалося: «Скільки загинуло (українців. – Авт.) в Соловках та далекій Сибірі, скільк[и] розстріляно та заморено голодом» [363, арк. 14]. У відозві до сільського населення округу від липня 1943 р. генеральний комісар Е. Лейзер підкреслював: «Восен[и] 1932 року радянська влада відібрала від вас врожай, щоб загнати вас у колгоспи. Які були наслідки цього? Мільйони селян у 1933 році вмерли голодною смертю» [199, арк. 1]. Найбільшою пропагандистською антирадянською акцією гітлерівців на території України стала ексгумація та перепоховання у травні – жовтні 1943 р. жертв вінницького НКВС 1937–1938 рр. Для частини населення Вінниччини наслідком цього, зокрема, стало те, що в умовах тотальних нацистських репресій актуалізований у пам'яті недавній сталінський терор при наближенні Червоної армії та реальної перспективи відновлення комуністичної влади поглиблювали відчуття безпорадності.

Антирадянські кампанії нацистів містили яскраво виражену антиєврейську складову. І хоч, незважаючи на те, що, скажімо, уже до часу ексгумації жертв вінницької трагедії, гітлерівці знищили практично усіх євреїв регіону, «вони і далі продовжували використовувати ідеї антисемітизму як дієву силу, що мобілізувала народ проти більшовизму» [1083, с. 228–229]. Проте, вважаємо, що це зумовлювалося расистськими теоріями нацистів та розповсюдженням стереотипної тези про «жидо-більшовизм» і не було зумовлене нібито антисемітизмом українців.

Іноді у сприйнятті населення гітлерівські репресії за своїм характером мало відрізнялися від попередніх сталінських. У Вінниці у другій половині 1943 р. у ході ексгумації жертв сталінського терору частина місцевих жителів, щоправда, не без впливу комуністичної пропаганди, вважала, що віднайдені жертви були замордовані не більшовиками, а нацистами [454, арк. 100–101; 930, с. 288]. Проте уже сама постановка питання про відповідальну сторону – Сталіна чи Гітлера – у фізичному знищенні понад 10 тис. жителів Вінниччини не відкидала ні одну, ні другу. Насправді ж, масові жертви гітлерівських розправ були поховані в інших місцях.

10 серпня 1942 р. Троянівське районне управління заборонило селянам збирати колоски на полях громадських господарств. У зверненні до сільських управлінь воно «категорично пропонувало» притягати винних до відповідальності «по законам військового часу» [286, арк. 144]. Вражаюча подібність до більшовицького сумнозвісного «закону про п'ять колосків»... Та й радянські колгоспи в умовах нацистського режиму під новою назвою отримали нове життя. У свідомості місцевих українців у зв'язку із тяжким продовольчим становищем також проводилися прямі паралелі між голодом (Голодомором) 1932–1933 рр. та можливим його повторенням за нацистської доби. Восени 1942 р. окупаційна адміністрація генерального округу «Житомир» повідомляла вищі нацистські інстанції, «що населення вказує на голодний рік 1932/33 та очікує те ж саме і в цьому році» [877, с. 291]. Проводилися аналогії і між довоєнними радянськими депортаціями до Сибіру та нацистськими відправками на примусові роботи до

Німеччини. Така думка під час зібрання привселюдно була озвучена жителем одного із сіл на Вінниччині. За розпорядженням гебітскомісара він був страчений [129, арк. 5].

Таким чином, на території генерального округу «Житомир» яскраво проявилася особистісна людська драма та трагедія народів, які перебували під владою нацистського, а до того, як і опісля, – комуністичного тоталітарних режимів. Окрім вище наведеного, це також виразно ілюструє життя згаданої свого часу жительки Житковицького району Поліської області Білорусі С. Ахрамович, яка у червні 1943 р. виявила бажання добровільного від'їзду до Німеччини. У довоєнний час батьки Софії були репресовані радянськими органами та відправлені до Сибіру, де мати згодом померла, доля ж батька невідома. Живучи за межею бідності й не маючи засобів до існування, С. Ахрамович силою обставин за власним бажанням була змушена написати заяву про від'їзд на роботу до Райху [419, арк. 96]. Сумніватися у задоволенні її прохання не доводиться.

Серед заходів, які проводила на окупованих територіях СРСР в період Другої світової війни нацистська влада, мали місце антиалкогольні кампанії, спрямовані на заборону виготовлення та розповсюдження горілки власного виробництва (самогону). Заборона самогоноваріння спрямовувалися не на зниження вживання алкоголю населенням, а мала суто практичні причини. Адже для виготовлення самогону використовувалися основні сільськогосподарські культури: жито, ячмінь, гречка, просо тощо. Тому починаючи з другої половини 1941 р. допоміжні органи управління та німецька адміністрація гебітскомісаріатів видавала систематичні накази про заборону виготовлення й поширення горілки власного виробництва [590; 702; 707; 718; 732]. Така ініціатива мотивувалася не стільки бажанням стабілізувати харчову ситуацію на місцях, скільки необхідністю забезпечити від зриву німецькі продовольчі поставки. Усі ці процеси породили спекуляцію на «чорному ринку», вплинувши на повсякденне життя населення окупованих нацистами територій.

Формами покарання за порушення антиалкогольних наказів були ув'язнення та штрафи. Термін ув'язнення та сума штрафу варіювалися на

території різних адміністративно-територіальних одиниць генерального округу «Житомир». Інформація про випадки таких покарань міститься в офіційній пресі [611; 612; 732; 733; 734]. Іноді кара могла набирати більш суворих форм. Постанова Житомирського обласного управління «Про боротьбу з незаконною вигонкою горілки» від 20 жовтня 1941 р. за виготовлення самогону або наявність самогонних апаратів передбачала покарання у вигляді штрафу до 500 крб. або тюремного ув'язнення на строк до 5 років. При повторному виявленні факту самогоноваріння поставала загроза знищення будинку й подвір'я та конфіскації усього майна самогонщика [297, арк. 10]. На території Базарського району, відповідно до постанови райуправління від 23 грудня 1941 р., разом зі знищенням майна самогонщиків до відповідальності мали притягатися і старости сіл, на території яких виявлялись факти самогоноваріння [297, арк. 65а]. В аналогічному наказі допоміжного управління при гебітскомісаріаті Лельчиці від 5 жовтня 1942 р. підкреслювалося, що особи, які займатимуться самогоноварінням, та власники самогонних апаратів будуть піддаватися смертній карі, а усе їхнє майно – конфіскації [423, арк. 97]. Однак, щоправда, випадків таких жорстоких покарань за порушення антиалкогольних постанов у джерельній базі не виявлено.

Усі заходи нацистської окупаційної адміністрації та допоміжних органів управління не змогли ліквідувати самогоноваріння як явища та торгівлі самогоном. У доповіді 17 червня 1943 р. у Вінниці керівник головного відділу харчування та сільського господарства генерального округу «Житомир» зауважував, що повсюди виявляються таємні спирто-горілчані заводи, які використовують як сировину хлібне зерно [78, арк. 282]. Як сировина для самогоноваріння також використовувалася меляса із місцевих цукрових заводів. Зокрема, її постійну доставку для самогонщиків («самогонщики» як окрема нелегальна категорія працівників виробничо-торгової сфери) Житомира та деяких прилеглих до міста сіл із Андрушівського цукрового заводу налагодили окремі особи індивідуально [910].

Самогон перетворився на тверду грошову одиницю «чорного ринку» і дозволяв отримувати немалі прибутки. Уявлення про ціну такої продукції дають

свідчення міського голови Вінниці О. Севастьянова. За його словами, на початку 1943 р. на базарах міста самогон коштував 200 крб., а горілка – 250 крб. (у представлених документах не вказаний об'єм, який, очевидно, становив 0,5 л) [368, арк. 9]. Шляхом обміну самогону можна було отримати практично будь-які товари. Така ситуація певною мірою пояснюється неофіційним зацікавленням функціонування «чорного ринку» деякими представниками окупаційної адміністрації, які від заняття нелегальною комерцією отримували зиск. Пляшка горілки (самогону) могла виступати і як хабар німцям або колаборантам для вирішення певного питання.

Заборонивши самогоноваріння серед населення, окупаційні органи для забезпечення потреб німців в алкогольних напоях розпочали відновлення роботи радянських пивних та спиртових заводів, які серед промислових підприємств регіону відновлювалися чи не в першу чергу. Згодом для координації їхньої діяльності при генералкомісаріаті було утворено Житомирське об'єднання бродильної промисловості та напоїв [720]. Уже до кінця 1941 р. німці відновили роботу Житомирського горілчаного заводу, а в 1942 р. – частину інших підприємств спиртової галузі генерального округу. Лише на заводі у Житомирі на добу виготовлялося до 4 тис. л продукції [619].

Не дивлячись на значні обсяги виробництва алкогольних напоїв, для місцевого населення горілка, як і пиво, були дефіцитом, що стало основним чинником широкого розповсюдження самогоноваріння. Для отримання горілки необхідним був дозвіл окупаційних органів. Так, редакція житомирської газети «Голос Волині» зверталася до німецької влади з проханням надати для працівника редакції І. П. Бутовича з нагоди хрещення двох його синів «належну в такому випадкові кількість горілки» [278, арк. 78]. За спекулятивними цінами горілку можна було купити або обміняти на «чорному ринку» [368, арк. 9].

Як зазначалося, практично уся продукція спиртової галузі регіону йшла на забезпечення потреб самих німців. Іноді окупаційні органи допускали вживання алкоголю в «особливих» випадках на місцях. У Вінниці певний період в'язням, які займалися розкопками місць масових поховань та упорядкуванням залишків

трупів без будь-яких спецзасобів, голими руками, перед розкопками спочатку надавали для вживання алкоголь. Згодом така практика припинилася: «Начальники воліли, як говорилося, самі той алкоголь випити і бували випадки, що вони п'яні лежали в холодку під деревами...» [908, с. 58]. Відповідно до розпорядження адміністрації райхскомісаріату «Україна» від 21 серпня 1942 р., горілка використовувалася як заохочення для залучення населення до боротьби з партизанським рухом на територіях генеральних округів «Житомир», «Київ», «Волинь-Поділля» [104, арк. 132].

Алкоголь став невід'ємним атрибутом життя представників окупаційної адміністрації та німецької поліції. У містах для них були відкриті пивні та ресторани. У Вінниці, наприклад, особливою популярністю користувалася пивна «Вінниця», у якій, як і в готелі, «концентрувалось все німецьке життя» [908, с. 46]. У Вінниці німецька поліція майже щотижня влаштовувала товариські вечірки, які перетворювалися на п'янки із вживаннями пива, горілки або коньяку. «Пригадується одна з таких вечірок. Всі (німецькі поліцейські. – Авт.) так були попились, що і в залі, де була вечірка, і по коридорах п'яні лежали без пам'яті», – згадує про один із епізодів німецького відпочинку М. Селешко [908, с. 62].

Особами у стані алкогольного сп'яніння здійснювалася значна кількість правопорушень. Зокрема, у стані сп'яніння нерідко займалися грабунками, вимаганнями, проводили незаконні обшуки та конфіскацію майна допоміжні поліцаї [140, арк. 48; 408, арк. 1, 4]. Антисоціальні дії щодо місцевого населення, серед яких знущання, побиття, вбивства, гвалтування жінок здійснювали у стані алкогольного сп'яніння окупанти [336, арк. 268; 341, арк. 1]. Вони чинили вказані злочини й тверезі, але у стані алкогольного сп'яніння ці «інциденти» набували особливо брутальних форм. У серпні 1943 р. група п'яних німецьких солдат і офіцерів у м. Звягель пізно вночі здійснила спробу ввірватися в один із будинків. Оскільки жителі відмовилися відчиняти двері, гітлерівці його спалили. Разом із будинком заживо були спалені 11 його мешканців [341, арк. 7]. Німецькі поліцейські Вінниці, вживаючи алкоголь, проводили масові розстріли населення різних етнічних груп та політичних переконань [908, с. 65].

Отже, під час нацистської окупації на території генерального округу «Житомир» офіційна влада через запровадження комендантської години, обмеження вільного переміщення, введення різного роду спеціальних документів, обов'язкову реєстрацію контролювала усі сфери життя населення. У період війни масштабних руйнувань зазнали міста й села регіону, хоча їх деяке відновлення спрямовувалося на організацію належного проживання райхсдойче і фольксдойче, а місцеве українське (й білоруське) населення піддавалося постійним репресіям, терору, грабунку. Загальні настрої жителів регіону упродовж другої половини 1941 – початку 1944 рр. еволюціонували в основному від позитивного або нейтрального до відкрито негативного сприйняття нацистів як представників нової державно-правової системи.

Окупаційна адміністрація регіону систематично видавала антиалкогольні накази, які спрямовувалися на заборону самогонваріння через використання у його виробництві основних сільськогосподарських культур. Незважаючи на це, виробництво самогону і його розповсюдження набрало значних масштабів у рамках функціонування «чорного ринку», адже діяльність офіційних підприємств спиртової галузі Житомирського генерального округу спрямовувалася лише на забезпечення німецьких потреб. Стан алкогольного сп'яніння виступав додатковим фактором агресії окупантів щодо місцевого населення.

Як загальний висновок зазначимо, що господарсько-колоніальна політика нацистів спрямовувалася та тотальну експлуатацію сільськогосподарського й промислового потенціалу окупованої території Житомирсько-Вінницького регіону. Разом із виконанням обов'язкових податків і поборів місцеве населення, яке у расовому відношенні було оголошене «неповноцінним», примусово залучалося на роботи у межах регіону, із застосуванням карально-репресивної системи тривали його систематичні депортації як «трудового ресурсу» до Німеччини. Певний час жителі окупованої території також відправлялися на сезонні сільськогосподарські роботи півдня райхскомісаріату «Україна». Повсякденне життя населення в умовах «нового порядку», зумовлене нацистською окупаційною політикою, характеризувалося тотальним контролем,

репресіями, терором гітлерівців, постійним дефіцитом продовольства, товарів першої необхідності, відсутністю належного медичного обслуговування тощо. Важливе значення для підтримки малозабезпечених категорій населення мала діяльність спеціалізованих відділів соціального забезпечення місцевої допоміжної адміністрації та благодійних організацій, серед яких комітети самопомоги. Нацистська окупаційна політика вплинула на еволюцію настроїв жителів регіону від переважно позитивного або нейтрального ставлення до німців до виключно негативного сприйняття нової окупаційної державно-правової системи як свого головного ворога.

РОЗДІЛ 5

РУХ ОПОРУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1941 – НА ПОЧАТКУ 1944 рр.

5.1. Український самостійницький рух

Друга світова війна стала черговим етапом активної боротьби за відновлення державної незалежності України. Таке завдання стояло перед українським самостійницьким (національним) рухом опору, репрезентованим на території Житомирсько-Вінницького регіону ОУН(Б), ОУН(М), Поліською Січчю Т. Бульби-Боровця, а згодом і УПА. Вони, сподіваючись на фізичне виснаження обох ворогуючих сторін – Німеччини та СРСР, готували сили, щоб згодом, за сприятливих обставин, розпочавши національну революцію, виступити зі зброєю у боротьбі за українську самостійність. Головним ворогом незалежної України для них виступав СРСР, а Німеччина сприймалася як тимчасовий окупант та напередодні й на початку війни – як «союзник» у боротьбі з Москвою. Іншими словами, національні сили керувалися тезою: «Ми повинні використати момент і знищити німецькими руками все комуністичне» [189, арк. 13].

Із кінця 1941 – початку 1942 рр., про що буде зазначено пізніше, самостійницький рух через репресії нацистів проти самих учасників державотворчої боротьби та місцевого населення переходить на позиції двофронтової боротьби (спочатку пропагандистської, а згодом і збройної) – як проти СРСР, так і проти Німеччини.

У радянській історіографії легальне становище формувань українського самостійницького руху щодо Німеччини упродовж літа – осені 1941 р., як і факти співробітництва із деякими німецькими політичними колами напередодні війни, стало підставою для звинувачення самостійників у колабораціонізмі, проголошення їх «українсько-німецькими націоналістами», «українськими буржуазними націоналістами» та «лютими ворогами українського народу». У такому контексті до уваги не бралися довоєнні радянсько-німецькі стосунки, пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р. й додаткові протоколи до нього про розподіл

сфер впливу в Європі, не кажучи уже про спільну військову агресію проти Польщі у вересні 1939 р., що й започаткувало вогнище Другої світової війни. При цьому національний рух, на відміну від дій Червоної армії до початку німецько-радянської війни, як і після її завершення, вів боротьбу за незалежність на українській етнічній території, вважаючи окупантом і СРСР, і Німеччину.

На території Житомирсько-Вінницького регіону та на інших землях, які знаходилися на схід від колишнього польсько-радянського кордону, активізація національного руху відбулася ззовні, тобто з приходом керованих політичними емігрантами або західноукраїнськими активістами похідних груп ОУН(Б), ОУН(М) та Поліської Січі Т. Бульби-Боровця. Головною причиною такого стану речей була відносно слабка національна самосвідомість місцевого населення, особливо молодшого покоління, яке виросло в умовах радянської суспільно-політичної дійсності. На цьому, зокрема, наголошували й емісари оунівських похідних груп. Адже серед жителів Житомирської та Вінницької областей (у складі УСРР/УРСР, а відтак – СРСР), які у міжвоєнний період піддавалися політиці розкуркулювання, Голодомору, репресіям, були придушені будь-які державницькі прагнення, а альтернативні більшовизму громадсько-політичні рухи, у тому числі й національні, априорі були неможливі.

Соціальною базою самостійницького руху стали особи, які зазнали репресій від радянського режиму, учасники визвольної боротьби 1917–1921 рр., партизанського повстанського руху, міська й сільська інтелігенція (викладачі, учителі, лікарі, агрономи та інші), студентство [209, арк. 7–7зв., 54зв.]. Самостійницький рух мав певні застереження щодо прийому до свого складу членів і кандидатів у члени комуністичної партії, комсомолу, інших радянських активістів. Однак траплялися випадки, що такі особи до націоналістичних організацій, як от до ОУН(Б) на Вінниччині, усе-таки потрапляли і ставали, зокрема колишні комсомольці, «українськими патріотами, а навіть і активними націоналістами» [885, с. 17–18]. Кандидатом у члени комуністичної партії [172, арк. 43, 46] був керівник мельниківського підпілля на Житомирщині другої половини 1941 р. О. О. Яценюк.

Похідними групами ОУН(Б) та ОУН(М) напівлегальні, а згодом підпільні націоналістичні осередки почали створюватися паралельно із формуванням допоміжних органів влади. Адже, як зауважувалося, робота в допоміжних управліннях, поліції, інших установах і організаціях давала можливість легального прикриття націоналістичної діяльності та формування організаційної мережі. Уже упродовж перших місяців окупації бандерівцям та мельниківцям вдалося сформувати відносно широку організаційну мережу на території Житомирської [1247, с. 48–77] і Вінницької [1067, с. 111–113] областей.

Літературно-джерельна база не дає змоги чітко окреслити структуру організаційної мережі націоналістів. Очевидно, що в обох груп ОУН упродовж другої половини 1941 р. вона була подібною та в ідеалі складалася із ланки, або трійки (у складі 3-х осіб); станиці, або ж низової сільської округи (2–3 ланки); куща (3–4 станиці); підрайону (2–3 кущі або 5–6 станиць); району (2–5 підрайонів); надрайону (3–4 райони); округу (у складі кількох надрайонів) [1247, с. 44–45]. На практиці окреслена структура могла значно різнитися, із неї могли випадати окремі проміжні елементи, у теорії вона не передбачала наявності міських націоналістичних осередків, діяльність яких спостерігалася у регіоні. На чолі і бандерівської, і мельниківської організаційної мережі перебував обласний провід. У мельниківців він мав назву «інспекторат».

Першим керівником обласного проводу ОУН(Б) на Житомирщині був очільник бандерівської похідної групи «Північ» Микола Климишин («Непоборний») [1011, с. 210]. Після його арешту німцями (7 вересня 1941 р.) [877, с. 14] провідником Організації став уродженець Львівщини В. Хома («Архип Щербак»), який був захоплений окупантами наприкінці листопада 1941 р. [217, арк. 11]. Очільником обласного проводу ОУН(М) на Житомирщині (Волинського інспекторату) до кінця листопада 1941 р. був місцевий активіст, син голови Житомирського обласного управління О. М. Яценюка, О. О. Яценюк («Волинець»).

Керівником обласного проводу ОУН(Б) на території Вінницької області від липня 1941 р. до серпня (за іншими відомостями – до весни) 1942 р. був

уродженець Стрийщини Василь Яворів («Бойко») [885, с. 25]. Однак, за словами Є. Алетіяно-Попівського, який очолював бандерівське підпілля Вінниччини з кінця 1942 р., першим керівником ОУН(Б) в області був дехто Вовк. Через підготовку складів зброї для майбутньої української армії він, ймовірно, наприкінці липня 1941 р. був заарештований та ув'язнений. Згодом Вовку вдалося втекти з в'язниці і він був змушений залишити Вінниччину [885, с. 25]. У деяких післявоєнних радянських документах констатовано, що керівником ОУН(Б) в області упродовж вересня – жовтня 1941 р. був Дмитро Маївський («Косар») [1067, с. 111–112]. Останнє твердження має підстави для існування, адже свого часу М. Климишин згадував, що на початку нацистської окупації у Вінниці перебував Д. Маївський, «який держав зв'язок з усіма групами (ОУН[Б]. – Авт.)» [895, с. 372]. Зважаючи на вищезазначене, можна припустити, що упродовж певного часу від липня 1941 р. бандерівська організаційна мережа на Вінниччині, яка почала формуватися, не мала єдиного обласного керівника. Усі ключові рішення, що стосувалися діяльності ОУН(Б) у регіоні, узгоджувалися спільно, можливо, Д. Маївським, В. Яворівим та, нетривалий час, Вовком. Згодом центральне місце у керівництві організації посів В. Яворів. Обласний провід ОУН(М) на території Вінниччини (Вінницький інспекторат) очолював керівник мельниківської похідної групи «Центр» Володимир Стасів («Чайка») [1106, с. 477].

Відтак, єдиним місцевим активістом на чолі обласних проводів бандерівців та мельниківців на території Житомирської і Вінницької областей у другій половині 1941 р. був О. О. Яценюк, який керував Волинським інспекторатом ОУН(М). Він народився 1912 р., вищу освіту здобув у Київському університеті, протягом 1939–1941 рр. був деканом мовно-літературного факультету Житомирського педагогічного інституту. У радянський час мав військове звання рядового, був кандидатом у члени компартії та активістом команди викладачів з оборонної роботи [172, арк. 43, 46; 1014, с. 19, 53; 1222, с. 45]. Відомий діяч ОУН(М) О. Жданович, зсилаючись на розмову з самим О. О. Яценюком та на інформацію з архіву ОУН, стверджував, що він вступив до лав мельниківців та

став обласним провідником Організації у 1941 р. з ініціативи М. Сціборського й О. Сеника [892]. Будучи керівником ОУН(М) на Житомирщині, О. О. Яценюк певний період очолював обласний відділ народної освіти та відновлений Житомирський учительський інститут.

Незначний час націоналістичні сили ОУН(Б) у районі Вінниці формально були представлені батальйоном «Нахтігаль» (представник командування від української сторони – Р. Шухевич), який у складі відділу Вермахту «Бранденбург 800» вів наступ проти Червоної армії на Вінниччині, у тому числі на обласний центр. Після боїв за Вінницю «Нахтігаль» упродовж двох тижнів розміщувався у с. Юзвині Вінницького району [1036, с. 27, 42–44]. У зв'язку із німецькою політикою розчленування території України на окремі окупаційні зони, зокрема через включення Галичини до складу Генерал-губернаторства, арешти лідерів ОУН(Б), що стали наслідком проголошення львівського Акта 30 червня 1941 р., у тому числі С. Бандери та Я. Стецька, Р. Шухевич висловив німецькому командуванню протест. Потому батальйон через Жмеринку та Краків було відправлено до Нойгамеру (нині – м. Свентошув, Польща). У жовтні 1941 р. у Франкфурті-на-Одері на базі батальйонів «Нахтігаль» та «Роланд» був сформований 201-й шуцманшафт батальйон, який вів антипартизанську боротьбу на території Білорусі. Після відмови підписувати контракт на продовження служби наприкінці 1942 р. шуцбатальйон було розпущено, а більшість його складу згодом перейшла до УПА [1036, с. 7, 45–75].

Вплив на формування мельниківського підпілля на Вінниччині та півдні Житомирщини мало проходження цими територіями наприкінці літа – на початку осені 1941 р. на шляху до Києва Буковинського куреня П. Войновського [1106, с. 140]. Частина членів Буковинського куреня («буковинці»), який виступав як напіввійськове з'єднання ОУН(М) і виконував завдання похідної групи, включилась до складу допоміжної адміністрації й поліції, інших установ та організацій¹, використовуючи відповідні посади для легального прикриття націоналістичної діяльності. У післявоєнний час член бандерівського підпілля на

¹ Детальніше див. розділ 2.1.

Гайсинщині, Ольга Люта, на допитах радянськими органами про одного із буковинців-підпільників повідомляла: «Токар Михайло... із Буковини прибув до м. Гайсин з німцями, спочатку працював у 1-й школі як викладач, а перед арештом (поліцією безпеки та СД. – Авт.) працював директором українського театру... Повинна сказати, що він належав не до нашої організації (ОУН[Б]. – Авт.), а до мельниківців» [391, арк. 22].

Поряд з обома групами ОУН, які поширювали організаційну мережу у межах Житомирської і Вінницької областей, на території північно-західної Житомирщини, як зауважувалося, протягом серпня – листопада 1941 р. діяли відділи УПА Поліська Січ послідовника еміграційного Уряду УНР отамана Т. Бульби-Боровця. На відміну від ОУН(Б) та ОУН(М), які в цей час у регіоні не мали підконтрольних збройних відділів, військові формування Поліської Січі вели боротьбу з незначними радянськими партизанськими групами та залишками регулярних частин Червоної армії. Січовики вступали у збройні сутички з комуністичними партизанами як на українських територіях півночі Житомирської області [188, арк. 4; 573], так і в суміжних прикордонних районах Поліської області Білорусі [572; 573].

Для Т. Бульби-Боровця відділи Поліської Січі виступали зародком української національної армії. У кінці серпня (за іншими відомостями – у вересні) 1941 р. особовий склад Поліської Січі, українська поліція та старости сільських управлінь склали присягу. До того священик М. Симонович відслужив молебень та виголосив проповідь, у якій закликав український народ вести боротьбу за самостійну Україну та жити у мирі, допомагаючи одне одному й визвольній армії Поліській Січі. Після молебню, стоячи на колінах та перехрестившись, усі хором повторювали текст присяги, який зачитував Т. Бульба-Боровець. На церемонії присяги з промовами виступили Т. Бульба-Боровець та голова Олевського районного управління Б. Симонович. Отаман відзначив, що «при радах наші кращі люди загинули ні за що, а тепер ми будемо знати, за що воюють наші воїни і за що вони будуть гинути». Б. Симонович зауважив, що радянської влади в Україні більше не буде, як не буде і німців. Він

також наголосив: «Ми з вами повинні вести боротьбу за самостійну українську державу та допомогти нашій визвольній Українській народній революційній армії “УНРА”, частина якої сьогодні складає присягу (тут мається на увазі Поліська Січ, адже під назвою «Українська народна революційна армія» бульбівські збройні формування почали виступати лише з 20 липня 1943 р. – Авт.)» [441, арк. 45зв.–46, 81, 98зв., 104зв.–105, 109зв., 137, 139зв.].

Серед усіх районів Житомирсько-Вінницького регіону найбільшим осередком націоналістичного життя упродовж середини липня – осені 1941 р. був Житомир, у якому спочатку утвердилася північна похідна група ОУН(Б), а згодом ОУН(М). Під фактичним контролем націоналістів перебували обласне і міське управління та поліція. Для мельниківців місто перетворилося на основну базу на шляху до Києва. Тут зосередилося багато провідних представників Організації: уродженці Житомира Олег Ольжич (справжнє прізвище – Кандиба) та Микола Сціборський, Омелян Сенік, Б. Коник, Іван Рогач, Володимир Яхно та інші [1106, с. 463]. У зв'язку з цим американський дослідник українського націоналістичного руху Д. Армстронг відзначав: «Великою базою діяльності мельниківської організації на сході України наприкінці літа 1941 р., однак, був Житомир. Ситуація в Житомирі особливо важлива. Перша база ОУН(М) на сході України, Житомир був також першим великим містом на схід від радянського кордону до 1939 р., відкритим для націоналістичної діяльності. Розвиток подій у Житомирі допомагає визначити роль націоналістичного руху на сході України в період його “медового місяця” (так в історіографії іноді називають період офіційного становища самостійницького руху на початку нацистської окупації. – Авт.)» [1228, р. 65–66].

Саме в Житомирі вперше на Наддніпрянській Україні після двох десятиліть комуністичного режиму за вказівкою націоналістів обласне управління видало наказ про офіційне використання українського національного прапора [828; 1106, с. 239]. Джерельні відомості засвідчують, що важливими атрибутами українського національного життя у місті у перші місяці нацистської присутності стало індивідуальне використання національно свідомим населенням жовто-синіх

стрічок та зображень тризуба. Радянський підпільник Н. Тинний у своєму звіті зазначав, що після відходу радянської влади у Житомирі спостерігався підйом національного життя, за його визначенням – «націоналістичний розгул», активізувалася діяльність місцевих діячів, які «понашивали жовто-голубі стрічки й тризуби» і за допомогою прибулих націоналістів із Західної України розпочали широку агітацію за соборну Українську державу [181, арк. 11, 46]. Певний час активне використання національної символіки відбувалося і в інших населених пунктах Житомирсько-Вінницького регіону.

Значним осередком самостійницького руху до середини листопада 1941 р. була контрольована Поліською Січчю територія з центром у м. Олевськ (Олевська республіка). Фактична незалежність від адміністрації Вермахту дозволила Т. Бульбі-Боровцю сформувати підконтрольні місцеві управління, поліцію, розпочати відновлення господарсько-економічного та культурно-духовного життя. Сам отаман про цей період в діяльності Поліської Січі згадував: «Під охороною своєї рідної збройної сили усе Полісся, мов щойно на світ народилось. Відроджується громадське життя, адміністративна самоуправа, господарство, культура, освіта, преса, видавництва, охорона здоров'я – одним словом все, що хоч на деякий час вирвалось з-під гніту серпа та молота й білого орла» [886, с. 156–157]. Між іншим, обов'язковим атрибутом церемонії присяги Поліської Січі, поліції та сільських старост в Олевську був жовто-блакитний прапор.

На відміну від Житомира (як і Олевська), за висновком Д. Армстронга, головною антинаціоналістичною фортецею регіону, першочергово Поділля, незважаючи на певну присутність самостійників у місті, стала Вінниця, адже тут міське та обласне управління перебували під контролем проросійських і пронімецьких елементів [1228, р. 195]. Однак, незважаючи на це, і бандерівці, і мельниківці створили у Вінниці підпільну мережу та частково змогли пробратися до органів допоміжного управління, інших установ і організацій. В іншому місті регіону, де на чолі місцевого управління був етнічний німець, Бердичеві, позиції націоналістичного руху також були досить сильними.

Для обох ОУН засобом підняття національної свідомості місцевого населення, поширення націоналістичних ідей, фізичної підготовки молоді стали українські добровільні культурно-просвітницькі та спортивні організації – «Просвіта», «Січ», «Союз українського націоналістичного студентства» (СУНС), «Жіноча служба Україні» (ЖСУ), а також інші невеликі групи й гуртки. Їхнім додатковим завданням була підготовка й вербування нових членів ОУН(Б) й ОУН(М). Керівник Вінницького обласного проводу бандерівців Є. Алетіяно-Попівський згадував, що, приміром, СУНС не лише «проводив велику освідмлюючу національно-культурну працю в дусі революційного націоналізму», а й став осередком, «де готувались молоді майбутні члени ОУН» [885, с. 33]. Культурно-просвітні та спортивні організації були легально відкриті за зразком аналогічних товариств, що діяли на території Західної України, паралельно з формуванням допоміжної адміністрації. Специфікою регіону було те, що більшість «Просвіт» діяли на Вінниччині, лише тут функціонували СУНС та ЖСУ, а «Січі» – тільки на Житомирщині.

«Просвіти» на Вінниччині діяли у ряді районних центрів та сіл, зокрема у Вороновицькому, Калинівському, Немирівському, Плисківському, Турбівському, Хмільницькому районах [468; 480; 487; 492; 494; 708]. Чи не найбільша їх кількість була на території Плисківського району. Станом на лютий 1942 р. тут відкрилося 22 «Просвіти», при яких функціонували 18 драматичних, 10 співочих, 5 струнних гуртків, 13 духових оркестрів, 12 гуртків з вивчення історії України, а також 19 гуртків німецької мови [708].

На території Житомирської області «Просвіти» були представлені мінімально. Виявлені джерельні відомості та історіографічна база дозволяють констатувати їх наявність у кількох селах Попільнянського району: Андрушки, Кіловка (нині – Миролубівка), Жовтневе [425, арк. 12; 443, арк. 119; 1010, с. 64; 1247, 103–104]. Не виключено, що з ініціативи націоналістичного руху «Просвіти» були організовані також в інших населених пунктах області. На Житомирщині активно діяли «Січі», створені і бандерівцями, і мельниківцями. Це яскраво ілюструють відомості з їх формування представниками ОУН(Б) в

Миропільському районі. Уже восени 1941 р. «Січі» функціонували не менш як у семи селах району: Старому Мирополі [209, арк. 48], Новому Мирополі, Колодяжному, Булдичеві, Великій Козарі, Малій Козарі, Кам'янці. Загальна кількість їх членів, не рахуючи «Січ» у Старому Мирополі, становила 269 осіб, із яких 185 дівчат та 84 юнаки [209, арк. 30]. У деяких районах «Січі» ОУН(М) почали виникати після утвердження в Житомирі мельниківської похідної групи та створення обласної організації «Січ». Через німецькі обмеження обласна «Січ» була змушена змінити назву на «Житомирський обласний український клуб» [353, арк. 61зв.], хоча іноді упродовж другої половини літа – осені 1941 р. як додаток до офіційної назви вживалася і назва «Січ» (в легальній періодиці, очевидно, без урахування спортивних секцій, товариство іноді згадується під назвою «Просвітянське товариство ім. С. Петлюри» [843]).

У вересні 1941 р. у Вінниці було створено добровільне товариство студентів – СУНС, яке мало об'єднувати студентські сили області (керівник – студент медичного інституту Стенгач). Завдання СУНС чітко окреслювалися у газеті «Вінницькі вісті», яка певний час контролювалася націоналістами: «...боротьба з більшовизмом та русифікацією, за свободу української нації та її культури» [472]; «...виховування молоді в націоналістичному дусі, боротьба за державність і боротьба з залишками рабського духу серед одиниць народу» [476]. Окрім культурно-освітнього та, меншою мірою, спортивного спрямування, діяльність СУНС скеровувалася в русло практичної соціальної допомоги малозабезпеченим студентам [483].

Основним завданням ЖСУ, створеної у вересні 1941 р. у Вінниці, була соціальна допомога жінкам через організацію різного роду курсів, зокрема крою і шиття, майстерні шиття, художньої вишивки тощо, а також допомога сиротам і військовополоненим [523]. При цьому ЖСУ зосередилася на поширенні серед жінок національних ідей. Адже організація перебувала під прямим впливом націоналістів (і мельниківців, і бандерівців водночас). Керівником ЖСУ була член ОУН(М) Євгенія Плахотна, а її заступником – Євгенія Петерзіль (деякий час очолювала відділ соціального забезпечення Вінницького міського управління)

[1245, с. 160], яка належала до ОУН(Б) [1110, с. 138]. Однак протистояння між бандерівцями та мельниківцями відбувалося і в рамках роботи ЖСУ, що, врешті решт, призвело до ослаблення організації та відставки Є. Плахотної [1245, с. 162]. У період війни ворожнеча між обома групами ОУН на Вінниччині не набула такої гостроти, як на Житомирщині.

Після утворення у регіоні нацистської цивільної адміністрації та її курсу на ліквідацію українського національного життя розпочалося поступове згортання діяльності культурно-просвітніх та спортивних організацій. Серед перших припинили роботу «Січі» на Житомирщині, у тому числі й обласна «Січ» мельниківців, яка діяла під назвою «Житомирський обласний український клуб». Після ліквідації націоналістичних впливів український клуб на чолі з Леонідом Пінтовим (він став активним пособником гітлерівців та в усьому підтримував окупаційну політику) [434, арк. 80] продовжував роботу, адже його театральні, музичні, спортивні, циркові постановки спрямовувалися на організацію культурного дозвілля окупантів. Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. були ліквідовані «Просвіти». Проте деякі з них, як у Вороновиці [494] та с. Богданівка Плисківського (нині – Оратівського) району [705], очевидно, повністю контрольовані цивільною владою, виникли навіть у січні 1942 р. Це зумовлювалося бажанням окупантів спрямувати громадське життя у повністю підконтрольне ним русло. Масові арешти та розстріли представників «Просвіти» нацисти провели у серпні 1942 р. [966, с. 182]. У цей же час було заборонено діяльність СУНС, а робота ЖСУ перейшла під повний контроль гітлерівців та була спрямована винятково у сферу соціальної допомоги.

Разом із деякими випадками співпраці між членами ОУН(Б) та ОУН(М) на низовому рівні, обидві організації, особливо на Житомирщині, вели конкурентну боротьбу за вплив на місцеве населення. Це для створення відкритої ворожнечі у самостійницькому таборі намагалася використати нацистська окупаційна влада. Кульмінацією протистояння між обома оунівськими групами стало вбивство 30 серпня 1941 р. у Житомирі провідних діячів ОУН(М) О. Сеніка та М. Сціборського. Практично одразу було висунуто три версії щодо причетної до

атентату сторони: злочин був здійснений з ініціативи ОУН(Б), у чому, зокрема, звинуватили бандерівців мельниківці; вбивство виконане радянською стороною; до злочину причетні німці. Виконавець атентату, який при собі мав посвідчення (очевидно, фальшиве) на ім'я Степана Козія, під час втечі був застрелений німецьким солдатом.

Не вдаючись до детального аналізу кожної із версій, зазначимо, що на сьогодні найбільшого поширення отримало припущення, що убивство О. Сеника та М. Сціборського було організоване німецькою стороною, яка залучила до його безпосереднього виконання осіб, що були членами ОУН(Б). Для гітлерівців убивство провідних діячів мельниківської ОУН нібито організацією С. Бандери переслідувало кілька завдань: по-перше, поглибити протистояння в середовищі українських націоналістів; по-друге, попередити будь-які спроби їхньої інтеграції. І, по-третє, воно стало приводом для проведення широкої антибандерівської кампанії. Подальші події засвідчують, що вбивство повною мірою виправдало сподівання окупантів.

Уже після затримання на початку липня 1941 р. С. Бандери та Я. Стецька у зв'язку з їхньою відмовою відкликати львівський Акт від 30 червня 1941 р. [133, арк. 19зв.] гітлерівці розпочали наступ на ОУН(Б) в інших регіонах, адже бандерівці безкомпромісно підкреслювали мету своєї діяльності – здобуття незалежності України. 14 серпня 1941 р. німці відзначали, що в районах Житомира, Бердичева, Вінниці, Умані й Могилева-Подільського похідні групи ОУН(Б) активно розширюють пропагандистську діяльність щодо створення незалежної України. ОУН(Б) також розповсюджувала листівки із відозвою до створення «Української революційної армії». При цьому тон бандерівської пропаганди, як підкреслювали самі окупанти, ставав усе більш антинімецьким [966, с. 179]. Перші масові арешти членів ОУН(Б) у Житомирі [174, арк. 15], інших частинах Житомирського генерального округу, як і в райхскомісаріаті «Україна» загалом, нацистська поліція безпеки та СД розпочала на початку вересня 1941 р. [876, с. 298; 877, с. 18; 1247, с. 57–58]. Серед інших, як зауважувалося, 7 вересня 1941 р. у Житомирі був заарештований керівник

похідної групи «Північ» М. Климишин, який після чергового від'їзду прибув до Житомира 6 вересня 1941 р. М. Климишин був ув'язнений до концтабору Аушвіц, у якому перебував до завершення війни [877, с. 14].

Через німецький тиск 15 листопада 1941 р. відбувся розпуск Поліської Січі. Спочатку командування Вермахту вирішило передислокувати формування для боротьби із радянським партизанським рухом у район Чернігова. Проте через труднощі забезпечення озброєнням план реалізувати не вдалося і Поліська Січ була розпущена [109, арк. 107]. Але причиною розпуску Поліської Січі, за словами В. Косика, стала не нестача зброї чи оснащення, а опір німецьких політичних і поліційних чинників. У цей час Вермахт не мав права використовувати для військової служби місцеві допоміжні підрозділи [878, с. 172]. Через розгортання діяльності нацистської окупаційної адміністрації було прийнято рішення про ліквідацію усіх допоміжних військових формацій з національними ознаками і створення замість них української допоміжної поліції [1040, с. 59]. До складу допоміжної поліції вступила частина вояків Поліської Січі [426, арк. 8], які мали перебувати на легальному становищі до організації нових бульбівських військових формувань.

Упродовж літа – осені 1941 р. репресії поки що не поширювалися на членів ОУН(М), оскільки німці вважали їх політично безсилимими. Влітку 1941 р. поліція безпеки стверджувала, що «фракційна група на чолі з полковником Андрієм Мельником, переважно емігранти, більше не має будь-якого політичного значення». При цьому ОУН(М) розцінювалася як важлива противага бандерівській Організації. Однак уже на початку листопада 1941 р. гітлерівська поліція безпеки попереджувала, що група Мельника може стати небезпечною, якщо через боротьбу з бандерівцями її залишити зовсім без нагляду [1228, р. 77]. Офіційним приводом для початку репресій проти ОУН(М) нацисти вирішили використати акцію із вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії 21 листопада 1941 р. Вона пов'язувалася із розстрілом 21 листопада 1921 р. більшовицькими військами під Базаром на Житомирщині 359 полонених учасників Волинської

групи Другого зимового походу військ армії УНР під командуванням генерал-хорунжого Ю. Тютюнника.

Узгодження організаційних заходів вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії здійснило керівництво ОУН(М), зокрема заступник Голови ПУН О. Ольжич та полковник Р. Сушко, який був безпосереднім учасником Другого зимового походу [939]. Головні засади відзначення річниці трагедії були визначені 1 листопада 1941 р. на засіданні керівництва мельниківської ОУН. У загальному вони зводилися до наступного: річниця повинна бути гідним відзначенням цієї історичної дати; вона має стати засобом подальшого укріплення українських національних настроїв на території Житомирщини; відносно німців має бути збережена певна нейтральність, оскільки до відкритої боротьби з ними ОУН(М) ще не готова [921, с. 25; 1106, с. 116]. Практична розробка плану вшанування річниці Базарської трагедії та його втілення покладалися на Волинський інспекторат під керівництвом О. О. Яценюка [921, с. 25; 1106, с. 116].

12 листопада 1941 р. Базарське районне управління для організації проведення заходів із вшанування річниці трагедії прийняло постанову «Про траурне святкування дня 21 листопаду 1941 року». У постанові висловлювалася необхідність упорядкування братських могил у Базарі та встановлення тут окремого братського хреста на честь учасників Другого зимового походу, загиблих і похоронених у селах Звіздаль і Малі Міньки [297, арк. 45].

Напередодні 20-ї річниці Базарської трагедії в українському середовищі та на сторінках деяких офіційних друкованих видань, які ще допускали появу статей на національну проблематику, підкреслювалася необхідність широкого вшанування цієї події [596], обговорювалися можливі заходи в день річниці трагедії. У київському часописі «Українське слово» відзначалося: «Коли за 40 днів повториться двадцятий раз річниця 359, ми зобов'язані зустріти її не тільки в душевному поклоні, але й широкою маніфестацією, що буде першим всенациональним святом вільної України. Під Базаром заходом обласного Центру в Житомирі повинно бути негайно встановлене місце, де сталася жертва. Від очевидців треба списати все відоме їм про рейд і розстріл. Окремий Комітет

Базара повинен підготувати програму великого релігійно-національного свята на місці розстрілу. 21 листопада по всій Україні мають відбутися відправи у церкві, академії (концерти) та реферати. Зокрема, в школах повинно учительство розказати молоді, як її батьки вміли вмирати за неї» [844]. (Завдання провести «базарський день» отримали директори шкіл на зборах у 20-х числах листопада 1941 р. у відділі народної освіти районного управління в Попільні на Житомирщині [460, арк. 35]. Траурні заходи серед гімназійної молоді відбулися у Рівному та Дубно [564; 565].)

Серед інших заходів, які пропонувалося здійснити з метою вшанування жертв трагедії, – підготовка місця для встановлення пам'ятника [844; 856, с. 26; 875, с. 18]. Також передбачалися організація естафетного бігу з чашею, наповненою землею із могили учасників Другого зимового походу, до Софійського собору чи Печерської лаври у Києві та її вмурування в стіну на одному з цих храмів.

До місця розстрілу більшовиками полонених учасників Другого зимового походу населення почало сходитися за два дні до початку маніфестації [994, с. 14]. Разом із жителями Житомирщини тут були представники сусідніх областей та інших регіонів України. У деяких публікаціях стверджується, що у маніфестації 21 листопада 1941 р. взяло участь близько 40 тис. осіб [921, с. 25; 939; 1010, с. 72], однак ця цифра значно завищена. У листівці ОУН(М), виданій 21 листопада 1943 р. у зв'язку із 22-ю річницею трагедії, є вказівка на «кільканадцятьтисячні маси» присутніх на маніфестації 21 листопада 1941 р. [28, арк. 128зв.]. Про «кільканадцять тисяч людей» також зазначено у розповіді одного з очевидців тих подій [927, с. 9; 1007, с. 223]. В умовах відродження українського національного життя, що спостерігалось до кінця осені 1941 р., зважаючи на активну пропагандистську кампанію ОУН(М) щодо організації маніфестації в Базарі та завершення сезону збору врожаю, зібрання «кільканадцять тисяч людей» було цілком реальним.

Відзначення 20-х роковин трагедії під Базаром розпочалося у п'ятницю 21 листопада 1941 р. об 11-й годині виступом О. О. Яценюка (за іншими даними –

промовою одного зі священників [28, арк. 128зв.], хоча відповідно до постанови Базарського райуправління від 12 листопада 1941 р. вступне слово мав виголосити шкільний інспектор району І. В. Недашківський [297, арк. 45]) [1007, с. 223]. На маніфестації з промовами також виступали інші присутні, а священниками (за деякими даними – понад 50 осіб) була проведена панахида [892]. Завершилася маніфестація виконанням національного гімну.

Окрім маніфестації у Базарі, заходи із вшанування 20-х роковин трагедії відбулися в інших регіонах України [563; 564; 565], зокрема й на Вінниччині [485], та на еміграції [825; 826]. 23 листопада 1941 р. була відправлена панахида у київській церкві Андрія Первозванного [567]. 23 листопада 1941 р. панахиду у домашній Архієрейській церкві св. апостола Андрія Первозванного у Холмі відправив єпископ Холмський й Підляський Іларіон (Іван Огієнко) [827].

21 листопада 1941 р. представники громадськості Базарського і Малинського районів Житомирської області та Розважівського району Київської області розпочали естафету передачі землі з могили учасників Другого зимового походу до Києва. Земля з могили була передана й присутнім представникам українських земель [845; 1007, с. 224]. Разом з естафетою до Києва було відправлено лист, у якому маніфестанти висловлювали прохання «встановити цю землю перед вівтарем Божим в Софійському соборі, щоб вона завжди нагадувала про незабутню героїку кращих синів України» [845].

29 листопада 1941 р. земля з могили учасників Другого зимового походу селянами Димерського (нині – у складі Києво-Святошинського) району Київської області була доставлена до Києва. У відділенні поліції її помістили до срібної урни, яку встановили на жовто-блакитній скатертині під українськими національними прапорами. Вранці 3 грудня 1941 р. урну на зберігання до часу відкриття Софійського собору урочисто перенесли до церкви Андрія Первозванного, де була відслужена панахида [568; 845].

Уже 21 листопада 1941 р. після закінчення акції вшанування жертв більшовицького розстрілу гітлерівці почали затримувати окремих осіб з числа маніфестантів, а за кілька днів у Базарі, Коростені, Радомишлі, Житомирі

розпочалися масові арешти як учасників акції, так і пересічних національно свідомих українців. За різними підрахунками, до кінця осені – початку грудня 1941 р. було заарештовано від понад 200 до понад 750 осіб [927, с. 10; 939; 994, с. 16]. Відповідно до відомостей Волинського інспекторату ОУН(М), станом на кінець листопада 1941 р. була заарештована 721 особа [921, с. 25–26; 1106, с. 117], однак невідомим залишається, чи були внесені до цього списку бандерівці. У зв'язку з базарськими подіями був заарештований і керівник мельниківського обласного проводу О. О. Яценюк.

У контексті початку репресій проти ОУН(М) та чергової хвилі арештів членів ОУН(Б) 25 листопада 1941 р. айнзацкоманда С/5 і поліція безпеки та СД розіслала поштам у Києві, Дніпропетровську, Миколаєві, Рівному, а також у Житомирі та Вінниці спеціальний таємний наказ про знищення представників бандерівського руху. У документі відзначено: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті [«Україна»] з метою створити незалежну Україну. Всі функціонери [активісти] руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно страчені як грабіжники [мародери]» [876, с. 365; 1240, р. 175]. Через кілька днів нацисти посилили репресії проти членів ОУН(Б), особливо в районі Житомира. Наприкінці листопада 1941 р. окупанти захопили керівника обласного проводу на Житомирщині В. Хому. Разом з ним до рук німців потрапили ще 8 бандерівців, які згодом були страчені [217, арк. 11].

Більшість із заарештованих у зв'язку з базарськими подіями були розстріляні у Житомирі, Радомишлі, Коростені, Базарі [28, арк. 128зв.; 994, с. 16; 1007, с. 225; 1106, с. 473]. Під час однієї з ексекцій, яка відбувалася 6 грудня 1941 р. [1007, с. 225] у Житомирі, коли був розстріляний перший голова Житомирського міського управління, керівник житомирського міського проводу ОУН(М) Ю. Орищенко, чотирьом особам, у тому числі тяжкопораненому О. О. Яценюку, вдалося врятуватися втечею. (У 1942 р. О. О. Яценюк під псевдонімом «Волинець» був одним із керівників військових формувань ОУН(М) на Рівненщині, а в середині 1943 р. на чолі мельниківської «Військової групи ч. 3»

увійшов до складу УНРА Т. Бульби-Боровця. Згодом Волинець був включений до бандерівської УПА, від органів внутрішньої безпеки якої загинув восени 1943 р.)

Репресії, пов'язані із вшануванням 20-ї річниці Базарської трагедії, які стали першою масовою антимельниківською акцією німців [1046, с. 86], ввійшли в історію під назвою «Другий Базар». Для гітлерівських окупантів вшанування 20-ї річниці розстрілу учасників Другого зимового походу стало приводом для проведення масових репресій проти українського націоналістичного руху, знищення його місцевих осередків. Для мельниківців Другий Базар став передумовою переходу на антинімецькі позиції. Бандерівська ОУН у регіоні перебувала на нелегальному становищі уже з початку вересня 1941 р.

Хвиля репресій проти націоналістів тривала і надалі. Окупаційні органи у «Донесенні про події в СРСР № 143» від 8 грудня 1941 р. повідомляли про арешт у Житомирі ще чотирьох членів ОУН(Б), вихідців зі Львівщини. Один із затриманих, Симон Марчук, заявив, що перед бандерівським підпіллям було поставлене завдання шукати в лісах російські (радянські) рушниці й набої і переховувати їх, щоб вони не потрапили до німців. За сприятливих обставин коли будуть створені партизанські групи, – продовжував С. Марчук, – має бути нанесений удар проти німецьких окупаційних військ. Він також заявив, що у керівництві бандерівського руху Вермахт розглядається як найбільший ворог України. У середовищі ОУН(Б), зі слів затриманого, розповсюдилася думка, що Німеччина після перемоги над СРСР буде ослаблена до такої міри, що не зможе продовжувати війну, тому: «Використовуючи це становище, сформована українцями армія мала б подолати німецькі збройні сили і створити самостійну українську державу, виникненню якої Росія, знекровлена у програній з Німеччиною війні, не могла б перешкодити» [877, с. 70–71]. Зважаючи на це, німці підтверджували раніше виявлені ними наміри бандерівського підпілля: формування української міліції, місцевих органів влади, усунення службовців, неприйнятних для ОУН(Б), та пропагандистська діяльність серед населення [877, с. 70, 75–76].

На відміну від бандерівців, які хоч і зазнали відчутних втрат, але усе-таки з кінця 1941 – початку 1942 рр. почали відновлювати організаційну мережу, підпілля ОУН(М) у межах Житомирсько-Вінницького регіону після масових репресій кінця листопада – початку грудня 1941 р. було або значно ослаблене (Вінниччина), або ж фактично припинило своє функціонування (Житомирщина). Деяка підпільна робота мельниківців упродовж 1942–1943 рр. проявлялася лише на Вінниччині. На початку 1942 р. тут відновив роботу обласний провід ОУН(М), який у січні 1942 р. очолив Іван Голуб [1067, с. 124]. Інформація про діяльність ОУН(М) на території Вінницької області у 1942–1943 рр. є у деяких німецьких повідомленнях [129, арк. 4; 878, с. 128]. Разом з тим, значна частина членів мельниківського руху з кінця 1941 р. почала переходити до ОУН(Б). Подібні тенденції, приміром, як відзначали бандерівці, відбувалися у Бердичеві [30, арк. 59; 397, арк. 163в.].

ОУН(Б) і на Житомирщині, і на Вінниччині вдалося не лише відновити організаційну мережу, але й поступово її розширити. Якщо у 1942 р. на території Житомирської області функціонувало три окружні проводи, включаючи Бердичівський (керівники В. Яцюк, згодом певний час М. Мусій [«Муха»]), Попільнянський (очолювали М. Микулин [«Зенон»], пізніше «Лебедин»), Пулинський (керівник Володимир Харко [«Володя», «Сокіл»]), то у 1943 р. після організації Житомирського окружного проводу (із вересня 1943 р. очолив М. Мусій) їх чисельність зросла до чотирьох [1247, с. 139–157]. В області також діяли ряд районних осередків бандерівців. Після арешту наприкінці листопада 1941 р. В. Хоми обласним проводом ОУН(Б) на Житомирщині до лютого 1942 р. керував Роман Марчак («Моргун»), із лютого до середини 1942 р. – Сергій («Отченаш», «Дядько»), упродовж другої половини 1942 р. – листопада 1943 р. – галичанин Микола Васильович («Бульба») [1247, с. 133].

Значним ударом по розвитку націоналістичного руху на Житомирщині став арешт у ніч із 3 на 4 лютого 1942 р. на таємній житомирській квартирі (вул. Хлібна, 3) керівних членів ОУН(Б) Петра Петриги, Юрія Варгоцького та убивство при спробі втечі обласного керівника Р. Марчака [217, арк. 35]. Під час обшуку у

помешканні гітлерівцями було виявлено пістолет, 2 тис. брошур, а в підвалі іншого, зруйнованого, будинку, який також був нелегальним осередком бандерівців, – численні пропагандистські матеріали, організаційні плани, майстерня для виробництва фальшивих паспортів з двома друкарськими машинками й печатками [209, арк. 4]. Окупантам до рук також потрапили списки членів ОУН(Б) Житомирщини, Києва, Харкова, Полтави, що дало можливість поліції безпеки та СД розпочати операцію з їх затримання. 19 лютого 1942 р. командир поліції безпеки та СД генерального округу «Житомир» Ф. Рацезбергер повідомляв керівника поліції безпеки та СД райхскомісаріату «Україна» М. Томаса про необхідність арешту в окрузі 500 виявлених за списками членів руху Бандери [217, арк. 34]. Уже на початку квітня 1942 р. нацисти не виключали можливість затримання 2 тис. бандерівців, хоча 11 жандармським поста́м було дано вказівку про арешт лише 356 активістів [217, арк. 41]. Арешти членів бандерівського руху тривали упродовж кількох місяців [218, арк. 1–10; 219, арк. 1–67]. Частина затриманих німці були змушені відпустити, оскільки в процесі слідства їхня належність до ОУН(Б) не була доведена.

Незважаючи на продовження антинаціоналістичних репресій, у «Донесенні про події в СРСР № 185» від 25 березня 1942 р. окупанти відзначали про зростання бандерівського руху та посилене формування його осередків у районі Вінниці [877, с. 149]. На території Вінницької області діяло кілька окружних проводів, зокрема, за неповними даними, Гайсинський (один із керівників – уродженець с. Спешки Гайсинського району О. Брижак [362, арк. 38]), Козятинський (очолював уродженець Чортківщини Омелян Липовий [362, арк. 38]) та, ймовірно, Вінницький [885, с. 26–42]. На Вінниччині, як і на Житомирщині, активно діяли районні осередки ОУН(Б). Очільником обласного проводу бандерівців на території Вінницької області після В. Яворіва у серпні (за іншими відомостями, як зауважено, з весни) 1942 р. став Левко, після арешту якого з кінця 1942 р. ОУН(Б) на Вінниччині очолив Є. Алетіяно-Попівський.

У лютому 1942 р. у межах Олевського району активізувалися члени розпущеної у середині листопада 1941 р. Поліської Січі [209, арк. 11; 217, арк. 1].

Вони розпочали підпільну діяльність з формування нових збройних відділів Т. Бульби-Боровця під назвою «УПА», центр якої розмістився на Рівненщині. Частина шуцманів Олевщини, колишніх січовиків, які вступили до складу допоміжної поліції у середині листопада 1941 р., перейшли до нового формування Т. Бульби-Боровця. Про це свідчить звернення командування поліції безпеки та СД до «втікш[и]х» шуцманів [428, арк. 229] та затримання кількох активних функціонерів Січі, які виявилися поліцаями, Сидора Рижка та Юрка [217, арк. 2]. 9 березня 1942 р. райхскомісар Кох без розрізнення культурно-просвітницьких і спортивних організацій «Січ» та Поліської Січі Т. Бульби-Боровця, яка у німецьких документах іноді фігурує під назвою “Січ”, повідомляв генерального комісара К. Клемма: «Як національний український рух “Січ” є небезпечним і недопустимим у сенсі поліції безпеки. Дозвіл на створення і діяльність організації “Січ” до цього часу ніде не надавався» [217, арк. 39]. Окрім арешту колишніх членів Поліської Січі на Житомирщині, у березні 1942 р. поліція безпеки та СД розпочала репресії проти січовиків, багато з яких були розстріляні, на території генерального округу «Волинь-Поділля» [426, арк. 9].

Згодом на Олевщині та в деяких інших районах півночі Житомирської області, у яких почав поширюватися радянський партизанський рух, певного розвитку набуло націоналістичне підпілля. Навесні 1942 р. у складі Олевського та Словечанського районів був створений Олевський надрайонний провід ОУН(Б), який упродовж травня 1942 – січня 1943 рр. очолював майбутній керівник військової округи «Тютюнник» Федір Воробець («Верещака») [424, арк. 2]. Створення надрайонного проводу стало можливим через поширення у регіоні самостійницьких ідей унаслідок попередньої діяльності Поліської Січі. При цьому очолював Олевський районний осередок бандерівців секретар районної поліції Іван Горбань [1247, с. 159], який у період Поліської Січі був писарем поліції [430, арк. 38]. У межах Словечанського району достеменно відомо про діяльність лише одного сільського осередку бандерівців [1247, с. 159]. Окрім того, свого часу радянське партизанське з'єднання О. М. Сабурова звітувало, що захоплений партизанами голова районного управління Словечне виявився українським

націоналістом [139, арк. 208]. Відповідно до німецьких повідомлень, датованих вереснем 1942 р., поліцією безпеки та СД був заарештований районний керівник бандерівського руху в Овручі Юрій Троцюк. Він зізнався, що отримав завдання від провідника ОУН(Б) Костополя організувати підпілля в районі Овруча. Під час допитів затриманий повідомив про 7 активних місцевих членів ОУН(Б), які були вчителями. Згодом Ю. Троцюк був розстріляний [877, с. 262–263].

Між бандерівським підпіллям Житомирської і Вінницької областей постійно підтримувалися організаційні зв'язки. Зв'язковим підпілля обох областей був військовий референт Вінницького обласного проводу ОУН(Б) Федір Білотченко, який проживав у Житомирі [1110, с. 75]. Адже його легальне становище як інспектора лісів при житомирському генеральному комісаріаті дозволяло вільно пересуватися у межах округу [885, с. 52]. Контакти між бандерівцями Житомирщини та Вінниччини налагоджували й інші члени Організації. Відомо, наприклад, що у 1942 р. до керівника Пулинського окружного проводу В. Харка приїжджав член ОУН(Б) з Вінницької області. На початку листопада 1943 р. із В. Харком та М. Мусієм встановили зв'язок бандерівці Ганна Вознюк і Степан Коляса, які прибули з Козятина [1247, с. 149, 158]. Після арешту обласного провідника ОУН(Б) Вінниччини Левка вінницьке підпілля бандерівців від листопада 1942 р. підтримувало контакт з Організацією у Києві через житомирський осередок [885, с. 47].

На території Вінницької області розвиток самостійницького, як і радянського, руху опору значною мірою ускладнювався діяльністю численних сил СС у зв'язку з наявністю поблизу Вінниці ставки Гітлера. Однак, незважаючи на це, одним із найбільших осередків бандерівського підпілля в регіоні став Калинівський район [885, с. 24], недалеко від якого на півночі між селами Стрижавка та Коло-Михайлівка розміщувався «Вервольф». Посилений нацистський контроль у зв'язку із перебуванням Гітлера у ставці сприяв систематичному, починаючи із 1942 р., виявленню та знищенню керівного й рядового складу місцевого націоналістичного підпілля. 14 вересня 1943 р. в п'ятничанському лісі поблизу Вінниці був розстріляний керівник Козятинського

окружного проводу бандерівців О. Липовий, 9 жовтня 1943 р. – знищений провідник Гайсинського окружного проводу ОУН(Б) О. Брижак [362, арк. 38]. Гітлерівські окупанти на Вінниччині проводили систематичні страти не лише бандерівців, а й мельниківців [391, арк. 20–25].

Реалізуючи загальну стратегію, націоналісти для прикриття нелегальної діяльності, незважаючи на контрзаходи гітлерівців, намагалися й надалі проникати до органів допоміжної адміністрації, поліції тощо. Тимчасово виконуючий обов'язки народного комісара внутрішніх справ УРСР Савченко у секретному розвідувальному зведенні про становище на окупованій нацистами території Вінницької області інформував секретаря ЦК КП(б)У М. Хрушова, що частина прихильників С. Бандери пішла в підпілля, розгорнувши антирадянську та антинімецьку діяльність. Інша частина українських націоналістів продовжила співпрацю з німцями, обіймаючи другорядні посади в управліннях, видавництвах і поліції [121, арк. 27] (як підкреслювалося, тут важливо розрізняти націоналістів, які використовували роботу в офіційних установах для прикриття нелегальної діяльності, та тих, хто перейшов на позиції колабораціонізму)¹. Наприкінці березня 1943 р. за підозрою в українському націоналізмі окупантами було арештовано частину працівників Вінницького міського управління та оновлено увесь його склад. Серед арештованих – керівник господарського відділу Корчинський, начальник відділу соціального забезпечення Гапій (перед цим відділ очолювала бандерівка Є. Петерзіль), начальник паспортного відділу Лебединський та інші. На керівній посаді залишився лише голова міськуправління О. Севастьянов [103, арк. 6].

Разом з відновленням та поширенням організаційної мережі з кінця 1941 – початку 1942 рр. ОУН(Б) продовжувала активну пропагандистську діяльність, яка спрямовувалася як проти СРСР, так і проти Німеччини. В одній із довідок зі спеціального донесення НКВС відзначено, що у бандерівських листівках, які на початку 1942 р. поширювалися у Вінниці та навколишніх районах, зазначено, що німці розпустили ОУН, заарештували у Києві близько 60 її активних членів, а

¹ Детальніше див. розділи 2.1, 2.3.

С. Бандеру розстріляли у Берліні. У зв'язку з цим українське населення закликалося до боротьби з німцями та організації підпільної роботи. У листівках наголошувалося, що Німеччина є вічним ворогом українців [870, с. 185; 871, с. 75].

Важливо, що на Вінниччині розміщувалося кілька нелегальних друкарень ОУН(Б) (у Вінниці, Калинівці, с. Павлівці Калинівського району та, ймовірно, с. Сороці Дашівського [нині – Іллінецького] району), які дозволяли друкувати пропагандистську літературу, поширювати її у регіоні і поза його межами. Станом на вересень 1942 р. німецькі документи повідомляли, що у Гайсині були заарештовані 7 осіб, у яких виявили «друковану пропаганду в інтересах руху Бандери». Обшуки у їхніх домівках виявили численні пропагандистські матеріали, а в керівника групи був знайдений російський армійський пістолет. У цей же час при спробі доставки до Києва бандерівських друкованих матеріалів був затриманий учитель із Тиверофа (ймовірно, Тиврова Вінницької області), району Житомира (останнє географічне уточнення не зовсім правильне, адже Тиврів був включений до складу Трансністрії, проте безпосередньо межував із Житомирським генеральним округом) [877, с. 279]. 11 вересня 1942 р. у Вінниці заарештували бандерівського пропагандиста, який контрабандою переправляв велику кількість нелегальних друкованих матеріалів до Румунії. Окрім нього, ще 9 бандерівських агентів були схоплені румунською дивізією безпеки [877, с. 263]. Пізніше у Вінниці була заарештована особа (член ОУН(Б)) за виготовлення і поширення портретів С. Петлюри та документів українського руху опору [877, с. 290]. Цією особою був керівник Калинівського районного осередку бандерівців, редактор місцевої газети Лященко, який на базі друкарні в Калинівці друкував портрети С. Петлюри та Є. Коновальця, за що й був арештований. Згодом Лященка звільнили, оскільки він «друкування портретів пояснював (німцям. – Авт.) як заходи заробити з продажі портретів для прожитку робітників друкарні» [885, с. 21–22]. Разом з друкованою пропагандою націоналісти використовували рукописні матеріали. В окупаційних документах відзначено, що у Вінниці в середині 1942 р. «знову (підкреслення наше. – Авт.) поширювалися написані від

руки листівки українського руху опору» [40, арк. 34; 105, арк. 34]. Бандерівські пропагандистські матеріали антирадянського та антинімецького змісту розповсюджувалися і на території Житомирської області [304, арк. 23, 33; 305, арк. 164]. Тут, до речі, також розміщувалося кілька невеликих підпільних друкарень ОУН(Б). Однією із таких була друкарня у с. Давидівка Горошківського району, яка обслуговувала Пулинський і Попільнянський окружні проводи бандерівців [1247, с. 165].

Маловивченим питанням українського самостійницького руху у регіоні, головним чином на Житомирщині, є діяльність альтернативних ОУН(Б) політичних сил упродовж 1942–1943 рр. У німецькому «Повідомленні з окупованих східних областей» № 11 від 10 липня 1942 р. зауважено, що у Житомирі виникла організація під назвою «Вільні козаки», яка, виступаючи за самостійну Україну, налаштована проти Бандери та Мельника [39, арк. 58]. Проте у виявлених окупантами під час арештів ще на початку лютого 1942 р. бандерівських активістів у Житомирі документах значилася організація під назвою «Вільні козаки», «яка також бореться за вільну самостійну Україну і частково уже діє спільно з організацією Бандери» [217, арк. 35зв.]. У деяких радянських документах «Вільними козаками» помилково називаються формування РВА на Вінниччині [121, арк. 27–28]. Восени 1942 р. гітлерівці повідомляли про спробу організації націонал-української партії у Попільні на Житомирщині. Їм вдалося арештувати 15 активістів партії, серед яких священник [41, арк. 10; 106, арк. 10]. Найбільш імовірно, що «Вільні козаки» та націонал-українська партія – це організації, створені вцілілими представниками мельниківського підпілля, які втратили зв'язок із керуючими центрами (адже наприкінці листопада 1941 р. обласний провід ОУН[М] на Житомирщині був знищений). В умовах відсутності загальних програмних вказівок мельниківського руху вони таким чином продовжували підпільну діяльність із власної ініціативи.

У першій половині 1943 р. на Житомирщину частково поширився вплив Української національно-демократичної партії (УНДП) Т. Бульби-Боровця. УНДП, яка виступила політичним крилом бульбівської УПА для політичного й

ідеологічного протистояння бандерівцям, почала формуватися на початку 1943 р. на території західних областей України (Рівненщина і Волинь). Перед партією стояла мета об'єднання всіх націоналістичних течій під одне керівництво та створення самостійної української держави. Відповідно до повідомлення керівника обласного штабу радянського партизанського руху Рівненської області В. Бегми, Центральний комітет УНДП розміщувався на півночі Волинської області, а представництво партії з членом Центрального комітету – в районі Житомира [136, арк. 45зв.; 138, арк. 132]. Перебування представника УНДП під Житомиром зумовлювалося необхідністю впливу на бандерівців у ході переговорів між УПА Т. Бульби-Боровця та ОУН С. Бандери, які тривали упродовж лютого – травня 1943 р. Проте, на відміну від Рівненської і Волинської областей, у Житомирському регіоні через фактичну відсутність в цей час бульбівських збройних формувань осередок УНДП не мав реального впливу ні на бандерівців, ні на місцеве населення.

Відповідно до генеральної політичної лінії, до початку 1943 р. ОУН(Б) вела підготовку до майбутнього збройного виступу за створення української держави пропагандистськими методами. Уже навесні 1942 р. на Волині та Поділлі почали з'являтися невеликі бойові групи самооборони ОУН(Б) [966, с. 183], які у тому числі проникали на територію Житомирсько-Вінницького регіону. Весною 1942 р. перебування таких озброєних відділів ОУН(Б) було зафіксоване в околицях Житомира [1247, с. 137], в Липовецькому, Турбівському, Гайсинському, Немирівському районах Вінницької області [966, с. 183]. Проте у квітні 1942 р. на Другій конференції ОУН(Б) було підтверджено першочергову необхідність антирадянської та антинімецької пропагандистської роботи [865, с. 68–69]. Ця позиція започаткувала непорозуміння в самому бандерівському Проводі. Прихильники відкритого антинімецького напрямку розпочали підготовку до створення партизанських формувань [1132, с. 4], перші з яких з'явилися на Поліссі (ініціатор Сергій Качинський [«Остап»]) та Волині (під керівництвом Довбешки-Коробки [«Перегійняк»]) восени 1942 р. Однак, незважаючи на існування військових формувань бандерівців з кінця 1942 р., їх відкрита збройна

боротьба проти німців та радянських партизанів розпочалася лише на початку 1943 р. 7 лютого 1943 р. відбувся перший бій відділу сотника Довбешки-Коробки із німцями під час наступу на містечко Володимирець [1099, с. 30–33].

Рішення про збройну боротьбу ОУН(Б) прийняла на Третій конференції, яка проходила 17–21 лютого 1943 р. поблизу Олеська на Львівщині: «Провід ОУН на III-ій Конференції в лютому 1943 р. зважив стан внутрішніх сил та сил ворога, розглянув зовнішні політичні обставини для військової дії. Після цього на теренах Полісся й Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанської Армії (УПА) (бандерівської. – Авт.)» [861, с. 97] (в сучасній історіографії виступає також під назвою «ОУН-УПА»). Назва «УПА» була «запозичена» у збройних відділів Т. Бульби-Боровця, які використовували її ще з другої половини 1941 р. У бандерівському часописі «До зброї» від липня 1943 р., який видавав політичний відділ новоствореної УПА, відзначено: «Політична боротьба українського народу за Українську Державу увійшла в нову фазу. На це склалися зріст внутрішньої сили українського народу і зовнішня політична обстановка. Виявом цієї організованої боротьби є Українська Повстанча Армія (УПА)» [134, арк. 94]. Тут же чітко підтверджено двофронтову боротьбу УПА: «Проти німецького та московського імперіалістичних наїзників, що змагають до поневолення та знищення українського народу» [33, арк. 1]. Рівночасна боротьба проти Берліна та Москви підтверджена і в інших документах українських повстанців [396, арк. 59].

У перші післявоєнні роки самими націоналістами-бандерівцями часом заснування УПА було проголошено 14 жовтня 1942 р., що «збігається з великим козацьким святом св. Покрови» [427, арк. 108]. Це, звісно, є не реальною датою заснування бандерівської УПА (ОУН-УПА), а символічною, оскільки вона, як підтверджено джерельними матеріалами, виникла на початку 1943 р., до осені ж 1942 р. діяла лише бульбівська УПА.

Наприкінці весни – літом 1943 р. для з'єднань УПА були створені групи УПА (відомі також під назвою «військові округи») та окреслені територіальні межі їхньої діяльності. Однією із груп УПА поряд з групами «Заграва», «Богун»,

«Турів» стала група «Тютюнник», що поширювалася на територію Житомирської та північно-західні райони Київської областей [1205, с. 404]. Керівником групи УПА «Тютюнник» у середині травня 1943 р. став Ф. Воробець [424, арк. 12]. Межі діяльності вказаних груп УПА не включали Вінниччину. Пізніше територія діяльності УПА була поділена на три Генеральні Воєнні Округи, або Краї: УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Південь. Вони, у свою чергу, поділялися на Воєнні округи. У межах Житомирсько-Вінницького регіону діяли УПА-Північ та УПА-Південь [1205, с. 405], командирами яких стали Дмитро Клячківський («Клим Савур») та Омелян Грабець («Батько») відповідно.

Основною формою військової діяльності націоналістичних повстанських формувань, об'єднаних в УПА, стали рейди, у тому числі на територію Житомирсько-Вінницького регіону. Одним із перших став рейд у межі Житомирської області групи УПА «Тютюнник» під керівництвом «Верещаки», що розпочався 13 травня 1943 р. із Рівненщини. Тут перед УПА стояло завдання розвідки, вивчення настроїв населення, виявлення прихильників націоналістичного руху, ліквідації сексотів, зв'язкової мережі комуністичного руху опору, організації диверсій на окупаційних господарських об'єктах [36, арк. 12]. Важливим було і пропагандистське значення військового походу. Між іншим, під час першого рейду групи «Тютюнник» упівцями був затриманий радянський партизан, який свого часу брав участь у вбивстві отамана Соколовського (очевидно, або Дмитра Соколовського, або Василя Соколовського, які були знищені більшовиками у 1919 р. [1018, с. 27–34]). У бандерівському документі відзначено, що він «[п]оніс належну кару» [36, арк. 12зв.].

Із весни 1943 р. на території Житомирсько-Вінницького регіону почали виникати місцеві військові сили ОУН(Б) – так звані «боївки». Серед інших на Вінниччині у 1943 р. були організовані повстанські загони ім. отамана Шепеля, ім. отамана Гальчевського, ім. отамана Волинця [885, с. 68; 966, с. 183]. Важливе значення для активізації формування боївок у регіоні мали рейди УПА: «Творення місцевих боївок до рейдів йшло дуже мляво. З приходом відділів УПА

місцеві теренові відділи почали енергійніше діяти і помітно зросли на силі» [29, арк. 14].

Відтак, із весни 1943 р. позиція двофронтової боротьби націоналістичного руху перейшла у військову площину. Джерельні матеріали дозволяють стверджувати про систематичні збройні зіткнення відділів УПА як з радянськими партизанами, так і з німецькими силами, які були представлені жандармерією, «українськими» шуцманами, озброєними загонами фольксдойче [29, арк. 12; 33, арк. 11зв.–12, 14, 26–26зв., 32зв.; 36, арк. 13–13зв.; 362, арк. 18, 22зв.; 395, арк. 48; 399, арк. 30зв., 32зв.; 871, с. 93]. При цьому, якщо протистояння з радянським партизанським рухом відбувалося у межах і Житомирської, і Вінницької областей, то з німцями – в основному на Житомирщині. Однією із найвідоміших антинімецьких бойових акцій українських повстанців у регіоні став бій 25 липня 1943 р. між селами Устинівка і Шевченкове Потіївського (нині – Малинського) району, під час якого було ліквідовано особовий склад коростенської школи жандармерії, укомплектованої із фольксдойче. Відповідно до бандерівського періодичного видання «Інформатор» від 1 жовтня 1943 р., у результаті бою з німецької сторони було знищено 83 особи, 5 осіб поранено та 8 осіб взято в полон. Українські повстанці здобули значні трофеї (зброю й амуніцію) [399, арк. 30зв.], а їхні втрати в живій силі склали не менш як 20 загиблих [1247, с. 176].

В умовах наближення фронту бойових дій до Житомирсько-Вінницького регіону з тактичної точки зору боротьба УПА проти німців не мала пріоритету. Тому епізодичні напади на гітлерівців спрямовувалися для самозахисту, захисту населення, захоплення зброї, боєприпасів, спорядження. Не варто відкидати і пропагандистський аспект боротьби з окупантами для репрезентації УПА як виразника повсюдно поширених антинімецьких настроїв серед місцевого населення. Свідченням цього є оперативні повідомлення у підпільних націоналістичних виданнях про бої з нацистськими загарбниками (однак, очевидно, у ряді випадків чисельність знищених ворогів є завищеною, а власних втрат – заниженою; подібна практика «приписок» була особливо характерною для радянського партизанського руху). Під час безпосереднього відступу Вермахту із

території регіону та вступу сюди військ Червоної армії бої УПА з німцями фактично припинилися. Адже єдиним реальним ворогом незалежної України, з яким довелося вести боротьбу, залишився СРСР. У розвідувальному зведенні з'єднання партизанських загонів ім. Леніна про становище на території Вінницької області від 2 січня 1944 р. відзначено, що націоналісти не зацікавлені у проведенні диверсій проти німців, а, навпаки, вони намагаються зберегти усі комунікації і забезпечити німецьку армію безперешкодною доставкою боєприпасів та спорядження; у бій з німцями вступають у виняткових випадках лише для поповнення боєприпасів і зброї. Відповідно до радянського джерела, на цей час велике з'єднання націоналістів (УПА) у складі 510 осіб розміщувалося у с. Бруслинів Літинського району Вінницької області [871, с. 94].

Бойове протистояння між УПА та комуністичним рухом опору тривало від весни 1943 р. і до завершення війни на українських землях (для відділів Поліської Січі в північно-західній частині Житомирщини – упродовж серпня – листопада 1941 р.)¹, коли радянські партизанські загони і з'єднання були розформовані. Замість них для боротьби з націоналістами, які для реалізації своєї мети – здобуття української незалежності – перейшли у радянський тил, були створені спеціальні оперативні групи. Незважаючи на нерівні сили та вкрай складні умови, боротьба УПА з комуністичною системою в регіоні тривала до середини 1950-х років. Один із останніх боїв націоналістичного підпілля з радянськими органами НКВС відбувся у липні 1955 р. у с. Сушки Барашівського (нині – Коростенського) району Житомирської області [1010, с. 185].

Отже, в період Другої світової війни на території Житомирсько-Вінницького регіону український національний рух опору був представлений підпіллям ОУН(Б), ОУН(М), збройними відділами бульбівської Поліської Січі та бандерівської УПА. На початку нацистської окупації разом із формуванням допоміжної адміністрації й поліції самотійники, зокрема бандерівці та мельниківці, створили широку організаційну мережу в Житомирській і Вінницькій областях. У цей час безпосередню збройну антирадянську боротьбу

¹ Детальніше див. розділ 5.2.

вела Поліська Січ. Після масових нацистських репресій проти членів ОУН(Б), ОУН(М), розпуску Поліської Січі, посилення гітлерівської окупаційної політики національний рух опору переходить на позиції двофронтової збройної боротьби, спочатку пропагандистської, а згодом і збройної, – як проти комунізму, так і проти нацизму. У 1943 р. у регіоні розпочали антирадянську та антинімецьку боротьбу формування бандерівської УПА, які у наступному році перейшли у радянський тил.

5.2. Радянський партизанський і підпільний рух

В умовах початку війни між Німеччиною та СРСР і радянської евакуаційної кампанії партійне керівництво, зокрема директивою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1941 р. та постановою ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р., наказало організувати для переходу у німецький тил диверсійно-партизанські групи та підпільні більшовицькі осередки [1044, с. 5; 1201, с. 288]. Певне значення для цього мало і радіозвернення Сталіна від 3 липня 1941 р. [186, арк. 1а]. У липні 1941 р. управліннями НКДБ та НКВС на територіях Житомирської і Вінницької областей було сформовано кілька десятків спеціальних загонів та груп. У середньому їх чисельність становила від кількох осіб до кількох десятків осіб [135, арк. 1–12, 20–23]. Спеціальні оперативні групи діяли і на території Поліської області БРСР [111, арк. 50–52зв.; 112, арк. 129–132]. Проте швидкий відступ Червоної армії, брак належної теоретично-практичної підготовки й кваліфікованих кадрів, відсутність координаційного центру зумовили їх недієздатність. Частина диверсійних загонів і груп була знищена тилowymi формуваннями Вермахту, іншими загонами гітлерівців, деякі розпалися.

Для унеможливлення розвитку партизанської боротьби в тилу командування німецької армії також зосередило увагу на боротьбі зі стихійно сформованими загонами червоноармійців, які виявилися відірваними від лінії фронту після наступу Вермахту. У серпні 1941 р. за підписом генерала піхоти К. фон Рока у регіоні було поширене оголошення до представників Червоної армії

з вимогою негайно звернутися до найближчої німецької військової частини. Крайній термін такого звернення був призначений на 18 серпня 1941 р. У разі неприйняття цієї пропозиції, – наголошував К. фон Рок, – усі представники радянських регулярних сил, віддалені на понад 10 км від фронтової лінії, будуть трактовані як партизани. В оголошенні підкреслювалося, що будь-яка допомога цивільного населення партизанам, залишкам Червоної армії, парашутистам буде каратися як партизанство [831].

Важливим фактором недієздатності комуністичного руху опору на початку нацистської окупації стали антибільшовицькі настрої місцевого населення, у пам'яті якого були живі згадки про недавні сталінські репресії. Командир 1-го полку НКВС капітан Чехов в інформаціях від 1 та 2 серпня 1941 р. відзначав, що у деяких селах Олевського району на Житомирщині населення ставилося до партизанів недружньо [1044, с. 11]. Одна із радянських диверсійних груп, яка діяла у північній білоруській частині генерального округу «Житомир», звітувала, що негативний вплив на її становище, окрім іншого, мала активна допомога населення німцям у її переслідуванні [112, арк. 132].

На початковому етапі війни окупаційні органи фактично нейтралізували більшовицьке підпілля. Облік із подальшим посиленням контролем або ж фізичною ліквідацією партійно-радянських активістів, які не змогли евакуюватися, розпочався із липня 1941 р. Дехто із комуністів перейшов на службу до гітлерівців, допомагаючи їм виявляти партійно-радянський актив [872, с. 45–46]. Відповідно до звіту про діяльність підпільних партійних організацій і партизанських загонів Житомирської області, датованим 1945 р., станом на 25 липня 1941 р. на Житомирщині було створено 1 основний, 1 додатковий обкоми, 36 райкомів та міськкомів КП(б)У, 210 первинних підпільних організацій [186, арк. 15]. Більшовицькі підпільні організації Вінниччини, як відзначено у радянських джерелах, також почали створюватися із перших днів окупації області і до листопада 1941 р. об'єдналися в організацію на чолі з керівним комітетом [119, арк. 7; 120, арк. 26–28]. У післявоєнних радянських документах тенденційно констатовано про значну активність більшовицького підпілля на території

Житомирської і Вінницької областей у перші місяці гітлерівської окупації. Однак, відповідно до доповідної записки уповноваженого ЦК КП(б)У С. Ф. Маликова і парторга ЦК КП(б)У Л. Г. Бугаєнка секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову та голові РНК УРСР Л. Р. Корнійцю від 10 травня 1943 р., станом на 1 грудня 1942 р. у 13 районах Житомирської області, із якими з'єднання С. Ф. Маликова встановило зв'язок, ніде підпільних райкомів КП(б)У і первинних організацій не виявилось [872, с. 45]. Таким чином, якщо в окремих випадках підпільні більшовицькі організації і функціонували, то, як мінімум, до кінця 1941 – початку 1942 рр. вони не мали практичного впливу на населення.

Розвиток радянського партизансько-підпільного руху прямо пропорційно залежав від посилення гітлерівської репресивної політики проти місцевого населення, що стало активно проявлятися наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. Однією із найважливіших причин зростання комуністичного руху опору стали нацистські репресії, пов'язані із проведенням масових депортацій на роботи до Райху, які розпочалися із весни 1942 р. Через це значна частина місцевих жителів виступила на підтримку партизанів, почала вступати до їх лав, поповнювати більшовицьке підпілля [176, арк. 15зв.; 851, с. 56–57; 857, с. 114]. До цього додалися нацистські кампанії з ліквідації соціальної бази комуністичного руху опору, іншими словами, – акції зі знищення населення, яке проживало у районах дії партизан і виступало потенційною базою їх продовольчого забезпечення, інших видів підтримки, джерелом для фізичного поповнення загонів. Про активне зростання комуністичного опору починаючи із 1942 р. на території генерального округу «Житомир» відзначали самі німці [85, арк. 2; 86, арк. 1; 91, арк. 2].

Централізація керівництва партизанським рухом розпочалася після постанови Державного Комітету Оборони від 30 травня 1942 р., згідно з якою при Ставці було створено Верховне Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР), якому була підпорядкована система спеціальних регіональних партизанських штабів для їх об'єднаного керівництва. У повноваження ЦШПР входило оперативне керівництво партизанським рухом та координація дій партизан з операціями Червоної армії. Цією ж постановою при

Військовій раді Південно-Західного напрямку був сформований Український штаб партизанського руху (УШПР), який розпочав свою діяльність 20 червня 1942 р. Очолив УШПР Т. А. Строкач [1041, с. 7–8]. Це дало можливість координувати дії окремих партизанських загонів, забезпечити їх зброєю та медикаментами. Черговий етап у розвитку радянського партизанського руху пов'язаний із наказом Сталіна № 00189 «Про завдання партизанського руху» від 5 вересня 1942 р., який конкретизував настанови розвитку всіх форм партизанської боротьби [933, с. 8].

Із метою розбудови місцевих партизанських формувань та розгортання партизанського руху на окуповані нацистами території радянське керівництво спрямувало спеціальні групи. Одні із перших таких груп були відправлені до регіону у серпні та листопаді 1942 р. Тоді в Олевський район були спрямовані група під керівництвом І. Ф. Патуржанського й С. Ф. Набока та оперативна група ЦК КП(б)У під керівництвом С. Ф. Маликова й Л. Г. Бугаєнка відповідно. Уже до кінця року на їх базі було сформовано партизанське з'єднання у складі загонів «За перемогу» та «25 років Україні» [146, арк. 6–14; 194, арк. 1]. До вересня 1943 р. до цього з'єднання, яке отримало назву «Житомирського партизанського з'єднання ім. Щорса» під керівництвом С. Ф. Маликова, входило 12 загонів [194, арк. 1–4]. Згодом на території регіону разом із деякими місцевими партизанськими загонами, які не мали зв'язку з УШПР, розгорнули діяльність партизанські з'єднання О. М. Сабурова, С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова, Я. І. Мельника, І. І. Шитова, А. М. Грабчака та інші [192, арк. 2–7; 193, арк. 4–14; 1031, с. 57]. Певний вплив на розвиток партизанського руху у регіоні мала спільна нарада представників ЦК КП(б)У та керівництва партизанських з'єднань Правобережної України, яка відбулася 28–29 травня 1943 р. у розташуванні з'єднання О. М. Сабурова поблизу с. Картеничі Лельчицького району Білорусі [137, арк. 101].

Окрім радянських партизанських загонів, які означаються як «політичні», у період війни діяли грабіжницькі групи, які під виглядом партизанської боротьби грабували місцевих жителів [908, с. 59]. Такі групи, виявленні окупаційними

органами, як правило, переходили до партизан [40, арк. 9; 105, арк. 9]. Грабунки, інші антисоціальні дії набули певного поширення і серед представників «політичних» радянських партизанських загонів¹. Частково комуністичні партизани були причетні і до знищення місцевого цивільного населення².

Посилення впливу окремих партизанських з'єднань призвело до зменшення ролі УШПР у загальному керівництві комуністичним рухом опору. Наприкінці 1942 р. О. М. Сабуров та С. Ф. Маликов виступили з ініціативою створення єдиного штабу з керівництва партизанським рухом на території Житомирської області, який би забезпечував координацію дій місцевих партизанських загонів. 4 грудня 1942 р. ініціатива була підтримана ЦК КП(б)У. До єдиного штабу, очолюваного Сабуровим, увійшли Маликов та Колесников [55, арк. 29]. Проте негативне ставлення до створення штабу з керівництва партизанським рухом на Житомирщині мав УШПР, який фактично передавав останньому частину своїх повноважень. У письмовому зверненні від 15 грудня 1942 р. Т. А. Строкач намагався переконати О. М. Сабурова у помилковості його рішення про повну централізацію керівництва діями партизанських загонів, що, за словами начальника УШПР, є неможливим і шкідливим, адже стримує активізацію та зростання партизанського руху. Т. А. Строкач також зауважував, що рішення О. М. Сабурова не сприяє реалізації наказу Сталіна № 00189 щодо розширення партизанського руху [46, арк. 83–84]. Місцеві центри з керівництва партизанським рухом існували і в інших областях України. На Вінниччині обласний штаб партизанського руху був створений лише у січні 1944 р. [1030, с. 54].

Штаб з керівництва партизанським рухом на території Житомирщини, підтриманий ЦК КП(б)У, сприймається як продовження міжвідомчої боротьби за контроль над партизанським рухом, яка упродовж першого року війни відбувалася між партійними, армійськими структурами й органами держбезпеки [872, с. 13]. З іншого боку, посилення керівництва радянським партизанським

¹ Детальніше див. розділ 4.4.

² Детальніше див. розділ 3.1.

рухом на рівні окремого регіону могло переслідувати мету недопущення набуття місцевими повстанськими загонами стихійного характеру та унеможливлення їхнього переходу поряд з антинімецьким до антибільшовицького спрямування, зокрема, як варіант, стати складовою націоналістичного опору. Адже на землях, включених до складу генерального округу «Житомир», були сильними традиції антибільшовицьких повстань початку 1920-х років. Тим більше, що восени 1942 р. у Житомирському генеральному окрузі було поширено листівку ОУН(Б) зі зверненням до радянських партизан, у якій вони закликалися до спільної боротьби проти німецького і російського імперіалізму [878, с. 29–30] (подібні бандерівські, а згодом й упівські листівки, адресовані радянським партизанам, особовому складу Червоної армії поширювалися і в подальшому [400, арк. 16–16зв., 43–43зв.; 401, арк. 12–12зв., 43–43зв.]). Про боязнь вищого партійного керівництва на чолі зі Сталіним зародження у рамках радянського партизанського руху стихійності повідомляють деякі документи [31, арк. 8].

Як зауважувалося, на початку нацистської окупації невеликі розрізнені підпільні більшовицькі групи якщо й існували, не мали серйозного впливу на населення. Активізація їхньої роботи та формування нової підпільної мережі відбувалися зусиллями партизанських загонів і з'єднань. Так, після фактичної ліквідації Житомирського підпільного обкому КП(б)У у зв'язку з арештами, проведеними нацистами упродовж 9–14 травня 1943 р. (серед заарештованих були й керівники обкому О. Д. Бородін та Г. І. Шелушков) [201, арк. 7зв.–9], 26 травня 1943 р. ЦК КП(б)У затвердив склад нового підпільного обкому КП(б)У Житомирщини. Він був утворений на базі партизанських з'єднань С. Ф. Маликова та О. М. Сабурова [46, арк. 8]. Відповідно до радянської історіографії, обком поширив вплив на 21 район області [1031, с. 59].

У квітні 1943 р. ЦК КП(б)У був підготовлений та спрямований у тил Вінницький підпільний обком КП(б)У. До його складу, окрім інших, були включені командир і комісар Вінницького партизанського з'єднання Я. І. Мельник та Д. Т. Бурченко. Згодом на території Вінницької області було створено 26 підпільних райкомів КП(б)У [102, арк. 1–2]. Хоча, відповідно до звіту

Вінницького обкому КП(б)У від 24 червня 1946 р., у період війни на території області, включно із південними територіями, які ввійшли до румунської зони окупації, діяло лише 19 РК КП(б)У [114, арк. 280]. За іншими відомостями, у часи нацистської окупації на території Вінниччини функціонували 2 обкоми, 4 міжрайонні партійні комітети, 15 райкомів, 2 районні парторганізації, 2 партійні центри [970, с. 137]. Проте у радянських документах також відзначено, що «на території області (Вінницької. – Авт.) до 4 січня 1944 р. не було обкому КП(б)У, як відповідного керівного центру...» [113, арк. 9–10].

У ряді випадків існування підпільних більшовицьких груп та комітетів КП(б)У було суто формальним. Приміром, вінницька підпільна організація «Україна» уже через кілька років по завершенню війни «була виключена із списків комуністичного підпілля як така, що не існувала» [871, с. 37]. Подібним чином можна трактувати «роботу» Житомирського обласного паралельного підпільного комітету по боротьбі з фашизмом [202, арк. 1–68; 448, арк. 29–29зв.].

Як правило, головною джерельною базою, яка начебто відображає діяльність тих або інших «формальних» підпільних більшовицьких осередків, є звіти їх керівників. З цього проводу С. Ф. Маликов у листі від 6 травня 1946 р. зауважував: «Наскільки мені відомо, дуже багато пишуть різних груп звіти про підпільну роботу, яку вони нібито проводили, які не мали жодного зв'язку з Житомирським підпільним обкомом КП(б)У, з райкомом КП(б)У, а можливість така була надана дуже широка і не хочу сказати нічого поганого, але мені здається, що дуже багато не стільки справжніх підпільників, які проводили боротьбу проти німецьких окупантів, скільки людей, які збирають матеріали якоїсь видуманої діяльності» [178, арк. 97]. Прикладом такої «видуманої діяльності» є звіт Олевського підпільного райкому КП(б)У, «формально» створеного за завданням С. Ф. Маликова у травні 1943 р. Його першим секретарем був призначений О. О. Нечипоренко, другим – П. М. Хільчук, третім – С. В. Сидорчук. Проте 1-й та 2-й секретарі підпільного райкому увесь час перебували у складі партизанського загону ім. Дзержинського і керівництво роботою наявних підпільних груп не проводили. Пізніше виявилося, що 3-й

секретар райкому – С. В. Сидорчук – навіть не знав, що його призначено на цю посаду. У той же час на території Олевського району, починаючи з 1942 р., існували самостійні підпільні осередки, які діяли незалежно від РК КП(б)У. Останній просто зібрав усі факти спротиву місцевих активістів окупантам і відобразив у власному звіті [178, арк. 1–2]. Не підтверджується і функціонування створеного за завданням Маликова Коростенського РК КП(б)У під керівництвом Ющенка [179, арк. 1].

Відносно незначних масштабів на окупованих територіях, принаймні, таких, що представлені у радянській історіографії та пропаганді, набув комсомольський рух. Хоча поодинокі підпільні організації у регіоні, які можуть позиціонуватися як комсомольські, існували ще з другої половини 1941 р., організаційних форм комсомольський рух, зокрема на Житомирщині, набув лише із середини 1943 р. Рішенням ЦК ЛКСМУ у червні 1943 р. для організації підпільного комсомольського руху і комсомольської роботи в партизанських загонах на Житомирщині в область був відправлений уповноважений ЦК ЛКСМУ Віталій Голик [128, арк. 63]. Він був призначений секретарем створеного у червні 1943 р. Житомирського підпільного обласного комітету ЛКСМУ [128, арк. 138]. Згодом у звіті (не пізніше вересня 1943 р.) В. Голик констатував, що за час його роботи було створено три підпільні райкоми ЛКСМУ (Лугинський, Овруцький, Словечанський), підпільні комсомольські організації в Олевському та Попільнянському районах, у процесі створення перебували комсомольські організації в Житомирі, Коростені та Коростишеві [126, арк. 38]. В. Голик також відмічав, що у багатьох партизанських загонах комсомольські організації «створені формально на папері» [126, арк. 34].

Аналізуючи становище у Житомирі, секретар Житомирського підпільного обкому ЛКСМУ припустив, що, зважаючи на тотальний терор нацистів, у місті «ніяких підпільних наших (більшовицьких. – Авт.) організацій немає» [126, арк. 40]. У цьому контексті не дуже об'єктивними видаються матеріали про підпільну діяльність комсомольської організації Житомирського району (вересень 1941 – серпень 1943 рр.), упорядковані у 1966 р. Відповідно до післявоєнних радянських

документів, комсомольська організація Житомирського району зародилася у вересні 1941 р. у с. Вацков (нині – Глибочиця) Житомирського району. Після нібито створення у лютому 1942 р. Житомирського підпільного райкому ЛКСМУ кількість комсомольських груп зростає за рахунок підпілля у селах Вереси, Калинівка, Барашівка, Левків, Нова Березина Житомирського району та м. Житомира, с. Великі Кошарища Коростишівського та с. Івниця Андрушівського районів [191, арк. 2–38]. При цьому як важливий аргумент на користь активної діяльності комсомольського підпілля Житомирського району вказуються публікації у радянській періодиці й мемуаристиці [191, арк. 37].

У звіті Житомирського обласного комітету ЛКСМУ від 20 лютого 1946 р. констатується про зростання до кінця 1943 р. на території області кількості РК ЛКСМУ до семи: поряд з Лугинським, Овруцьким, Словечанським з'явилися Баранівський, Олевський, Попільнянський, Ярунський РК ЛКСМУ. У звіті також відзначено про наявність ряду підпільних комсомольських груп, частина з яких начебто діяла уже з другої половини 1941 р. [128, арк. 71–137].

У вкрай складних умовах розвивався підпільний комсомольський рух на Вінниччині, де були створені лише окремі невеликі групи, що характеризуються як комсомольські. Це підтверджує звіт Вінницького обласного комітету ЛКСМУ від 29 березня 1946 р. про діяльність обласної комсомольської організації в період війни [127, арк. 7–34].

В одному із сучасних українських досліджень, присвячених історії радянського партизансько-підпільного руху, відзначено: «Поява мережі підпільних комуністичних осередків (нехай і недостатньо дійових та впливових) символізувала й демонструвала легітимність і перманентність радянської влади на “тимчасово окупованій території”, хоча й у партійній формі» [1207, с. 222]. Символом і демонстрацією «легітимності» комуністичної влади стали і радянські партизанські загони, які вступили за її відновлення у боротьбу з нацизмом. Яскравим маркером цих політичних устремлінь були назви радянських партизанських загонів і з'єднань, яким присвоювалися імена більшовицьких державних і військових діячів 1920-х – 1930-х років (Будьонного, Ворошилова,

Котовського, Леніна, Молотова, Чапаєва, Щорса), тодішніх комуністичних лідерів (Жукова, Сталіна, Хрущова), а також назви, які відображали радянську дійсність («За Батьківщину», «24-ї річниці РСЧА», «26-ї річниці РСЧА» тощо).

Визначити чисельність радянського партизанського руху у межах окремої окупаційної адміністративно-територіальної одиниці (як і на території України загалом), серед яких генеральний округ «Житомир», досить складно. Адже поряд із партизанськими загонами і з'єднаннями, які в основному діяли на території регіону, значна кількість комуністичних партизанських груп з'являлася тут у рамках рейдів, передислоковувалася, переформовувалася тощо. Найбільшими партизанськими з'єднаннями, які діяли у регіоні, були Житомирське партизанське з'єднання ім. Щорса під керівництвом С. Ф. Маликова (від 4 065 [47, арк. 13] осіб до 6 585 [194, арк. 4] осіб), партизанське з'єднання під керівництвом О. М. Сабурова (від 3 199 [193, арк. 10] осіб до 3 675 [47, арк. 13] осіб), партизанське з'єднання під керівництвом М. І. Наумова (3 303 особи [192, арк. 6]), Вінницьке партизанське з'єднання під керівництвом Я. І. Мельника (2 919 осіб [47, арк. 13; 150, арк. 172]) та інші. Відповідно до інформації, представленої у сучасних наукових дослідженнях, лише на Вінниччині у складі радянського партизанського руху перебувало 8 510 осіб, у партійно-комсомольському підпіллі – понад 4 000 осіб [970, с. 132]. Чисельність партизанських формувань змінювалася залежно від їх реорганізації, виділення нових партизанських загонів і з'єднань. Особливо багато партизанських з'єднань виникло на базі загонів з'єднання О. М. Сабурова [193, арк. 7–9].

У цілому ж по Україні у перші післявоєнні роки при УШПР були наявні списки на 168 тис. [47, арк. 6], за іншими відомостями – на 174 944 учасники партизанського руху [1204, с. 531], із яких у більш-менш задовільному стані – лише на 90–95 тис. осіб. Орієнтовна кількість учасників радянського партизанського руху в Україні оцінювалася на рівні близько 200 тис. осіб [47, арк. 6]. Однак чисельність комуністичного руху опору у подальшому постійно «зростала». Уже станом на 1957 р. по УШПР було обліковано 173 тис. партизан, а загальна орієнтовна кількість партизан і підпільників досягла 220 тис. осіб [2, арк.

78]. Упродовж 1960-х – 1970-х років унаслідок «додаткового виявлення учасників антифашистської боротьби в Україні» лави партизанів «зросли» до 501 750 осіб [1204, с. 531]. Відповідні підрахунки, у тому числі й «додаткові», були зумовлені ідеологічно-політичними мотивами, тому й завищені в рази і не мають реального співвідношення із практикою партизанської діяльності.

Останнім часом усе більшу увагу дослідників привертають гендерні ознаки комуністичного руху опору. Серед 143 135 учасників комуністичного опору, відомості яких проаналізовані станом на 1946 р., було 6 213 жінок [47, арк. 26], тобто 4,3 % від загальної чисельності партизанського руху. У складі комуністичних формувань у межах Житомирського генерального округу їх відсоток був дещо вищий, ніж загалом по Україні. У Вінницькому партизанському з'єднанні під керівництвом Я. І. Мельника перебувало 209 (7,2 %) жінок [150, арк. 172], партизанському з'єднанні О. М. Сабурова – 226 (7 %) жінок [193, арк. 10], партизанському з'єднанні М. І. Наумова – 222 (6,7 %) жінки [192, арк. 6], партизанському з'єднанні Маликова – 303 (4,6 %) жінки [194, арк. 5]. Деякі жінки у складі комуністичного руху опору відзначилися у боротьбі з нацизмом. Серед таких, зокрема, керівник малинського більшовицького підпілля на Житомирщині 19-річна Ніна Іванівна Сосніна. 31 серпня 1943 р. під час бою з гітлерівцями вона була спалена в одному із будинків разом із батьком та іншими підпільниками й раненим партизаном [175, арк. 1–285].

У період війни у радянському партизанському русі на території України перебували представники 62 національностей. Його абсолютну більшість становили українці, загальна частка яких, за різними підрахунками, сягала від 54,4 % [47, арк. 16; 50, арк. 18] до 59 % [1204, с. 529; 1207, с. 221]. Одним із найбільш багатоетнічних партизанських з'єднань, яке діяло у межах генерального округу «Житомир», було Житомирське партизанське з'єднання ім. Щорса під керівництвом С. Ф. Маликова, до складу якого входили представники 38 національностей. Основу з'єднання С. Ф. Маликова складали українці (4 696 осіб, або 71,3 % від загальної чисельності), росіяни (1 105 осіб) та поляки (337 осіб). Чисельність представників інших націй становила від однієї (авари, греки,

карачайці, роми, таджики, туркмени, удмурти) або декількох (абхазці, азербайджанці, башкири, кабардинці, калмики, киргизи, латвійці, лезгини, литовці, марійці, мордва, німці, осетини, румуни, серби, словаки, угорці, черкеси, чехи, чуваші, югослави) осіб до кількох десятків (білоруси, вірмени, грузини, євреї, казахи, татари, узбеки) осіб [194, арк. 5]. Українці становили абсолютну більшість і у складі інших партизанських з'єднань, які діяли у регіоні: у Вінницькому партизанському з'єднанні під керівництвом Я. І. Мельника їх було 69,7 % (2 037 осіб) [47, арк. 21; 150, арк. 172], у партизанському з'єднанні під керівництвом М. І. Наумова – 61,2 % (2 023 особи) [192, арк. 7], у партизанському з'єднанні під керівництвом О. М. Сабурова – 56,4 % (1 807 осіб) [193, арк. 11].

Незважаючи на багатоетнічний характер партизанського руху в Україні, радянське керівництво не виступило за створення численних партизанських загонів і груп за національною ознакою. Із пропагандистською метою у складі з'єднання О. М. Сабурова були створені лише польський (лютий 1943 р., керівник Роберт Сатановський) [53, арк. 32] та чехословацький (травень 1943 р., керівник Ян Налепка [Репкін]) [56, арк. 13–14; 58, арк. 5] партизанські загоны. Особлива увага надавалася чехословацькому партизанському загону, який був сформований із перейдених зі складу окупаційних військ словаків на чолі з начальником штабу 101-го словацького полку капітаном Я. Налепкою. Діяльність загону мала важливе значення для впливу на особовий склад шуцманів, «козаків», представників окупаційних військ. У той же час при з'єднанні О. М. Сабурова не було виділено окремого єврейського загону, з ініціативою чого виступали самі євреї-партизани. На початку 1943 р. із Рівненщини на територію Олевського району перейшла єврейська партизанська група під командуванням Мойше Гільденмана («дядя Міша»). Тут вона ввійшла до складу з'єднання О. М. Сабурова. За словами М. Гільденмана, він отримав дозвіл створити свій підрозділ як частину полку у складі 31-го партизана, серед яких 17 осіб – із початкового складу, під назвою «особливий єврейський взвод дяді Міши». Згодом підрозділ поповнився українцями і загальна чисельність євреїв тут становила не більше 30–35 % [1066, с. 347]. Загальна чисельність євреїв у з'єднанні

О. М. Сабурова сягала від 50 [47, арк. 21] до 54 [193, арк. 11] осіб, що було достатнім для окремого партизанського загону. Той же чехословацький партизанський відділ під керівництвом Я. Налепки, приміром, включав у середньому 60 осіб [193, арк. 8].

Для частини населення вступ до складу радянських партизанських загонів став способом виживання, а війна з нацизмом не була прямою боротьбою за комунізм. Деякою мірою це ілюструють відомості по партійному складу комуністичного руху опору, які засвідчують, що більшість особового складу радянських партизанських загонів не належала до компартії чи ВЛКСМ. У складі з'єднання О. М. Сабурова безпартійними були від 74,1 % [193, арк. 11] до 78 % [47, арк. 13] партизан; у з'єднанні під керівництвом М. І. Наумова – понад 68 % [192, арк. 11], у з'єднанні під керівництвом С. Ф. Маликова – від понад 52 % [47, арк. 13] до 62,5 % [194, арк. 5] особового складу. Станом на 20 березня 1944 р. у складі трьох партизанських з'єднань, які в цей час діяли на Вінниччині (загалом у період війни на території Вінницької області діяло 6 партизанських з'єднань [115, арк. 22]), безпартійних було близько 61 % партизан [102, арк. 3]. У тому ж Вінницькому партизанському з'єднанні під керівництвом Я. І. Мельника таких було понад 66 % осіб [47, арк. 13; 150, арк. 172]. У зв'язку із вищенаведеним, логічним видається висновок дослідниці В. Лауер: «Окрім спільного бачення необхідності перемогти нацистів та витіснити їх зі східної Європи, у радянському русі не було будь-якої іншої об'єднуючої ідеї; він був багатоетнічним та не відзначався сильним комуністичним духом» [1083, с. 214].

Особливістю регіону був нерівномірний розвиток радянського партизанського руху. Найбільш активно комуністичний рух опору діяв у лісистих районах на півночі, менш активно – на півдні генерального округу «Житомир». Активність комуністичного опору на півночі регіону змушувала окупаційну адміністрацію констатувати про фактичну втрату адміністративного контролю у деяких районах. Генеральний комісар Е. Лейзер у звіті за березень – квітень 1943 р. відзначав, що через активність партизан близько 15 тис. км² на півночі Житомирського округу, зокрема частини гебітскомісаріатів Лельчиці, Єльськ,

Брагін, Речиця, Мозир, Петриков, Олевськ та Овруч, практично не перебувають під німецьким управлінням. Тому, – резюмував Лейзер, – за таких обставин не може бути мови про будь-яке управління та економічне використання цієї території [227, арк. 9].

У радянській історіографії, зокрема у дослідженні В. Кучера, території, які перебували під контролем радянських партизанських сил, отримали назву «країв» (під повним контролем) та «зон» (райони систематичної бойової діяльності партизанського руху, які перебували під його частковим контролем) [1081, с. 5]. Одна із найбільших партизанських зон, за висновком ученого, охоплювала північні райони Житомирської, Рівненської та суміжні райони Білорусі із населенням понад 500 тис. чоловік [1081, с. 69]. Відповідно до інших радянських літературно-джерельних відомостей, територія вказаного партизанського краю (а точніше, зони) навесні 1943 р. займала площу у понад 1 875 км² із населенням більше 200 тис. осіб [38, арк. 1; 1202, с. 236]. У німецьких документах частина території на півночі генерального округу «Житомир», де проявилась активна діяльність партизанського руху, часто згадується під назвою «мокий», або ж «сирий трикутник» («Nasse Dreieck») [43, арк. 18; 45, арк. 11, 39; 85, арк. 14; 107, арк. 18; 200, арк. 27].

Відносно незначна присутність партизанів на Вінниччині, першочергово в районі самої Вінниці, була зумовлена наявністю великої кількості спеціальних сил, які захищали ставку Гітлера «Вервольф». Станом на 31 серпня 1943 р. секретар Вінницького обкому КП(б)У Д. Т. Бурченко констатував, що на території Вінницької області широкого партизанського руху не існує, адже умови для його розвитку вкрай складні; в багатьох районах існують лише невеликі партизанські групи, які, однак, слабо озброєні та не забезпечені боєприпасами [103, арк. 10]. У німецьких документах датованих не раніше, ніж весна 1943 р., відзначено: «Центр ваги усієї діяльності банд виразно перемістився в північну частину Житомирського округу... В південній частині Житомирського округу у результаті поповнення великої банди посилилися банди, які до недавнього часу зустрічалися лише в одиничних випадках. Частина великої банди нині

знаходиться північніше Гайсину» [200, арк. 30–31]. Для активізації партизанського руху на Вінниччині та проведення розвідувальної й диверсійної роботи починаючи із червня 1943 р. сюди із Поліської області Білорусі було організовано три рейди з'єднання Я. І. Мельника [150, арк. 3; 151, арк. 12–35], яке отримало назву «Вінницького» [149, арк. 3]. Згодом на території Вінницької області було створено самостійні партизанські з'єднання, три з яких станом на 20 березня 1944 р. нараховували у своєму складі 3 149 осіб [102, арк. 3].

Партизанські формування отримували певне матеріально-технічне забезпечення з «великої землі», що набрало організованого характеру з утворенням у червні 1942 р. УШПР, у структурі якого функціонував відділ матеріально-технічного забезпечення [1081, с. 51]. Як правило, така допомога відправлялася літаками на спеціально підготовлені лісові аеродроми-площадки. У зворотному напрямку літаки мали змогу забирали тяжкопоранених та хворих партизанів. За підрахунками В. Кучера, у період війни на території партизанських країв і зон існувало понад 20 площадок. Один із найважливіших аеродромів по забезпеченню партизанського руху Правобережжя був обладнаний поблизу Дубницьких хуторів у Лельчицькому районі Поліської області Білорусі з'єднанням під командуванням О. М. Сабурова [1081, с. 56, 59]. Іноді деякі партизанські загони повністю покладалися на постачання боєприпасів ззовні, а при їх відсутності фактично не проводили жодних дій. 18 листопада 1943 р. М. С. Хрущов у зверненні до О. М. Сабурова та З. А. Богатиря вказував на наявність таких загонів і у їхньому з'єднанні [55, арк. 70].

Поряд з іншими напрямками діяльності, перед комуністичним рухом опору стояло завдання протистояти українським націоналістам. Така вимога, зокрема, чітко окреслювалася перед Олевським партизанським загonom з'єднання О. М. Сабурова [187, арк. 19]. У середині 1943 р. партизанські з'єднання отримали завдання з формування серед націоналістів агентурної мережі, проведення роботи з розкладання їхніх формувань та компрометації керівництва [136, арк. 32]. У директиві УШПР місцевим штабам партизанського руху від 3 листопада 1943 р. ці завдання були підтверджені; окрім того, для уникнення втрат партизанські

з'єднання мали ухилятися від сутичок з УПА [1207, с. 221]. Очевидно, що на реалізацію відповідних завдань спрямовувалися періодичні переговори між радянськими партизанами та відділами УПА, у тому числі на території Житомирської і Вінницької областей, наслідками яких іноді було тимчасове перемир'я.

У трактуванні радянської сторони деякі партизанські керівники під час переговорів з націоналістичними формуваннями заходили занадто далеко. Завідуючий організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У А. Зленко у викривальному стилі констатував, що командири партизанських з'єднань, які діяли на території Вінницької області, А. Мичковський та В. Слюсаренко вели переговори з українськими націоналістами, обмінювались представництвами при сумісних розміщеннях у лісах, встановлювали спільний пароль. Як підкреслював А. Зленко, А. Мичковський та В. Слюсаренко «навіть випивали разом із керівником націоналістичної банди» [102, арк. 4].

Про об'єктивні результати бойових операцій партизанського руху в регіоні, як і по Україні загалом, через систематичні приписки у звітах (що, до речі, визнавала і радянська сторона [56, арк. 40]) судити дуже тяжко. У радянській історіографії відзначено, що лише два партизанські з'єднання – О. М. Сабурова та С. Ф. Маликова – знищили близько 53 тис. представників окупаційних військ та цивільної адміністрації, взяли в полон понад 1,5 тис. осіб, знищили 63 залізничні мости, 750 ешелонів [1031, с. 58]. Відповідно до усталеної статистики, на території Вінниччини радянськими партизанами було знищено понад 34 тис. (34 237 осіб) німецьких і румунських солдатів, представників допоміжної адміністрації й поліції, інших осіб, 265 ешелонів з живою силою і технікою ворога, 369 залізничних та шосейних мостів, понад 1,5 тис. автомашин тощо [115, арк. 22; 970, с. 132; 1049, с. 14].

Питання результатів бойової діяльності комуністичного руху опору потребує окремого детального вивчення, у тому числі із залученням німецької джерельної бази. Адже у ній повідомляється про значно скромніші успіхи партизанів. Упродовж липня – серпня 1942 р. у межах генерального округу

«Житомир» у боях з партизанами загинуло лише 46 німців-райхсдойче та 121 інших, головним чином, місцевих, задіяних на німецькій службі, осіб [85, арк. 42]. Відповідно до повідомлення генерального комісара Лейзера, у вересні – жовтні 1942 р. на території округу при нападі партизан або у боротьбі з ними загинули 12 німців із Райху, 68 членів охоронних команд, 12 старост та, як свого часу зауважувалося, 44 інших місцевих жителі [872, с. 118–119]. Проте, зрозуміло, що найбільша кількість представників окупаційної влади була знищена упродовж кінця 1942 – у 1943 рр., у період найбільшого розвитку партизанського руху. На той час у німецьких повідомленнях фігурували цифри у кілька тисяч ліквідованих окупантів та колаборантів (станом на червень 1943 р. – 2 568 осіб) [1083, с. 221].

Назвемо кілька прикладів гіперболізації у партизанських звітах про результати діяльності, які стосуються знищення живої сили ворога. Відповідно до матеріалів партизанського загону ім. Щорса (Коростишівський район), лише у результаті перших двох боїв з німцями 5 травня та 6 червня 1943 р. партизанами було вбито 172 німці. З боку партизан зі 150 бійців загинуло лише 3 особи [184, арк. 5]. Вражаюче співвідношення втрат, тим більше, що це були перші бої вказаного партизанського загону. Необ'єктивними видаються і деякі епізоди звіту та спогадів командира з'єднання партизанських загонів Вінницької області полковника Я. І. Мельника про рейди на територію Вінницької області. За слів командира, 17 липня 1943 р. під час 2-го рейду за особистим наказом Гітлера його з'єднання зазнало масованої атаки німців у складі дивізії СС до 2 тис. осіб. До операції була також залучена поліція південних районів Вінниччини. Незважаючи на підтримку авіації, наявність танків, штурм артилерії та значний особовий склад, німці, зі слів Я. І. Мельника, після 6-годинного бою були змушені відступити, зазнавши значних втрат: 280 осіб убитими та понад 300 раненими. З боку партизан втрати становили лише 12 осіб раненими [48, арк. 30–31; 150, арк. 19]. В іншому варіанті спогадів Я. І. Мельника, які дещо різняться в деталях про бойове зіткнення з гітлерівцями, зазначено, що з боку партизан не виявилось навіть жодного раненого. Зі слів Я. І. Мельника, коли ж на початку 1944 р. з'єднання знову перебувало на Вінниччині, то від місцевого населення нібито

стало відомо, що у бою з партизанами у середині липня 1943 р. німці начебто втратили понад 500 осіб вбитими та більше 1 тис. раненими [153, арк. 71]. Потенційно загальна кількість бійців з'єднання Я. І. Мельника сягала (і могла брати участь в описаній акції, хоча подібні рейди здійснювалися меншою чисельністю) близько 3 тис. осіб [47, арк. 13; 150, арк. 172]. Зважаючи на описаний масштаб антирадянської операції німців, який можна поставити під сумнів, недостовірними видаються і її результати.

Однією із найуспішніших військових операцій комуністичного руху опору стало оволодіння 17 листопада 1943 р. партизанськими відділами з'єднання О. М. Сабурова містом та залізничним вузлом Овруч [1, арк. 172; 53, арк. 39]. Операція мала важливе значення, адже це був випадок, коли партизани розбили 8-тисячний німецький гарнізон у бойових порядках фронтової оборони. Німецькі війська, втративши вбитими й раненими понад 850 осіб, були змушені відступити у напрямку Мозира. Втрати радянської сторони у живій силі складали 40 осіб убитими та 30 раненими [139, арк. 294].

Інформація про здобуття партизанами Овруча Строкачем була донесена до відома Хрущова, Жукова та Ватутіна [46, арк. 75–76; 54, арк. 1]. 19 листопада 1943 р. до Овруча вступили військові підрозділи 12-го полку 4-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії 13-ї армії 1-го Українського фронту [139, арк. 294]. Військове командування 13-ї армії на чолі з генерал-лейтенантом М. П. Пуховим повідомило, що німецькі війська були витіснені з міста та залізничного вузла Овруч завдяки спільним діям 4-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії та партизанського з'єднання О. М. Сабурова. У зв'язку з цим дивізії було присвоєно ім'я «Овруцької» [46, арк. 75, 79].

Через незрозумілі обставини «першості» у здобутті Овруча секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов дав завдання командуючому 13-ї армії генерал-лейтенанту М. П. Пухову провести з цього приводу спеціальне розслідування [54, арк. 1]. Воно підтвердило, що місто та залізничний вузол були зайняті партизанськими загонами з'єднання О. М. Сабурова, а частини Червоної армії вступили в місто

після його повного звільнення партизанами [46, арк. 79]. У січні 1944 р. Хрущов написав Сталіну особисте роз'яснення цієї ситуації [139, арк. 293–297].

У радянській історіографії згадки про присвоєння командуванням 13-ї армії заслуги у здобутті Овруча, яке відбулося силами партизанського з'єднання О. М. Сабурова, відсутні, адже це порушувало ідеологему про безумовну єдність партизанського руху та Червоної армії. Показовою є констатація факту про оволодіння Овручем у книзі «Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область»: «(17 листопада 1943 р. – Авт.) ...партизанське з'єднання О. М. Сабурова разом з військовими частинами 13-ї армії 1-го Українського фронту визволило Овруч» [1031, с. 61].

Боротьба з радянським партизансько-підпільним рухом була серед основних напрямків діяльності гітлерівців. Одна із перших масових антипартизанських акцій у генеральному окрузі «Житомир» була проведена упродовж 26 лютого – 6 квітня 1942 р., у ході якої німцям вдалося знищити 3 500 осіб (проте невідомою є кількість знищених партизан без урахування цивільних жителів) [91, арк. 2]. Важливим чинником посиленої боротьби з комуністичним рухом опору стала присутність у регіоні ставок Гітлера, Геринга та Гімmlера, який був призначений головним по боротьбі з партизанським рухом на окупованих нацистами територіях. У серпні 1942 р. Гімmlер видав розпорядження, відповідно до якого в офіційному німецькому діловодстві замість терміну «партизан» мали вживатися терміни на зразок «банда» чи «бандитська група» [214, арк. 29].

Поряд із фізичною ліквідацією членів партизансько-підпільного руху нацисти спрямували агресію і проти соціальної бази партизан, вдаючись до часткового або повного знищення, головним чином, через спалення сіл і містечок, у тому числі разом із їх жителями¹.

Для боротьби з комуністичним рухом опору гітлерівці вдавалися до формування широкої мережі провокаторів та шпигунів із місцевого населення, які, зокрема, проходили підготовку у спеціальних шпигунських школах у різних частинах регіону. На Вінниччині, приміром, відомо про існування шпигунських

¹ Детальніше див. розділ 3.1.

шкіл у селах Гушинці Калинівського району та Вороновиця [968, с. 364]. Спеціальні курси для масової підготовки шпигунів були відкриті при генеральному комісаріаті у Житомирі. Два випуски шпигунів відбулися у квітні – на початку травня 1943 р.: у першому – 600 чоловіків, у другому – 240 жінок. До їхніх завдань входило: агентурна робота серед населення, створення псевдопартизанських загонів, які б встановлювали зв'язок із діючими радянськими групами, індивідуально або невеликими групами проникати до складу радянських партизанських формувань, виявляти їхню чисельність, командний склад, озброєння, місце розміщення, зв'язок із місцевими жителями [126, арк. 153зв.–154].

Таким чином, на окупованих гітлерівцями територіях, які ввійшли до складу генерального округу «Житомир», поширився комуністичний рух опору – партизанські загони і з'єднання та підпільні більшовицькі осередки. У своєму розвитку він пройшов шлях від фактичного занепаду у перші місяці нацистської окупації до поступового зростання з кінця 1941 – початку 1942 рр., що значною мірою було зумовлене підтримкою центрального більшовицького керівництва. Розвиток комуністичного руху опору напряду залежав від репресій гітлерівців проти цивільного населення регіону.

Як загальний висновок зауважимо, що протягом 1941–1944 рр. у межах генерального округу «Житомир» активно діяли і український самостійницький, і радянський партизансько-підпільний рухи. Національний рух опору від короткотривалого ситуативного «союзу» з Німеччиною у боротьбі проти комунізму унаслідок репресій проти бандерівців, мельниківців, як і розпуску Поліської Січі, проти українського населення уже до кінця 1941 р. переходить до боротьби на два фронти, вважаючи ворогом і СРСР, і Німеччину. Період пропагандистської боротьби проти обох тоталітарних систем навесні 1943 р. доповнився збройним виступом бандерівської УПА. Гітлерівські репресії проти місцевого населення регіону також стали причиною зростання радянського партизанського й підпільного руху з кінця 1941 – початку 1942 рр. Одним із центрів його діяльності стали українські й білоруські райони півночі

Житомирського генерального округу. Український самостійницький та радянський партизанський і підпільний рухи, маючи антагоністичні погляди на майбутній державно-правовий устрій України, окрім боротьби з нацистською Німеччиною, вели війну один проти одного, яка вилася у братовбивче протистояння.

РОЗДІЛ 6

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ ТА ПРОПАГАНДА

6.1. Мовна ситуація

Маловивченим питанням окупаційної дійсності на українських землях періоду Другої світової війни є мовна ситуація. У цей час, окрім впровадження в німецьку адміністративну практику німецької мови як мови окупантів, поглибилося протистояння української та російської мов. Окупаційна влада намагалася використати суперечність як пропагандистський (адміністрація Вермахту) та ідеологічно-політичний (цивільне управління) чинники. Їхній вплив відчули як в основному традиційно україномовне сільське населення, так і зрусифіковані жителі міст. Своєрідним було мовне становище на території генерального округу «Житомир», до складу якого разом з етнічними українськими регіонами Житомирської і Вінницької областей входили білоруські землі.

На початку нацистської окупації з ініціативи української допоміжної адміністрації, яка в цей час значною мірою контролювалася представниками націоналістичного руху або ж його прихильниками, розпочалася українізація різних сфер життя Житомирсько-Вінницького регіону. Першочергово було визначено статус української мови як службової та розпочалася широка інформаційно-пропагандистська кампанія по заохоченню її вживання російськомовним населенням. Для окупантів відсутність заборони на розповсюдження української мови серед місцевих жителів стала одним із пропагандистських підходів для формування лояльного ставлення до нової влади.

Протягом кінця літа – початку осені 1941 р. Житомирське обласне управління під керівництвом О. М. Яценюка видало кілька розпоряджень, «щоб урядовці й урядові особи, як обласних установ, міських так і районних, всі розмови як поміж собою, так і з відвідувачами в установах провадили на державній (а, точніше, – «службовій»). – Авт.) українській мові...» [819]. Проте

через часті порушення цих директив, тобто широке вживання російської мови, наказом від 30 вересня 1941 р. О. М. Яценюк черговий раз вимагав від представників органів управління усіх рівнів на Житомирщині вживати в приміщеннях адміністративних установ лише українську мову, заборонивши використання неукраїнської (російської) мови. Одночасно у випадку необхідності контактів з німецькими військовими українським чиновникам було дозволено користуватися німецькою мовою [819].

В анонімній статті «Рідне слово», опублікованій у газеті «Вінницькі вісті» від 15 жовтня 1941 р., за вживання російської мови у робочий час були піддані критиці ряд працівників Вінницького міського управління [477]. Через те, що офіційно окупаційні органи Вінниці не видавали жодних заборон на використання російської мови, а у публікації вказувалися конкретні прізвища російськомовних посадових осіб, німецька польова комендатура усунула від роботи та ув'язнила частину редакційного колективу газети «Вінницькі вісті» [478]. Про цю акцію німців згадував один із обласних керівників ОУН(Б) на території Вінниччини, Є. Алетіяно-Попівський: «Річ була в тому, [що] Нофенко (редактор «Вінницьких вістей». – Авт.) гостро виступав проти москалів, плямував москвофілів, а навіть зачіпав і фольксдойчів. За те він і члени редакційної колегії були арештовані, просиділи кілька тижнів у в'язниці, а потім вийшли на волю, але з праці в редакції були звільнені» [885, с. 33].

На сторінках офіційної періодики, яка, до слова, була україномовною, з'явилися статті із закликами до відродження української мови, вилучення із лексики русизмів та її широкого вживання у повсякденному житті населенням регіону [473; 486; 589]. Автор статті «Пожалійте сиротину та не вводьте в славу» про діяльність міського театру Житомира М. Всегоренко, відзначаючи ідею оперети «Наталка Полтавка», яка ставилася на сцені театру, наголошував, що вона «виявляє протест проти засмічення української мови москалізмами (русизмами. – Авт.)». Автор закликав житомирян не спотворювати українську мову і широко використовувати її у повсякденному житті [831]. У Житомирському міському театрі розпорядженням директора П. Семерди, а згодом

І. Клепаченка (входив до складу нелегальної націоналістичної мельниківської групи «самостійників»), у приміщенні театру дозволялося розмовляти лише українською мовою [352, арк. 19].

Відозви відновлення української мови присутні і на сторінках «Вінницьких вістей». В одному із номерів газети міститься такий заклик до населення: «Відроджуйте свою націю, її культуру, а насамперед – мову, – це необхідні принципи в будові своєї держави. Як сам не зробиш щастя – його ніхто не дасть» [499]. 26 листопада 1941 р. відбулося розширене засідання при вінницькому обласному відділі освіти за участі працівників відділу, керівництва міського управління та членів редакції газети «Вінницькі вісті». На засіданні було ухвалено рішення про запровадження на території Вінницької області (окрім південних районів, які ввійшли до складу Трансністрії) українського правопису, розробленого та затвердженого Всеукраїнською академією наук у 1928–1929 рр. Для практичного втілення цього рішення у складі трьох осіб була обрана спеціальна комісія, яка мала переробити підручники та поширити правописні правила через пресу [487].

У перші місяці окупації мовне питання гостро постало у релігійному житті. Мовний чинник був важливим у протистоянні двох найбільших православних конфесій регіону – Української автокефальної православної церкви та Автономної православної церкви. У парафіях автокефальної церкви богослужіння проводилися українською або церковнослов'янською мовою з українською вимовою; Автономна православна церква традиційно використовувала церковнослов'янську мову. У період війни перед релігійними конфесіями окупанти не ставили обмежень у використанні мови богослужінь. Відомо, наприклад, що восени 1941 р. у католицькому костелі Житомира польська громада виконувала гімни польською мовою [99, арк. 26; 740].

Наслідком мовної політики кінця літа – осені 1941 р. на території Житомирсько-Вінницького регіону стало зростання вживання населенням української мови в містах, які ще з царських часів та в радянський період були переважно російськомовними. Але із запровадженням наприкінці листопада

1941 р. німецької цивільної адміністрації та її курсом на придушення національного життя, переслідування представників самостійницького руху, які до того проводили активну україномовну пропаганду, мовне становище, особливо в містах, поступово змінилася на користь російської. До того ж через україномовність додалася небезпека звинувачення у націоналізмі. І хоча ще певний час у 1942 р. відсоток вживання української мови у деяких містах, наприклад, Вінниці, був досить високим [76, арк. 4зв.], уже станом на 15 березня 1942 р. міське населення території генерального округу «Житомир» в основному розмовляло російською [230, арк. 7].

Якщо підтримка української мови військовою окупаційною владою зумовлювалася пропагандистськими мотивами, то позиція цивільної адміністрації передбачала її підтримку як противагу російській мові та всьому російському загалом. 18 листопада 1941 р. А. Розенберг у секретній інструкції Е. Коху відзначав: «Російська мова, яка на даному часовому етапі представляє собою неминучий засіб комунікації, підлягає поступовому витісненню» [876, с. 341]. 13 січня 1942 р. з'явилося розпорядження райхсміністра окупованих східних областей щодо використання мов в Україні (райхскомісаріаті «Україна»). У директиві офіційною мовою німецьких установ визначалася німецька. Розпорядження та інші повідомлення, які призначалися для всього населення, мали видаватися німецькою й українською мовами. Офіційною мовою української адміністрації проголошувалася українська. Російську мову разом з українською допускалося використовувати у службовому спілкуванні німецьких установ та української адміністрації лише там, де переважна частина населення нею розмовляла: у великих містах, промисловому регіоні Донбасу та на східних прикордонних українських землях [1009, с. 235–236].

На українських територіях Житомирської і Вінницької областей офіційною (службовою) мовою допоміжних органів влади була українська, хоч деякого поширення набула і російська. Окремі гебітскомісари усе ж таки вимагали використання допоміжною адміністрацією лише української мови. 17 березня 1942 р. гебітскомісар Овруча видав розпорядження про вживання в місцевих

допоміжних управліннях, як і в школах, лише української мови [297, арк. 147]. До регіонів райхскомісаріату «Україна», де основною мовою допоміжної адміністрації була російська, належали білоруські території генеральних округів «Житомир» та «Волинь-Поділля». Такий висновок дозволяє зробити аналіз мовної основи документів допоміжного управління на півночі Житомирського генерального округу, які розміщуються у фондах ДАГВ [423, арк. 1–517].

Офіційна німецька документація, яка призначалася для службового користування допоміжної адміністрації, перекладалася як українською, так і російською мовами. Це, між іншим, засвідчує «Вісник Генералкомісара Житомир» [360, арк. 77].

Директивою від 26 березня 1942 р. райхсміністр окупованих східних територій зобов'язував усіх представників німецької адміністрації в райхскомісаріаті «Україна», які мали працювати тут тривалий час, вивчати українську мову. Особливо необхідним вивчення української мови, за планом А. Розенберга, мало стати для гебітскомісарів та їхнього персоналу, які у своїй щоденній роботі постійно стикалися з місцевим населенням. Німецький урядовець навіть ставив питання, щоб раз на півріччя, починаючи з 1 липня 1942 р., йому готувались звіти про стан мовної підготовки чиновників та службовців цивільної адміністрації [95, арк. 65]. Проте навряд чи німецькі адміністратори на місцях переймалися питанням вивчення мови окупованого народу.

Відповідні переконання керівних представників окупаційної влади, у першу чергу А. Розенберга та Е. Коха, «походили від їхньої глибокої ненависти до росіян та російської культури» [930, с. 198]. Той же Кох у 1942 р. зауважив: «...для мене і для кожного з моїх генеральних комісарів самоочевидним є політичний принцип, згідно з яким з українською мовою та культурою слід завжди обходитися краще, ніж із будь-якою іншою слов'янською» [930, с. 198]. Отож, підтримка української мови зумовлювалася ідеологічним й політичним підходом гітлерівців для її протистояння російській мові та російській культурі. Проте деякі нацисти, розвиваючи псевдонауковий міф про «пасивність» українців та

обґрунтовуючи «право» Райху на володіння територією України, вкрай критично ставилися до української культури. Вони стверджували, що українці нібито все запозичили, а їх мова, танці, музика, пісні – це поєднання елементів інших культур [71, арк. 5]. Офіційна позиція цивільного правління була іншою. У німецькому довіднику про генеральний округ «Житомир», виданому для внутрішнього використання, станом на 15 березня 1942 р. записано: «Українська мова – це не діалект російської, а самостійна мова, яка має також власну літературу» [230, арк. 7].

Незважаючи на офіційну позицію окупаційної влади, з кінця 1941 – початку 1942 рр. у соціумі відновилися довоєнні мовні стереотипи, притаманні народу, який тривалий час не мав власної державності. Цю ситуацію яскраво характеризує спостереження М. Селешка. На початку липня 1943 р. на вокзалі м. Козятина він розмовляв з двома українцями. Між собою чоловіки спілкувалися українською, але як тільки М. Селешко, незнайомиць, заговорив до них українською мовою, вони перейшли на російську. Місцеві жителі обґрунтували цей крок таким чином: «На їх думку українська мова мужича і нею можуть говорити між собою тільки мужики, з чужими треба говорити тільки російською мовою. Так було, як казав старший за віком... ще за часів царського режиму в Україні, за царів, так було і за большевиків. А за німців то обов'язково треба було говорити по-російськи, бо вони української мови зовсім не розуміють... Молодший із співрозмовників додав ще, що говорити по-українськи в місті чи на станції, значить ставати підозрілим в шовінізмі, за що можна було опинитися навіть у Сибірі. За німців також за українську мову оскаржують в націоналізмі» [908, с. 26].

Сільське населення, на відміну від мешканців більш поліетнічних та зрусифікованих великих міст, залишалося традиційно україномовним. Це певною мірою також стосувалося невеликих міст і містечок. Проте навіть селяни, приїжджаючи до міста на базар, іноді намагалися «всувати в мову і російські слова». Така «статусність» найбільше впливала на українську сільську молодь, яка, перебуваючи у місті, переходила на російську мову. Жителі міст, зокрема Вінниці, хоч між собою розмовляли російською, до селян зверталися українською

[908, с. 84]. Основним носієм української мови в місті, як не парадоксально, став український селянин. Особливо збільшувалася кількість селян у містах в базарні дні. «В дні, як не було базару (у Вінниці. – Авт.), – згадував М. Селешко, – містом не було чути української мови» [908, с. 155].

У період Другої світової війни традиційний селянський мовний устрій був значно порушений міграційними процесами. З одного боку, до сіл, розміщених, як правило, поблизу міст, спостерігалось переселення російськомовних міщан, оскільки ситуація з продовольством на селі була кращою. З іншого боку, на завершальному етапі війни як села, так і міста стали місцями осідання біженців із російськомовних східних та південних регіонів України. У спогадах «На білому коні» У. Самчук згадує про розмову із жителькою одного із сіл по лінії шосе між Житомиром і Коростишевом, киянкою, яка переїхала в село разом з дітьми для вирішення продовольчої проблеми. Колишня міщанка спілкувалася мішаною російською та українською мовами. На запитання У. Самчука, чому вона так розмовляє, відповіла: «Всі так говорять. Всьо равно...» [907, с. 247].

Своєрідне ставлення населення до відповідної мовної ситуації, яке звикло до двомовного середовища та «мішаної» української і російської мов, проявлялося і в інших ситуаціях. Приміром, опера «Травіата» Д. Верді у Вінницькому міському театрі була поставлена російською мовою, а глядачі на це не звертали уваги, оскільки «їм було все одно, по-українському чи по-московському». Під час постановки «Ріголетто» Д. Верді частина акторів співала російською, а частина українською. А глядачі цього взагалі не помічали: «Так звикли до однієї і другої мови, що різниці зовсім не відчували» [908, с. 148, 154].

Одним із чинників, який вносив деструктив в «офіційну» україномовність, була робота частини перекладачів, які часто не володіли українською мовою на належному рівні або ж не знали її взагалі. Вони, таким чином, перекладали, наприклад, оголошення, вивіски тощо «мішаною» мовою або в російській транскрипції: «...більшість написів (на установах у Вінниці. – Авт.) були в німецькій і російській мовах. Навіть деякі німецькі установи вивішували написи тільки в німецькій та російській мовах, так, начеб вони були в Росії, а не на

Україні. Між українськими написами були й такі, що з них треба було найперше добре посміятись. Це не була українська мова, а тільки якийсь московський жаргон чи просто транскрипція українськими буквами московських слів» [908, с. 57]. Здебільшого на німецьку мову в російській транскрипції були перекладені українські топоніми. В одній зі своїх директив райхсміністр А. Розенберг навіть ставив питання про поступову заміну на території України російських перекладачів українськими [95, арк. 65].

Негативний вплив на становище української мови в регіоні, особливо на Вінниччині, мали колаборантські формування РВА та Кубанського козачого полку [87, арк. 7; 581]. Пропагуючи ідею «неподільної великоруської імперії», вони тероризували «свідоме націоналістичне населення». Окрім того, росіяни, яких німці включили до складу допоміжних органів влади, вимагали від місцевого українського населення розмовляти в різних установах по-російськи. Залякане місцеве населення, щоб не бути підозрілим в участі в націоналістичному русі, було змушене розмовляти лише російською. Для того, щоб німці мали помилкове уявлення про українську культуру, вищевказані особи також проводили заходи з русифікації театру, кіно, музики та літератури [87, арк. 7].

Через подібні тенденції, незважаючи на офіційну політичну позицію нацистів щодо російської мови, з часом розпочалася організація курсів з її вивчення. Документально підтверджується наявність на початку 1943 р. курсів російської мови для німецьких жандармів Ружина [305, арк. 293]. Намагалися оволодіти російською мовою і україномовні фольксдойче. У Бердичеві курси вивчення російської мови для місцевих німців були відкриті ще в середині 1942 р. [783].

Українська мова була мовою навчання в початкових та середніх школах, які знаходилися у регіонах, заселених виключно або переважно українцями, у тому числі в Житомирсько-Вінницькому. У тих частинах райхскомісаріату «Україна», де у спілкуванні переважала російська мова, українська мова була обов'язковим навчальним предметом [1009, с. 235]. У Житомирському генеральному окрузі для рівня середньої школи на вивчення української мови у 5-му класі відводилося 8

год., 6-му – 7 год., 7-му – 5 год. на тиждень [263, арк. 1–6]. Генералкомісар генерального округу «Житомир» повідомляв, що у 19 районах (гебітскомісаріатах) генерального округу уроки проводилися українською мовою, а в його північній білоруській частині – російською, адже вчителі та переважна частина місцевих учнів не володіли білоруською мовою [1009, с. 93].

У згаданому розпорядженні про використання мов в Україні від 13 січня 1942 р. райхсміністр Розенберг проголошував, що «німецька мова не є навчальним предметом у народних (початкових. – Авт.) школах для місцевого населення» [1009, с. 236]. Хоча в цей час, як і у період військової адміністрації [836], її вивчення у рамках шкільної програми певний час усе-таки відбувалося [977, с. 102]. Виявлені навчальні плани для шкіл генерального округу «Житомир», датовані червнем – вереснем 1943 р., не включали німецької мови як обов'язкового предмету [263, арк. 1–6].

Із точки зору нацистів, у перспективі на всіх окупованих територіях мала панувати лише німецька мова, а українська як мова місцевого населення у кращому випадку побутувала б серед «українців-рабів» і мала сприйматися як «іноземна». Деякими адміністраторами-райхснімцями такий статус останньої був закріплений уже з 1942 р. Відповідно до розпорядження гебітскомісара Бердичева від 14 квітня 1942 р., українська мова, яка допускалася до викладання у німецькій школі, позиціонувалася як «іноземна» [290, арк. 308].

Для жителів окупованих територій вивчення німецької мови було можливим через організацію спеціальних курсів, які були двох категорій: для ненімецького населення та для фольксдойче [783]. У Ружині, приміром, вартість навчання на курсах німецької мови для місцевого українського населення навесні 1942 р. становила 20 крб. на місяць [463]. Спеціальні гуртки з вивчення німецької мови на початку окупації іноді, як на території Плисківського району Вінницької області, створювалися і при товариствах «Просвіта» [703]. На початку 1942 р. їх кількість досягла 19-ти [708]. Для самостійного оволодіння німецькою мовою видавалися спеціальні книги (самоучки) [766], а бердичівська газета «Нова доба»

із жовтня 1941 р. на своїх сторінках розпочала друкувати курс лекцій з німецької мови [752].

Отже, за часів адміністрації Вермахту, яка у розповсюдженні української мови вбачала значний пропагандистський ефект, на території Житомирсько-Вінницького регіону з ініціативи допоміжного управління, у складі якого в цей час перебували представники та прихильники самостійницького руху, розпочалася широка українізація. Уже з кінця 1941 – початку 1942 рр. через усунення національно свідомих елементів зі складу допоміжної адміністрації та репресії проти націоналістів рівень вживання української мови, першочергово в містах, зменшився на користь російської. До цього додалися традиційні мовні стереотипи українців та позиція шовіністично налаштованих осіб зі складу російських добровольчих з'єднань, допоміжного управління, міграційні процеси, відсутність фаховості у роботі перекладачів. Позиція ж нацистської цивільної влади спрямовувалася на підтримку української мови як противаги всьому російському. Офіційно службовою мовою української адміністрації, мовою викладання в школі тощо була українська. У північній білоруській частині Житомирського генерального округу мовою допоміжної адміністрації та мовою більшості населення залишалася російська.

6.2. Релігійне життя

Серед різних напрямів духовно-культурного життя Житомирсько-Вінницького регіону, які розпочали відродження на початку нацистської окупації, особливе місце займав релігійний. Адже, не заперечуючи проти відновлення віри, німці намагалися використати релігійний чинник для впровадження окупаційної політики на зайнятих територіях Сходу [1205, с. 178–179]. Першочергове значення для окупантів займав пропагандистський момент, оскільки відновлення релігії, яка в радянський час була, фактично, поза законом, мало продемонструвати місцевому населенню «прихильність» нової влади. У зв'язку з цим характерною була позиція адміністрації Вермахту. У розпорядженні

військової влади для армії стосовно українського питання від 11 липня 1941 р. наголошувалося: «Релігійні погляди населення, греко-православна або греко-уніатська віра, повинні поважатися кожним військовослужбовцем» [96, арк. 43]. Тобто, у ставленні до релігійних питань німецькі військові були зобов'язані займати нейтральну позицію: «і не сприяти, і не заважати» [97, арк. 101].

Протягом перших місяців нацистської окупації ініціатива організації релігійного життя йшла знизу. Часто місцеве населення, не чекаючи будь-яких розпоряджень, приступало до ремонту храмів, їхнього упорядкування, пошуку священників. Для вирішення релігійних проблем у багатьох регіонах почали виникати стихійні громадсько-церковні організації (парафіяльні ініціативні групи, церковні комісії, церковні ради тощо) [1205, с. 180], а при центральних місцевих адміністраціях – спеціальні відділи. Відділ культів було відкрито при Житомирському обласному управлінні. У серпні 1941 р. за пропозицією голови облуправління О. М. Яценюка його очолив прихильник Автономної православної церкви священник Герасим Трохимович Мефьодов [446, арк. 15].

Двома найбільш поширеними релігійними конфесіями генерального округу «Житомир», як і інших адміністративно-територіальних одиниць райхскомісаріату «Україна», були Автономна православна церква (АПЦ), підпорядкована архієпископу Олексію (Громадський), та Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) на чолі з архієпископом Полікарпом (Сікорський) [169, арк. 70]. Формально автономісти перебували під юрисдикцією Московської патріархії, а автокефалісти підпорядковувалися митрополиту Діонісію (Велединський), архієпископу Варшавському, що перебував на території Генерал-губернаторства. Головна відмінність між обома церквами полягала у мові богослужінь: в парафіях АПЦ вони традиційно проводилися церковнослов'янською мовою, в УАПЦ – українською або ж церковнослов'янською з українською вимовою.

У Житомирському генеральному окрузі АПЦ керував єпископ Бердичівський Леонтій (Филипович), резиденція якого містилася у Житомирі; на чолі УАПЦ (із перервою протягом листопада 1942 – березня 1943 рр.) стояв

єпископ Житомирський і Вінницький Григорій (Огічук) з резиденцією у Вінниці [169, арк. 70зв.]. Навесні 1943 р. в північній частині генерального округу зі складу АПЦ була виділена окрема Мозирська єпархія на чолі з єпископом Ніколаєм (Автономовим) [227, арк. 7; 687].

Поряд із православними конфесіями певного поширення у регіоні набули католицизм (римо-католицизм, греко-католицизм [уніацтво]), протестантські течії (лютеранство, євангельські християни-баптисти, євангелісти-християни) та старообрядництво [236, арк. 10–145; 272, арк. 35].

Про орієнтовну чисельність віруючих тієї або іншої релігійної конфесії може свідчити німецький перепис населення території Житомирської області станом на 1 жовтня 1941 р., який також відобразив його конфесійну належність. Перепис показав, що кількість православних на Житомирщині у перші місяці гітлерівської окупації складала 87,9 %, католиків – 8,2 %, лютеран – 2,4 %, інших релігійних конфесій – 1,5 % [234, арк. 6–118; 260, арк. 1–3]. Цей конфесійний розподіл в основному відповідав етнонаціональній структурі місцевого населення. Традиційно прихильниками православ'я переважно виступали українці (87,4 %) і росіяни (1,2 %); поляки (7,4 %) та чехи (0,4 %) здебільшого тяжіли до римо-католицизму, а місцеві німці (2,7 %) – до лютеранства та інших протестантських течій [234, арк. 5–117; 260, арк. 47–49]. 12 175 осіб, або 0,9 % населення Житомирської області, не належавши до жодної зі згаданих вище етнічних груп, очевидно, в основному сповідували «інші релігійні вірування». Зрозуміло, що на території Вінниччини, і, особливо, в північній білоруській частині генерального округу «Житомир» конфесійна належність відповідно до етнонаціональної структури населення відрізнялася від Житомирщини.

На релігійності населення дещо відобразилася атеїстична політика радянської влади. У деяких наукових дослідженнях стверджується, що церкву відвідували у переважній більшості представники старшого покоління. Значна частина молоді, особливо Наддніпрянської України, соціалізація якої відбувалася в умовах радянської суспільно-політичної дійсності, дотримувалася атеїстичних поглядів [1205, с. 189–190]. М. Селешко, очевидець окупаційного життя Вінниці,

станом на середину 1943 р. згадував: «Народ не виявляв великого зацікавлення церквою і релігією. Навіть старші люди мало ходили до церков, а молодь, як приходила, то тільки як до театру. Послухають як хор співає і виходять. Про Богослуження молоді казали, що нічого собі, гарна вистава і на тому кінець» [908, с. 102]. Проте в умовах окупаційної реальності невідвідування церкви не передбачало відсутності релігійності. Оскільки в 1943 р. посилилася небезпека облав німецьких інстанцій з набору робочої сили, частина осіб уникала відвідування місць масового скупчення людей, якими були і культові приміщення. У рамках вивчення релігійності місцевого населення додаткового аналізу потребує згаданий перепис населення території Житомирщини від 1 жовтня 1941 р., який свідчить, що із 1 364 994 жителів області невірними себе назвали лише 450 осіб [234, арк. 6–118; 260, арк. 1–3].

Частково релігійним громадам були повернуті культові споруди, конфісковані радянською владою. Разом із приміщеннями церков для богослужінь іноді використовувалися клуби, школи, інші державні установи [169, арк. 70]. Приміром, громаді с. Паволочка Миропільського району для виконання релігійних обрядів тимчасово передали половину приміщення сільського управління [295, арк. 8–9зв.]. За свідченнями Ф. Пігідо-Правобережного, який передавав слова свого знайомого, у с. Чоповичах на Житомирщині православна церква була відкрита в колишній синагозі [905, с. 139]. В поодиноких випадках православними громадами будувалися нові культові споруди [905, с. 140].

Приміщення культових споруд, пошкоджені за радянських часів, потребували проведення ремонтних робіт. Упорядкування храмів відбувалося зусиллями самих релігійних громад, у тому числі через добровільний збір коштів серед населення. Восени 1941 р. збір коштів на відновлення Свято-Покровського кафедрального собору (колишньої церкви Казанської Божої Матері) було оголошено у Вінниці. Комісія з відбудови собору оцінювала вартість ремонтних робіт у 40 тис. крб. [475; 476]. Однак іноді ремонтні роботи, які проводилися не фахово, призводили до пошкодження внутрішнього оздоблення культових приміщень. У 1942 р. під час ремонту Свято-Василівського собору у м. Овруч,

збудованого ще наприкінці XII ст., ушкоджені напередодні війни фрески були не відновлені, а просто «затерті» [345, арк. 20].

Для забезпечення православних храмів церковним начинням у деяких містах регіону розпочали роботу спеціалізовані майстерні. Проте в цілому ситуація залишалася плачевною. Один із очевидців у жовтні 1941 р. описував внутрішнє оздоблення церков Житомира: «Ще й тепер примітивність у відправі величезна, бо нема церковної утварі. Бачив я “фелони”: гуня з пришитим на ній хрестом; єп[и]трахиль із простого полотна, хрести, витесані з дерева» [742]. Частково релігійним громадам, зокрема у Житомирі [272, арк. 21, 29зв.] та Вінниці [950, с. 208], деякі предмети релігійного культу були повернуті із місцевих музеїв і бібліотек.

Негативний вплив на розвиток релігійного життя мали німецькі кампанії зі збору металів. Приміром, на початку листопада 1942 р. гебітскомісар Житомира видав розпорядження про вилучення усіх церковних дзвонів, які ще залишилися після радянських конфіскацій довоєнних років [236, арк. 59, 68зв.]. У зв'язку з цим 23 листопада 1942 р. Троянівське районне управління звернулося до гебітскомісара з проханням зберегти церковний дзвін у с. Соснівка, який був виготовлений ще у 1020 р. Зважаючи на історичну цінність, його свого часу «як старовинну річ» навіть не конфіскували більшовики [236, арк. 67].

Основною проблемою організації релігійного життя став брак професійного духовенства. Лише до 12 жовтня 1941 р. на адресу відділу культів Житомирського обласного управління надійшло 145 заяв від релігійних громад з проханням відкриття церков та призначення священиків. У той же час відділом було зареєстровано всього 104 священики та вдалося відкрити 68 церков [587]. Особливо непроста «кадрова» ситуація склалася у прикордонних з українськими білоруських землях [403, арк. 28–29зв.].

Розв'язати проблему забезпечення місцевих парафій професійним духовенством могло відкриття духовної семінарії. Підготовку до створення одного із таких навчальних закладів у Житомирі прихильники АПЦ розпочали уже з кінця літа 1941 р. [561; 829]. Проте через негативну позицію німців

реалізувати задум не вдалося. У 1943 р. була відкрита лише одна семінарія АПЦ у Кременці [931, с. 19]. В окремих містах райхскомісаріату (Почаєві, Києві, Полтаві) окупанти дозволили відкрити короткострокові пастирські курси. 2 жовтня 1942 р. «...у зв'язку з дуже великою потребою у підготовці кадрів священників» духовне правління АПЦ в Житомирі та особисто єпископ Леонтій звернулися до штадткомісара Ф. Магаса з проханням дозволити відкрити в місті 6-ти місячні пастирські курси. 10 жовтня 1942 р. духовне управління отримало ствердну відповідь [236, арк. 45].

Сучасні дослідники констатують, що протягом перших місяців нацистської окупації України спостерігалися масові публічні богослужіння, хрещення, вінчання [930, с. 243; 1205, с. 180]. Подібним чином релігійна ситуація склалася і на території Житомирсько-Вінницького регіону. Привертає увагу випадок вінчання в Житомирі 56-річного чоловіка та його 48-річної дружини. Обряд вінчання в одній із церков міста, ймовірно, Михайлівській, проходив у присутності п'ятох дітей «молодят» [742]. У Вінниці одне із найбільших православних богослужінь відбулося на Водохрещу 19 січня 1942 р. Тоді під час освячення води у р. Південний Буг одночасно були присутні прихожани чотирьох церковних приходів: Свято-Покровського кафедрального собору, П'ятничанської, Цвинтарної та Старогородської церков [495]. Поодинокі випадки масових богослужінь зафіксовані й надалі. 5 травня 1943 р. в Житомирському дитячому будинку (на хуторі Затишок) єпископ Бердичівський Леонтій провів обряд хрещення 120 дітей-сиріт [674].

Релігійне відродження початку гітлерівської окупації зумовило включення Закону Божого до шкільної програми на 1941–1942 н. р.

Упродовж літа – осені 1941 р. значний вплив на православну церкву Житомирсько-Вінницького регіону (і на УАПЦ, і на АПЦ) мали ОУН(Б), ОУН(М) та Поліська Січ Т. Бульби-Боровця. Адже легітимізована релігійна діяльність дозволяла не лише пропагувати націоналістичні ідеї, а й виступала прикриттям підпільної роботи. Під сильнішим впливом самостійницького руху, на відміну від автономної, була УАПЦ. У містечку Чоповичі священник місцевої церкви Ігор

Губаржевський, перейшовши від автономізму до автокефалії, став керівником «місцевих організацій “ОУН”... і призивав до боротьби за “самостійність України”» [169, арк. 72]. За деякими відомостями, членом ОУН(Б) був єпископ Григорій [443, арк. 56, 70].

Незважаючи на вимоги окремих представників німецького військового командування про «недопущення жодних церковних процесій, не виступати з проповідями на політичні теми» [446, арк. 63зв.], усе ж на початку окупації значна частина духовенства регіону брала участь у національно-патріотичних маніфестаціях та виражала національну суспільно-політичну позицію. 2 вересня 1941 р. в церемонії похорону біля кафедрального Преображенського собору в Житомирі вбитих напередодні членів похідної групи ОУН(М) М. Сціборського та О. Сеніка взяли участь більшість місцевих духовних чинів, серед яких і єпископ Леонтій. За завданням єпископа організацією церемонії похорону займався на той час настоятель кафедрального собору, а згодом служитель Михайлівської церкви, А. Коренчевський [446, арк. 48]. На відміну від українців, спроба поляків провести політичну маніфестацію під час освячення 16 вересня 1941 р. кафедрального собору св. Софії у Житомирі [99, арк. 26–27] призвела до значного обмеження функціонування Житомирської римо-католицької парафії [236, арк. 133]. Багато православних священників 21 листопада 1941 р. взяли участь у проведенні панахиди та маніфестації вшанування 20-ї річниці розстрілу під Базаром учасників Другого зимового походу військ армії УНР [892]. Частково брати участь у заходах національного змісту дозволяли церкві органи нацистського цивільного управління наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. [496; 498; 500].

Разом із пропагандистською підтримкою розвитку релігійного життя окупанти стежили за релігійними організаціями з метою присікання будь-яких спроб їх виходу поза межі основної діяльності, першочергово в політичну площину. Із утвердженням нацистської цивільної адміністрації були ліквідовані спеціальні відділи при допоміжних органах влади, у тому числі й відділ культур Житомирського обласного управління. Їхні повноваження перейшли до

генерального комісаріату, а референтом з релігійних справ став німець Лангольф [446, арк. 18]. Обидві православні конфесії – АПЦ та УАПЦ – мали право на самостійні духовні управління.

На посилення контролю над релігійними організаціями спрямовувалися систематичні директиви райхсміністра Розенберга та райхскомісара Коха. Серед таких – «Розпорядження щодо правового положення релігійних організацій» райхскомісара Коха від 1 червня 1942 р. У документі від усіх релігійних громад вимагалось надати вичерпну інформацію про свою діяльність; а кожна заява релігійної організації з відповідними відомостями включала застереження від імені керівника: «Цим запевняю, що місцева, на чолі якої я стою, релігійна громада та її службовці суворо обмежуються виконанням релігійних завдань. Мені відомо, що всяка інша діяльність та порушення меж дозволених дій заборонені й підлягають карі» [236, арк. 6–13зв., 17–18зв., 72–84зв.]. Із серпня 1942 р. облік релігійних організацій розпочався у генеральному окрузі «Житомир».

Розпорядження Коха від 1 червня 1942 р. також посилювало право генеральних комісарів у релігійних питаннях, яке, по суті, стало абсолютним восени 1942 р. Для прикладу, генералкомісари могли як призначати, так і звільняти церковних діячів будь-якого рівня, від священика до єпископа [930, с. 240–241].

Накази, пов'язані з обмеженням релігійної діяльності, могли прийматися гебітскомісарами на місцях. Першочергово додаткові вказівки стосувалися заборони будь-яких богослужінь, у тому числі й недільних, під час польових робіт. Місцеві керівники, таким чином, доповнювали розпорядження Коха від 8 грудня 1941 р. та 11 липня 1942 р. про порядок церковної служби на території райхскомісаріату «Україна», які забороняли богослужіння у будні дні. Як виняток визначалися дні, що припадали на Різдво, «Новий (старий) рік» та 2 дні Великодня [931, с. 19]. Непоодинокими були випадки, коли під час богослужінь німці силою виганяли парафіян із церков та відправляли їх на роботу [341, арк. 176зв.], а священики, які порушували «трудова дисципліну», піддавалися

репресіям [325, арк. 27]. Через це міра розвитку релігійного життя прямо залежала не лише від загальної нацистської політики, а й від розпоряджень місцевих німецьких керівників.

Між двома релігійними православними конфесіями відбувалася постійна боротьба за вплив на місцеве населення. Основною формою їх протиборства став перехід священників із однієї конфесії до іншої. Для поглиблення протистояння та унеможливлення будь-якої консолідації між православними конфесіями окупаційні органи спочатку підтримали УАПЦ, а згодом, коли та почала зростати, – АПЦ [1248, с. 16]. На території Житомирського генерального округу ця політика проявилася через передачу культових приміщень автономістам автокефалістам. Однією із найбільших акцій такого змісту стала передача 23 вересня 1942 р. у Житомирі Христо-Воздвиженської церкви із автономної до складу автокефальної церкви [236, арк. 31].

Підтримуючи міжконфесійне протистояння, для послаблення АПЦ та УАПЦ окупаційні органи застосовували адміністративні заходи тиску на єпископів та впровадження принципу «поділяй і володарюй». Серед усіх адміністративно-територіальних одиниць райхскомісаріату «Україна» найяскравіше ці негативні тенденції представлені на території генерального округу «Житомир». У листопаді 1942 р. генералкомісар Е. Лейзер, ув'язнивши єпископа Житомирського і Вінницького Григорія, керівником автокефальної церкви у регіоні призначив єпископа Подільської єпархії Фотія (Тимощука), який у Польщі ще до війни був звинувачений у шпигунстві на користь СРСР. Єпископа Житомирського і Вінницького звільнили лише у березні 1943 р. після письмового звернення архієпископа Полікарпа до райхскомісара Коха [930, с. 241]. Після цього єпископ Григорій поновив свою діяльність як очільник автокефальної церкви генерального округу «Житомир» [236, арк. 102]. Основною причиною його тимчасового усунення від управління УАПЦ було намагання окупаційної адміністрації підірвати позиції автокефалістів у регіоні, які поступово набирали сили та перебували під впливом націоналістичного руху.

Для послаблення позицій АПЦ навесні 1943 р. розпорядженням Е. Лейзера із її складу на півночі генерального округу виділялася самостійна Мозирська єпархія під керівництвом єпископа Ніколая (Автомова). Останній був делегований до Мозиря архієпископом Олексієм відповідно до відношення від 15 квітня 1943 р. [227, арк. 7; 687]. Незважаючи на те, що згодом німецька розвідка підтвердила, що єпископ Ніколай був самозванцем (видавав себе за єпископа П'ятигорського) та радянським шпигуном, він залишався на своїй посаді до кінця окупації [930, с. 241–242].

У різних частинах райхскомісаріату «Україна» більшість церковних приходів належало до АПЦ [1207, с. 289–291]. Відповідно до доповідної записки секретарю Житомирського обласного комітету КП(б)У М. Співаку «Про діяльність церковників на території Житомирської області», у період нацистської окупації на території Житомирської області було відкрито і діяло понад 335 церков (із них 6 – у Житомирі) й молитовних будинків, 2 чоловічі (Богоявленський у Житомирі й Тригирський в Житомирському районі) та 3 жіночі (Подольський в Житомирі, Любарський та Овруцький) монастирі АПЦ, близько 40 церков УАПЦ [169, арк. 70зв.–71]. Джерельні відомості про кількість різних православних парафій в інших частинах генерального округу «Житомир» малоінформативні. В окупаційній пресі без конфесійної ідентифікації подається інформація про кількість православних парафій на Вінниччині станом на липень 1942 р.: «...в єпархії відрито 250 православних парафій, зокрема у Вінниці 4 парафії» [523]. Безперечно, що на території білоруської частини округу абсолютна конфесійна перевага була за АПЦ. Принаймні, лише про єпархію АПЦ під керівництвом єпископа Ніколая повідомляє у звіті за березень – квітень 1943 р. генеральний комісар Е. Лейзер [227, арк. 7]. Проте деякі документи дозволяють зробити припущення про певну присутність УАПЦ і в білоруському регіоні. 17 жовтня 1942 р. голова Лельчицького районного управління інформував старшин волостей про поширення випадків збирання підписів духовенством та громадами віруючих на користь (або на шкоду) тієї або іншої церкви. У своєму зверненні він вимагав припинити таку практику [423, арк. 462]. У цей час на території

генерального округу «Житомир» будь-яке інше релігійне протистояння, як між АПЦ та УАПЦ, відбуватися не могло.

Окрім прямого тиску на автономну та автокефальну православні церкви, окупаційна влада впливала на становище інших релігійних конфесій. У ще гіршій ситуації перебували католики регіону: «...до римо-католицької церкви ставилися з підозрою, як до “польської”, а до греко-католицької (уніатської) – як до західноукраїнської і чужої» [1083, с. 147]. Особливі обмеження стосувалися діяльності Житомирської парафії римо-католицької церкви після політичної маніфестації поляків під час освячення 16 вересня 1941 р. католицького собору св. Софії. На відміну від Житомира, в деяких інших частинах округу, зокрема у Вінниці та Вінницькому гебітскомісаріаті, окремі костели усе ж таки діяли [908, с. 102; 930, с. 242]. Протестантські течії, до яких належали фольксдойче, сприймалися нацистською владою найбільш ліберально. Маловивченим питанням є ставлення місцевої окупаційної адміністрації до старообрядництва.

Нацистська влада залучала православних церковних діячів до пропаганди ідей нацизму та їх практичного втілення на зайнятих територіях. У богослужіннях та проповідях від духовенства різних рівнів вимагалось висловлювати «вдячність» Гітлеру та німецькій армії за «спасіння», брати участь у святкуванні нацистських «святкових» дат, пропагувати окупаційні розпорядження [1205, с. 187]. У поширених німцями агітаційних листівках від імені єпископів Григорія та Леонтія, інших релігійних діячів місцеве населення закликалося працювати на користь Райху та підтримувати німецькі мобілізаційні кампанії з набору робочої сили [363, арк. 14–14зв., 18–18зв.; 446, арк. 19зв.; 466; 467]. У подібних листівках була присутня яскраво виражена антисемітська складова. Антирадянська та антиєврейська пропаганда у зверненнях від імені церковних ієрархів генерального округу «Житомир» особливо посилилася у середині 1943 р. після початку розкопок й ексгумації жертв вінницького НКВС [27, арк. 7–7зв.; 363, арк. 14–15зв., 18–18зв.; 364, арк. 87–87зв.; 547].

Визначити міру самостійності православного духовенства у формулюванні змісту нацистських пропагандистських листівок та його особисте ставлення до

окупантів вкрай важко. Відомо, що починаючи з 1942 р. єпископ Леонтій укладав тексти послань до населення на основі тез, які надавалися референтом з релігійних справ при генеральному комісаріаті Лангольфом [446, арк. 19зв.]. Проти колоніально-експлуатаційної політики гітлерівців виступав єпископ Житомирський та Вінницький Григорій. Досить гостра критика «нового порядку» стала однією із причин його ув'язнення восени 1942 р. [1205, с. 191].

Значна частина духовенства стала на шлях колабораціонізму та відкритого співробітництва з окупантами [169, рак. 75зв.–76]. А деякі священнослужителі не лише закликали до боротьби з євреями, а й допомагали у цьому нацистам. Настоятель однієї із церков у Народицькому районі на Житомирщині у період війни був поліцейським і сприяв розстрілу каральними органами єврейського населення [169, рак. 71зв.]. Водночас релігійний чинник був одним із найважливіших у порятунку євреїв. Представників єврейського населення рятували як парафіяни, так і православні священники [449, арк. 61зв.–63зв.; 947, с. 334–335].

Таким чином, із перших місяців нацистської окупації на території Житомирсько-Вінницького регіону почало відроджуватися релігійне життя. Дозвіл на його відновлення став одним із головних пропагандистських заходів військової, а згодом і цивільної адміністрації серед місцевого населення для формування лояльного ставлення до нової влади. Значний вплив на релігійне життя, особливо на автокефальну церкву, мав самостійницький рух, який робив спроби використання церкви у власних цілях. Окрім двох найбільших православних конфесій – АПЦ та УАПЦ, – значного поширення у регіоні набули католицизм, протестантизм і старообрядництво. Окупаційні органи намагалися контролювати релігійне життя та не допускати його вихід поза межі основної діяльності. Для послаблення різних релігійних течій разом із присіканням тенденцій, спрямованих на зближення православних конфесій, окупантами проводилася активна політика з їх дроблення та підтримці протистояння. У період війни духовенство залучалося до нацистської пропаганди, а частина служителів

церкви, беручи участь у безпосередньому впровадженні окупаційної політики, стала на шлях колабораціонізму.

6.3. Пропаганда на окупованій території

Місцеве населення загарбаних нацистами територій перебувало під систематичним впливом пропагандистських заходів окупаційної адміністрації. У межах генерального округу «Житомир», окрім іншого, пропагандистські кампанії гітлерівців були пов'язані зі знищенням пам'ятників радянської доби, що, однак, більше зумовлювалося позицією націонал-соціалізму щодо тотального протистояння більшовизму; радіопропагандою, кінофільмами та кінохронікою; з використанням у якості об'єкту пропаганди постаті Т. Шевченка; організацією екскурсійно-пропагандистських подорожей до Райху; із ексгумацією жертв радянського НКВС довоєнного періоду у Вінниці, що стало основою нацистської антирадянської пропаганди не лише у райхскомісаріаті «Україна», а й поза його межами. Окремі пропагандистські заходи, серед яких елімінація пам'ятників більшовизму, а також зміни у топонімії населених пунктів, назви яких нагадували про більшовизм, упродовж перших місяців окупації були підтримані допоміжною адміністрацією та самостійницьким рухом, який у цей час мав вплив на місцеві управління. У майбутньому нацистська пропаганда, як і реальна збройна сила, спрямувалися і проти українського національного руху опору.

Нацистська окупація України 1941–1944 рр. передбачала заміну політичних й ідеологічних устоїв комунізму на нацизм, злам, а подекуди і спекулятивне відновлення – через посилену антирадянську пропаганду – історичної пам'яті місцевого населення, що в тому числі передбачало повну елімінацію пам'ятників попередньої радянської доби. При чому усунення комуністичних монументів означало не демонтаж, а їх фізичне знищення. У такому підході нацистів певною мірою проявилася іронія долі, адже радянські пам'ятники іноді стояли на місці знищених більшовиками монументів царської епохи. Водночас у деяких українських регіонах, зокрема Житомирсько-Вінницькому, де станом на кінець

літа – осінь 1941 р. були сильними позиції самостійницького руху, у рамках відзначення трагічних річниць антибільшовицької боротьби початку 20-х років ХХ ст. націоналісти робили спроби встановлення тематичних монументів.

На території Житомирсько-Вінницького регіону пам'ятники комуністичної епохи німці знищили у перші дні окупації [67, арк. 25; 330, арк. 130; 332, арк. 5; 336, арк. 269]. Лише у Житомирі були зруйновані пам'ятники В. Леніну, Ф. Дзержинському, М. Щорсу, революції [336, арк. 269; 345, арк. 10]. Про повалені бюсти Леніна та Сталіна, які лежали на території міського парку Вінниці у середині 1943 р., згадував у книзі спогадів М. Селешко [908, с. 40]. Особливо цинічно відбулося знищення пам'ятника Леніну у Ружині на Житомирщині. 19 липня 1941 р., на другий день окупації міста, німці, зібравши біля пам'ятника більшовицькому вождю 15 місцевих жителів (імовірно, євреїв та/або комуністів), змусили їх співати революційні пісні та танцювати навколо пам'ятника, а потім, давши лопати й кирки, – розбивати пам'ятник. Усе це німцями було знято на кіноплівку [330, арк. 130].

Політика окупаційної влади, спрямована на ліквідацію пам'ятників більшовизму, була підтримана допоміжними органами управління. На початку серпня 1941 р. Житомирське обласне управління прийняло розпорядження про усунення і знищення емблем радянської доби у містах та селах, у тому числі пам'ятників. Розпорядження стосувалося й інших символів комуністичної епохи, серед яких більшовицькі портрети, радянські зірочки, червоні прапори [273, арк. 484; 301, арк. Ззв.]. Відповідні розпорядження допоміжної адміністрації були зумовлені, по-перше, загальною позицією німецької військової влади; по-друге, діяльністю націоналістів, які у цей час частково контролювали допоміжні управління і сприймали більшовизм як головного ворога незалежної України. Разом з тим відзначимо, що у виявленій джерельній базі відсутні факти будь-яких спроб місцевого населення стати на заваді демонтажу пам'ятників чи інших символів комуністичної доби.

На території генерального округу «Житомир» німці не встановили пам'ятників, пов'язаних із нацистськими реаліями. У рамках колонізаційних

планів окупантів, які передбачали перетворення краю на осередки німецьких поселень, місцевим мешканцям відводилася роль робочої сили, несвідомих індивідів, яких, на відміну від фольксдойче, не потрібно було піддавати германізації, зокрема й через монументальне мистецтво. У цьому аспекті заходи окупаційної адміністрації іноді стосувалися встановлення пам'ятників на кладовищах солдат Вермахту. Пам'ятник загиблим німецьким солдатам було споруджено у Житомирі по вул. Вільській [253, арк. 1]. Із другої половини 1942 р. основним осередком поховань у регіоні німецьких військових, які відзначилися у боях на східному фронті, представників підрозділів СС та військового керівництва Вермахту стала територія польової ставки райхсфюрера СС Г. Гімлера Гегевальд у селищі Гуйва поблизу Житомира. Відомим був також німецький військовий цвинтар Гельденфрідгоф у Вінниці, який розміщувався на території православного кладовища.

Не дивлячись на будь-які історичні або художні аспекти більшовицького монументального мистецтва, у гітлерівців навіть не поставало питання щодо збереження пам'ятників, які символізували радянські реалії. Згодом у наказі командувача 6-ю німецькою армією генерал-фельдмаршала В. фон Рейхенау «Про поведінку військ на Сході» від 10 жовтня 1941 р. вказувалося: «Все... що є символом колишнього панування більшовиків... повинно бути знищено. Ніякі історичні або художні цінності на Сході не мають значення» [74, арк. 2]. Як правило, окупаційною владою не знищувалися пам'ятники, позбавлені ідеологічного змісту. У вересні 1941 р. міський голова Житомира Д. Павловський в інтерв'ю газеті «Українське слово» зауважив, що в місті зняті «пам'ятники большевицьким вождям», а залишені лише міфологічні скульптури та скульптури з тем побутового життя [839]. Проте значна частина скульптур із гіпсу, які містилися у скверах міста, особливо фігур, які відображали спорт і фізичну силу, були зруйновані невідомими [743]. Про скульптури двох купальниць на березі р. Тетерів у міському парку Житомира, які виступали окрасою міста, на початку травня 1942 р. писала газета «Голос Волині» [627]. Ідеологічно нейтральні

пам'ятники за часів нацистської окупації були збережені у Вінниці, вигляд деяких із них представлений на німецьких фото [950, с. 208–209].

«Ліберальна» позиція нацистської окупаційної адміністрації щодо ідеологічно нейтральних монументів не врятувала пам'ятник О. Пушкіну в Житомирі, який був найстарішим пам'ятником міста. Бронзовий бюст О. Пушкіна було знято з постаменту та відправлено на базу металобрухту [1118]. Ймовірно, що акт вандалізму був учинений деякими особами з метою особистої наживи. Адже з початку 1942 р. окупаційна влада розгорнула широку кампанію по збору кольорових металів [609]. Тому, найбільш імовірно, пам'ятник О. Пушкіну було зруйновано не раніше цього часу. Проте у джерельній базі є інформація про значне пошкодження (а, можливо, і зруйнування) пам'ятника Пушкіну уже наприкінці липня 1941 р. У зв'язку з цим місцева інтелігенція, члени та прихильники самостійницького руху ставили питання про його відновлення. Таку ініціативу «місцевих» не підтримували націоналісти західноукраїнського регіону, які перебували в Житомирі, оскільки вони вважали, що О. Пушкін неправильно відобразив образ гетьмана І. Мазепи [459, арк. 20].

На початку німецько-радянської війни у період адміністрації Вермахту в умовах розгортання діяльності самостійницького руху час від часу піднімалися питання про вшанування важливих подій історії українського державотворення, пов'язаних з антибільшовицькою боротьбою початку 20-х років ХХ ст., які мали місце на територіях Житомирської і Вінницької областей, та їх відзначення через встановлення пам'ятників. Відсутність заборон окупантів на такі дії національно налаштованих груп осіб сприймається як бажання підтримати антирадянські настрої серед населення. Із утвердженням у регіоні цивільного гітлерівського управління усі прояви національного життя, у тому числі звернення до важливих історичних подій державотворчої боротьби українського народу та їх відзначення, зокрема й через спроби встановлення пам'ятників, були придушені.

12 листопада 1941 р. у селах Мончин та Левківці Погребищенського району на Вінниччині було проведено перепоховання тіл чотирьох учасників загону Карого, які загинули у боротьбі з більшовицькою владою у 1922 р.: Бориса

Єфремова, Петра Горлінського (в іншому варіанті – Гординського), Дмитра Хмари та Степана Тарасюка (в іншому варіанті – Трасюка). На могилі повстанців було встановлено тризуб, який можна сприймати як символічний пам'ятник національного змісту, та меморіальні дошки [493; 704]. У цьому заході разом із місцевими селянами, колишніми учасниками повстанської боротьби та працівниками районного управління брали участь представники німецької комендатури. Присутність німців, які принципово не виступили проти акції перепоховання та встановлення тризубу на могилі, підтверджує припущення про їхню підтримку таким чином антирадянських настроїв серед населення.

Найбільш масштабною подією другої половини 1941 р., що стала переломною для діяльності самостійницького руху, зокрема ОУН(М), була 20-та річниця вшанування Базарської трагедії, розстрілу більшовиками 359 полонених вояків Волинської групи Другого зимового походу військ армії УНР під керівництвом генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. При обговоренні заходів, пов'язаних із 20-ю річницею вшанування жертв Базарської трагедії, було піднято питання про можливість встановлення пам'ятника на честь жертв трагедії кінця листопада 1921 р. Напередодні київська газета «Українське слово», контрольована мельниківцями, писала: «Під Базаром могли б присутні на святі розпочати сипати могилу, на якій має стати монументальний пам'ятник. Конкурс на нього повинен розписати Комітет Базара, а прибуток від продажу фотопроектів, а також від фото місця розстрілу та портретів от. Тютюнника повинен іти у фонд на збудування пам'ятника» [844]. Утім, як засвідчує джерельна база, реально розпочалася тільки акція зі збору коштів на майбутнє зведення пам'ятника [568]. З кінця листопада 1941 р. нацистська окупаційна влада розпочала репресії проти учасників акції вшанування жертв Базарської трагедії.

Іншим прикладом ініціативи місцевого населення щодо встановлення пам'ятників національного змісту є заходи жителів м. Пулини на Житомирщині. На початку нацистської окупації вони висловили бажання встановити пам'ятник полеглим учасникам, серед яких і мешканці міста, антибільшовицького повстання під керівництвом отамана Соколовського 1919 р. Для монументу було обрано

місце біля школи та заготовлено каміння, але через відсутність коштів та цементу будівництво затягнулося. Для розв'язання проблеми в одній зі статей житомирської газети «Голос Волині», авторства М. Бобова, від 6 червня 1942 р. висловлювалася пропозиція, що роботу по реалізації проекту мають провести допоміжні органи управління за підтримки німців [634]. Інформація про подальші заходи, пов'язані з будівництвом у Пулинах пам'ятника жертвам повстання, очолюваного отаманом Соколовським, відсутня.

Оскільки серед місцевого населення нацистська окупаційна адміністрація проводила активну антирадянську пропаганду, вона, як і у випадку із подіями в Погребищенському районі, принципово не виступила проти заходів жителів м. Пулини по створенню пам'ятника жертвам антибільшовицького повстання. На відміну від ініціативи у Базарі кінця листопада 1941 р., пулинський монумент, маючи локальне значення і не виступаючи передумовою широкого піднесення національної самосвідомості, мав стати джерелом підтримання антирадянських настроїв населення.

Із середини 1943 р. за умов відступу Вермахту на східному фронті окупаційні органи, провівши ексгумацію та перепоховання жертв вінницького НКВС 30-х років ХХ ст., перетворили «вінницький сюжет» на центральний елемент антирадянської пропаганди. Широко популяризуючи злочини радянської влади у Вінниці на сторінках легальної періодики, у кінохроніці тощо, офіційна влада позитивно поставилася і щодо ідеї побудови у Вінниці монументу жертвам НКВС.

Вперше ідею побудови пам'ятника висунув 12 червня 1943 р. під час похорону першої групи жертв вінницького НКВС голова міського управління Вінниці О. Севастьянов [546]. Із 16 червня 1943 р. міське управління організувало добровільний збір коштів у фонд побудови пам'ятника серед місцевого населення [688; 729]. Уже до 18 липня 1943 р. було зібрано понад 100 тис. крб. [549], а до початку жовтня 1943 р. – більше 584 тис. крб. [558]. Незважаючи на наявність значної суми грошей, конкурс на спорудження пам'ятника не був оголошений

[558]. Через відносну складність задуму та наближення фронту бойових дій пам'ятник жертвам вінницького НКВС так і не був побудований.

У рамках масової антирадянської пропагандистської кампанії нацистів середини 1943 р., пов'язаної з ексгумацією та перепохованням тіл жертв НКВС у Вінниці, у тому числі підтримки проекту побудови тематичного пам'ятника, окупаційні органи не заперечували проти відкриття монументів жертвам радянських репресій 30-х років ХХ ст. в інших частинах Житомирсько-Вінницького регіону. На початку вересня 1943 р. з ініціативи українського комітету самопомогі на південній околиці Овруча біля зруйнованої за радянських часів церкви було встановлено дубовий хрест. Він виступав символічним пам'ятником місцевим українцям, які були знищені та депортовані органами НКВС. У заходах, пов'язаних із відкриттям пам'ятника, взяли участь понад 2 тис. осіб. На хресті, розміщеному на цегляній підмурівці, був напис: «Жертвам жидо-більшовицького терору» [813]; за іншими даними напис був такого змісту: «Пам'ятайте про вивезених та замордованих НКВД українських братів» [694; 799].

Як важливий пропагандистський захід гітлерівців на окупованій території України, зокрема і в Житомирсько-Вінницькому регіоні, була підтримка ініціативи допоміжних органів влади про перейменування населених пунктів, районів, вулиць, площ, провулків, змінених за радянської доби і пов'язаних із діячами комуністичної влади й тогочасними реаліями. А це, у свою чергу, як зауважено вище, значною мірою зумовлювалося позицією націоналістів у складі органів допоміжного управління, для яких у цей час головним ворогом виступала комуністична влада. Відповідним населеним пунктам і районам поверталися історичні топоніми, які існували в основному до першої половини 1930-х років¹, а вулиці (площі, провулки) отримували історичні або ж нові назви. Деякою мірою топонімічна політика ініціювалася також органами окупаційного нацистського управління.

¹ Детальніше див. розділ 2.2.

У період Другої світової війни Житомирсько-Вінницький регіон був центральним у нацистських колонізаційних проектах. Для позначення колоній фольксдойче поряд з місцевими топонімами («Горошки», «Звягель», «Пулини» та інші) використовувалися німецькі («Гегевальд», «Фьорстерштадт»). У планах нацистської верхівки була також організація колонії в районі Калинівки поблизу польової ставки Гітлера на Вінниччині. У наявній літературно-джерельній базі для її позначення використовуються топонім місцевого походження «Калинівка» [19, арк. 1–2] та німецькомовний «Келенфельд» [978, с. 50]. Існує і третій – «Вервольф» [857, с. 109], проте він більше стосується назви ставки Гітлера.

Населені пункти німецьких колоній, здебільшого колишні українські села, які були заселені фольксдойче, також перейменовувалися на німецький манер. Із 31 назви німецьких поселень колонії Гегевальд 29 були змінені¹.

Упродовж перших місяців нацистської окупації регіону були перейменовані вулиці (площі, провулки) населених пунктів, пов'язані з іменами та реаліями радянської доби. У спеціальній постанові від серпня 1941 р. Житомирське обласне управління зверталось до районних управлінь з вимогою зміни назв усіх головних вулиць (у містах), які нагадували про більшовизм [298, арк. 2]. Постанови про перейменування вулиць населених пунктів у районах приймалися на рівні райуправлінь, а згодом – гебітскомісаріатами [286, арк. 71; 297, арк. 5; 298, арк. 3; 442, арк. 32; 758].

Назви вулиць були кількох видів: історичні; нові топоніми, які здебільшого пов'язувалися з прізвищами та подіями українського державотворення; нові назви, пов'язані з прізвищами політичної і військової еліти нацистської Німеччини та німецькими реаліями, що напряду ініціювалося окупаційними органами. Частина нових топонімів мала ідеологічно нейтральне забарвлення.

Таким чином, серед назв вулиць (площ і провулків) населених пунктів Житомирсько-Вінницького регіону поряд з існуючими фігурували назви Івана Богуна, Князя Володимира (Володимира Великого), Отамана Волинця, Князя Ігоря, Отамана Коновальця, Івана Мазепи, Петра Могили, Княгині Ольги, Павла

¹ Детальніше див. розділ 3.2.

Полуботка, Князя Святослава, Січових стрільців, Богдана Хмельницького, Шевченка та інші [311, арк. 57–58зв.; 372, арк. 2–42; 471; 758]. У Вінниці, Гайсині та Коростишеві, окрім інших, були вулиці Симона Петлюри.

Назви вулиць, пов'язані з прізвищами діячів Райху й німецькими реаліями, були відносно не чисельні. Ініціативу їх впровадження, як підкреслювалося, висловлювали самі окупанти. В основному такі топоніми зафіксовані у Житомирі як центрі однойменного генерального округу, меншою мірою – в інших містах (наприклад, вулиця Німецька і провулок Німецький у Вінниці [372, арк. 2–42]). У Житомирі вулиця Міської Ради була перейменована на вулицю Г. Геринга, вулиця К. Маркса – на вулицю А. Гітлера, вулиця В. Леніна – на вулицю В. фон Рейхенау [1101, с. 93, 156, 561–562]. Іменем Гітлера була названа одна із вулиць у Коростишеві [309, арк. 6]. Проте у побуті серед міського населення такі назви були непопулярними, особливо після посилення окупаційної політики на початку 1942 р., тому у Житомирі паралельно використовувалися історичні дорадянські назви: вулиця Г. Геринга – вулиця Михайлівська, вулиця А. Гітлера – вулиця Бердичівська, вулиця В. фон Рейхенау – вулиця Київська. Згодом цивільна адміністрація перейменувала їх на вулиці Малу Коростенську, Головну та Київську відповідно.

У контексті політики нацистської Німеччини, пов'язаної з тотальним фізичним знищенням етнічних груп євреїв та ромів, мало зрозумілим видається існування у Житомирі Єврейського провулку [1101, с. 233, 562 – 563] та вулиці Циганської у Вінниці [372, арк. 2–42].

Здебільшого упродовж другої половини 1941 р. були також перейменовані радянські назви вулиць білоруських міст на півночі генерального округу «Житомир» [405, арк. 50; 412, арк. 48; 423, арк. 32].

Чільне місце у системі нацистської пропаганди на окупованій території України відводилося радіо, кінофільмам та кінохроніці. Вони, з одного боку, виступали розважально-інформаційним, меншою мірою – пропагандистським засобом для вояків Вермахту та службовців військового й цивільного управлінь. З іншого, – радіо та кінопродукція через пропагандистський вплив мали схилити

місцеве населення до сприйняття системи нацистських порядків. Радіо також виступало засобом донесення українцям розпоряджень нової влади.

Уже в перші місяці окупації у колишніх обласних центрах – Житомирі, Вінниці та Мозирі – була відновлена діяльність довоєнних радянських радіовузлів, ліній радіомережі, гучномовців та індивідуальних радіоточок [182, арк. 1–2; 410, арк. 149зв.]. Зокрема, у Вінниці до середини 1943 р. було підключено 4 400 радіоточок [549].

До часу організації групи радіостанцій України, однією із трьох складових якої стала Вінницька радіостанція, радіовузли транслювали радіопередачі самостійно [661]. Мовлення вінницької радіостанції поширилося на територію округу в липні 1942 р. У вересні 1943 р., за умов відступу німців, із Києва до Житомира перемістився штаб Київської радіостанції [461, арк. 13зв.–16].

Зі створенням групи радіостанцій України нацистська радіопропаганда стала централізованою. Вона особливо посилилася навесні 1943 р. під час проведення польових робіт і впровадження нового земельного ладу. Приміром, 18 березня 1943 р. для сільського населення транслювалася розмова між селянами і агрономами «Кожному працювитуому селянинові – своя земля», а 20 березня 1943 р. – «Весняні польові роботи». Двічі на день о 18.15 та о 20.15 озвучувалися гасла, що стосувалися весняних польових робіт і нового земельного порядку [669]. Радіопропаганда також мала на меті залучити місцеву молодь на роботи до Німеччини. Із липня 1943 р. щонеділі українською та російською мовами транслювалися передачі для родичів осіб, які перебували на роботах у Райху. У програмі зачитувалися листи та передавалися «привітання» від робітників зі Сходу своїм родичам. Перед мікрофоном виступали і члени делегацій, які відвідали Райх [680]. Подібний підхід також використовувався в роботі місцевого радіомовлення [458, арк. 27зв.–28зв.].

Для охоплення пропагандистським впливом якомога більше місцевого населення у 1943 р. радіотрансляційні вузли почали створюватися у провінційних містах Житомирського генерального округу [578; 581]. Проте радіо у своїй дії

залишалось досить обмеженим, адже трансляції в основному охоплювали міста та прилеглі села.

Поширюючи радіотрансляційну мережу, окупаційні органи проводили заходи із виявлення та вилучення радіоприймачів [231, арк. 3–14зв.]. Адже вони давали змогу прослуховувати комуністичні радіопрोगрами, серед яких зведення радянського інформаційного бюро. Повідомлення інформбюро використовували в агітаційній роботі серед місцевого населення радянські партизани й підпільники [181, арк. 12, 55].

У перші місяці окупації відбулася організація мережі німецьких кінотеатрів. Уже наприкінці літа – на початку осені 1941 р. розпочали роботу кінотеатри у Житомирі [591] та Вінниці [549], де їх було по кілька (один призначався лише для німецької аудиторії), а згодом і в інших населених пунктах Житомирського генерального округу. У сільській місцевості, де, як правило, кінотеатри були відсутні, практикувався показ сеансів спеціально обладнаними автомобілями [663]. Якщо станом на травень 1942 р. на території регіону було відкрито 23 кінотеатри [86, арк. 4], то до кінця жовтня 1942 р. – 50 [657]. Загалом, станом на другу половину 1942 р. у межах райхскомісаріату «Україна» діяло до 300 німецьких кінотеатрів [156, арк. 21; 663]. Уся мережа кінотеатрів округу підпорядковувалася житомирському відділу «Українфільму» («Фільмове Товариство в Україні»), який очолював німець Бухмаєр. Окремий підвідділ «Українфільму» було організовано у Вінниці [663].

Поряд із представниками окупаційних військових та цивільних установ основним глядачем художніх фільмів, як і хроніки (виробництва німецьких кіностудій та кіностудій союзних Німеччині держав), було місцеве населення. Для обох категорій глядачів демонструвалися ті самі фільми та хроніка. Але, зважаючи на місцеву аудиторію, зі створенням «Українфільму» німецька кінопродукція перекладалася та супроводжувалася українським, менше – російським текстом, іноді зустрічався і дубляж [523; 1206, с. 9], що в основному стосувалося кінохроніки.

За висновком окупаційних органів, переважна частина художніх фільмів, які «населення дивиться з охотою», не можна вважати такими, що зображують німецьку дійсність і подають картину німецького суспільного життя. У більшості фільми «одноманітні, плоскі і монотонні» та «створюють хибне уявлення про Німеччину» [42, арк. 8, 23]. У жанровому аспекті – це в основному любовні комедії, п'єси або фільми зі світського життя. Тому, – звітували німці, – з тактичної точки зору демонстрація таких фільмів неправильна, адже населенню показується завищений життєвий рівень [42, арк. 8]. Кінофільми виступали як пропагандою німецького способу життя, так і німецької політики. Так, відверту антисемітську спрямованість мав фільм «Ротшильд» виробництва кіностудії «УФА» [600]. У поодиноких випадках допускалася демонстрація ідеологічно й політично нейтральних радянських довоєнних кінофільмів [930, с. 201].

Важливе значення у системі нацистської пропаганди відводилося кінохроніці, яка демонструвалася у рамках так званих «тижневих (щотижневих) оглядів» перед показом художніх фільмів. Провідними пропагандистськими сюжетами кінохроніки були дії Вермахту на фронтах Другої світової війни, у тому числі й на території України, антирадянська пропаганда, матеріали про переваги німецького способу господарювання; на початку окупації наголошувалося на лояльному ставленні українського населення до німців [838].

Окремі сюжети кінохроніки або й цілі її випуски були «місцевого» походження і демонструвалася як на території генерального округу, так і поза його межами. Найбільш поширеною тематикою кінохроніки «місцевого» походження була сільськогосподарська. У червні – липні 1942 р. у регіоні демонструвався тижневий огляд про прийом українських голів громадських господарств с. Волиця (Я. Рокітенець) Андрушівського району, с. Піски (А. Грицай) та с. Сінгури (П. Трохімець) Житомирського району у райхсміністра окупованих східних областей А. Розенберга 28 квітня 1942 р. [636; 644]. Під час «урочистостей» 20 вересня 1942 р. у с. Стрижівка Коростишівського району, пов'язаних зі створенням на території генерального округу «Житомир» першої хліборобської спілки, працювали фотографи і кінохронікери [653]. Згодом

кінохроніка цих подій демонструвалася у кінотеатрах регіону як важливий пропагандистський сюжет [664]. Сільськогосподарська тематика німецької кінохроніки присутня при висвітленні відкриття сільськогосподарської виставки у м. Радомишль [167].

У середині 1943 р. особливе значення в нацистській антирадянській пропаганді зайняли події, пов'язані з ексгумацією та перепохованням у Вінниці останків жертв НКВС. Вони широко висвітлювалася у тогочасній офіційній періодиці і стали окремим сюжетом німецької кінохроніки [166; 1200, с. 406–407].

В усі часи окупаційні режими намагалися у власних цілях використати пам'ять про духовних провідників поневоленого народу. Їхній життєвий та творчий шлях трактувалися винятково із вигідної для тоталітарних ідеологій точки зору. У період Другої світової війни нацистська влада на території Житомирсько-Вінницького регіону для підтримки антирадянської пропаганди, з метою провокування українсько-польської ворожнечі, для розповсюдження антиєврейських настроїв серед місцевого населення намагалася використати постать Т. Шевченка. У трактуванні гітлерівців український письменник виступав як «народний борець проти Москви, Польщі, іудаїзму і як визвольна сила проти більшовизму» [233, арк. 10]. Водночас це мало ототожнюватися із підтримкою нацистської окупаційної політики.

27 лютого 1942 р., напередодні 128-ї річниці від дня народження та 81-х роковин смерті Т. Шевченка, генеральний комісар Житомирського генерального округу К. Клемм, спираючись на директиви Міністерства окупованих східних територій, у розпорядженні гебітс- та штадткомісарам пропонував організувати низку «святкових» заходів до Шевченківських днів. При цьому нацистський керівник закликав управлінців місцевої цивільної адміністрації уникати будь-яких політичних заяв [233, арк. 10].

У межах генерального округу «Житомир» центральне місце у відзначенні Шевченківських днів навесні 1942 р. відводилося Житомиру як центру окупаційного адміністративно-територіального утворення. Тут уся відповідальність за організацію заходів з ушанування пам'яті Т. Шевченка була

покладена на міське управління. На нараді представників культурно-освітніх установ і організацій при міськуправлінні 5 березня 1942 р. була створена спеціальна комісія, яка мала розробити план свята. Серед частини пропонованих на 9-те, згодом – на 10-те, а пізніше перенесених на 14 березня 1942 р., заходів у Житомирі планувалося проведення урочистих зборів та тематичного концерту як офіційного вшанування роковин смерті поета [616; 617]. Характерно, що в цей день у міському театрі не було присутнє місцеве населення, а лише представники нацистського цивільного управління, військово командування, солдати німецької та союзних армій, деякі колаборанти із української допоміжної адміністрації. Вечір пам'яті особисто відвідали генеральний комісар К. Клемм та міський комісар Житомира Ф. Магас [617; 619]. Для такої аудиторії вечір пам'яті Т. Шевченка сприймався не більше, ніж розважальний захід на зразок театральної вистави. Адже після доповіді місцевої учительки Віри Шевченко про життя і творчість Т. Шевченка [459, арк. 14–14зв.] відбувся великий концерт. 14 березня 1942 р. над сценою міського театру висіли прапор Райху та портрет Гітлера [619].

Напередодні у житомирській окупаційній газеті «Голос Волині» була опублікована серія статей про Т. Шевченка, де, окрім іншого, доводився перебільшений вплив на творчість поета класиків німецької літератури. У публікації газети від 11 березня 1942 р., авторства В. Гулківського, наголошувалося на неабиякому впливі на творчість Т. Шевченка Й.-В. Гете, Й.-Ф. Шиллера, Х. Кернера, А. Коцебу та Й.-П. Гебеля. У цьому ж номері «Голосу Волині» разом із портретом Т. Шевченка було вміщено текст його «Заповіту» [617], а у виданні від 14 березня 1942 р. – стаття «Шевченко-художник» [618]. У березні 1942 р. тематичні шевченківські публікації були широко представлені у козятинській газеті «Нове життя» [803].

Окрім Житомира, концерти та тематичні вечори як офіційні заходи, дозволені окупаційною владою, на честь роковин Т. Шевченка були проведені в інших містах та селах генерального округу [308, арк. 28; 508; 777]. У деяких місцевих театрах разом із концертними програмами було здійснено постановку п'єси Шевченка «Назар Стодоля» та інсценізацію його творів [616; 710]. У

Бердичівському історичному музеї до Шевченківських днів була підготовлена літературно-художня виставка творчих робіт під назвою «Шевченко – великий український народний поет» [776]. У м. Бердичеві іменем Т. Шевченка була названа навіть міська лікарня [778], а у Вінниці – один із кінотеатрів (у Старому місті) [284, арк. 10–11].

Серед частини представників нацистської окупаційної влади ще напередодні війни з СРСР разом із расистськими концепціями сприйняття слов'янських народів Східної Європи як «нижчої» раси поширилися романтизовані уявлення про східні землі на зразок мистецької течії романтизму XIX ст. Одним із елементів цього підходу стала постать Т. Шевченка як українського народного поета. У статті «Рік німецької України» в газеті «Deutsche Ukraine-Zeitung» («Німецько-українська газета») від 22 серпня 1942 р. райхскомісар Е. Кох зауважив: «Так, Україну іноді розглядають крізь дещо романтичні окуляри. Сентиментальне милування і всеможливе перебільшення стали занадто поширеними. Шевченко деякою мірою ввійшов у моду...» [156, арк. 18]. Українофоб Кох закликав німецьких адміністраторів позбутися таких переконань та розглядати українські землі лише як сировинно-господарську базу, а місцеве населення – як «трудовий ресурс».

Посилена увага нацистської окупаційної влади до постаті Т. Шевченка навесні 1942 р. частково зумовлювалася прагненням нейтралізувати впливи українського самостійницького руху, широкі репресії проти якого у регіоні розпочалися восени 1941 р. (із вересня – проти бандерівців, із кінця листопада 1941 р. – проти мельниківців). Адже вже влітку – восени 1941 р. постать Т. Шевченка була однією із центральних у пропаганді націоналістів, зокрема ОУН(Б) на Житомирщині [209, арк. 29зв.]. Завдяки націоналістичним впливам у першому номері газети «Вінницькі вісті» від 31 серпня 1941 р. на першій сторінці було вміщено великий портрет Т. Шевченка з уривком вірша «І Архімед, і Галілей...»: «...І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люд[и] на землі» [470]. Ці слова промовисто засвідчували програмні засади діяльності самостійницького руху. За часів німецької військової

адміністрації завдяки зусиллям націоналістів іменем Шевченка були перейменовані вулиці деяких населених пунктів регіону; ім'я Т. Шевченка було внесено до назв кількох театрів регіону, серед яких бердичівський, гайсинський, звягельський та коростишівський. У різні періоди до театрального репертуару частково входили п'єси за творами Т. Шевченка. Після посилення окупаційної політики національні компоненти у назвах місцевих театрів, у тому числі імена відомих українських діячів, зникли.

Офіційна позиція нацистів, незважаючи на усі намагання нейтралізувати націоналістичні впливи, дозволила легітимізувати використання постаті Т. Шевченка в пропагандистських заходах українського самостійницького руху. На територіях Плисківського та Калинівського районів Вінницької області, де були сильними позиції «Просвіти», контрольованої, як правило, націоналістами, відбулися тематичні заходи [469; 708; 710]. У плисківській газеті «За вільну Україну» констатовано, що Шевченківські вечори пройшли майже в кожному селі, в кожній «Просвіті» району [710].

У березні 1942 р. окупаційні органи дозволили місцевим православним громадам провести панахиди з нагоди 81-ї річниці смерті Т. Шевченка. У Житомирі в Михайлівській церкві панахида була запланована на 15 березня 1942 р. [617], у Вінниці панахида мала відбутися 22 березня 1942 р. у Свято-Покровському соборі [508].

Заплановані Шевченківські заходи нацистської цивільної адміністрації весни 1942 р. не увінчалися успіхом та, по суті, мали зворотній ефект. Адже актуалізація ідей Т. Шевченка серед місцевого населення разом із посиленням репресивної окупаційної політики сприяли поширенню антинімецьких настроїв та чисельному зростанню рухів опору, як комуністичного, так і самостійницького. Саме через це будь-які спроби українського населення у різних регіонах райхскомісаріату «Україна» вшанувати пам'ять Т. Шевченка згодом, тобто навесні 1943 р., трактувалися як націоналізм і суворо придушувалися.

Серед небагатьох окупаційних газет, де на початку 1943 р. з'явилися публікації, присвячені життю та творчості Т. Шевченка, стала бердичівська «Нова

доба». Однак це було пов'язано не з новою хвилею нацистської пропаганди, а із намаганнями українських націоналістів, які використовували роботу в газеті для легального прикриття своєї діяльності, пропагувати ідеали Т. Шевченка. Серед таких публікацій «Нової доби» – статті заступника редактора Трохима Барабанова «Шевченко про ворога – Москву» [794], українських культурних і громадсько-політичних діячів Неофіта Кибалюка «Тарас Шевченко», Романа Бжеського «Тарас Шевченко і твори світового мистецтва», стаття без авторства «Шевченко на Волині» [795], публікація працівника редакції бердичівської газети Євгена Ярмолюка «Фарбування Шевченка» [796]. На відміну від матеріалів, поширених в офіційній періодиці весною 1942 р., статті «Нової доби» початку 1943 р. характеризувалися національним ухилом та, фактично, йшли у розріз нацистської пропаганди. Показовою є і відсутність закликів на підтримку окупантів. Лише у статті Т. Барабанова є згадка про «нову Європу» (що було необхідним для дозволу на її друк офіційною німецькою цензурою), але без прямої ідентифікації з Райхом. Головне ж спрямування публікації – антимосковське [794].

А в публікації Є. Ярмолюка «Фарбування Шевченка», яка присвячена аналізу офіційної «адаптації» творчості письменника у Російській імперії та СРСР, вкрай неоднозначно звучать слова: «Кожний, хто виступав на політичну арену в Україні, не забував підперти свої постулати Шевченком, мовляв, там і там він знаходив у нього однозгідні думки. В цей спосіб надавалось своїм власним поглядам авторитету і ваги. Зачіпної точки знайти було не важко тому, що поет дійсно торкнувся майже всіх пекучих справ українського народу» [796]. Для тодішнього українського читача це мало сприйматися у тому числі як викриття гітлерівської пропаганди в Україні, яка активно спекулювала постаттю та ідеями Т. Шевченка.

Вихід вказаних статей став можливим через роботу в редакції «Нової доби» оунівців Т. Барабанова та Є. Ярмолюка. Можливо, що факти друку статей згодом стали однією із причин арешту Барабанова та Ярмолюка нацистами за звинуваченнями в українському націоналізмі. Т. Барабанов був заарештований та розстріляний у вересні 1943 р. [450, арк. 36зв.], Є. Ярмолук був заарештований у

жовтні 1943 р. та ув'язнений до німецького табору у м. Франкфурт-на-Одері [452, арк. 15зв., 59].

Разом з тим зауважимо, що у статтях Т. Барабанова «Т. Г. Шевченко в німецькій літературі» [464], «Шевченко і народ», вірші «Кобзар» [464], опублікованих у березні 1943 р. у чуднівській газеті «Визволена Україна» (Т. Барабанов брав безпосередню участь в організації виходу газети), реанімується попередня ідея пропаганди нацистських окупантів про нібито головне спрямування творчості Т. Шевченка – антиєврейське, антимосковське та антипольське. Тут же наявні і виражені пронімецькі мотиви. Такий ідейно-пропагандистський контраст між публікаціями Т. Барабанова у «Новій добі» та «Визволеній Україні», очевидно, свідчить про значно сильніший цензурний контроль над останньою.

Черговий раз використати постать Т. Шевченка та його творчість нацистська пропаганда вирішила у березні 1944 р., коли війська Вермахту відступали по всьому східному фронті, а переважна частина території генерального округу «Житомир» уже перебувала під контролем більшовиків. У газеті «Нова Україна», яка в цей час виходила у Вінниці, а до того – у Харкові й Полтаві, від 5 та 12 березня 1944 р. були вміщені відповідні публікації [801; 802]. Як і, свого часу, навесні 1942 р., так і навесні 1944 р., центральним залишилося антирадянське та антиєврейське спрямування пропаганди нацистів. В одній зі статей «Нової України» від 5 березня 1944 р. звернена увага на образ Т. Шевченка, який начебто популяризувався радянською владою у довоєнний час, та сформульовано такий висновок: «Одним словом, коли скласти до купи... советські визначення нашого великого поета й суті його творчості, то перед нами постав би, фігурально пишучи, портрет, на якому Тарас Шевченко мав би на голові, замість сивої шапки, жидівську ярмулку з сіонською зіркою, а в руках, замість свого славетного “Кобзаря”, – повне зібрання творів Маркса-Леніна-Сталіна з додатком до них червоного прапора з молотом і серпом...» [801].

Специфічною формою нацистської пропаганди серед населення генерального округу «Житомир» була організація подорожей до Райху. Поїздки

проводилися для представників різних професійних груп, але особлива увага, зважаючи на сільськогосподарський характер господарства Житомирського генерального округу, зверталася на працівників сільського господарства (голів громадських господарств та агрономів). За задумом німців, знайомство цих осіб з умовами життя та праці в Німеччині мало здійснити бажаний пропагандистський вплив як на учасників подорожей, так і – через інформаційні кампанії – на українське населення окупованої території.

Перша пропагандистська подорож до Райху із території генерального округу «Житомир» відбулася у квітні 1942 р. і була підтримана особисто генералкомісаром К. Клеммом. До складу делегації, яку супроводжували німецькі службовці генералкомісаріату, серед яких референт із пропаганди, як зауважувалося, входили троє українських селян, голів громадських господарств: Я. Рокітенець із с. Волиця Андрушівського району, А. Грицай із с. Піски та П. Трохімець із с. Сінгури Житомирського району. За два тижні перебування у Німеччині вони ознайомилися з особливостями господарської діяльності німецьких сільських господарств та 28 квітня 1942 р. зустрілися з райхсміністром окупованих східних територій А. Розенбергом [629; 630; 631]. Згодом генеральний комісар К. Клемм відзначив значний пропагандистський успіх цієї поїздки та пропонував час від часу організовувати подібні заходи, але з більшою кількістю учасників [86, арк. 7].

Кілька екскурсійно-пропагандистських подорожей до Райху для робітників сільського господарства та інших професійних груп Житомирського генерального округу було організовано у майбутньому. У середині 1943 р. відбулася 10-денна мандрівка Німеччиною 16 осіб, головним чином, українських агрономів, а також сільських старост [78, арк. 283; 678]. Те, що на поїздки покладалося значне пропагандистське навантаження, засвідчує факт їх організації у жовтні 1943 р., уже в умовах фактичного наближення східного фронту до кордонів генерального округу «Житомир». У цей час у Райху перебувала екскурсійна група у складі 22-х працівників освітньої сфери та кількох журналістів регіону [458, арк. 26зв.–27].

Окремі представники із генерального округу «Житомир» також залучалися до пропагандистських подорожей, організованих керівництвом райхскомісаріату «Україна». Влітку 1942 р. у поїзді Німеччиною, ініційованій Е. Кохом для юристів райхскомісаріату, брав участь юрист К. Ягзунович із білоруського м. Речиця на півночі округу [650].

Окупаційна адміністрація намагалася здійснити пропагандистський вплив не лише на українське населення, а й на етнічних німців-фольксдойче. Для їх германізації також практикувалися спеціальні подорожі до Райху. Одна із екскурсій була організована для 20 фольксдойче Черняхівського району на Житомирщині [232, арк. 51–53].

Для жителів окупованої території екскурсійні поїздки до Німеччини сприймалася як можливість хоч на деякий час вирватися із повсякдення трудово-експлуатаційної рутини. Не варто відкидати і їхнє бажання наживо побачити розрекламовані німецькою пропагандою умови життя в Райху. Однією із можливостей участі в таких екскурсіях виступала перемога в оголошеному у березні 1943 р. генеральним комісаром конкурсі у пресі. Е. Лейзер запропонував поїздку до Райху на 10–14 днів як винагороду за краще написання статей на теми «За що ми маємо дякувати німцям?» і «Ніколи не бути більшовизму» [233, арк. 17; 1083, с. 227–228].

По завершенню поїздок до Райху обов'язковим для їхніх учасників були пропагандистські зустрічі з місцевим населенням, з трудовими колективами, виступи на радіо [458, арк. 27зв.]. Такі зустрічі, як і самі факти подорожей, широко висвітлювалися в офіційній пресі. Уже українські селяни Я. Рокітенець, А. Грицай і П. Трохімець після подорожі Німеччиною активно залучалися до зустрічей із місцевим населенням, головною метою яких була пропаганда. На початку червня 1942 р. А. Грицай виступив перед студентсько-викладацьким колективом сільськогосподарського інституту та фахової сільськогосподарської школи Житомира. 19 червня 1942 р. запрошені генеральним комісаром селяни сіл Піски та Сінгури у кінотеатрі Житомира мали змогу переглянути хроніку про прийом їхніх односельчан райхсміністром А. Розенбергом, що справило на

присутніх неабияке враження [636]. Ці заходи активно висвітлювалися житомирською газетою «Голос Волині» [629; 630; 631] та деякими іншими виданнями [525; 585]. К. Клемм відзначав, що поїздка українських селян до Німеччини та їхня зустріч з А. Розенбергом здійснили на учасників подорожі бажаний пропагандистський вплив, який, на його думку, має поширитися і на значну частину місцевого населення [86, арк. 7].

Змушені були «ділитися» своїми враженнями і представники інших екскурсій. Після подорожі до Райху у складі делегації юристів райхскомісаріату «Україна» К. Яггунович із Речиці вирушив до редакції газети «Голос Волині» у Житомир. У статті газети, опублікованої на початку вересня 1942 р., учасник екскурсії висловив своє «захоплення» від побаченого в Німеччині [650]. У середині 1943 р. українські агрономи, які брали участь у подорожі, виступили перед місцевим населенням на подвір'ї меблевої фабрики у м. Звягель [678]. За наказом окупантів деякі представники освітньої і журналістської сфер регіону, учасники екскурсійної поїздки до Райху у жовтні 1943 р., виступили на житомирському міському радіо [458, арк. 27зв.–28зв.]. Німецькі управлінці генерального округу «Житомир» різних рівнів, у тому числі генеральний комісар, відзначали важливість таких заходів із пропагандистської точки зору [78, арк. 283; 86, арк. 7].

На початку 1943 р. нацисти посилили антирадянську пропаганду серед місцевого населення. Її зміст переважно зводився до використання фактів радянських злочинів довоєнного періоду, що мало спонукати населення до опору комуністичній владі. Подібні пропагандистські принципи розроблялися в генеральному окрузі «Житомир» та були підтримані особисто генералкомісаром Е. Лейзером [233, арк. 13, 17; 245, арк. 17–19]. У середині 1943 р. основою антирадянської пропаганди німців у регіоні, яка вийшла за межі Житомирського генерального округу, стали масові страти, проведені 1937–1938 рр. вінницьким НКВС, що були виявлені у ході ексгумації.

Уперше виявлення масових поховань у Вінниці, очевидно, знищених НКВС в'язнів під час відступу більшовиків влітку 1941 р., відбулося у перші місяці

нацистської окупації на задньому дворі приміщення комісаріату внутрішніх справ. Акція їхнього перепоховання зібрала тисячі місцевих жителів. Згодом польова комендатура заборонила усі заходи, пов'язані з виявленням та перепохованням жертв більшовицького режиму [930, с. 192]. Адже в цей час у німців не було необхідності поширення тотальної антирадянської пропаганди, оскільки вони сподівалися на швидку перемогу у війні з СРСР. Тим більше, що багатолюдні заходи, пов'язані з перепохованням жертв радянської влади, могли перетворитися на національні маніфестації.

Ситуація змінилася на початку 1943 р. після затяжної війни, зростання активності комуністичного партизанського руху та наступу військ Червоної армії. Для широкої антирадянської пропагандистської кампанії окупаційна влада вирішила провести ексгумацію жертв вінницького НКВС кінця 1930-х років. Адже ще з осені 1942 р. серед місцевого населення поширювалися чутки про масові страти НКВС у деяких районах Вінниці, зокрема на території фруктових садів в районі Літинського шосе по вул. Підлісній. Це було підтверджено першими розкопками, проведеними 24 травня 1943 р. за наказом окупаційної влади [541]. Активні розкопки розпочалися наприкінці травня – на початку червня 1943 р. Згодом у межах Вінниці було виявлено та розпочалася ексгумація в двох інших місцях поховань жертв НКВС: у місцевому парку культури (ім. Горького) та на православному цвинтарі [548].

Ставка на ексгумацію масових жертв НКВС як дієвий засіб антирадянської пропаганди зумовлювалася значним успіхом пропагандистської кампанії, пов'язаної з виявленням та дослідженням у квітні 1943 р. жертв катинської трагедії. Разом із посиленням антирадянських настроїв серед населення нацисти хотіли відвернути увагу від власних злочинів. Також було поставлене завдання надати вінницькій трагедії міжнародного резонансу із можливим засудженням злочинних дій комуністичної влади.

Із 4 червня 1943 р. розпочала роботу створена за завданням гебітскомісара Ф. Маргенфельда перша медична комісія. До її складу було включено завідувача кафедри судової медицини Вінницького медінституту С. Дорошенка, колишнього

завкафедрою патологічної анатомії Кубанського медінституту професора І. Малініна та міського судмедексперта О. Клунка [545]. Пізніше, у зв'язку з виявленням значної кількості трупів та через необхідність надання ексгумації широкого розголосу, відповідно до напрямів розслідування, було сформовано три постійнодіючі комісії: судово-медичну на чолі з професором судової медицини доктором Г. Шрадером, кримінальну на чолі з кримінальним радником Класом та юридичну, очолювану сенатс-президентом Ціглером [908, с. 34; 1239, р. 93]. До судово-медичної комісії, окрім німецьких фахівців, були включені С. Дорошенко та І. Малінін [1004, с. 74–75; 1230, р. 12]. У середині липня 1943 р. у Вінниці перебувала міжнародна комісія лікарів судової медицини з 11 країн Європи: Бельгії, Болгарії, Італії, Франції, Фінляндії, Хорватії, Голландії, Румунії, Швеції, Словаччини, Угорщини [550]. До міста також прибула комісія з 13 професорів судової медицини німецьких університетів [1239, р. 50]. Серед них був доктор Г. Паннінг, який у серпні 1942 р. проводив експерименти над військовополоненими євреями.

Загалом, протягом 24 червня – 26 серпня 1943 р. у трьох частинах Вінниці було розкопано 91 масове поховання, у яких виявлено 9 432 тіла, у тому числі 169 жіночих. Найбільш імовірним часом їхньої загибелі називалися 1937–1938 рр. За різними ознаками ідентифікували 679 трупів, серед яких 490 українців, 28 поляків; у 161 випадку національність точно не була встановлена, хоча тут могли бути представники російського та єврейського народів (нацистська пропаганда намагалася довести присутність серед загиблих тільки українців, які знищувалися росіянами та євреями) [1004, с. 74–75; 1239, р. 50]. Судово-медична експертиза на чолі з доктором Г. Шрадером припускала загальну цифру вбитих, включно з тілами тих осіб, які не були ексгумовані, у кількості 11–12 тис. [919, с. 92; 1025, с. 26].

Виявлені тіла загиблих були перепоховані у братських могилах в районі розкопок по вул. Підлісній. Перший похорон 230 тіл відбувся 12 червня 1943 р. [546]. Усього до 10 жовтня 1943 р. було проведено 19 перепоховань [559].

Активні пропагандистські заходи нацистів серед місцевого населення проявилися уже під час першого перепоховання 12 червня 1943 р. Про це свідчить присутність на заході урядовців міністерства пропаганди, представників райхскомісаріату, генерального комісаріату, гебітскомісаріату, штадткомісаріату, української допоміжної адміністрації. Багато з них виступали з промовами, у яких підкреслювалися злочинні дії радянської влади. Представник головного відділу агітації і пропаганди житомирського генерального комісаріату Шульц у виступі сказав: «Українці! Ви забули, що було два роки тому, коли ви не знали ввечері, що буде ранком з вами, забули, як чорний ворон їздив по вулицях, забираючи назавжди у підвали НКВД ваших рідних. Дехто вже забув, як комуністична ідея про класову боротьбу, ця потворна ідея про боротьбу кожного з кожним творила тут, на цих землях свої страшні оргії» [546].

До антирадянської пропаганди активно підключилася православна церква [245, арк. 18; 457, арк. 19–20, 27]. Після панахид священики часто виступали з проповідями, у яких простежується антикомуністичний зміст. Під час першого поховання 12 червня 1943 р. з проповіддю виступив єпископ Вінницький Євлогій [546]. У панахидах брали участь священики різних конфесій багатьох регіонів України та з-за кордону [549; 908, с. 35].

Антирадянська пропагандистська кампанія нацистів, пов'язана з ексгумацією жертв вінницької трагедії, була підкріплена антисемітською складовою. Про участь євреїв-комуністів у репресіях 1937–1938 рр. заявляли представники окупаційної влади, це стверджувалося у численних газетних статтях, на радіо, у кінохроніці. Антисемітська складова присутня і в проповідях священиків, наприклад, єпископа Григорія [27, арк. 7–7зв.; 363, арк. 15–16зв.; 364, арк. 87–87зв.; 547].

Ексгумація та перепоховання жертв вінницького НКВС широко висвітлювалися в періодиці. При цьому німці намагалися надати події міжнародного розголосу. До Вінниці прибували журналісти з різних регіонів райхскомісаріату «Україна», з Італії, Румунії, Словаччини, Швеції, Болгарії,

Франції, Сербії, Данії та інших європейських країн [549]. Газетні публікації доповнювалися численними фотографіями.

Найбільш детально опис ходу ексгумації жертв трагедії, їхніх перепоховань, методів роботи НКВС зі знищення населення, а також тексти різного роду документів, зокрема протоколів судово-медичної експертизи, свідчень родичів загиблих та очевидців, списки встановлених прізвищ жертв тощо до жовтня 1943 р. подавала газета «Вінницькі вісті». На початку червня 1943 р. вона навіть підготувала тематичний спецвипуск [542]. Для обговорення підходу з висвітлення нацистської пропагандистської кампанії в офіційній пресі генерального округу «Житомир» з 13 по 15 липня 1943 р. у Вінниці відбулася конференція редакторів місцевих газет [549].

Окрім численної періодики, друковані форми нацистської пропаганди були доповнені пропагандистськими листівками [364, арк. 94–94зв.], плакатами та книжковою продукцією. Восени 1943 р. у Вінниці була видана брошура учасника комісії з розкопок, працівника редакції газети «Вінницькі вісті» А. Трембовецького «Злочин у Вінниці» [557; 1239, р. 79]. За результатами розкопок 1944 р. у Берліні була опублікована книга «Amtliches Material zum Massenmord von Winniza» («Офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці») [1239, р. 91].

Інформація про ексгумацію та перепоховання жертв вінницького НКВС поширювалася через радіо в Україні та європейських країнах, була зафіксована у німецькій кінохроніці [166; 1200, с. 406–407]. Київською кіностудією «Українфільм» та німецькою пересувною кіногрупою «Вохеншау» був створений фільм під назвою «Похорони жертв більшовицького терору в м. Вінниця» [1200, с. 406–407].

Для поширення інформації про злочини НКВС до місць ексгумації у Вінниці були організовані численні делегації з генерального округу «Житомир», з інших частин райхскомісаріату «Україна», а також із-за кордону [551]. До складу українських груп, які могли нараховувати до 20 і більше осіб, як правило, входили працівники районних і сільських управлінь, священники, селяни. Для відвідин

розкопок заохочувалися й індивідуальні поїздки. З метою полегшення пересування охочих на власні очі побачити жертви більшовицьких злочинів із 4 серпня 1943 р. між Вінницею та Житомиром була відкрита регулярна автобусна лінія [692]. Іноземні делегації в основному представляли журналісти, духовенство, політики.

Уже в період ексгумації жертв вінницької трагедії, зважаючи на значний розголос події в українській та європейській пресі, радянська сторона розпочала контрпропагандистські заходи. Комуністи стверджували, що виявлені під час розкопок у Вінниці трупи були жертвами німецьких репресій. 12 серпня 1943 р. інформбюро поширило надзвичайне повідомлення з констатацією цього «факту» [555]. Така теза згодом була навіть підкріплена свідченнями «очевидців» ексгумації [324, арк. 41зв.]. Наприкінці літа 1943 р. більшовики, вдавшись до лінгвістичної аналогії, поширили агітаційну качку, що німецька кримінальна комісія (Mordkommission) – це «мордкомісія», тобто комісія, яка мордує людей [908, с. 145]. 26 серпня 1943 р. газета «Вінницькі вісті» була змушена опублікувати пояснення суті перекладу та завдань діяльності кримінальної комісії [554].

Радянська версія вінницької трагедії усіляко підтримувалася партизанами та підпільниками, які для «переконання» опонентів застосовували терор [908, с. 51–52, 79].

Очевидно, що контрпропагандистські заходи більшовиків мали певний успіх, адже, не дивлячись на об'єктивні факти, частина місцевого населення була переконана, що німці сфабрикували ексгумацію, а тіла загиблих – знищені ними євреї, західні українці, особи, які ухилялися від депортацій, та військовополонені [454, арк. 100–101; 930, с. 288].

Незважаючи на широку пропагандистську кампанію, усі намагання нацистської окупаційної влади хоча б частково схилити місцеве населення на свою сторону не увінчалися значним успіхом. Адже, підкреслюючи довоєнні злочини радянського керівництва, гітлерівці продовжували репресивну антиукраїнську політику. Це, зокрема, аналізуючи пропагандистські заходи

окупантів, пов'язані з вінницькою трагедією, ще в період війни озвучували представники самостійницького руху [28, арк. 57].

Пропагандистські заходи окупантів на міжнародному рівні також не принесли бажаних результатів. Радянський злочин, не рахуючи Німеччину та її сателітів, принаймні офіційно, не був визнаний демократичними країнами. Адже він був викритий злочинною нацистською Німеччиною, проти якої воювали світові демократії, а винуватцем масових страт у Вінниці протягом 1937–1938 рр. був їхній союзник – СРСР [898, с. 102].

Після відновлення радянської влади частина вінничан, які стали свідками німецької ексгумації, піддалися репресіям. За анонімною інформацією американсько-української газети «Свобода», 23 березня 1944 р., на третій день після вступу Червоної армії до Вінниці, близько 100 осіб, переважно жінок, які у середині 1943 р. серед ексгумованих трупів впізнали своїх родичів і близьких, були розстріляні радянськими військовими органами. Розстріл відбувся у міському парку на місці розкопаних могил, які знову наповнилися «ворогами народу». Частина свідків німецьких розкопок була відправлена на фронт, більшість з яких практично без зброї згодом загинула [1094]. Такі дії відновленої влади мали на меті застерегти жителів Вінниці від будь-яких згадок про німецькі ексгумації середини 1943 р. та жертви НКВС.

Отож, у числі першочергових пропагандистських заходів гітлерівців на окупованих територіях, які увійшли до складу генерального округу «Житомир», стало знищення пам'ятників, які символізували більшовицькі реалії. На початку німецько-радянської війни елімінація символів СРСР, пам'ятників, а також ідеологічно зумовленої топонімії була підтримана допоміжною адміністрацією та через певний контроль останньої – українським самостійницьким рухом. Важливе пропагандистське завдання окупанти ставили перед радіо, кінофільмами, кінохронікою. Навесні 1942 р. гітлерівська адміністрація з пропагандистською метою намагалася використати і постать Т. Шевченка. Серед специфічних форм нацистської пропаганди в генеральному окрузі «Житомир» стали екскурсійно-пропагандистські подорожі до Райху, а упродовж травня – жовтня 1943 р. її

центральним сюжетом стали масові вбивства радянського НКВС у Вінниці у 1937–1938 рр.

6.4. Періодичні газетні видання

Значного поширення на території генерального округу «Житомир» набули періодичні газетні видання. Враховуючи наявність різних військово-політичних сил, газетну періодику регіону можна поділити на чотири групи: легальні газетні видання українського самостійницького руху, офіційна німецька преса, підпільна радянська й націоналістична періодика.

У ряді регіонів райхскомісаріату «Україна», серед яких і Житомирський генеральний округ, в умовах адміністрації Вермахту у рамках офіційної німецької преси функціонувала легальна періодика самостійницького руху. Адже на початку нацистської окупації представники українського національного руху, зокрема похідні групи ОУН(Б), ОУН(М), а також формування Поліської Січі Т. Бульби-Боровця, певний час перебуваючи на офіційному становищі і включившись до складу місцевих органів управління, організували власні газетні видання або ж узяли під контроль ті, що вже існували. Це стало важливим організаційним чинником швидкої появи україномовних газет на початку нацистської окупації. Позиція сектору пропаганди Вермахту щодо організації широкої мережі українських газет як ефективних механізмів поширення офіційної інформації серед місцевого населення, а також бажання впливати на численних радянських дезертирів, які могли б долучитися до радянських партизанів [1228, р. 175], не суперечила ініціативі самостійницького руху щодо організації газет. Тим більше, що газети офіційно перебували під німецьким контролем, формально ж належали бандерівцям, мельниківцям або бульбівцям. Такими були переважна більшість газет, вихід яких було започатковано до листопада 1941 р.

Не менш важливою причиною виходу газетної періодики уже наприкінці літа – на початку осені 1941 р. була наявність матеріально-технічної бази, основою якої здебільшого стали колишні радянські друкарні. В нових умовах

продовжила роботу і частина творчих працівників радянських видань [278, арк. 119зв.]. Пізніше місцеві газети виникали на основі матеріально-технічного забезпечення, наданого німцями [280, арк. 6].

Серед перших видань, друк яких було започатковано у серпні 1941 р. за сприяння самостійницького руху, стали: житомирське «Українське слово» (3 серпня), бердичівська «Нова доба» (19 серпня) та «Вінницькі вісті» (31 серпня). До організації газети «Українське слово» у Житомирі долучилися члени мельниківської похідної групи «Північ», серед яких заступник Голови ПУН О. Ольжич. Головним редактором газети був член ОУН(М) І. Рогач. «Українське слово», будучи продовженням еміграційного часопису, перший номер якого з'явився на початку травня 1933 р. у Парижі з ініціативи громадської організації Український Народний Союз [1109, с. 43], стало першим україномовним виданням на території райхскомісаріату «Україна». У середині вересня 1941 р. в Олевську почав виходити друкований орган Поліської Січі Т. Бульби-Боровця газета «Гайдамака». Із осені 1941 р. також з'являються газети «Баранівські вісті» (Баранівка), «Перемога» (Житомир), яка після виходу першого числа у жовтні 1941 р. змінила назву на «Голос Волині», «За вільну Україну» (Плисків), «Літинські вісті» (Літин), «Нове життя» (Козятин) [744; 745; 847; 986, с. 20–26; 1215, с. 140–155].

Здебільшого названі періодичні видання перебували під впливом представників і прихильників самостійницького руху до листопада 1941 р., коли німецькі військові структури були замінені цивільними. «Українське слово» із Житомира, хоч і виходило тут ще до початку жовтня 1941 р., було перенесено до Києва, де друкувалося до середини грудня 1941 р., поки німцями не був заарештований редакційний колектив газети на чолі з І. Рогачем. Більшість працівників газети разом з головним редактором на початку 1942 р. розстріляли у Бабиному Яру [856, с. 9]. Взагалі ж, з 29 вересня 1941 р., дати виходу першого числа «Українського слова» у Києві, до 5 жовтня 1941 р., дати виходу останнього числа «Українського слова» в Житомирі, склалася унікальна в історії вітчизняної видавничої справи ситуація, за якої у двох різних містах – Житомирі та Києві –

виходила формально єдина газета «Українське слово». Остаточна газета «Українське слово» перейшла із Житомира до Києва лише 7 жовтня 1941 р. [273, арк. 636]. 21 листопада 1941 р. у зв'язку з розпуском Поліської Січі припинило вихід бульбівське видання «Гайдамака» [575]. Решта газет, будучи позбавленими націоналістичних впливів, повністю перетворилися на інформаційно-пропагандистські органи окупаційної влади.

Після утворенням нацистського цивільного правління усі питання, пов'язані з виходом україномовних газет, контролювалися відділом пропаганди політичного управління райхскомісаріату «Україна» й пресреферантурою при генеральному комісаріаті. Незважаючи на позицію, за якої газети мали виходити у районах, де були «політично безперечні» журналісти і адекватні механізми цензури, потреба українських видань не зникла. Адже вони повинні були доносити до населення накази, спростовувати чутки, поширювати інформацію про «позитивні» прояви німецького адміністрування [1228, р. 177], проводити пропаганду. Тому значна кількість україномовних видань поряд з продовженням виходу тих, що вже існували, була заснована протягом 1942–1943 рр.: «Визволення України», із березня 1942 р. – «Визволена Україна» (Чуднів); «Відродження» (Калинівка), ймовірно, що згодом виходила під назвою «Калинівські вісті»; «Гайсинська газета» (Гайсин); «Звягельське слово» (Звягель); «Калинівські вісті» (Калинівка), у липні 1943 р. після переїзду до Хмільника була включена до складу газети «Хмільницькі вісті»; «Козятинська газета», яка до того виходила під назвою «Нове життя» (Козятин); «Коростишівські вісті» (Коростишів); «Овручські вісті» (Овруч); «Олевські вісті» (Олевськ); «Ружинський вісник» (Ружин), на базі якої у червні 1943 р. з'явилася «Козятинська газета в Ружині»; «Хмільницькі вісті» (Хмільник) [7, арк. 1–42; 198, арк. 1–2; 728; 745; 810; 847; 848; 986, с. 18–29; 1215, с. 140–155]. За інформацією керівника товариства «Преса України» Ганса Горнауера, з 1 серпня 1943 р. були засновані «українські» газети у Коростені та Монастирищі [157, арк. 15]. На початку 1944 р. у Вінниці друкувався часопис для евакуйованих «Нова Україна», який до того виходив у Харкові та Полтаві [1215, с. 147].

Важливою джерельною проблемою вивчення окресленої проблематики є відсутність примірників деяких видань. Про факт їхнього існування свідчать лише переліки І. Чайковського («Баранівські вісті») [1215, с. 140], берлінського «Українського вісника» («Літинські вісті») [847] та аналітичний звіт Г. Горнауера (газети, які виходили у Коростені та Монастирищі) [882, s. 34].

Жодне з видань за сферою розповсюдження не охоплювало усю територію генерального округу «Житомир». В основному вони функціонували до кінця 1943 р., поодинокі, наприклад, «Вінницькі вісті» та «Нова Україна» – до початку 1944 р. По-суті, припинення виходу офіційних німецьких газет у певних регіонах було зумовлене вступом Червоної армії; напередодні ж деякі пресові видання були евакуйовані до ще окупованих гітлерівцями районів.

Протягом першої половини 1942 р. місцеві україномовні газети перейшли у підпорядкування дочірнього підприємства «Німецького видавничо-друкарського товариства в Україні з обмеженою відповідальністю» у Луцьку товариства «Преса України» (Ukraine Presse, G.m.b.H.). Товариство «Преса України», очолюване Г. Горнауером, керувало видавничими підприємствами й друкарнями на території райхскомісаріату «Україна» [242, арк. 70–70зв.; 1216, с. 57–58].

Офіційні україномовні видання регіону структурно містили від 2-х до 4-х сторінок (у деяких «святкових» спарених випусках зустрічається і 6, і 8 сторінок), кожна з яких мала по 4–5 текстових колонок. У середньому газети виходили двічі на тиждень форматом А-3, рідше – А-2. Їхня заголовкова частина містила назву та вихідні відомості (число або номер, місто видання, рік і дата виходу), які з кінця 1941 р. стали дублюватися німецькою мовою.

Відповідно до вимог замітки для створення ненімецьких щоденних та щотижневих газет на території райхскомісаріату «Україна», не менше $\frac{3}{4}$ газетної площі україномовних видань мали формуватись на основі матеріалів рівненського представництва Німецького інформаційного агентства «Дойчес Нахріхтенбюро» (ДНБ), «Української кореспонденції» ДНБ у Рівному, берлінського бюлетеня «Ostraum-Artikeldienst», німецької газети «Deutsche Ukraine-Zeitung» у Луцьку, німецьких радіоповідомлень, матеріалів райхскомісара «Україна», генерального

комісара, гебітскомісарів та інших представників нацистської влади [244, арк. 57зв.; 250, арк. 1–281; 275, арк. 57зв.; 302, арк. 1–112].

Із точки зору тематичного спрямування, – це були зведення командування Вермахту, інформаційно-пропагандистські матеріали про поточні питання німецької політики, роботу українського населення в Німеччині, «заплановане» знищення радянської колгоспної системи, сільськогосподарські роботи з посіву й збору врожаю, накази, розпорядження й оголошення окупаційних органів влади. Особливе місце займали статті антирадянської та антиєврейської пропаганди, яка часто поєднувалася через поширення тези «жидо-більшовизм». Меншою мірою у виданнях була присутня антианглійська та антиамериканська пропаганда. Частина матеріалів тематично стосувалася країн-союзниць Німеччини.

Лише $\frac{1}{4}$ текстової частини газет за умов проходження попередньої німецької цензури, яку виконували органи генерального комісаріату, могла відводитись питанням місцевого та загальноукраїнського життя [244, арк. 57зв.; 275, арк. 34, 57зв.]. Відповідно до розпорядження Коха від 18 лютого 1942 р., за завданням генеральних комісарів цензуру мали проводити спеціальні референти преси або, в окремих випадках, через географічні й технічні труднощі для роботи референта преси, – гебітскомісари [130, арк. 3–4]. У місцевій частині українських газет матеріали про діяльність нацистського цивільного управління не мали піддаватися критиці або бути відхиленими, заборонялося допускати будь-яку інформацію політичного характеру, не рекомендувалося друкувати статті з української історії, існувала заборона на висвітлення спірних релігійних питань, а також на їх пов'язування із політикою. При цьому дозволялося писати про «відновлення зруйнованого більшовизмом культурного життя», чим і зумовлена значна кількість відповідних статей [244, арк. 57зв.–58; 275, арк. 57зв.–58]. Вимоги семантико-змістового наповнення для газетних видань передбачала інструкція Міністерства окупованих східних територій, видана у березні 1942 р. У документі наголошувалося на необхідності вживати назву «Україна» лише в територіальному значенні, писати про Німеччину як «захисника» України, а про німецькі збройні сили – як про «спасителя» України, разом із прізвищем

А. Гітлера рекомендувалося вживати додаток «фюрер-визволитель» тощо [877, с. 159]. Об'ємні місцеві матеріали обов'язково мали супроводжуватися підписом автора, у решті випадків допускалися короткі позначення (перші літери імені та прізвища). Псевдоніми та аноніми були забороненими [244, арк. 57зв.–58; 275, арк. 57зв.–58].

На відміну від періоду цивільного правління, у виданнях, які функціонували за часів адміністрації Вермахту, «місцева складова» займала більший обсяг й була різноманітнішою та національно спрямованою. Про це, наприклад, може засвідчити короткий тематичний аналіз першої україномовної газети на території райхскомісаріату «Україна» житомирського «Українського слова» (як зазначалося, газета перебувала під контролем ОУН[М]). Її зміст засвідчує інтерес допоміжного управління до національного життя, що певною мірою було допустимо на початку німецько-радянської війни.

Важлива тематика «Українського слова», виданого протягом серпня – початку жовтня 1941 р. у Житомирі, – повсякденне, здебільшого соціально-духовне життя регіону. Окремі статті й оголошення стосувалися налагодження роботи учительського та сільськогосподарського інститутів Житомира [831; 832; 838; 841] тощо. Значна увага в статтях газети надавалася питанням відновлення релігійного життя як на Житомирщині, так і в Україні загалом [832; 839]. Чільне місце в газеті займали публікації культурологічного змісту загальноукраїнської проблематики. Серед таких, зокрема, статті А. Лугового «Корифей українського національного театру» (присвячена річниці з дня смерті П. Саксаганського) [841], «Великий письменник українського народу» (присвячена 85-річчю з дня народження І. Франка) [836], А. Баранівського «Гетьман Іван Мазепа» [838], а також уривок із роману М. Хвильового «Вальдшнепи» [839].

Значна роль відводилася документально-публіцистичним матеріалам про голод (Голодомор) 1932–1933 рр. та репресії 1937–1938 рр. Вони поряд зі статтями в деяких інших пресових виданнях в інформаційному просторі України були першими матеріалами про злочини сталінського режиму. В одному з номерів «Українського слова» зазначається: «Фізичне винищення живих людей,

свідомих українців, набрало нечуваних в історії людства розмірів. В досить родючі 1932–1933 роки з наказу людоджера Сталіна на Україні замордовано голодом до 6–7 мільйонів селян-хліборобів. В 1937–1938 роках та на протязі всіх попередніх років, в енкавдівських катівнях замордовано сотні тисяч найкращих людей з української інтелігенції» [833]. Особливо необхідно наголосити на статті від 24 серпня 1941 р. «В застінках житомирського НКВД», де вперше публічно говориться про репресії НКВС 1937 р. у Житомирі [834].

У газеті від 11 вересня 1941 р. було розміщено некролог з приводу смерті (30 серпня 1941 р.) членів ОУН(М) О. Сеніка та М. Сціборського. У некролозі із сумом констатувалося: «У 22-гу річницю здобуття Українською Армією Києва... злочинні стріли вирвали українському народові двох найвизначніших його провідників... Над свіжою могилою стоїмо тверді і рішучі і присягаємося досягти того, зо що впали сл. п. Сенік і Сціборський» [839].

Через офіційний статус матеріали «Українського слова» піддавалися німецькій військовій цензурі [856, с. 8]. Офіційне становище також зобов'язувало розміщувати у виданні повідомлення з фронтів Другої світової війни, у яких наголошувалося на успішних діях Вермахту та союзних йому армій, звернень командування німецької армії тощо.

Подібний підхід у тематичному наповненні періодичних видань Житомирсько-Вінницького регіону простежується в основному до кінця листопада 1941 р., а в деяких, де залишалися націоналістичні впливи, – частково й далі. У калинівській газеті «Відродження» націоналістичний ухил спостерігається навіть на початку 1942 р. Національна спрямованість місцевих газет на початку нацистської окупації була відображена не лише у тематиці газетних публікацій, а й в оформленні видань: наявність у заголовковому комплексі стилізованого зображення тризуба («Вінницькі вісті», «Голос Волині», «Нова доба») і тематичних гасел «Слава Україні!» («Вінницькі вісті», «Голос Волині», «Нова доба»), «Своя державність. Збройна сила. Віра Христова» («Гайдамака»). Щоправда, у газеті «Вінницькі вісті» у заголовковій частині також містилося зображення свастики. Із пропагандистських міркувань окупанти ініціювали

розміщення тризуба у «шапці» газети «Нова Україна», яка на початку 1944 р. видавалася у Вінниці.

Головними способами розповсюдження офіційних україномовних видань була передплата [276, арк. 18, 25] та, у більших містах, продаж у роздріб. У Житомирі, наприклад, часопис «Голос Волині» можна було придбати у 8-ми кіосках [275, арк. 82]. Газети, окрім поширення серед міського населення, розповсюджувалися і в селах, за що відповідали районні управління [276, арк. 18].

Окрім вищеназваних офіційних україномовних видань, на півночі генерального округу «Житомир» виходили білоруські газети, мовною основою яких була білоруська та російська. Серед таких, наприклад, лельчицька «Новае жыццё» («Нове життя») [1120, с. 205], російськомовна «Мозырьские известия» [77, арк. 6], одна із білоруських газет також виходила у Речиці [157, арк. 15].

Протягом січня – вересня 1943 р. у Житомирі виходив щомісячний німецькомовний педагогічний журнал генерального комісара Житомира «Der volksdeutsche Erzieher» («Педагог-вихователь для фольксдойче»). Єдиний німецький часопис педагогічного спрямування на окупованій території України друкувався у міській друкарні Житомира під егідою «Німецького видавничо-друкарського товариства в Україні з обмеженою відповідальністю». Усього вийшло 9 частин часопису форматом А-4 на 8 сторінках [20, арк. 454–483]. Його вихід можна пояснити необхідністю забезпечення значної кількості фольксдойче регіону.

На території регіону поширювалися також україномовні, російськомовні й німецькомовні газети, видані поза його межами.

Деякі газетні редакційні колективи генерального округу «Житомир», зокрема бердичівської «Нової доби», яка певний час перебувала під впливом націоналістів, займалися книговидавничою діяльністю. До кінця 1941 – початку 1942 рр. редакція часопису у видавництві ім. Б. Хмельницького надрукувала «Малу історію України» (очевидно, авторства І. Крип'якевича), «Ранкові і вечірні молитви. Календар християнських свят», «Самоучок німецької мови» (2 частини), літературно-художній альманах «У вирі бур», «Малий український кишеньковий

календар на 1942 рік», «Молитовник», збірку дитячих казок братів Грімм та українсько-німецький словник [452, арк. 229–232; 759; 765; 766; 767; 774]. За змістом частина цих книг стосувалася української історії та духовності і не була пов'язана із пропагандою німецької політики. А брошура «Мала історія України» взагалі могла використовуватися для популяризації ідеї української державності, адже цей текст активно поширювався бандерівцями серед місцевого населення регіону уже з літа 1941 р. [218, арк. 7; 219, арк. 37].

На початку грудня 1941 р. з ініціативи відділу освіти Вінницького обласного управління у друкарні м. Немирів була видана навчальна програма з історії України для старших класів середньої школи, укладена науковим працівником, керівником підвідділу української історії культурно-мистецького відділу редакції газети «Вінницькі вісті» М. Кондратенком [488].

Окупанти не були зацікавлені у розвитку українського книговидання, адже «вони хотіли від місцевого населення тільки одного – працювати, а не думати» [930, с. 195]. Тому про вихід будь-яких газетних чи книжкових видань, окрім як нацистських пропагандистських, не могло бути й мови. Через це була згорнута і видавнича робота «Нової доби». Незважаючи на відсутність навчальної літератури для початкових шкіл, офіційна цензура не дала дозвіл на видання упорядкованої у 1942 р. читанки для 3-го класу [239, арк. 1–270].

Протягом 1942–1943 рр. з дозволу німецької цензури у регіоні було опубліковано кілька пропагандистських брошур, спрямованих на підтримку окупаційної влади. 1942 р. у видавництві житомирської газети «Голос Волині» вийшла друком брошура на той час головного редактора часопису Євгена Огуревича «Україна в Європі» [201, арк. 5; 362, арк. 46–55]. У ній автор висловлювався на підтримку німців та критикував український визвольний рух, зокрема засудив проголошення бандерівцями 30 червня 1941 р. у Львові Акту відновлення української державності. Пропаганді нацистської політики присвячена книга головного редактора «Нової доби» Володимира Семенюка «Європейська місія німецького народу», яка була опублікована 1942 р. у видавництві ім. Б. Хмельницького [361, арк. 449–466]. До пропагандистських

видань належить і видана у 1943 р. книга учасника ексгумації жертв вінницького НКВС, працівника редакції газети «Вінницькі вісті» А. Трембовецького «Злочин у Вінниці» [698; 1239, р. 79].

На окупованих нацистами українських та суміжних білоруських землях, включених до складу генерального округу «Житомир», виходили газети радянських партизанських загонів і підпільних більшовицьких організацій (обкомів, райкомів, міськкомів). Для радянської сторони періодичні друковані видання, як і листівки, були основним пропагандистським засобом впливу на місцеве населення зайятих нацистами територій.

Вихід радянської підпільної періодики, особливо на початковому етапі діяльності комуністичного руху опору, утруднювали постійне переміщення партизанських загонів, відсутність відповідної поліграфічної бази та кваліфікованих кадрів [993, с. 232]. Систематичну роботу для вирішення цих проблем проводив УШПР. Уже наприкінці 1942 – на початку 1943 рр. УШПР разом із відділом пропаганди та агітації ЦК КП(б)У з метою посилення поліграфічної бази, збільшення тиражів та кількості друкованих видань для партизанських загонів і підпільних комітетів переправили 61 пересувну і портативну типографії, 40 працівників друкарської справи, папір, шрифти, фарбу [51, арк. 33].

У межах генерального округу «Житомир» центральними газетами радянських партизанських загонів були: «Партизанська правда», «Партизан», «Партизан України» – друковані органи партизанських загонів Житомирської області (командир О. М. Сабуров) [141, арк. 24–73; 144, арк. 1–4зв.; 1153, с. 127]; «Більшовицька правда» – друкований орган партизанських загонів Вінницької області (командир Я. І. Мельник) [152, арк. 2–11]. У регіоні виходили і періодичні видання українських підпільних більшовицьких організацій: Житомирського підпільного обласного комітету КП(б)У і партизанського з'єднання С. Ф. Маликова «Червоне Полісся» [205, арк. 3–4]; Вінницького міжрайонного підпільного комітету КП(б)У і політвідділу 2-ої партизанської бригади під командуванням Кондратюка «Партизанская правда» [995, с. 233]; Житомирського

підпільного міськкому КП(б)У «За советский Житомир» [174, арк. 109–109зв.; 195, арк. 1–1зв.; 196, арк. 1–5зв.]; партійної організації з'єднання партизанських загонів ім. Щорса Житомирської області «Більшовик Олевщини» [995, с. 225]; Олевського підпільного «формального» райкому КП(б)У «Радянська Олевщина» [178, арк. 90–90зв., 101–103зв.].

Газети Поліського підпільного комуністичного обкому та райкомів Поліської області поширилися в північних білоруських районах Житомирського генерального округу. Наприкінці 1942 р. у рамках реалізації завдань ЦК КП(б)Б з посилення друкованої пропаганди почала виходити газета Поліського підпільного обкому та Мозирського підпільного міськкому ЦК КП(б)Б «Бальшавік Палесся» («Більшовик Полісся»). Із 1943 р. розпочався друк в основному білоруськомовних газетних видань підпільними районними комітетами КП(б)Б: «Барацьбіт», «Заракамуны» («Борець», «Зоря комуни», Речиця), «За Радзіму» («За Батьківщину», Мозир), «Кліч Радзімы» («Клич Батьківщини», Єльськ), «Ленінскія заветы» («Ленінські заповіді», Туров), «Народны мсцівец» («Народний месник», Житковичи), «Наша перамога» («Наша перемога», Лоев), «Партизан» (Калинковичі), «По сталинскому пути» (Лельчиці), «Соцыялістычная праца» («Соціалістична праця», Василевичі), «Сталінская праўда» («Сталінська правда», Петриков) [860, с. 8, 621–639; 995, с. 225–237].

У джерельній базі є інформація про видання газет підпільними типографіями, які були організовані колишніми членами ЛКСМУ. Серед них – типографія у Радомишлі, де 6 лютого 1943 р. була надрукована газета «За радянську Україну». Її єдиний номер присвячувався перемозі Червоної армії над німецькими військами під Сталінградом [183, арк. 1–9, 185–192].

Залежно від регіону розповсюдження, періодичні видання партизанських загонів виходили українською і російською, а підпільних більшовицьких організацій – українською, російською і білоруською мовами. Газети партизанських загонів українською мовою в основному розповсюджувалися серед українського, а російською мовою – серед білоруського населення півночі округу та серед росіян. Наприклад, 1-й номер часопису «Партизанська правда» вийшов

українською мовою, але оскільки багато білорусів та росіян її не розуміли, то в окремих районах виникла необхідність видання газети російською мовою [154, арк. 20]. Таким чином, вибір мовної основи газети залежав від конкретного місця перебування партизанського загону на час її виходу. Через це у згаданій «Партизанській правді» досить часто чергувалися мови виходу (українська або російська).

Із часом усе більша частина радянської підпільної періодики серед українського населення стала поширюватися російською мовою. Проте в умовах наступу Червоної армії та мобілізації населення для боротьби з гітлерівцями радянське керівництво намагалося використати у тому числі й мовний національно-пропагандистський підхід. Тому 9 травня 1943 р. М. С. Хрущов у радіограмі командирам та комісарам партизанських загонів і з'єднань вказував на необхідність видання газет та листівок для українського населення, як правило, лише українською мовою [46, арк. 10]. Імовірно, що такий мовний пропагандистський принцип розповсюдився і серед ЦК КП(б)Б. Як приклад: із 4-го номеру (27 жовтня 1943 р.) газета Лельчицького підпільного райкому КП(б)Б змінила російськомовну назву «По сталинському пути» на білоруськомовну «Па сталінскаму шляху» [1120, с. 181]. Однак деякі радянські підпільні видання, серед яких друкований орган Житомирського міського комітету КП(б)У газета «За советский Житомир», були повністю російськомовними.

Структурно радянська підпільна газета складалася із 2-х сторінок формату А-4 або А-3; виходила у середньому раз на один-два тижні, іноді – раз на місяць. У заголовковій частині видання розміщувалися назва та вихідні відомості (номер, рік і дата виходу) відповідною мовою. У «шапці» газет також розміщувалася інформація про їхню належність («Орган Н-ських партизанських загонів», «Орган Петрыкаўскага РК КП(б)Б» та інші) і пропагандистські заклики («Смерть німецьким окупантам!», «Прочитай і передай другому!» тощо).

Із тематичного боку газети партизанських загонів та підпільних більшовицьких організацій включали матеріали антинімецької пропаганди: повідомлення радянського інформбюро, інформацію про поразки Вермахту на

фронтах війни, успіхи Червоної армії та партизанського руху, злочинну політику нацистів, зокрема відправку місцевого населення на примусові роботи до Німеччини, часто звучали заклики саботувати розпорядження гітлерівців тощо. Деякі повідомлення адресувалися особовому складу допоміжної поліції із закликами переходу до радянських партизанів. Кількість матеріалів охарактеризованих видань, написаних на основі місцевих реалій, є мінімальною, а в окремих номерах газет вони відсутні взагалі. Це свідчить про єдиний централізований підхід у змістовому наповненні підпільної комуністичної періодики.

В основному радянська підпільна періодика друкувалася в північній частині генерального округу «Житомир». Адже діяльність у цьому регіоні комуністичного руху опору і слабкість нацистської окупаційної адміністрації створювали для редакційних колективів підпільних видань більш безпечні умови праці. Матеріально-технічне та кадрове забезпечення радянських друкарень з «великої землі» також відбувалося через партизанські зони півночі генерального округу. При партизанських загонах друкувалися як, власне, газети самих комуністичних загонів, так і підпільних більшовицьких комітетів [196, арк. 14; 205, арк. 1зв.; 1210].

У радянських партизанських загонах певного поширення набули так звані «бойові листки». Це – варіанти стінгазет, які готувалися органами партійних і комсомольських організацій. На відміну від газетних видань, бойові листки були рукописними і призначалися для внутрішнього використання у тому або іншому партизанському загоні чи з'єднанні. Разом із розміщенням у них наказів командування, інформації про бойові дії, антинімецьких матеріалів, значна частина площі бойових листків відводилася засудженню особистісних вад радянських партизанів [142, арк. 1–75; 145, арк. 1–21; 152, арк. 14–15].

Відносно незначного поширення у генеральному окрузі «Житомир» набув вихід підпільної націоналістичної періодики, яка в основному друкувалася на території західноукраїнського регіону. Вище уже констатовалося про наявність кількох підпільних бандерівських друкарень на Житомирщині і Вінниччині. У

Калинівці Вінницької області завдяки зусиллям районного, а згодом – надрайонного керівника ОУН(Б) Ляценка, який для прикриття націоналістичної діяльності працював редактором «Калинівських вістей», та керівника ОУН(Б) Хмільницького району Купрієвича вдалося налагодити друк часопису «За самостійну Україну» [885, с. 21–36], який уперше з'явився у серпні 1941 р. на Київщині (редактор Йосип Позичанюк [«Шугай»]). Згодом газета виходила у підпільній друкарні в с. Павлівці Калинівського району, а по тому – у Вінниці. Проте через організаційні труднощі випуск часопису було переміщено до Попільні на Житомирщині, але в короткому часі німці викрили нову підпільну друкарню [885, с. 36–38]. У 1943 р. видання «За самостійну Україну» було перенесено на Волинь. Його редактором (ймовірно, після Й. Позичанюка) був Пантелеймон Сак («Могила») [1138, с. 574]. Підпільними націоналістичними друкарнями, зокрема у Калинівці, також було передруковано кілька пропагандистських бандерівських брошур та інших матеріалів [885, с. 21], опубліковано твір П. Сака «Україна, якою була, якою є, якою буде» (під псевдонімом «Коваль П.») [1157, с. 322].

Отже, на загарбаних нацистами територіях, які ввійшли до складу генерального округу «Житомир», значно поширилися газетні видання. Перші газети почали з'являтися у регіоні наприкінці літа – на початку осені 1941 р. і в більшості перебували під впливом самостійницького руху. Від кінця листопада 1941 р. вони, перейшовши під повний контроль гітлерівців, стали важливим інформаційно-пропагандистським органом окупаційної влади. Одним із засобів пропагандистського впливу комуністичного руху опору на місцеве населення стала підпільна радянська періодика, вихід якої переважно зосередився на півночі Житомирського генерального округу. Певний час у регіоні друкувалося підпільне націоналістичне видання ОУН(Б) «За самостійну Україну».

6.5. Освіта, мистецтво, спорт

У різні історичні періоди особлива увага усіх окупаційних режимів на українських землях приділялася освітній системі. Адже через освіту першочергово мав реалізовуватися не стільки навчально-виховний процес, скільки формування лояльних в ідеологічному й політичному відношеннях підданих (на рівні початкової і середньої школи) або ж виключно підготовка фахівців необхідних галузей (на рівні середньої професійної та вищої школи). Тотальний контроль системи освіти також дозволяв убезпечити будь-які спроби використання навчальних закладів в інших, як окрім названих вище, цілях. Подібні завдання постали і перед школою у період нацистської окупації. У той же час школу як засіб національного відродження українського народу намагалися використати формування українського самостійницького руху.

На початку нацистської окупації регіону організація процесу шкільного навчання відбувалася у рамках функціонування українських допоміжних органів влади. При місцевих управліннях різного рівня (обласних, районних, міських) було відкрито відділи народної освіти [303, арк. 4; 377, арк. 1зв.; 441, арк. 97зв.], до завдань яких входила реєстрація учителів, облік дітей шкільного віку, налагодження роботи шкіл та процесу шкільного навчання [1245, с. 90]. Із уведенням цивільної адміністрації ці відділи, за винятком колишніх обласних, повноваження яких перейшли до українського бюро при генеральному комісаріаті, а, фактично, – до генералкомісаріату [458, арк. 17зв., 26зв.], у системі допоміжного управління продовжували функціонувати, але підпорядковувалися гебітскомісаріатам.

Через значний вплив на допоміжне управління за часів адміністрації Вермахту самостійницького руху відновлення освітньої системи відбувалося під його певним контролем. Американський учений Д. Армстронг припускав, що перед українськими націоналістами у сфері освіти стояло подвійне завдання: забезпечивши процес навчання українською мовою, створити міцну основу для розвитку незалежної України; замінити комуністичну ідеологію позитивною

націоналістичною концепцією [1228, р. 170–171]. У першу чергу це відобразилося на навчальних планах середньої школи. Вітчизняний дослідник В. Гінда, аналізуючи освітні процеси на території генерального округу «Житомир», відзначав, що «відсутність на початку окупації затверджених німцями навчальних планів давала змогу українським учителям вносити до освітнього процесу національний зміст, що за задумом ОУН мало сприяти національній самосвідомості дітей» [977, с. 101]. Основним у цьому відношенні стало введення курсу історії України до навчальних планів початкової й середньої школи та інших типів навчальних закладів. До навчальних планів деяких шкіл регіону була включена і географія України [472]. Зокрема, у школах Бердичева завдання виховувати дітей в націоналістичному дусі учителі отримували до жовтня 1941 р. [456, арк. 12зв.].

Зміст навчальних планів початкових (1–4 класи) та середніх (5–7 класи) шкіл генерального округу «Житомир» можна проілюструвати на прикладі шкільного навчального плану Житомирського району. Серед 16 предметів разом з історією України у різних класах мали вивчатися закон Божий, українська мова, німецька мова, арифметика, алгебра, природознавство, географія, співи, каліграфія, малювання, фізика, хімія, креслення, ручна праця, фізкультура [1245, с. 212].

Проте для гітлерівських загарбників питання усебічного розвитку української молоді у рамках шкільної освіти взагалі не поставало, адже з їхньої точки зору для місцевого населення, яке мало перетворитися на рабів «вищої раси», було достатньо лише елементарних знань, зокрема читання й рахування. Відповідно до наказу райхскомісара Коха від 31 серпня 1942 р., для місцевого населення дозволялися лише 4-річні народні школи. Середні навчальні заклади мали бути закриті [977, с. 104]. Проте згодом німці все-таки дозволили функціонування обмеженої кількості середніх семикласних шкіл. 1943–1944 н. р. на території гебітскомісаріату Гайсин розпочався у 120-ти чотирикласних та 2-х відкритих у Гайсині і Ситківцях семирічних школах [582; 584]. Загалом на території генерального округу «Житомир» станом на березень 1943 р. кількість

початкових шкіл з 4-річним терміном навчання становила 2 297. У них навчалося 249 343 учні та працювало 6 040 вчителів [1009, с. 87].

Значні зміни відбулися у шкільних навчальних планах на 1942–1943 н. р. та 1943–1944 н. р., який через відступ німців розпочався лише у деяких районах та так і не завершився. На рівні 4-річної початкової школи мали вивчатися лише українська мова, арифметика, природознавство, каліграфія, співи, малювання, гімнастика та ручна праця [263, арк. 2], а на рівні 7-річної середньої школи передбачалося викладання української мови, арифметики, алгебри і геометрії, природознавства, загальної історії, географії, фізики, хімії, співів, малювання та креслення, гімнастики, практичних занять [263, арк. 5; 379, арк. 44].

Серед основних проблем організації шкільного життя в період нацистської окупації виділялися кадрова та відсутність підручників. Кадрова проблема розглядалася у двох площинах: кількісний дефіцит учителів та їхня ідеологічна відповідність німецьким реаліям. Вирішенню питання могло сприяти відкриття педагогічних вишів у Житомирі та Вінниці, але згодом їхнє функціонування було заборонене цивільною окупаційною адміністрацією. Тому головними навчальними закладами з підготовки учительських кадрів регіону мали стати педагогічні (учительські) семінарії у Житомирі, Бердичеві та Коростишеві [1245, с. 118]. Проте і їхня діяльність, наприклад, у Житомирі, була обмежена окупаційною владою [448, арк. 11зв.]. Як вирішення питання відсутності підручників, було прийнято рішення про використання радянської навчально-методичної літератури, із якої вилучалися ідеологічно-політичні більшовицькі моменти [121, арк. 24; 392, арк. 17; 447, арк. 43; 451, арк. 17]. Незважаючи на брак підручників, окупаційні органи не дали дозволу на друк підготовленої у 1942 р. житомирськими активістами читанки для 3-го класу [239, арк. 1–270]. Адже через змістову національну спрямованість книга потенційно могла стати засобом української націоналістичної пропаганди. Не стало аргументом для німецької цензури і розміщення у читанці матеріалу про юність Гітлера [239, арк. 194–197]. Через заборону цензури не були видані й інші підручники, підготовлені у 1942 р. місцевими педагогічними колективами, зокрема читанка для 4-го класу авторства

житомирських учителів [448, арк. 12] та підручник з історії України, створений вінницькими педагогами (власне, й історія України як навчальний предмет була вилучена зі шкільної програми) [885, с. 26]. У поодиноких випадках місцеві газети для допомоги вчителям та учням на свої сторінках друкували методичні розробки з деяких навчальних предметів [724; 726; 727].

До негативних аспектів розвитку шкільного життя додалися неналежний стан приміщень частини шкіл, які постраждали у ході бойових дій, відсутність палива для обігріву в холодну пору року та низька відвідуваність шкіл учнями. Значний відсоток пропуску занять був зумовлений і введенням у деяких гебітскомісаріатах плати за навчання. Іноді невідвідування школи учнем було підставою для накладання на батьків штрафних санкцій [416, арк. 209]. (Невідвідування школи могло зумовлюватися й іншими об'єктивними причинами, зокрема відсутністю у дітей одягу та взуття [365, арк. 5].)

За часів нацистської окупації у регіоні була відсутня дошкільна освіта як базова складова освітньої системи. Перед поодинокими дитячими садками стояло не навчально-виховне, а, у першу чергу, завдання нагляду за дітьми поки їхні батьки були змушені працювати. Це підтверджує факт відкриття дитсадочків безпосередньо при підприємствах. У Вінниці у грудні 1941 р., окрім дитячого садка у центральній частині міста, садочки були відкриті при швейній та кондитерській фабриках [366, арк. 119]. Відповідно до наказу Вінницького міського управління від 31 серпня 1942 р., у дитсадках міста встановлювалася плата за утримання однієї дитини у сумі 100 крб. на місяць. В окремих випадках у разі матеріальних труднощів батьків плата за утримання дітей могла зменшуватися [366, арк. 58]. Безкоштовним було утримання дітей у міських дитсадках Бердичева [792] й Гайсина [577].

На окупованій нацистами території України система середнього професійного навчання, відповідно до висновків Б. Єржабкової, включала школи, орієнтовані на здобуття спеціальності, професійні училища, навчальні майстерні та технікуми [1009, с. 102]. Головним критерієм німців для їх відкриття була практична необхідність у фахівцях певного профілю. На території генерального

округу «Житомир», зважаючи на сільськогосподарський характер регіону, основна роль відводилася середнім професійним закладам сільськогосподарського типу [238, арк. 11]; певна увага зверталася і на технічні спеціальності, медичну й фармацевтичну освіту та ремісничі професії. Хоча функціонування закладів середнього професійного навчання було санкціоноване рішенням керівництва райхскомісаріату «Україна» лише від 17 жовтня 1942 р., окремі з них розпочали діяльність ще у перші місяці окупації. Відповідно до дозволу від 17 жовтня 1942 р., за повідомленням житомирського генерального комісара, роботу відновили технічні та промислові школи в Житомирі (для підготовки фахівців з будівництва, шляхобудування, мостобудування, електриків, працівників цукрової промисловості), ремісничі і промислові училища в Іллінцях, Козятині, Гайсині, Бердичеві; сільськогосподарські технікуми в Житомирі, Бердичеві, Вінниці, Іллінцях [1009, с. 106].

Негативний вплив на розвиток професійної освіти мало розпорядження Коха від 24 жовтня 1942 р., яким заборонялася шкільна та професійна освіта молоді віком понад 15 років [80, арк. 6]. Головним аргументом такого рішення була необхідність тотальної мобілізації молоді на роботи до Німеччини. Із різким засудженням розпорядження Коха виступило вище керівництво генерального округу «Житомир», адже рішення райхскомісара негативно впливало «на реалізацію стратегічних завдань у різних галузях цивільної адміністрації» [1009, с. 123]. Пізніше райхсміністр А. Розенберг у зв'язку з практичними потребами підготовки фахівців з місцевого населення вимагав залучення частини місцевої молоді для професійної освіти [80, арк. 13].

Станом на кінець 1942 – початок 1943 рр. на території генерального округу «Житомир» у закладах професійної освіти навчалася не менше 4 712 учнів й студентів та працювало 305 викладачів [1009, с. 106]. Проте кількість таких навчальних закладів не відповідала реальним потребам. До березня 1943 р. у сфері сільськогосподарської освіти в регіоні діяло лише 5 сільськогосподарських технікумів та 1 агрономічна школа. Зважаючи на брак фахівців, поставала

необхідність функціонування близько 25 сільськогосподарських шкіл, 10 сільськогосподарських технікумів і агрономічної школи [1009, с. 123].

На рівні середньої професійної освіти у регіоні, відповідно до підрахунків В. Гінди, функціонували 8 сільськогосподарських шкіл (вищу агрономічну школу, відкрити в Житомирі 25 лютого 1942 р., можна віднести до закладів вищої освіти), 3 педагогічні семінарії, 5 технікумів, 2 фармацевтичні училища, 41 ремісничі курси [1245, с. 118–123]. У загальну систему середньої професійної освіти не вписувалися музичні школи Житомира й Вінниці та мистецька фахова школа у Бердичеві [1245, с. 107–108], які були зорієнтовані за задоволення естетичних потреб окупантів.

Для вирішення кадрової проблеми початкових та середніх шкіл у Житомирі й Вінниці відновили роботу педагогічні вищі. Житомирський учительський інститут у складі історико-філологічного, природничо-географічного та фізико-математичного факультетів поновив діяльність у середині серпня 1941 р. Його директором, як зауважувалося, став голова обласного осередку ОУН(М) О. О. Яценюк, який перейшов на роботу в навчальний заклад із посади керівника відділу народної освіти облуправління [458, арк. 18зв.–19] та намагався використати інститут для популяризації націоналістичних ідей. О. О. Яценюк уже мав досвід адміністративної роботи в Житомирському педагогічному інституті (офіційна довоєнна назва навчального закладу), будучи протягом 1939–1941 рр. деканом мовно-літературного факультету. Незважаючи на значну роботу з відновлення матеріально-технічної бази інституту, поступове вирішення кадрових проблем, розробку навчальних планів і програм на 1941–1942 н. р. та набір у 600 студентів [838; 842], дозвіл на початок навчального процесу, ймовірно, через значний вплив на роботу інституту мельниківців, окупаційні органи так і не дали. На відміну від Житомирського учительського інституту, із 1 жовтня 1941 р. навчальний процес відновився у Вінницькому педагогічному інституті. Тут на базі історичного, мовно-літературного та фізико-математичного факультетів функціонував заочний відділ, діяли курси з підготовки викладачів німецької мови. В інституті навчалось до 600 студентів [504; 523].

Прихід до влади цивільної окупаційної адміністрації зумовив згортання проявів українського національного життя, зокрема й діяльності Житомирського учительського та Вінницького педагогічного інститутів. Господарсько-колонізаційна політика окупантів не передбачала роботи української вищої школи, тим більше гуманітарного спрямування. За словами райхскомісара Коха, закриття вищих шкіл мало важливе значення для питання залучення місцевої молоді на роботи до Райху та позбавило німецьку адміністрацію невиконаних їй політичних звинувачень [80, арк. 19]. Символічно, що приміщення Вінницького педагогічного інституту стало місцем розміщення збірно-реєстраційного пункту для відправки місцевого населення на роботи до Німеччини [1245, с. 108]. Приміщення учительського інституту в Житомирі німцями було використано як госпіталь [345, арк. 13; 445, арк. 11].

На відміну від закладів гуманітарно-педагогічного типу, німецька адміністрація дозволила функціонування вищих шкіл, які готували фахівців, необхідних для окупаційної господарсько-економічної системи. Через складне становище в медичному обслуговуванні та погіршення санітарно-епідеміологічного стану у регіоні для підготовки медичних працівників 15 лютого 1942 р. відновилося навчання на 5-му курсі Вінницького медичного інституту [503], а в 1942–1943 н. р. – на усіх 4-ьох курсах [1245, с. 114]. В інституті були відкриті медичне (фельдшерське), стоматологічне та фармацевтичне відділення [1009, с. 136]. Плата за навчання становила 300 крб. на семестр [500]. Директором навчального закладу було призначено професора М. К. Замятіна, а згодом професора Георгія Станіславовича Гана [366, арк. 45].

Необхідність використання у рамках нацистської колоніальної політики аграрного потенціалу регіону зумовила відкриття у Житомирі 25 лютого 1942 р. фахової сільськогосподарської (агрономічної) школи. Навчання у сільськогосподарській школі вищого типу, яка включала агрономічний, лісничий (лісового господарства) та ветеринарний факультети, мало складати 4 роки [1245, с. 112]. Оскільки фахова сільськогосподарська школа в Житомирі була відкрита на базі колишнього сільськогосподарського інституту, її часто називали

«інститутом». У місцевій періодиці повідомлялося, що в Житомирі були відкриті як фахова сільськогосподарська школа, так і сільськогосподарський інститут [623; 640]. Генеральний комісар Е. Лейзер у звіті про місцеву шкільну систему від 29 березня 1943 р., зауважуючи про вищу освіту регіону, разом із медичним інститутом у Вінниці називав сільськогосподарський інститут у Житомирі, який, однак, у цей час, за словами гітлерівського адміністратора, мав лише два відділення – лісового господарства та ветеринарії [1009, с. 136]. Відповідно до плану Коха, окрім Житомира, вищі агрономічні школи мали функціонувати у Києві, Мелітополі, Умані та Херсоні; у кожній з них мали навчатися по 130 учнів [80, арк. 15]. Директором Житомирської фахової сільськогосподарської школи (Житомирського сільськогосподарського інституту) було призначено професора Володимира Петровича Кавалерідзе [633; 640].

В умовах війни особливе місце відводилося мистецтву, яке виступало основним способом культурного дозвілля німецьких військових та цивільних осіб на окупованих територіях. Ключову роль тут відіграв театр. На цьому аспекті функціонування українських театрів в часи окупації наголошується у дослідженнях ряду науковців [964, с. 7; 1204, с. 703]. Власне, і перші театральні вистави присвячувалися німецькій армії, проводилися в урочистій обстановці на знак вдячності «визволителям» під німецькою націонал-соціалістичною символікою та портретами Гітлера. З іншого боку, позиція адміністрації Вермахту, принаймні відсутність заборони на організацію культурного життя, зокрема й театального, мала значне пропагандистське значення для місцевого населення.

Центральними театрами генерального округу «Житомир» були міські театри Житомира, Вінниці та Бердичева, засновані протягом другої половини липня – початку серпня 1941 р. Уже в серпні 1941 р. вони відкрили новий театральний сезон. Відносно швидка організація роботи міських театрів свідчить про їхню підтримку – як організаційну, так і фінансову – німецьким військовим командуванням, а згодом і цивільною окупаційною владою [523; 604; 743]. Швидке відкриття українських театрів за нових умов разом з організаційно-фінансовою

допомогою німців було б неможливе без ініціативи місцевих творчих колективів та наявності радянської матеріально-технічної бази театру (хоча деякі театральні колективи регіону частково були евакуйовані [124, арк. 29; 125, арк. 16, 28–31]). Важливу роль при цьому відіграла діяльність самостійницького руху, під впливом якого на початку нацистської окупації перебувала культурна сфера регіону, а також позиція української допоміжної адміністрації [523; 838].

Поряд з міськими театрами у Житомирі, Вінниці та Бердичеві протягом кінця 1941 – середини 1943 рр. театри з'явилися в районних центрах Андрушівці, Брусиліві, Гайсині, Звягелі, Коростені, Коростишеві, Мозирі, Немирові, Овручі, Олевську, Речиці, Хмільнику, Черняхіві, с. Ходорків Попільнянського району та інших населених пунктах регіону [484; 560; 566; 594; 684; 693; 696; 699; 731; 732; 757; 811; 816; 849]. Частина з них, позиціонуючись як районні театри, обслуговували як районні центри, так і здійснювали постановки у селах. Наприклад, брусилівський театр організовував вистави для жителів Брусилова по неділях, а в інші дні тижня виконував виступи по селах району [731]. У Бердичеві для обслуговування сільського населення району 13 листопада 1941 р. було відкрито районний український театр [756]. Такі театри, на відміну від центральних міських, більшою мірою орієнтувалися на місцевого українського глядача.

У деяких селах та містах, які територіально входили до складу генерального округу «Житомир», також виникали аматорські театральні гуртки [435, арк. 32зв.; 506; 708; 772; 775; 808]. Театральні групи створювалися і при товариствах «Просвіта» [494; 499] та «Січ». На початку 1942 р. на території Плисківського району із 22-х організацій «Просвіта» драматичні гуртки існували у 18-ти [708]. Вони, як правило, перебували під контролем націоналістів. Окремі драматичні колективи, не рахуючи міські театри, діяли у Житомирі та Вінниці. У Житомирі театральні постановки та концерти із середини жовтня 1941 р. до початку 1943 р. відбувалися при українському клубі [353, арк. 61; 589; 590]. У Вінниці у різні періоди функціонували театр ім. С. Руданського, клуб ім. Т. Шевченка при Вінницькій психлікарні, театр водевілю та комедії ім. І. Котляревського [473; 479;

485; 1147, с. 348]. У листопаді 1941 р. у Вінниці розпочалася організація драматичного та співочого гуртків при СУНС [483], а в жовтні 1942 р. у місті був створений естрадно-мініатюрний театр [118, арк. 16].

Для місцевих творчих сил театр став важливим кроком на шляху відродження національної культури. Через це в офіційних назвах театрів поряд з прикметником «драматичний» додавалися прикметники «український» та «національний». Часто театри називали іменами Т. Шевченка (у Бердичеві, Гайсині, Звягелі, Коростишеві) або інших діячів української культури (С. Руданського, І. Котляревського). Із посиленням окупаційної політики до кінця 1943 р. національні компоненти у назвах українських театрів регіону зникли. У 1943 р. офіційною назвою житомирського театру була назва «Житомирський міський театр при гебітскомісаріаті». Сам же театр напряму підпорядковувався німецькому цивільному управлінню [253, арк. 193].

Упродовж кінця літа – осені 1941 р. представники самостійницького руху, маючи певний вплив на офіційний театр, сприймали його як засіб формування українського національного світогляду та відродження національної культури. На важливості театру для «піднесення національної свідомості українців» разом з його роллю в антирадянській пропаганді наголошувалося у документі відділу пропаганди Житомирського обласного управління [37, арк. 52]. На таких завданнях театру акцентувалося і в місцевій пресі. У статті житомирської газети «Перемога» від 9 жовтня 1941 р. актор та режисер міського театру Петро Борисовський стверджував, що театр повинен перетворитися на вогнище національної культури, а його завданням «є виховувати глядача в національному дусі. На сцені перед глядачами повинна пройти вся галерея кращих героїв-синів нашої неньки-України, з усіма їхніми прагненнями і думками. Оспівати всю тугу і радість нашого великостраждального народу, звеличати геройську боротьбу Української нації за незалежну Соборну Українську Державу» [353, арк. 71зв.; 819]. Завдання національного спрямування також озвучувалися у колективі міського театру Вінниці: «Перед дирекцією і всім колективом Вінницького українського театру стоїть велике завдання розвивати українську культуру,

складати великі чисто національні українські концерти, більше насичувати програми українськими піснями, декламаціями, танцями, організувати капелу бандуристів, які оспівуватимуть українську долю» [472]. У місцевій періодиці наголошувалося на важливості національної складової в діяльності театру і в подальшому [589; 602].

У складі деяких театральних колективів регіону сформувалися націоналістичні осередки, а сам театр з кінця 1941 р. став можливістю легального прикриття підпільної антинімецької роботи. Нелегальна націоналістична група мельниківського спрямування, «самостійники», як її називали в середовищі акторів, була сформована у Житомирському міському театрі. До її складу входили П. Борисовський, Іван Ковалевський, Яким Коваленко і тодішній директор театру І. Клепаченко [352, арк. 18зв., 93]. Певний час націоналістично налаштовані працівники театру проводили підпільні зібрання на квартирі акторки Валерії Джулай [353, арк. 41]. Зауважимо, що ОУН(М) мала вплив на міський театр Житомира з початку його функціонування. До театру часто навідувався член ОУН(М), керівник відділу пропаганди Житомирського обласного управління, редактор газет «Перемога» і певний час «Голос Волині» Д. Маслій [353, арк. 22–22зв.]. Підпільна націоналістична група у Вінницькому міському театрі включала 17 осіб. Її очолював соліст балетної трупі Михайло Климчук [1147, с. 346]. Тривалий період театр був прикриттям антинімецької діяльності місцевих груп ОУН(Б) та ОУН(М) у Гайсині [391, арк. 19–20, 22, 24].

Свої зусилля по боротьбі з антинімецьким рухом окупаційна влада спрямувала і на інститут театру. У березні 1943 р. був заарештований на той час директор Житомирського міського театру І. Клепаченко, який входив до націоналістичної групи самостійників [444, арк. 72зв.], перед цим за доносом разом із дружиною-єврейкою та сестрою був розстріляний перший директор міськтеатру Житомира Платон Семерда [434, арк. 39, 43зв.]; через націоналістичні, а також комуністичні переконання були викриті й розстріляні деякі працівники Вінницького міського театру [1147, с. 346]; заарештовані

представники ОУН(Б) та ОУН(М), члени театрального колективу гайсинського театру, серед яких і директор мельниківець М. Токар [391, арк. 22].

Репертуар офіційних театрів генерального округу «Житомир», які разом із драмгуртками могли включати хор, оркестр, балетну трупу, іноді – бандуристів, містив переважно класичні вистави українських музично-драматичних творів XIX ст., концерти з театральними постановками, сольними, дуетними, хоровими співами і танцями. Найбільш поширеними творами українських авторів були: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Маруся Богуславка», «Циганка Аза», «За двома зайцями», «Майська ніч» М. Старицького, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Назар Стодоля», «Катерина» Т. Шевченка, «Кум-мірошник, або сатана в бочці» В. Дмитренка, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Безталанна», «Мартин Боруля», «Сава Чалий», «Наймичка» І. Карпенка-Карого, «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Пошилися в дурні», «По ревізії» М. Кропивницького, «Бувальщина, або На чужий коровай очей не поривай» А. Велісовського, «На першій гулі» С. Васильченка та інші.

Починаючи з 1942 р. (міський театр Вінниці з кінця 1941 р.), частина театрів регіону почали включати до свого репертуару твори європейських та деяких російських класиків. Серед таких: «Граф Люксембург», «Весела вдова» Ф. Легара, «Травіата», «Ріголетто» Д. Верді, «Бахчисарайський фонтан» Б. Асаф'єва, «Надуманий хворий» Ж.-Б. Мольєра, «Кармен» Ж. Бізе, «Севільський цирульник» Д. Россіні та інші [279, арк. 525–529; 489; 518; 581; 694; 695; 723].

Найбільше постановок європейських творів протягом 1942–1943 рр. було здійснено у Вінницькому міському театрі. Лише за рік, із квітня 1942 р. до початку квітня 1943 р., театр Вінниці (станом на липень 1942 р. у його складі перебувало 162 особи [523]) здійснив постановку опер «Травіата» Д. Верді, «Севільський цирульник» Д. Россіні, «Фауст» Ш. Гуно, «Русалка» О. Даргомижського, «Євгеній Онегін» П. Чайковського, оперети «Дзвони Корневіля» Р. Планкета та балетних спектаклів «Бахчисарайський фонтан» Б. Асаф'єва і «Дон Кіхот» Л. Мінкуса. У цей же час театр готував постановку

опер «Кармен» Ж. Бізе, «Ріголетто» Д. Верді, оперети «Циганська любов» Ф. Легара та балету «Жізель» А. Адана, а також українських музично-драматичних вистав [537]. Творчі досягнення Вінницького міського театру, у першу чергу постановка опер та оперет, значною мірою відбулися завдяки відкриттю власної балетної студії [536] та роботі постановника-балетмейстера Сергія Мухартова [505; 535]. Відкриття балетної студії при Житомирському міському театрі відбулося у серпні 1943 р. [690].

Для театрів генерального округу «Житомир» провідними у репертуарі залишалися класичні українські твори. Вони повністю заповнювали і репертуар аматорських драмгуртків. Здебільшого постановки європейських класиків відбувалися на сценах центральних театрів Житомира, Вінниці та Бердичева, меншою мірою – провінційних містах [581; 723]. Театри невеликих населених пунктів, яким бракувало професійних акторів, були не в змозі здійснити складні постановки, зокрема опер та оперет. При цьому, протягом усього періоду окупації у німців спостерігався стійкий інтерес до української класичної драми, яка сприймалася ними як своєрідна екзотика. Місцеві театри також часто організовували концерти, тематичні заходи, вечори балету тощо.

Оскільки інститут театру підпорядковувався окупаційним інстанціям, у ньому виключалася (більшою мірою з кінця 1941 р.) можливість антинімецької пропаганди. За змістом репертуару, як і за театральною діяльністю в цілому, стежили спеціально призначені особи від офіційної влади [444, арк. 19; 930, с. 203]. Відомим є випадок заборони у міському театрі Вінниці п'єси «Маруся Богуславка» М. Старицького через емоційну репліку актриси Галини Ковальської «Клянусь отцем, що визволю усіх!», яка викликала бурхливі аплодисменти глядачів. У цьому вигуку Г. Ковальської цензори побачили прихований антинімецький натяк, адже напередодні її брат-підпільник був розстріляний гестапо [964, с. 10].

У деяких театрах регіону були дитячі репертуари. Це були або спеціальні дитячі інсценізації, або ж тематичні заходи, серед яких концерти та дитячі ранки [502]. У Бердичеві при міському театрі на початку 1942 р. було створено філію

дитячого лялькового театру. Його постановки включали дитячі п'єси М. Кропивницького «Івасик Телесик», створеної за мотивами українських народних казок, та «По щучому велінню» [621; 747, с. 15; 768; 781].

Як зауважувалося, місцевий театр був однією із основних форм культурного дозвілля німців на окупованій території України. Поряд зі змішаними виступами, які адресувалися як місцевому населенню, так і окупантам, частина постановок була призначена лише для останніх. Іноді актори місцевих театрів отримували завдання здійснювати виїзні театральні постановки та концерти у військових частинах і шпиталях [445, арк. 10зв.–11]. У невеликих містах та містечках театральні вистави в основному були змішаного типу.

Місцеві театри відвідували представники Вермахту, німецького цивільного управління різних рівнів, української допоміжної адміністрації. На прем'єрах у Житомирському міському театрі часто бували генеральний комісар К. Клемм (пізніше Е. Лейзер), штадткомісар Ф. Магас, керівники відділів генерального комісаріату та штадткомісаріату [623]. А 3 листопада 1941 р. спеціально підготовлену оперу «Запорожець за Дунаєм» у міському театрі Житомира відвідав президент Словаччини Й. Тисо. До театру також прибули словацькі й німецькі військові та цивільні керівники, представники Житомирського обласного управління. Й. Тисо з нагоди відвідин Житомирського українського міського театру висловив бажання про передачу на його користь 50 тис. крб. [593; 594]. Постановку «Кармен» у Вінницькому міському театрі свого часу відвідав райхсмаршал Г. Геринг. Після вистави він дав розпорядження, щоб усім чоловікам театральної трупи пошили костюми, жінкам видали французьку тканину й туфлі; а військовий комендант Вінниці зобов'язався видати наказ про забезпечення акторів театру продуктивним пайком на рівні пайка солдата Вермахту [1147, с. 346]. Розпорядження райхсмаршала місцевій владі про видачу продуктивних пайків виникло через негативне враження від побачених виснажених голодом балерин [1207, с. 704]. За непідтвердженими даними, прем'єру «Бахчисарайського фонтана» у Вінницькому міському театрі відвідав А. Гітлер [1147, с. 345].

У період Другої світової війни досить поширеним явищем були гастролі театральних колективів, зокрема Києва та Харкова, у тому числі в населених пунктах генерального округу «Житомир» [675; 691; 693; 695; 787; 793; 824]. У найбільших містах регіону подекуди проводили виступи німецькі фронтові театри [628; 639; 908, с. 45].

Здебільшого театри Житомирсько-Вінницького регіону працювали до кінця нацистської окупації. При відступі німців наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. частина творчих працівників місцевих театрів була евакуйована [353, арк. 65]. Уже в перші тижні після відновлення радянської влади поновили свою роботу й театри [123, арк. 9–10], ставши складовою комуністичної пропагандистської машини. Значна частина акторів була репресована, дехто продовжив театральну діяльність в нових умовах або ж перейшов на іншу роботу.

Із театральним було пов'язане музично-вокальне мистецтво. Як зауважувалося, до складу театральних колективів, окрім драматичних гуртків і балетних труп, могли входили оркестр, хор, капела бандуристів. Виконуючи в основному українські народні пісні, вони брали участь у забезпеченні музично-вокального супроводу театральних постановок, в окремих тематичних заходах.

Музичні та співочі колективи створювалися при українських культурно-освітніх та спортивних товариствах «Січ» [254, арк. 17зв.–18], «Просвіта» [480], СУНС [483]. 21 вересня 1941 р. на вечорі з нагоди відкриття будинку «Просвіти» у м. Хмільник відбувся виступ хорової капели. У місцевій пресі про український репертуар капели відзначено: «Під впливом милозвучних пісень пробуджується щирість, національна свідомість і звитяжність українського народу, що так палко любить волю» [480]. Національний зміст простежується і в репертуарах гуртків бандуристів. Одна із таких самостійних груп, не рахуючи капели бандуристів при міському театрі [587] та українському клубі [254, арк. 18зв.] в Житомирі, була заснована у с. Зозівка Липовецького району [499]. Зрідка можна було зустріти мандрівних бандуристів у Вінниці. За свідченням очевидців, вони на міському базарі під акомпанемент бандур виконували українські думи [908, с. 139].

Для організації власного культурного дозвілля з осені 1941 р. окупаційні органи відновили функціонування музичних шкіл у Вінниці та Житомирі. Уже 30 грудня 1941 р. учні Вінницької музичної школи були залучені до проведення концерту, присвяченого 150-тій річниці смерті Моцарта [495; 521]. Особливо активно діяла Житомирська музична школа (колишнє музичне училище ім. Косенка), при якій на початку 1943 р. функціонувало 5 відділів (фортепіано, вокальний, народних інструментів, смичковий, духовий), а кількість учнів досягла 105-ти осіб [667]. Протягом 1942–1943 рр. вони систематично організовували звітні концерти [630; 635; 646; 673; 681] та брали участь в інших мистецьких заходах міста [638]. Лише до кінця 1942 р. музична школа провела 5 загальних концертів, 6 – закритих концертів (для німецької аудиторії) та 2 концерти – для хворих німецького лазарету [667]. Відзначав концерт музичної школи у Житомирі, на якому високі досягнення продемонстрували вчителі та учні, генеральний комісар К. Клемм [86, арк. 4].

У деяких містах регіону, зокрема у Вінниці та Бердичеві, на початку нацистської окупації певного розвитку набуло літературно-поетичне життя. Його прояв спостерігався навколо редакцій місцевих окупаційних газет – «Вінницькі вісті» та «Нова доба» відповідно. При культурно-мистецькому відділі редакції газети «Вінницькі вісті» було створено підвідділ поезії, консультантом якого став поет Валер'ян Тарноградський [474]. Організація підвідділу відбулася за безпосередньої участі поета Ігоря Костецького (Мерзляков), який певний час був редактором газети «Вінницькі вісті» (за деякими відомостями, восени 1942 р. він був відправлений на примусові роботи до Райху [974, с. 83]). Згодом редактором часопису став поет Михайло Орест (Зеров) [950, с. 209; 1023, с. 231]. Окрім інших, разом з І. Костецьким та В. Тарноградським, підвідділ поезії об'єднував поетів П. Капустянського, Д. Тирсу, В. Діброву, М. Іллінського, І. Ящука (в іншому варіанті – І. Іщук), Я. Коваленка (очевидно, актор Житомирського міського театру Яким Коваленко). 27 грудня 1941 р. при культурно-мистецькому відділі редакції «Вінницьких вістей» відбулася нарада, присвячена питанням

«нової української поезії» [489; 491]. Авторські поетичні твори здебільшого друкувалися на сторінках газети «Вінницькі вісті».

Літературний відділ на чолі з Т. Барабановим був створений при редакції бердичівської газети «Нова доба» [450, арк. 31зв.]. Наприкінці 1941 р. «Нова доба» анонсувала про початок видання літературно-художнього альманаху поезії та нарисів авторів Бердичівського району. Відповідні твори попередньо мали публікуватися і в газеті, у якій також була започаткована рубрика «Літературна сторінка для дітей» [760]. На початку 1942 р. редакційним колективом «Нової доби» було видано один випуск свого часу уже згаданого літературно-художнього альманаху, який отримав назву «У вирі бур» [452, арк. 231–232; 765; 766]. Поміж інших його авторами були співробітники редакції В. Семенюк, Т. Барабанов, Я. Радзішевська. За словами технічного редактора альманаху Є. Ярмолюка, твори альманаху мали антирадянське спрямування [452, арк. 231]. Націоналісти активно використовували і саму газету «Нова доба» для публікації на її сторінках поезії, як і статей, антирадянського й українського національного змісту [450, арк. 10–10зв.; 18–18зв.]. При цьому, за словами Т. Барабанова, поезія й статті мали маскувати від німецької влади націоналістичну діяльність проти самих німців [450, арк. 32].

Епізодично поезія нечисленних місцевих авторів регіону з'являлася у деяких інших періодичних виданнях, які в основному виходили ще за часів німецької військової адміністрації. На початку листопада 1941 р. про облік письменників оголосив контрольований ОУН(М) відділ пропаганди Житомирського обласного управління [595]. На сторінках офіційної газети «Голос Волині» від 2 та 9 листопада 1941 р. були представлені літературні сторінки, де, окрім іншого, опубліковані поезії «Столиця» та «Село» Івана Ірлявського, «Нових і слів і діл...» О. Олеся, «Осінь» Я. Коваленка, оповідання «Брат» українського емігранта з Поділля Леоніда Мосендза [592; 595]. Певний вплив на літературне життя Житомира могло справити перебування тут упродовж кінця липня – середини вересня 1941 р. О. Ольжича, який прибув до міста свого народження як представник похідної групи ОУН(М). Однак з утвердження нацистського

цивільного управління відділ пропаганди Житомирського облуправління був ліквідований, а усі прояви національного життя почали придушуватися.

У козятинській газеті «Нове життя», де також час від часу друкувалися поетичні твори, у тому числі у межах літературних сторінок, у березні 1942 р. були опубліковані дві літературознавчі статі «Реалізм і романтизм в українській літературі» відомого київського літературознавця та літературного критика професора Бориса Якубського [804; 805].

У рамках проведеного аналізу культурно-мистецького життя, зокрема театального, на території генерального округу «Житомир» постає питання про колабораціонізм, у чому часто звинувачували українських митців радянські пропаганда й історіографія. Не вдаючись до детального аналізу семантики цього терміну та співвіднесення з ним конкретних реалій театального життя, як і соціокультурних процесів загалом, наведемо слушну думку В. Гайдабури: «Театр в Україні 1941–1944 років не належав до явищ колабораціонізму, не ніс зі сцени профашистські ідеї» [964, с. 11]. Тим більше, що для значної частини представників творчих колективів, місцевих жителів, які свідомо (через державотворчі переконання або неприхильність до сталінського тоталітарного режиму) чи несвідомо залишилися проживати на окупованій нацистами території, робота в театрі або інших мистецьких інституціях стала можливістю для матеріального виживання та, певною мірою, для поширення національних переконань й антинімецької діяльності. Але у будь-якому випадку мистецьке життя на території генерального округу «Житомир», як і на території окупованої нацистами України в цілому, є частиною національної культури, яка опинилася у вкрай несприятливих обставинах і вимушена була стати на службу новим окупантам. Разом з тим, як зауважує Л. Семенко, «розглядаючи українство в контексті його трагедії ХХ століття, маючи на увазі всі перипетії утисків 30-х років та пам'ятаючи про те значення, яке тоталітарні режими надавали “великій силі мистецтва”, категоричні оцінки відносно тих, хто творив національну культуру і в умовах поневолення, навряд чи будуть доречними» [1147, с. 342].

Особливість суспільно-політичної обстановки на території Житомирсько-Вінницького регіону у перші місяці нацистської окупації зумовила розвиток спортивного життя. По-перше, його налагодження окупаційною владою допускалося для організації спортивного дозвілля для німецьких військових та військових союзних армій. Водночас, як констатується у поодиноких тематичних дослідженнях, німецька влада намагалася використати спорт із пропагандистсько-політичною метою, у першу чергу для антирадянської агітації [980, с. 20].

Ініціатива організації різних форм спортивного життя у перші тижні німецько-радянської війни йшла від націоналістичних організацій ОУН(Б) й ОУН(М) та української допоміжної адміністрації. Для націоналістів легалізована спортивно-фізкультурна робота сприймалася як можливість фізичної підготовки української молоді. Як зауважувалося, представники похідних груп ОУН(Б) та ОУН(М) на початку окупації у різних населених пунктах Житомирщини й Вінниччини разом з організацією місцевих органів влади почали створювати молодіжні організації «Січ», «Просвіта», СУНС. Окрім іншого, їхнім завданням було охоплення націоналістичними впливами місцевої молоді через спортивні організації та військовий вишкіл. Порівняно найбільшого розвитку спортивне життя досягло у великих містах Житомирського генерального округу – Житомирі, Вінниці та Бердичеві.

Відповідно до статуту Житомирського обласного українського клубу (до кінця листопада 1941 р. у його рамках діяла обласна мельниківська організація «Січ» [353, арк. 61зв.]), затвердженого 26 листопада 1941 р., до його складу разом із культурно-освітнім входив спортивний відділ. Цей відділ мав включати акробатичну, важкоатлетично-штангістську секції, гурток французької боротьби і боксу, фехтувальний гурток, футбольну, волейбольну, баскетбольну команди тощо [254, арк. 18]. Уже 29 листопада 1941 р. склад спортивного відділу було дещо видозмінено: із важкоатлетично-штангістської секції виокремлювався гурток штангістів та організовувався гурток важкої і легкої атлетики, утворювався шахматно-шашечний гурток та лижна секція. У цей же час на постійній основі до різних секцій спортвідділу було залучено 17 професійних спортсменів, із яких 10

– в акробатичний гурток, 4 – до гуртка французької боротьби та боксу [254, арк. 28–28зв.]. На початку 1942 р. до акробатично-циркової групи (реорганізований акробатичний гурток) входило 5, до футбольної команди – 25 та до інших спортивних секції – 46 осіб [254, арк. 48зв.].

Із причин відсутності належного розвитку більшості заявлених видів спорту у довоєнний час, наприклад, фехтування чи боксу, існування деяких гуртків перетворилося на формальність. Їхній розвиток міг бути стриманий і окупаційною владою, а також відсутністю матеріально-технічної бази. У газеті «Українське слово» від 7 серпня 1941 р. міститься інформація, що серед запланованих секцій спортивного відділу українського клубу Житомира передбачалася мото-вело група [829]. Але, очевидно, через специфічні матеріально-технічні труднощі організувати цей відділ не вдалося.

Певною мірою індивідуальне забезпечення житомирців спортивним зняттям протягом літа – осені 1941 р. могло відбуватися через магазин «Спорт», який розміщувався у місті по вул. Геринга, 35 (перейменована гітлерівцями на початку окупації вул. Міської Ради; нині – вул. Михайлівська) і мав два відділи – культтоварів та спортивний. Особливо значна кількість спорттоварів стосувалася зимових видів спорту [819]. Інформація про функціонування магазину «Спорт» у Житомирі в подальшому відсутня. Джерельні відомості свідчать, що на початку осені 1941 р. відкриття спеціалізованого магазину спортивних товарів планувало міське управління Вінниці [473].

У Вінниці організація офіційної фізкультурної роботи відбувалася при культурно-освітньому відділі Вінницького міського управління. У першу чергу розпочалося формування футбольних і волейбольних команд, які мали зустрічатися із командами Вермахту [473]. У цей час найбільше бажаючих виявилось вступити до футбольної команди, адже згодом було оголошено про набір охочих лише до гімнастичної, волейбольної, баскетбольної, шахової та шашкової спортивних секцій [483]. Міська секція фізкультури та спорту разом зі створенням футбольної команди організувала зал для спортивних занять у

зимовий період та розпочала підготовку лижно-ковзанярської бази на території міського парку. Восени 1941 р. у Вінниці були спроби провести міський чемпіонат із шахів та шашок [980, с. 23, 115]. У відкритому 11 липня 1942 р. вінницькому міському парку діяв спортивний майданчик [522].

З ініціативи культурно-освітнього відділу міського управління у Вінниці проводилася організація семінарів для підготовки шкільних учителів та інструкторів фізкультури [473; 483]. Адже фізкультура як навчальний предмет була введена до навчальних планів українських початкових та середніх шкіл на 1941–1942 н. р. [1245, с. 212]. Згодом на території генерального округу «Житомир» фізкультура була замінена гімнастикою. У 5-му, 6-му та 7-му класах її викладали в обсязі 1 год. на тиждень [263, арк. 1–6; 379, арк. 44].

Нацистське керівництво намагалося контролювати розвиток українського спорту, як і недопущення розвитку українського національного життя. Тому наприкінці 1941 – у 1942 рр. були ліквідовані «Січі», «Просвіти», СУНС. Усі заходи, які проводилися обласним українським клубом у Житомирі, затверджувалися німецькою комендатурою, а згодом і штадткомісаром [254, арк. 48зв.]. Для унеможливлення нелегальної фізичної підготовки місцевої молоді при українському клубі у травні 1942 р. було заборонено існування будь-яких добровільних гуртків, передбачалася наявність лише професійних та напівпрофесійних робітників на штатних робочих посадах [254, арк. 109]. В інших містах окупаційна влада більш лояльно ставилася до добровільних спортивних організацій. У Бердичеві з дозволу гебітскомісара у червні 1942 р. розпочалася організація добровільного спортивного товариства «Геркулес» [785]. Очевидно, що у складі товариства одразу була відкрита, як мінімум, легкоатлетична секція. Адже на 28 червня 1942 р. у Бердичеві на користь німецького ЧХ було заплановано проведення легкоатлетичних змагань та естафетного бігу. Хоча, не виключено, що у цих змаганнях мали брати участь лише представники окупаційних сил. 28 червня 1942 р. у Бердичеві мав також відбутися футбольний матч між місцевою командою та збірною угорських військових. Як місцева футбольна команда, означена такою в офіційній періодиці,

діяла футбольна дружина допоміжної поліції [784] (відомо, що футбольна команда Бердичева існувала до кінця 1941 р.).

Українським спортивним товариством намагалися протистояти об'єднання фольксдойче, зокрема нацистський «Союз молоді» («Гітлерюгенд»). У Житомирі ця організація, активним учасником якої був Анатолій Альбуль, організувала футбольні матчі. Альбуль висловлював бажання створення у місті «організації молоді, яка повинна завадити “Січі”» [209, арк. 68–68зв.].

Серед різних видів спорту найбільшого розвитку на окупованій території набув футбол. Один із перших футбольних матчів, які носили товариський характер, між українцями та німцями відбувся 17 серпня 1941 р. у Житомирі. Тоді українська команда товариства «Січ» програла німецьким військовим з рахунком 1–6 [32, арк. 11зв.; 833]. У Бердичеві перший футбольний матч між збірною футболістів міста та німецьких військових також пройшов у серпні 1941 р. і закінчився перемогою команди окупаційних військ з рахунком 6–2 [749]. У Вінниці перші задокументовані футбольні матчі українсько-німецького протистояння, результати яких, однак, невідомі, проходили 25 та 27 вересня 1941 р. [980, с. 23].

Найбільша кількість футбольних матчів між українцями та німецькими військовими відбулася у Житомирі. У місті окрім, власне, команди «Січі», відповідно до повідомлень місцевої преси, при українському клубі уже із серпня 1941 р. функціонували команди «Тризуб» та «Сокіл» [836; 839]. За період з 11 липня 1941 р. по 22 січня 1942 р. у Житомирі було проведено 15 українсько-німецьких футбольних матчів [254, арк. 48зв.]. Дослідник цього питання В. Гінда припускає, що за весь період окупації міста до кінця грудня 1943 р. тут було проведено близько 25 футбольних ігор [979, с. 108; 980, с. 135; 981, с. 202]. Практично в усіх матчах перемогу здобули німецькі військові. На думку ученого, головна причина поразок українців полягала у тому, що в Житомирі, як і в інших містах регіону, до війни не розвивався професійний футбол і до складу команд не входили професійні гравці. У тих же містах, де місцеві футбольні команди мали у своєму складі переважно професіоналів, в основному перемагали українці.

На території генерального округу «Житомир» більшість футбольних матчів між українськими збірними та командами окупаційних військ проходили протягом літа – осені 1941 р., у період адміністрації Вермахту. Уже до кінця року після утворення цивільної адміністрації частина місцевих команд припинила своє існування. Подібна ситуація, приміром, проявилася у Бердичеві [779]. Пізніше футбольні команди німецьких військових протистояли не лише українським збірним, а й одна одній та командам допоміжної поліції. Лише у Бердичеві до середини 1942 р. відбулося кілька таких футбольних поєдинків [784].

Одним із видів спортивного життя, легітимізованого окупаційною владою, була циркова акробатика. Якщо у випадку футбольних баталій німці були їхніми безпосередніми учасниками, то відвідування у якості глядачів акробатичних вистав виступало для них формою культурного дозвілля. Акробатичний гурток, який діяв при українському клубі в Житомирі, систематично проводив вечори циркової програми [254, арк. 48зв.; 610; 614]. Циркові виступи у рамках концертів клубу в основному проходили разом з виступами мистецьких творчих сил у приміщенні українського клубу [614]. Для літньої роботи дирекція українського клубу зверталася до штадкомісара Ф. Магаса з проханням закріпити за клубом приміщення житомирського цирку [254, арк. 65].

Таким чином, система освіти в генеральному окрузі «Житомир» була представлена початковою (1–4 класи), середньою (5–7 класи) школою, середньою професійною та вищою освітою. Позиція нацистських окупантів у сфері освіти спрямовувалася винятково на формування елементарних знань та підготовку необхідних фахівців для реалізації колоніально-експлуатаційної політики. За часів військового окупаційного режиму значний вплив на освітню систему мав український самостійницький рух. Важливим проявом культурного життя на території Житомирсько-Вінницького регіону став театр та музично-вокальне мистецтво. Театр, зокрема, сприймався не лише як основна форма дозвілля представників окупаційної адміністрації, а і як можливість поширення націоналістичних ідей та легального прикриття для учасників антинімецького

руху опору. Для організації власного спортивного дозвілля та з пропагандистських причин нацисти не заперечували проти обмеженого розвитку спортивного життя.

6.6. Архіви, бібліотеки, музеї

Після військового вторгнення Німеччини на територію СРСР радянське керівництво розпочало евакуаційні заходи з переміщення із прифронтових районів у глибокий тил населення і матеріальних ресурсів. Евакуації також підлягали історико-культурні цінності місцевих архівів, бібліотек та музеїв. Однак через труднощі організаційного характеру, швидке просування військ Вермахту культурні цінності архівних, бібліотечних і музейних установ у багатьох випадках повністю залишилися на окупованій німцями території або ж були вивезені лише частково. У тиліві райони не був евакуйований Житомирський обласний державний архів. Підготовлені для цього близько 30 (за іншими даними – 35 [245, арк. 11]) скриньок були виявлені на вокзалі та повернуті до архіву [206, арк. 11]. Лише частково вдалося вивезти фонди Вінницького облдержархіву. Практично повністю залишилися на окупованій території бібліотечні фонди обох областей. Серед не евакуйованих музеїв дев'яти областей України були музеї Житомирщини та Вінниччини [1073, с. 325; 1205, с. 235–236].

На початковому етапі війни приміщення деяких культурних установ разом із їхніми фондами були ушкоджені або зруйновані у ході бойових дій. Особливо значних руйнувань зазнав Бердичівський краєзнавчий (історичний) музей [324, арк. 62; 334, арк. 108зв.]. Унаслідок пожежі його основний будинок із великою кількістю експонатів був знищений [291, арк. 62]. Частина експонатів також була розграбована окупаційними військами [1072, с. 36]. Через бойові дії значних втрат зазнала бібліотека педагогічного інституту Житомира [1279]. Окремі музеї, меншою мірою, архіви та бібліотеки Житомирсько-Вінницького регіону стали об'єктами грабунку й місцями тимчасового розміщення німецьких військових;

деякі з них, як бібліотека Бердичівської гімназії, були перетворені на німецькі військові лазарети [16, арк. 1зв.]. Уже 9 липня 1941 р., в перший день окупації Житомира, солдати німецької танкової частини розграбували ботанічний відділ краєзнавчого музею, вилучили цінні зразки історичної зброї зі збройової кімнати [66, арк. 104–105]. 10 липня 1941 р. офіцери Вермахту зайняли приміщення історичного відділу та головний корпус музею, які вони звільнили лише у вересні 1941 р. За цей час Житомирський краєзнавчий музей втратив мармурові вироби (шкатулки з лабрадориту, чорнильне приладдя), численні картини, художній фарфор, столове срібло, старовинні срібні монети тощо [66, арк. 105]. Протягом літа – осені 1941 р. частково були розграбовані фонди деяких інших місцевих музеїв [324, арк. 62]. Коростенський краєзнавчий музей був зайнятий та пограбований угорськими військовими [339, арк. 167].

Вказані дії військових Вермахту та союзних йому армій мали характер звичайного грабежу та вандалізму і не мали прямої заборони на рівні найвищого командування. Тим більше, що 10 жовтня 1941 р. командуючий 6-ю німецькою армією генерал-фельдмаршал В. фон Рейхенау у наказі «Про поведінку військ на Сході», як зауважувалося, підкреслював, що жодні «історичні або художні цінності на Сході не мають значення» [74, арк. 2]. З іншого боку, серед зацікавлених в ознайомленні зі складом фондів місцевих культурних установ з можливим вилученням із них цінностей серед різних німецьких відомств були і представники Вермахту. У науковій літературі поширена інформація про діяльність при групі армій «Південь» фахівців із бібліотечної та архівної справи, перед якими стояло завдання обстеження місцевих бібліотек та архівів на предмет виявлення для конфіскації важливих матеріалів військового характеру. У жовтні 1941 р. таку роботу проводили уповноважений Пруської державної бібліотеки доктор Вернер Шміц та представник шефа військових архівів групи армій «Південь» полковник фон Гьодль. Вказані особи провели обстеження бібліотечних і архівних установ Києва, Житомира і Бердичева [1035, с. 241–242].

Незважаючи на вкрай складні умови, у перші місяці окупації регіону розпочалося відновлення роботи радянських обласних архівів, деяких бібліотек та

центральных музеїв. На першому етапі забезпечення їхнього функціонування покладалося на допоміжні управління. Згодом місцеві культурні установи перейшли під контроль цивільної адміністрації та спеціальних німецьких інституцій, хоча формально вони могли залишатися у підпорядкуванні допоміжної адміністрації, яка, по суті, також була німецькою. Приміром, у Вінниці архів, бібліотеки та краєзнавчий музей у 1943 р. структурно входили до складу міського управління [369, арк. 39]. Із кінця 1942 р. керівництво культурними установами покладалося на Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв на чолі з доктором Георгом Вінтером (створене 7 грудня 1942 р. відповідно до наказу райхскомісара Е. Коха) [1146, с. 111]. Із метою ефективного управління збереженням, обліком та упорядкуванням архівних, бібліотечних та музейних фондів Крайове управління розробило систему крайових архівів, бібліотек і музеїв. Ті установи, які не отримували статус крайових, залишалися у підпорядкуванні, хоча і під наглядом Крайового управління, генеральних комісарів. За часів окупації архів, бібліотека і музей із статусом «крайового» були створені лише у Києві [1146, с. 112–113].

Відновлення місцевих архівних, бібліотечних та музейних установ, яке переслідувало суто практичні цілі, відбувалося в умовах розгортання діяльності Оперативного штабу райхслайтера Розенберга (ОШР). ОШР, Управління якого очолював Герхард Утікаль, мав широке коло повноважень, пов'язаних із конфіскацією, вивченням, використанням з ідеологічною й політичною метою культурно-історичних цінностей. Під конфіскацію потрапляли і мистецькі твори, які не мали ідеологічно-політичного навантаження. Діяльність ОШР на місцях проводилася через робочі групи головних робочих груп (на території генерального округу «Житомир» діяла робоча група «Західна Україна», згодом перейменована на робочу групу «Київ», головної робочої групи «Україна») та вузькоспеціалізовані групи – зондеркоманди і зондерштаби. Вважається, що датою створення головної робочої групи «Україна» є 3 жовтня 1941 р., хоча її перші співробітники приїхали до Києва лише 18 жовтня 1941 р. [1039, с. 123]. Фактичний початок роботи структур ОШР на території генерального округу

«Житомир», зокрема зондерштабу «Наука», розпочався наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. [1279].

Першочергове завдання відновлених радянських обласних архівів у Житомирі, Вінниці та Мозирі полягало у збереженні значного масиву документів, не евакуйованих на схід при відступі більшовиків. Загалом, у трьох сховищах Житомирського обласного архіву знаходилося 1 405 фондів, із яких 265 – дореволюційних часів [314, арк. 21]. До 1 млн. справ, за повідомленням газети «Вінницькі вісті», нараховувалося у фондах Вінницького облархіву. Це були документи часів Російської імперії (починаючи з 1861 р.), справи 46 установ та 256 міських установ за період 1913 – середини 1941 рр. [523]. Деякі документи місцевого походження перебували на збереженні в архівному відділі Бердичівського музею, який у березні 1942 р. був виділений в окрему структурну одиницю при музеї [291, арк. 69].

У назвах місцевих архівів прикметник «обласний», який зумовлювався номінативною класифікацією радянських адміністративно-територіальних одиниць, іноді використовувався до початку 1942 р. Разом із ним або окремо вживався прикметник «історичний». Станом на середину 1942 р. головний державний архів колишньої Житомирської області отримав офіційну назву «Житомирський історичний архів при генералкомісаріаті» [314, арк. 22], а Вінницької області – «Вінницький обласний історичний архів» [14, арк. 8]. У березні 1943 р. з ініціативи Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв колишні радянські облархіви Житомира, Вінниці та Мозиря були перетворені в окружні [1146, с. 113].

Протягом окупаційного періоду до місцевих архівів на постійне або тимчасове зберігання передавалися справи деяких установ та організацій. До середини 1942 р. працівники Вінницького історичного архіву упорядкували та здійснили опис фондів учительського інституту, Преображенського собору, Вінницького міського управління [523]. Директор Житомирського історичного архіву Павло Спаський для комплектування фондів установи у грудні 1941 р. звернувся до облуправління з проханням видати розпорядження для редакції

газети «Голос Волині», щоб вона надіслала на адресу архіву по 1 примірнику усіх випущених до того газет та проводила поточну розсилку газет, оголошень, відозв [313, арк. 18].

Віднайдені німецькими інстанціями архівні документи ідеологічно-політичного змісту могли використовуватися для виявлення комуністів, осіб єврейського походження, в антибільшовицькій та антиєврейській пропаганді. Особлива увага надавалася матеріалам з історії німецької колонізації краю, адже вони виступали доказовою базою псевдонаукових претензій нацистів на «східний простір». Для фольксдойче архівні документи (метричні книги) могли допомогти у підтвердженні етнічного німецького походження. Для централізованого виявлення фольксдойче метричні книги німців-колоністів із Житомирського архіву були передані до генерального комісаріату [206, арк. 10зв.]. У липні 1943 р. в Києві при Крайовому управлінні архівів, бібліотек і музеїв на основі різного роду архівних матеріалів, які стосувалися фольксдойче, розпочалося формування спеціалізованого Німецького архіву [1146, с. 120].

Тотальна реорганізація охопила колишні радянські масові бібліотеки, книгозбірні вищих й середніх спеціальних навчальних закладів. Першочергово було здійснено перегляд складу книжкового фонду бібліотек, книгарень та вилучено усю комуністичну ідеологічну й політичну літературу. Лише із Житомира на переробку до Коростишівської паперової фабрики було передано 38 тон таких видань [277, арк. 40]. Це була половина усієї вилученої в місті літератури. Інші 50 % книг були знищені [447, арк. 20]. У деяких регіонах процеси вилучення ідеологічно-політичної більшовицької літератури перетворилися на конфіскацію усіх наявних у місцевих жителів книг. 19 серпня 1942 р. очільник Житковицького районного управління Барановський, спираючись на розпорядження німецької жандармерії, видав наказ про вилучення до 30 серпня 1942 р. із особистого користування населення м. Житковичи всієї художньої та навчально-політичної літератури. Особи, в яких після крайнього терміну здачі літератури виявляться будь-які книги, – йшлося у наказі Барановського, – будуть

притягнені до відповідальності як «власники забороненої комуністичної літератури» [416, арк. 201].

Після «чистки» із практичних міркувань переважно у містах та частині районних центрів німці відновили роботу поодиноких бібліотек. Їхнє головне завдання полягало у забезпеченні навчально-методичною й науковою літературою учнів і вчителів місцевих шкіл, студентів та викладацький склад вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Водночас передбачалося і бібліотечне обслуговування інших категорій населення. Проте, оскільки у трактуванні нацистів головний сенс існування місцевого населення зводився до роботи, у його повсякденні просто не могло бути місця для читання. Той же Кох наголошував своїм адміністраторам: «Якщо цей народ (українці. – Авт.) працює 10 годин на день, то 8 годин він повинен працювати на нас» [90, арк. 3]. Отож, серед вказаних «інших категорій» читачів місцевих бібліотек першочергово могли бути фольксдойче, хоча для них була створена окрема мережа бібліотечних установ [6, арк. 1, 34], та особи, які мали практичну професійну необхідність в ознайомленні з тією або іншою літературою.

За період нацистської окупації регіону найбільшу кількість бібліотечних установ було відкрито у Вінниці. Тут діяли медично-наукова бібліотека (180 тис. книг), бібліотеки ім. Коцюбинського (350 тис. книг), ім. Тімірязєва (300 тис. книг) та Замостянська (114 тис. книг) бібліотека [18, арк. 10; 366, арк. 111; 490; 532; 549; 586]. Останні три бібліотечні установи мали дитячі філії. В одному із німецьких переліків бібліотек Вінниці від 6 березня 1942 р. зазначено і про наявність у місті бібліотеки методичної літератури для вчителів із фондом у 56 тис. книг [18, арк. 10]. Таким чином, загальний книжковий фонд бібліотечних установ Вінниці складав 1 млн. томів.

Медично-наукова бібліотека Вінниці була однією із найбільших спеціалізованих медичних бібліотек райхскомісаріату «Україна». Її створили на основі кількох місцевих медичних бібліотек та доповнили приватними книжковими зібраннями «лікарів, які залишили Вінницю разом з більшовиками». Бібліотека мала забезпечувати літературою студентів і викладачів двох медичних

технікумів та медінституту [518]. Поряд з Вінницькою медично-науковою бібліотекою, «всеукраїнське значення» мала бібліотека ім. Коцюбинського. Особливо цінні видання перебували у відділах літератури іноземними мовами (серед них – санскритські, монгольські, китайські, японські книги) та стародруків (Нюрнберзька хроніка 1493 р., карта видавництва Плантена 1595 р., німецькомовні видання Біблії 1693 р. та 1703 р. перекладу Мартина Лютера тощо) [518; 748, с. 15]. Саме унікальні одиниці зберігання фондів вінницьких бібліотек стали основним об'єктом конфіскацій ОШР серед усіх бібліотечних установ регіону. Адже більшість колишніх радянських масових бібліотек мали переважно однотипні художні, технічні, комуністичні ідеологічно-політичні пропагандистські видання, які для представників ОШР не становили особливої цінності.

Для ілюстрації роботи місцевих бібліотечних установ звернемо увагу на діяльність Житомирської міської бібліотеки (для дорослих) та єдиної у регіоні міської бібліотеки для дітей, які відкрилися 3 листопада 1942 р. у приміщенні по вул. Іларіонівській, 11 [277, арк. 40–41] (нині – вул. Котовського). Фонди обох бібліотек були укомплектовані на основі книг довоєнної міської бібліотеки й бібліотеки педагогічного інституту [666]. Бібліотеки працювали за абонементним принципом щоденно з 11 до 16 години, окрім вихідних (ймовірно, суботи й неділі) та понеділка. За користування книгами і дорослі, і діти сплачували абонементні та заставні внески. Читачів бібліотеки для дорослих обслуговувало 4, а дитячої – 2 бібліотекарі, облік бібліотечної діяльності забезпечував 1 бухгалтер, техперсонал установ включав 2 прибиральниці та 1 двірника [277, арк. 41–46]. Директором житомирських бібліотек (та міського книжкового складу) був фольксдойче Василь Михайлович Роде [13, арк. 578; 447, арк. 15].

Житомирська бібліотека для дорослих (у складі технічного й белетристичного відділів) при відкритті нараховувала 18 410 книг. За рік її роботи, до початку листопада 1943 р., було зареєстровано 1 224 читачі, яким було видано 30 789 примірників книг. За той же період відвідувачі не повернули до бібліотеки 600 книг. За рік функціонування Житомирської бібліотеки для дітей її

книжковий фонд зріс із 2 320 до 5 180 книг, а кількість читачів-учнів сягнула 748 осіб, які відвідали бібліотеку 14 368 раз. Понад 300 книг не було повернуто. Для повернення «зачитаних» книг працівники бібліотек надсилали боржникам письмові повідомлення та передавали список їхніх прізвищ голові Житомирського міського управління Д. Павловському (бібліотека для дорослих) або відділу освіти міськуправління (бібліотека для дітей) [277, арк. 41–44].

Зусиллями працівників міської бібліотеки Житомира для обслуговування радянських військовополонених німецького табору на Богунії (шталаг 358) було сформовано дві книгозбірні по 300 книг кожна. 1 тис. книг була передана для потреб одного з колаборантських формувань при Вермахті. У підготовленій, але так і не опублікованій директором бібліотеки В. Роде статті для місцевої преси, це формування з ідеологічних міркувань було назване «українською військовою частиною» [277, арк. 45–46].

Подвійне завдання стояло перед музейними установами. З одного боку, вони мали зберігати (консервувати) експонати для подальшого «вивчення» працівниками ОШР. З іншого, – відновлення роботи краєзнавчих музеїв у Житомирі, Вінниці та Бердичеві спрямовувалося на організацію культурного дозвілля німців на окупованій території. Адже їхні фонди містили багато історико-культурних цінностей світового значення: колекції картин європейських та російських класиків, стародруки (інкунабули, ельзевіри), тисячі інших рідкісних книжкових видань. У художніх колекціях Житомирського краєзнавчого музею, окрім інших, зберігалися полотна Тиціана, Рубенса, Канцєрова [240, арк. 5–6]; Вінницького краєзнавчого музею – Караваджо, Мікеланджело, Айвазовського, Тропініна [485]. Багато цінних книжкових видань перебувало у бібліотечних відділах краєзнавчих музеїв Житомира та Бердичева [16, арк. 1; 241, арк. 6; 764]. У Житомирському краєзнавчому музеї зберігалося понад 8 тис. рідкісних книг, серед яких інкунабули, два першодруки І. Федорова, ельзевіри [16, арк. 2; 66, арк. 106]. У бібліотечі Бердичівського музею разом зі стародруками, де їх нараховувалося 2 533 томи [291, арк. 71], особливу увагу окупантів привернула приватна книгозбірня Оноре де Бальзака [16, арк. 1–13в.],

який певний час проживав зі своєю дружиною Евеліною Ганською у с. Верхівня (Ружинський район Житомирської області).

Як і фонди місцевих архівів, деяких вінницьких бібліотек, унікальні колекції краєзнавчих музеїв генерального округу «Житомир» активно «розроблялися» працівниками ОШР. Про масштаби їхньої діяльності з вилучення культурно-історичних цінностей в регіоні свідчить звернення житомирського штадткомісара Ф. Магаса до генерального комісара К. Клемма. Ф. Магас скаржився на труднощі із забезпеченням пакувальним матеріалом та відповідними фахівцями для перевезення експонатів Житомирського краєзнавчого музею [224, арк. 6]. Лише із фондів Вінницького краєзнавчого музею німцями було вивезено близько 5 960 експонатів; частина прихованої колекції, бібліотека були знищені пожежею у листопаді 1943 р. Значних руйнувань зазнало і приміщення музею [1154, с. 272].

Як зауважувалося, функціонування краєзнавчих музеїв Житомира, Вінниці, Бердичева спрямовувалося і на забезпечення культурного дозвілля німецьких окупантів. Особливу увагу загарбників привертали художні відділи, які стали основними у структурі музеїв. Художній відділ був єдиним, що діяв у Житомирському краєзнавчому музеї [588]. Винятково для німецької аудиторії у травні 1942 р. у складі художнього, природничого та археологічного (а згодом – і нумізматичного [530]) відділів відкрився Вінницький краєзнавчий музей [523]. У місцевій пресі неможливість відкриття музею для загального відвідування, тобто і для ненімецького населення, цинічно мотивувалася незначною кількістю працівників музею. На відміну від музейних установ Житомира та Вінниці, відвідувати музейні експозиції у Бердичівському краєзнавчому музеї поряд з німцями могло місцеве українське населення. Для цього написи під музейними експонатами були двомовними – і німецькою, і українською [569]. Лише 6 квітня 1942 р., у перший день роботи, археологічний, історичний, етнографічний та природничий відділи Бердичівського краєзнавчого музею відвідали 260 осіб (щоправда, невідомою є кількість німців і представників цивільного українського населення) [778]. Із пропагандистською метою, відповідно до постанови міського

управління від 26 березня 1942 р., на базі Бердичівського музею розпочалося формування відділу «Нова Європа» [291, арк. 56зв.]. Найімовірніше, він комплектувався агітаційно-пропагандистськими матеріалами, які мали популяризувати серед місцевого населення систему нацистських порядків.

Єдиний музей регіону, який функціонував в основному для місцевого населення, оскільки його експозиції мало цікавили німців, був літературний музей М. Коцюбинського, відкритий у Вінниці у квітні 1943 р. [538]. 9 квітня 1943 р. із фондів Вінницького краєзнавчого музею до літературного музею М. Коцюбинського було передано 43 тематичні експонати [371, арк. 2–4].

Відвідуючи краєзнавчі музеї, зокрема їхні художні колекції, вищі посадові особи цивільної окупаційної адміністрації давали розпорядження про вилучення тих або інших мистецьких творів. Такими діями був відомий генеральний комісар К. Клемм, який реквізував із фондів Житомирського краєзнавчого музею картини для особистих потреб та для канцелярії генералкомісаріату [66, арк. 106]. Станом на лютий 1942 р. у приміщеннях генералкомісаріату знаходились 26 картин із фондів Житомирського музею, серед яких роботи Тиціана, Рубенса, Канцєрова та інших [240, арк. 5–6]. Перебуваючи у квітні 1942 р. у Вінниці, генералкомісар Клемм виявив бажання відвідати місцевий краєзнавчий музей [513]. Можна припустити, що після цього його особиста «картинна галерея» та «експозиція» канцелярії генерального комісаріату поповнилися новими полотнами.

Пограбування та вивезення нацистами решток культурно-історичних цінностей активізувалося наприкінці 1943 р. при наближенні до регіону фронту бойових дій. У листопаді 1943 р. Вінницьке міське управління запропонувало гебітскомісару евакуювати найбільш важливе майно, у тому числі унікальні експонати бібліотек та музеїв міста [368, арк. 7]. В останній період нацистської окупації, як і на її початку, активізувалися акти вандалізму з боку гітлерівців, культурні установи знову зазнали руйнувань від бойових дій. Улітку 1943 р. уцілілі фігури св. Антонія, Мадонни та інші на будівлях костелу, в якому розміщувався Бердичівський краєзнавчий музей, були «розстріляні» німецькими офіцерами з рушниць, таким же чином були знищені вітражі в одній із інших

будівель музею. Між 29 грудням 1943 р. і 4 січням 1944 р. його головний корпус був повторно спалений [324, арк. 62].

Поодинокі факти наукової діяльності як складової частини роботи архівів, бібліотек і музеїв у період нацистської окупації спрямовувалися у суто практичну площину та стали продовженням деяких започаткованих у радянський період напрямків досліджень. У 1942 р. директор Вінницького архіву доцент К. Глазирін завершив роботу над монографією «Очерки из истории управления Левобережной Украины в первой половине XVIII ст.» [533]. Із практичною метою працівники Вінницького історичного архіву склали короткий нарис історії Вінниці та історичну довідку про Вінницьку єпархію [510; 523]. Вірогідно, що короткий нарис історії Вінниці став основою німецького путівника по м. Вінниця, датованого 15 травня 1942 р. [76, арк. 1–7]. Як зауважувалося, напрямом науково-дослідної діяльності Бердичівського музею була селекція сільськогосподарських культур [291, арк. 57; 788]. Така робота ініціювалася окупантами у першу чергу для оптимального використання сільськогосподарського потенціалу Житомирсько-Вінницького регіону.

На території України проводили дослідження представники наукових установ Райху. Серед них – науковий працівник Інституту дослідження магдебурзького права доктор Франц Кляйн, який протягом жовтня – листопада 1942 р., будучи прикріпленими до зондерштабу «Наука» ОШР, для вивчення питання впливу магдебурзького права на українські землі відвідав багато бібліотек та архівів райхскомісаріату «Україна», у тому числі на території генерального округу «Житомир» [1039, с. 281]. У Вінницькому міському архіві Ф. Кляйн перебував 6 листопада 1942 р. Не знайшовши документів з розвитку магдебурзького права в регіоні, він був зацікавлений науковим дослідженням К. Глазиріна «Очерки из истории управления Левобережной Украины в первой половине XVIII ст.», зокрема інформацією «про створення... в м. Глухові при міністерській канцелярії окремої комісії під головуванням князя А. І. Шаховського для кодифікації всіх існуючих законодавчих збірників на

Україні і складення на їх основі нового збірника, який може замінити Магдебурзьке право» [533].

Отож, у період Другої світової війни на території Житомирсько-Вінницького регіону практично повністю залишилися не евакуйовані фонди архівів, бібліотек та музеїв. Окупаційні органи зосередили увагу на пограбуванні їхніх історико-культурних цінностей, при цьому використовуючи роботу деяких відновлених архівних, бібліотечних й музейних установ з практичною метою. Перед цими установами також стояло завдання забезпечення культурного дозвілля окупаційних військ та службовців цивільної адміністрації. Масове пограбуванням історико-культурних цінностей регіону за часів нацистської окупації проводилося спеціалізованим ОШР, цивільними керівниками окупаційної адміністрації, військовими.

Як загальний висновок відзначимо, що з початку гітлерівської окупації Житомирсько-Вінницького регіону розпочалося відродження культурного життя, що, окрім іншого, проявилось через активізацію релігійних процесів, освіту, мистецтво, спорт. Поштовхом до цього стала діяльність українського самостійницького руху, який, проводячи й активну українізацію, сприймав культуру як засіб підняття національної свідомості населення, поширення ідей українського державотворення. Однак окупаційна влада, особливо після утвердження цивільної адміністрації, взялася за ліквідацію культурного життя українців, як і посилила репресії проти націоналістів; запровадила повний контроль над діяльністю релігійних конфесій, сприяючи протистоянню між ними; дозволила обмежене існування лише деяких форм культури, як і спорту, що спрямовувалося для забезпечення дозвілля німців. На території регіону нацисти проводили систематичні пропагандистські кампанії антирадянського й антиєврейського змісту, при цьому закріпивши за періодичними газетними виданнями статус головного інформаційно-пропагандистського органу. Упродовж усього періоду присутності в Житомирсько-Вінницькому регіоні гітлерівці грабували історико-культурні цінності місцевих архівів, бібліотек і музеїв.

ВИСНОВКИ

Головні наукові результати та підсумки дисертаційного дослідження зводяться до наступних **висновків**:

– Проблематика нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону 1941–1944 рр. залишається маловивченою. Ідеологічно й політично зумовлена радянська історична концепція десятиліттями визначала обмежене коло дослідницьких пріоритетів, які стосувалися періоду Другої світової війни, водночас формуючи численні ідеологеми та кліше. У поле зору української еміграційної історіографії частково потрапили питання діяльності у регіоні українського самостійницького руху, який характеризується на загальноукраїнському рівні або у межах окремих історико-етнографічних регіонів. Ряд наукових праць сучасної української історіографії присвячені лише деяким аспектам історії Житомирської та Вінницької областей у роки війни, розглядають їх контекстуально й епізодично (як супутні) у ширшому географічному чи загальноукраїнському контекстах. У той же час нацистський режим на території обох областей здебільшого розглядається окремо, а не як у межах єдиної окупаційної адміністративно-територіальної одиниці – генеральний округ «Житомир». Епізодично окреслена проблематика піднімається і в зарубіжній історіографії.

Аналіз виявленої джерельної бази, яка представлена неопублікованими документами й матеріалами ряду центральних, обласних, відомчих архівів України й Республіки Білорусь, збірниками опублікованих документів і матеріалів, мемуарною літературою, неопублікованими спогадами, періодикою воєнного часу, джерельними інтернет-ресурсами, разом із осмисленням наукового доробку попередників та використанням відповідної теоретико-методологічної основи дозволяє усебічно, об'єктивно й неупереджено дослідити нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону.

– Основою окупаційної адміністративно-територіальної одиниці під назвою «генеральний округ “Житомир”» у кордонах райхскомісаріату «Україна» стали

загарбані гітлерівцями території Житомирської та частини Вінницької областей України. До складу округу були також включені прикордонні білоруські землі у межах Поліської і Гомельської областей. Через нехтування при формуванні окупаційної адміністративно-територіальної системи національними та територіально-державними принципами підкреслювався колоніальний підхід до управління загарбаними землями.

Встановивши військову адміністрацію, гітлерівські окупанти з ідеологічних та практичних міркувань не висловили заперечень при формуванні ОУН(Б), ОУН(М), Поліською Січчю, місцевими активістами української допоміжної адміністрації й поліції. Для самостійницького руху допоміжні органи управління, інші установи й організації виступили можливістю легального прикриття організаційної та пропагандистської діяльності, спрямованої на здобуття незалежності України. На відміну від Житомира, ключову роль у допоміжному адміністративному апараті Вінниці у часи військового окупаційного управління відігравали пронимецькі та проросійські сили. Після впровадження цивільної адміністрації допоміжні управління та місцева поліція перейшли під повний контроль нацистів, розпочалася їх зачистка від націоналістичних впливів. Окупаційні органи влади, серед яких і колаборантські українські й білоруські допоміжні управління, були доповнені розгалуженою карально-репресивною системою.

На цивільному окупаційному адміністративному апараті генерального округу «Житомир» позначалося перебування у регіоні політичного і військово-поліційного керівництва Райху – Гітлера, Геринга, Гімmlера, для яких були побудовані спеціальні ставки у районах Вінниці та Житомира. Місцеві управлінці, серед яких і генеральний комісар (комісари), зважаючи на таке сусідство, зокрема, перебували під тиском СС та поліції Гімmlера. Напружені відносини цивільного керівництва генерального округу з райхсфюрером СС, протистояння між райхсміністром окупованих східних областей та керівником райхскомісаріату «Україна» вплинули на субординацію та на порядок втілення нацистської політики в Житомирському генеральному окрузі. Окрім того, у ставці «Вервольф»

поблизу Вінниці конкретизувалася людиноненависницька гітлерівська окупаційна політика.

Незважаючи на протиріччя у компетенції посадових осіб, окремих відділів цивільного адміністративного апарату, загарбники проявляли єдність у реалізації злочинної політики зі знищення національних і політичних груп населення, при тотальній експлуатації людських та господарських ресурсів регіону.

– Серед прибічників націонал-соціалізму окупована територія України сприймалася не більше, ніж «життєвий простір» для «вищої» раси, поряд з якою не могло бути місця іншим, «неповноцінним» народам. Виявом расових поглядів нацистів стала фізична ліквідація місцевого населення, першочергово євреїв, а також ромів. За чисельністю єврейського населення у довоєнний час Житомирсько-Вінницький регіон був одним із найбільших в Україні, а деякі його міста, як, наприклад, Бердичів – найважливішими центрами єврейської культури. Фактично з перших днів окупації, особливо впродовж кінця літа – осені 1941 р., гітлерівці, незважаючи ні на вік, ні на стать, проводили масштабні систематичні знищення євреїв. Тотальність у місцевому вимірі Голокосту проявилася у зв'язку з особистою присутністю у регіоні Гітлера (у ставці «Вервольф») як ідеолога «остаточного вирішення єврейського питання» та Гімmlера (у ставці «Гегевальд»), якому підпорядковувалися сили СС, що відіграли основну роль у фізичному знищенні євреїв; наявністю німецьких колоній Гегевальд та Фьорстерштадт, у межах яких окупанти апріорі не могли допустити присутності євреїв.

Незважаючи на нацистські провокації серед місцевого неєврейського населення, на території Житомирсько-Вінницького регіону єврейські погроми не набули масового характеру. Жителям регіону не була притаманна і онтологічна ненависть до євреїв, що значною мірою зумовлювалося відносно глибокою релігійністю та тривалими традиціями в основному толерантного міжетнічного співіснування, хоча окремі прояви антисемітизму усе ж таки спостерігалися. Не підтверджуються джерельною базою ідеологічно зумовлені стереотипи про участь у ліквідації євреїв українського самостійницького руху. Натомість, частина

колаборантів у складі допоміжної поліції й місцевих управлінь, інших приспівників, що перейшли на службу гітлерівцям, брали безпосередню або опосередковану участь у знищенні єврейського населення.

Расові погляди нацистів, підкріплені ідеологічно-політичним змістом, призвели до систематичних акцій фізичної ліквідації партійно-комсомольського й радянського активу, членів українського самостійницького руху, цивільного слов'янського населення, військовополонених червоноармійців. Основна частина місцевого неєврейського населення регіону була ліквідована у рамках знищення соціальної бази та потенційного особового складу радянського партизанського руху. Усе це призвело до непересічних етнодемографічних втрат.

– Привілейований статус на окупованій території відводився етнічним німцям-фольксдойче, які уособлювали початок великої німецької колонізації Сходу. У силу ряду особливостей Житомирсько-Вінницький регіон став основним при реалізації нацистських колонізаційних проєктів. Найважливішим з політичної та ідеологічної точок зору осередків переселення фольксдойче стала колонія Гегевальд, проєкт якої у ставці «Гегевальд» особисто розробляв та контролював Г. Гіммлер. Другим нацистським переселенським проєктом у регіоні стала колонія Фьорстерштадт. Її створення зумовлювалося фізичною неможливістю переміщення до Гегевальду усіх фольксдойче генерального округу «Житомир» через посилення на них тиску радянського руху опору. За задумом гітлерівців, колонії Гегевальд та Фьорстерштадт мали стати плацдармом для поширення майбутнього німецького переселення на Схід.

Разом із привілейованими фольксдойче значну частку у загальній структурі населення Житомирського генерального округу займали інші етнічні групи (при цьому єврейське населення регіону було, фактично, знищене). Окрім українців та білорусів (північ округу), упродовж другої половини 1941 – початку 1944 рр. тут проживали великі національні групи поляків, росіян, інших народів. Строката етнічна структура та переважно толерантний характер міжнаціональних відносин у регіоні формувалися протягом століть. Проте у період Другої світової війни політика нацистських окупантів спрямовувалася як на повне (євреї, роми) або

часткове (слов'янські народи) фізичне винищення етнічних груп, так і на створення міжнаціонального протистояння, що б унеможливило антинімецьку консолідацію різних народів та зосереджувало їх сили на боротьбі один проти одного. Незважаючи на це, традиції мирного співжиття різних народів на території Житомирсько-Вінницького регіону тривали й надалі. Тим більше, що у них з кінця 1941 р. (до того серед місцевого населення по відношенню до німців в основному спостерігалось позитивне або нейтральне ставлення) з'явився інший спільний ворог – гітлерівці. Виняток становили лише німці-фольксдойче, які практично повністю перейшли на службу до нацистів та протиставили себе слов'янському населенню.

– Нацистська господарсько-колоніальна політика передбачала тотальне визискування аграрно-промислового потенціалу загарбаної території. Збережена в своїй основі радянська колгоспно-радгоспна система та частина відновлених промислових підприємств, функціонування яких забезпечувалося шляхом експлуатації місцевих «трудових ресурсів», працювали винятково для потреб окупантів. До безпосередньої фізичної експлуатації населення додалися численні податки й побори. При цьому його соціально-економічне становище, особливо в містах, залишалось вкрай тяжким. Офіційне забезпечення, зокрема продовольче, було мінімальним та рідко допомагало виживати навіть самому працюючому, не говорячи про його сім'ю. Населення часто недоїдало, відчувало брак найбільш необхідних речей, в окремих же районах були зафіксовані смерті від голоду. Значного поширення набув «чорний ринок» та мінна торгівля, що стало важливою умовою для виживання міщан.

Окрім внутрішньої експлуатації місцевих «трудових ресурсів», із весни 1942 р. розпочалися масові депортації населення на примусові роботи до Німеччини. У 1942 р. в основному із генерального округу «Житомир», у тому числі із територій німецьких колоній Гегевальд та Фьорстерштадт, українське (на півночі округу – білоруське) населення відправлялося на сезонні весняно-осінні сільськогосподарські роботи півдня райхскомісаріату «Україна». Те, що жителів окупованої території загарбники сприймали не більше, ніж «трудовий ресурс»,

свідчить і наявна система медичного обслуговування, рівень якої хоч і був низьким, але забезпечував підтримку фізичного стану особи як робочої сили. Система охорони здоров'я також спрямовувалася на недопущення поширення інфекційних захворювань, що напряду загрожувало самим окупантам. Значні зусилля до організації системи медичного обслуговування доклали допоміжні органи управління, які частково опікувалися і сферою соціального захисту. Ключову ж роль в організації соціального захисту нужденним відіграли локальні добровільні гуманітарні організації, серед яких українські комітети самопомоги. Незважаючи на значні труднощі, комітети стали важливими осередками матеріальної й медичної підтримки малозабезпеченого населення регіону.

Злочинна політика гітлерівських окупантів напряду визначила повсякденно-побутове життя місцевого населення, яке апологетами націонал-соціалізму сприймалося як «неповноцінне». Тотальний контроль, руйнація житлового фонду, інфраструктури, часткове або й повне знищення населених пунктів, репресії, інші антисоціальні процеси стали невід'ємною характеристикою окупаційної дійсності. Разом з тим на початку нацистської окупації частина суспільства тлумачила довоєнні сталінські репресії як зло, яке відійшло в минуле, однак всеосяжний гітлерівський терор уже згодом підтвердив примарність таких сподівань. Умови, які перетворили фізичне життя на умовність, сформували в особі місцевого населення непримиренного ворога нацистів, для упокорення якого діяла масштабна карально-репресивна система. У свою чергу, це призвело до пасивного й активного спротиву, чисельного зростання й посилення руху опору.

– У період Другої світової війни на території Житомирсько-Вінницького регіону були присутні дві гілки руху опору – самостійницький (національний, у вужчому трактуванні – націоналістичний) та радянський (комуністичний). Самостійницький рух у своєму розвитку пройшов шлях від антирадянської спрямованості та ситуативного «союзу» із Німеччиною, що зумовлювалося необхідністю очікування знесення обох ворогуючих сторін, до двофронтової

боротьби – як проти СРСР, так і проти Німеччини, спочатку пропагандистської, а згодом – і збройної. Цьому сприяли репресії окупантів як проти бандерівців, мельниківців, розпуск Поліської Січі, так і терор проти цивільного українського населення. Основним у національному русі наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. стало націоналістичне підпілля ОУН(Б), з весни 1943 р. у регіоні поширилися збройні відділи бандерівської УПА. Негативний вплив на становище самостійницького руху на початку німецько-радянської війни мало міжпартійне протистояння, яке підігрівалося гітлерівськими окупантами, кульмінацією чого стало вбивство наприкінці літа 1941 р. у Житомирі двох провідних членів мельниківської ОУН. На відміну від радянських партизанських формувань, національний рух опору не мав жодної підтримки ззовні та спирався лише на власну організаційну мережу і місцеве українське населення.

Радянський партизанський та підпільний рух після фактичного розгрому гітлерівцями у перші місяці окупації почав розвиватися із кінця 1941 – початку 1942 рр., що співпало та було зумовлено посиленням репресій нацистів проти місцевого населення. Відправлені радянським керівництвом до регіону спеціальні загони та групи активізували місцеві антигітлерівські сили. Із часом у межах генерального округу «Житомир», особливо в його північній частині, діяли комуністичні партизанські загони і з'єднання, які напряму вплинули і на нацистську окупаційну адміністрацію, і на життя місцевого населення. Виявлена джерельна база та новітні наукові дослідження дозволяють стверджувати, що для частини місцевого населення боротьба у складі комуністичного руху опору не була винятково боротьбою за відновлення радянської державності, а швидше війною проти гітлерівських окупантів.

Участь українців у національному та комуністичному рухах опору, окрім боротьби проти гітлерівців, передбачала і протистояння одне одному. Братовбивча війна, яка стала наслідком орієнтації на антагоністичні за своєю суттю державно-правові системи – українську незалежну або комуністичну у складі СРСР – підкреслює трагедію українського народу в один із найдраматичніших періодів вітчизняної історії – Другій світовій війні. Морально-

психологічні наслідки цього протистояння, не рахуючи фізичні втрати, відчуваються і нині. Водночас мільйони українців перебували у лавах Червоної армії, звільнення якою України від «коричневої чуми» призвело до відновлення комуністичного тоталітаризму.

– На окупованій нацистами території тісно переплелися соціокультурні процеси та пропаганда. Відродження національно-культурного життя на початку німецько-радянської війни було активізоване діяльністю самостійницького руху. Через пропаганду української мови, церковні інституції, пресу, освіту, мистецтво, спорт самостійники намагалися поширювати націоналістичні ідеї та піднімати національну свідомість населення, сприяти його фізичній підготовці. Значною мірою контрольовані самостійниками в цей час допоміжні управління підтримали загальну окупаційну політику по усуненню пам'ятників більшовизму, розпочали змінювати топонімію населених пунктів, пов'язану із більшовицькими реаліями, а також здійснювали спроби встановлення пам'ятників учасникам антибільшовицької боротьби початку 1920-х років. Зі свого боку, упродовж літа – осені 1941 р. німецька військова адміністрація із пропагандистських мотивів не забороняла розвитку української культури, оскільки була зацікавлена у лояльному відношенні населення та його добровільній участі у відновленні господарсько-економічного потенціалу. Після утворення нацистської цивільної адміністрації почалася широка репресивна антиукраїнська політика та було ліквідовано національно-культурне життя, що проявилось як на змістовому, так і на формальному рівнях. Головне завдання, яке відводилося деяким формам української культури, які не були заборонені, зводилося лише до забезпечення дозвілля гітлерівців. Окупанти контролювали офіційно дозволене релігійне життя, підтримуючи перманентне протистояння релігійних конфесій, спрямоване на їх ослаблення; проводили масовий грабунок історико-культурних цінностей архівних, бібліотечних та музейних установ регіону.

Життя населення окупованої території супроводжувалося постійними пропагандистськими кампаніями нацистів. Газети, радіо, кінофільми, кінохроніка, пропагандистський образ Т. Шевченка, екскурсійно-пропагандистські подорожі

до Райху разом із залученням церкви мали поширювати як антирадянські й антисврейські настрої, так і сприяти утвердженню нацистських порядків. На завершальному етапі окупації найбільш масштабною антирадянською пропагандистською кампанією нацистів в Україні стала ексгумація масових жертв НКВС у Вінниці.

Таким чином, основою для втілення ефемерної націонал-соціалістичної політики по «освоєнню» східного «життєвого простору» «арійською расою» став Житомирсько-Вінницький регіон (генеральний округ «Житомир»). Окрім іншого, її наслідки виявилися через безпрецедентне за масштабами та жорстокістю знищення місцевого населення і військовополонених, колонізаційні проекти, тотальну експлуатацію аграрно-промислового потенціалу й «трудоових ресурсів» окупованої території. Людиноненависницька політика гітлеризму негативно відобразилася не лише на соціумі середини минулого століття, її тяжкі наслідки проявилися на наступних поколіннях українців, у тому числі відчуваються й нині, у XXI ст.

Друга світова війна як найбільша трагедія людської цивілізації черговий раз підтвердила використання особистості тоталітарними ідеологіями лише як «гвинтика» системи заради досягнення власних ірраціональних претензій на гегемонію раси або класу. Після мільйонних жертв України як результату політики націонал-соціалізму з відновленням радянської влади на українських землях як прояв політики комунізму, між іншим, уже згодом розпочався третій у XX ст. масовий голод.

– На основі проведеного дослідження дисертантом запропоновані такі **рекомендації**:

1. З метою подальшого вивчення нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону 1941–1944 рр. можуть бути запропоновані такі перспективні тематичні групи та конкретні напрямки історичних досліджень, які разом із регіональними аспектами претендують на загальноукраїнську наукову розробку: міжнаціональні відносини в період нацистської окупації, повсякденне життя місцевого населення, діяльність

національного й радянського рухів опору, соціокультурні процеси та пропаганда на окупованій території.

2. У рамках державної гуманітарної політики, спрямованої на відновлення історичної пам'яті українського народу, осуду злочинів тоталітарних режимів, у тому числі на виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 р., можна запропонувати наступні дії: остаточне розсекречення відомчих тематичних архівних фондів, популяризація, зокрема й через державні видавничі програми, сучасної соціально значущої літератури, український переклад та видання досліджень західних учених з історії Другої світової війни, розробка та включення до навчальних програм середньої й вищої школи спецкурсів, державне замовлення на підготовку тематичних матеріалів у ЗМІ. Важливою видається й ініціатива та практичні кроки у реальному засудженні злочинних дій тоталітарних режимів в Україні відповідно до національного законодавства та міжнародних правових норм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1. Верховна Рада Української РСР. 1917—2002 рр.

оп. 18

1.1. *Спр. 23.* Оперативно-розвідувальні зведення Українського штабу партизанського руху, 17 вересня 1943 р. — 16 вересня 1944 р., 183 арк.

1.2. *Спр. 103.* Листування з ЦК Компартії України про уточнення місця перебування і роботи колишнього командно-політичного і начальницького складу партизанських з'єднань, які діяли на Україні в період Великої Вітчизняної війни; про створення Комісії радянського контролю; про посилення боротьби з особами, які ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя, 19 січня — 30 грудня 1957 р., 119 арк.

Ф. 3206. Рейхскомісаріат України, м. Рівне. 1940—1945 рр.

оп. 1

1.3. *Спр. 6.* Предварительный обзор генеральных округов и областей Украины, 1 марта 1942 г., 12 арк.

1.4. *Спр. 7.* Административное деление райхскомиссариата Украины. Краткая характеристика народностей, населяющих СССР, 23 сентября — 24 октября 1941 г., 39 арк.

1.5. *Спр.* 76. Обзор административного деления Рейхскомиссариата Украины на 1/1.43 г. О письменной связи и торговых предприятиях в восточном министерстве. Распоряжения об особых хоз. возможностях в оккупированных восточных областях, январь — ноябрь 1943 г., 21 арк.

оп. 2

1.6. *Спр.* 72. Переписка с генералкомиссарами Украины об организации библиотек для немцев и фольксдойче, работавших в оккупированных областях Украины. Т. I, 12 января — 21 октября 1942 г., 81 арк.

1.7. *Спр.* 88. Инвентарная опись книг рейхскомиссариата Украины, украинские газеты, издававшиеся в рейхскомиссариате Украины и заявки на литературу, 4 марта 1942 г. — 16 декабря 1943 г., 69 арк.

1.8. *Спр.* 231. Административное деление рейхскомиссариата Украины, 15 сентября 1941 г. — 1 января 1943 г., 50 арк.

1.9. *Спр.* 232. Административное деление генеральных округов рейхскомиссариата Украины за 1941—42 гг., 1941—1942 гг., 21 арк.

1.10. *Спр.* 233. Предварительный обзор генеральных районов и округов на Украине по состоянию на 1 марта 1942 года, 1 марта 1942 г., 25 арк.

оп. 4

1.11. *Спр.* 4. Политическая карта Украины и генеральных округов, б. д., 25 арк.

1.12. *Спр.* 6. Циркуляры рейхскомиссара Украины о насильственной мобилизации населения на работу, об организации биржи труда на Украине, 1941 г., 12 арк.

оп. 5

1.13. *Спр.* 8. Доклады: начальника государственного управления архивами при рейхскомиссариате Украины о научных поездках по Украине; заведующего Винницкого архива о работе архива. Сведения о состоянии книг, вывезенных из Украины. Списки фондов госархива в Луцке. Переписка с начальником госуправления архивами по вопросу исследования архивных материалов и другим вопросам, б. д., 648 арк.

1.14. *Спр.* 32. Справки заведующего Винницким городским историческим архивом о дореволюционных городских учреждениях, об исторических памятниках г. Винницы, о фондах, вывезенных советской властью в 1941 г., 9 марта — 27 июня 1942 г., 137 арк.

Ф. 3538. Українська республіканська надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками, м. Київ. 1943—1945 рр.

оп. 1

1.15. *Спр.* 49. Сведения об убытках, нанесенных немецко-фашистскими захватчиками по Винницкой области, 22 апреля — 26 сентября 1944 г., 16 арк.

Ф. 3676. Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, мм. Берлін (Німеччина), Київ. 1940—1945 рр.

оп. 1

1.16. *Спр.* 1. Доклад о состоянии и наличии книжных фондов, условиях их хранения в библиотеках Киева, Бердичева и Житомира, 5 ноября 1941 г., 3 арк.

оп. 4

1.17. *Спр.* 4. Доклады и отчеты немецко-фашистского командования, специальных групп по обследованию положения немцев (фольксдойче), проживавших в оккупированных районах Украины, б. д., 174 арк.

1.18. *Спр.* 42. Списки высших учебных заведений Житомирской области, г. г. Винницы, Шепетовки. Перечень библиотек г. Винницы, б. д., 19 арк.

1.19. *Спр.* 43. Отчет о деятельности немецко-фашистского уполномоченного по делам просвещения в районе Хегевальд (немецкая колония) Житомирской обл., 11 ноября 1942 г. — 11 ноября 1943 г., 23 арк.

1.20. *Спр.* 72. Материали о курсах повышения квалификации учителей немецкой национальности, проживавших на территории Украины и Латвии (учебные планы, переписка, журналы), б. д., 484 арк.

1.21. *Спр.* 94. Материали об учительских курсах, организованных в Житомире для немцев — бывших советских граждан, б. д., 17 арк.

1.22. *Спр.* 97. Переписка с областными комиссарами Житомира и др. по вопросу школьного дела, об издании газет на Украине, б. д., 347 арк.

Ф. 3736. Табір козацького легіону німецької армії, м. Бердичів Житомирської області. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.23. *Спр.* 1. Список русских изменников, служивших в казацком легионе немецко-фашистской армии, б. д., 7 арк.

Ф. 3833. Крайовий провід (керівництво) Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях. 1933—1947 рр.

оп. 1

1.24. *Спр.* 15. Організаційні звіти про створення адміністративних націоналістичних установ в західних і деяких східних областях України, 22 липня 1941 р. — 1 вересня 1943 р., 95 арк.

1.25. *Спр.* 25. Копії листів голови «Українського Державного Правління» до голови обласної і міської управи м. Житомира, 5 серпня 1941 р., 2 арк.

1.26. *Спр.* 29. Постанови зборів громадян сіл Волинської, Житомирської, Київської, Кам'янець-Подільської, Станіславської областей в страві проголошення так званої «Української Держави», 29 липня — 1 вересня 1941 р., 66 арк.

1.27. *Спр.* 66. Звернення митрополита Шептицького, єпископів Холмського і Житомирської генеральної округи до українського населення в зв'язку з нападом Німеччини на Радянський Союз, 1 липня 1941 р., 11 арк.

1.28. *Спр.* 77. Видання мельниківського проводу ОУН, 1941—1944 р., 136 арк.

1.29. *Спр.* 112. Вістки з боїв відділів УПА та рейди їх на схід (копії кореспонденцій для друку), квітень 1943 р. — 17 жовтня 1944 р., 43 арк.

1.30. *Спр.* 130. Копії інформацій і відомості з районів і надрайонів Рівенської військової округи. Т. II., 2 серпня 1943 р. — березень 1944 р., 89 арк.

оп. 2

1.31. *Спр.* 82. Націоналістична брошура «Правда о “партизанском движении”». (Показання офіцера «Українського штаба партизанського движениня» капітана Русанова), 24 вересня 1943 р., 24 арк.

1.32. *Спр.* 84. Журнал «Наша боротьба», 15 вересня 1941 р., 14 арк.

1.33. *Спр.* 91. Журнал «До зброї» (Видання УПА), липень — жовтень 1943 р., 36 арк.

1.34. *Спр.* 104. «Сурма», «Українська пресова служба» — газети ОУН, 2—30 липня 1941 р., 11 арк.

Ф. 3837. З'єднання південних груп Української повстанської армії «УПА-Південь». 1942—1945 рр.

оп. 1

1.35. *Спр.* 9. Накази по буржуазно-націоналістичній «Українській повстанчій армії». — 1 лютого — 25 листопада 1943 р., 110 арк.

Ф. 3838. З'єднання північних груп Української повстанської армії «УПА-Північ». 1942—1945 рр.

оп. 1

1.36. *Спр. 3а.* Политические информации УПА, б. д., 78 арк.

Ф. 3959. Український центральний комітет, мм. Краків (Польща), Львів. 1939—1944 рр.

оп. 2

1.37. *Спр. 50.* Повідомлення, інформаційні листи, матеріали щодо пропагандивної роботи, 22 червня — 10 грудня 1941 р., 85 арк.

Ф. 4217. Колекція фотодокументів і негативів про партизанський рух в Україні у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. — «Партизан України», м. Київ. 1941—1945 рр.

оп. 1

1.38. *Спр. 2.* «Партизанський край». Фотокопія карти партизанського краю, 1943 р., 1 арк.

Ф. 4328. Штаб командування начальника поліції безпеки і служби безпеки для окупованих східних областей. 1942—1943 рр.

оп. 1

1.39. *Спр. 1.* Сообщения штаба командования немецко-фашистского начальника полиции безопасности и службы безопасности из оккупированных восточных областей имперскому комиссару по безопасности XVII Военного округа. Т. 1, 22 мая — 14 июля 1942 г., 70 арк.

1.40. *Спр. 2.* Сообщения штаба командования немецко-фашистского начальника полиции безопасности и службы безопасности из оккупированных восточных областей имперскому комиссару по безопасности XVII Военного округа. Т. II, 24 июля — 6 ноября 1942 г., 129 арк.

1.41. *Спр.* 3. Сообщения штаба командования немецко-фашистского начальника полиции безопасности и службы безопасности из оккупированных восточных областей имперскому комиссару по безопасности XVII Военного округа. Т. III, 13 ноября — 11 декабря 1942 г., 31 арк.

1.42. *Спр.* 4. Сообщения штаба командования немецко-фашистского начальника полиции безопасности и службы безопасности из оккупированных восточных областей имперскому комиссару по безопасности Венской имперской области, 4 декабря 1942 г. — 15 января 1943 г., 75 арк.

1.43. *Спр.* 5. Сообщения штаба командования немецко-фашистского начальника полиции безопасности и службы безопасности из оккупированных восточных областей имперскому комиссару по безопасности Венского имперского округа. Т. I, 22 января — 26 февраля 1942 г., 75 арк.

1.44. *Спр.* 6. Сообщения штаба командования немецко-фашистского начальника полиции безопасности и службы безопасности из оккупированных восточных областей имперскому комиссару по безопасности Венской имперской области. Т. II, 5—26 марта 1943 г., 76 арк.

1.45. *Спр.* 9. Сообщения штаба командования немецко-фашистского начальника полиции безопасности и службы безопасности из оккупированных восточных областей имперскому комиссару по безопасности области Вирта (имперская область Вена). Т. V, 2 апреля — 21 мая 1943 г., 122 арк.

Ф. 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. 1915—1937, 1941—1979 рр.

оп. 3

1.46. *Спр.* 101. Виписки з матеріалів ЦШПР про стан керівництва та розвиток партизанського руху на тимчасово окупованій території України, довідки УШПР про організацію партизанських загонів та підпільних груп, про підготовку працівників в тилу ворога та ін., 1942—1943 рр., 118 арк.

1.47. *Спр.* 102. Статистичні дані, підготовлені членом Комісії Бабишкіним О. К. про особовий склад радянських партизан України, 1946 рр., 53 арк.

1.48. *Спр.* 109. Звіт про бойову діяльність і партійно-політичну роботу Вінницького партизанського з'єднання, стенограма розмови з командиром з'єднання партизанських загонів Вінницької області Мельником Я. І., 27 січня 1945 р., 58 арк.

1.49. *Спр.* 118. Заключення про бойову діяльність Житомирського з'єднання партизанських загонів ім. Щорса, 27 квітня 1945 р., 10 арк.

1.50. *Спр.* 121. «З'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С. А. Ковпака». Дисертація Слинька І. І., 1948 р., 325 арк.

1.51. *Спр.* 156. Виписки з наказів, газет, звернень до народу України ЦШПР з закликами до боротьби проти німецько-фашистських загарбників, плани політмасової та політичної роботи в партизанських загонах та серед населення, 1943 р., 258 арк.

1.52. *Спр.* 206. Каральні міроприємства ворога проти партизанського загону Ушакова в Брянських лісах, Житомирській області, 1943—1943 рр., 13 арк.

1.53. *Спр.* 211. «Сабуров О. М.». Історико-біографічний нарис члена Комісії Новохатського П. Я., б. д., 44 арк.

1.54. *Спр.* 217. Поздоровчий лист т. Строкача тт. Сабурову, Богатирю, Бородачову в зв'язку з проведенням успішної операції по звільненню м. Овруч, 29 листопада 1943 р., 2 арк.

1.55. *Спр.* 221. Документи про діяльність партизанських загонів Житомирської і Сумської областей (рапорти, повідомлення, листи в УШПР), 1943 р., 99 арк.

1.56. *Спр.* 225. Накази командира партизанського з'єднання Житомирської області Сабурова О. М. партизанським загонам, командиру Чехословацького партизанського загону про проведення бойових операцій на тимчасово окупованій ворогом території України, 1943 р., 46 арк.

1.57. *Спр.* 227. Звернення до солдат і офіцерів словацьких частин, які входили до складу німецької армії, про їх перехід на бік партизан, накази командування партизанських загонів Житомирської області про вихід в новий район дій, лютий — грудень 1943 р., 76 арк.

1.58. *Спр.* 228. Накази командування партизанських загонів Житомирської області про вихід в новий район дій, проведення бойових операцій, формування Чехословацького партизанського загону, 7 серпня 1942 р. — 22 липня 1943 р., 33 арк.

1.59. *Спр.* 236. Масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України». Дисертація Халепо Т. І., 1948 р., 217 арк.

1.60. *Спр.* 242. «Вигнання радянських громадян в неволю до фашистської Німеччини». 1942—1943 рр. Дисертація Лефтерової, 1942—1943 рр., 151 арк.

1.61. *Спр.* 253. Повідомлення НДК (проект) про встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їх посібників, вчинених в м. Вінниці та Вінницькій області, 1944 р., 127 арк.

1.62. *Спр.* 254. Акти про збитки, нанесені німецько-фашистськими загарбниками театрам, лікарням та мирному населенню на території Вінницької області, 1944 р., 35 арк.

1.63. *Спр.* 261. Повідомлення та акти, виписки з них про збитки, нанесені німецько-фашистськими загарбниками народному господарству та громадянам Житомирської області, 1944 р., 86 арк.

1.64. *Спр.* 262. Накази, оголошення, повідомлення рейхсгенерал і гебітскомісарів та комендантів про внесення податків, виїзд на роботу та покірність німецькій владі, б. д., 67 арк.

1.65. *Спр.* 263. Виписки із актів НДК про знищення мирного населення та військовополонених німецько-фашистськими загарбниками на території Житомирської області, 1944 р., 44 арк.

1.66. *Спр.* 264. «Житомирщина під час німецько-фашистської окупації». Дисертація Стрельцова О. А. (липень 1941 — грудень 1943), б. д., 135 арк.

1.67. *Спр. 330.* Акти НДК та виписки з них про збитки, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками навчальним закладам, культурно-освітнім установам та пам'ятникам України, 1941—1944 рр., 168 арк.

1.68. *Спр. 350в.* Список концентрационных лагерей, образованных на территории СССР в период оккупации немецко-фашистскими захватчиками в 1941—1944 гг. Составлен по выявленным документам Чрезвычайной государственной комиссии (ЧГК), хранящимся в ЦГАОР СССР, 1985 г., 40 арк.

оп. 4

1.69. *Спр. 52.* Листи, заяви окремих громадян до Комісії з проханням затвердити плани написання дисертацій, що висвітлювали історію Великої Вітчизняної війни, 11 лютого — 13 листопада 1948 р., 31 арк.

оп. 5

1.70. *Спр. 9.* Виписки з наказів німецького командування про організацію боротьби з партизанами, 1941—1944 рр., 199 арк.

1.71. *Спр. 11.* Документи окупаційних властей про німецьку політику закріпачення народів України та боротьбу з партизанами, б. д., 25 арк.

1.72. *Спр. 13.* Накази німецького командування окупованих областей Рейхскомісаріату України про податки, кару за переховування полонених та партизан в Кіровоградській області, 1941—1943 рр., 427 арк.

1.73. *Спр. 14.* Накази, оголошення, донесення, звернення німецького управління до жителів Чернігівської області про збір врожаю, підтримку німецької армії, відношення до партизан, б. д., 76 арк.

1.74. *Спр. 15.* Наказ гітлерівського генерала фон Рейхенау про знищення всіх історичних і художніх цінностей, знищення чоловічого населення в окупованих німцями радянських районах, 10 жовтня 1941 р., 4 арк.

1.75. *Спр. 18.* Виписки із повідомлень німецьких властей про відношення населення окупованих областей до «нового порядку», 1942 р., 35 арк.

1.76. *Спр. 20.* Путівник по м. Вінниця (німецька мова), 1942 р., 7 арк.

1.77. *Спр. 23.* Два роки розвитку, влаштування та видання друкованої справи в рейхскомісаріаті України. Виписки з друкованого видання періоду німецько-фашистської окупації України, 1941—1945 рр., 18 арк.

Ф. КМФ-8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях. 1939—1945 рр.

оп. 1

1.78. *Спр. 6.* Отчеты генералкомиссариатов Днепропетровска, Николаева, Винницы, Кривого Рога, Житомира, Крыма о сообщениях полевых комендатур о политическом и хозяйственном положении в перечисленных районах, о партизанских боях в районе брянских лесов, Житомирщины, Синельниково; доклад Ю. Музыченко об учреждении «Украинского центрального комитета»; доклад генералкомиссара Магуня об опыте управления Киевским генеральным округом; списки генеральных комиссаров Киевского, Житомирского, Днепропетровского, Волынского округов., 1941—1943 гг., 450 арк.

1.79. *Спр. 11.* Записки для фюрера по вопросу границ Рейхскомиссариата Украины и о взаимоотношениях между Восточным министерством и министерством пропаганды; описание эксперимента по самоуправлению округом «Локоть»; инструкции для уполномоченных Министерства по управлению восточными областями и др., 1942—1943 гг., 29 арк.

1.80. *Спр. 12.* Переписка Розенберга с Ламмерсом о некоторой реорганизации министерства и возможном выборе преемника Гитлера; его же переписка с Лозе, Гиммлером, Мауэром и др. об автономии Латвии и Эстонии и политическом положении там; о независимости Украины и Кавказа; пропагандистские материалы для прессы: переводы выступлений Сталина; новый порядок в сельском хозяйстве оккупированных областей Советского Союза, переводы власовских листовок и др.; записка о посещении афганского посла 1

марта 1941 г.; два очерка: по истории Днепровского района и англо-русских отношениях в Иране; список сотрудников министерства, 1942—1944 гг., 179 арк.

1.81. *Спр.* 23. Переписка с Кохом, Ламмерсом, Лозе, Могел и др. по поводу «декларации в сельскохозяйственной собственности в занятых восточных областях», об эвакуации торговых обществ из угрожаемых прифронтовых районов, об эвакуации фольксдойче и др. сообщение майора W.O. Мюллера об оставлении немцами Киева и настроении местного населения и др., 1943—1944 гг., 43 арк.

1.82. *Спр.* 36. Докладная записка «О новой реорганизации управления восточными областями», 1945 г., 12 арк.

1.83. *Спр.* 38. Указания Гитлера и Министерства о политике немцев на Украине и об отношении к украинскому населению; отчеты командующего немецкими войсками на Украине и хозяйственного штаба на Востоке о хозяйственном положении и настроении населения Украины; доклад Коха: «Советское наследие на Украине — настроение и опыт»; обращение к Гитлеру председателя украинского националистического комитета во Львове — митрополита А. Шептицкого, председателя украинского националистического комитета в Киеве — проф. Величковского, отамана войск УНР — А. Левицкого (в Праге), петлюровского генерала Омеляновича-Павленко Д. М. (в Праге) и вождя ОУН — А. Мельника; административное деление рейхскомиссариата Украины и списки генералкомиссариатов. — 1941—1942 гг., 135 арк.

1.84. *Спр.* 61. Брошюра, содержащая предписания Главного командования Вермахта о мерах борьбы с партизанами (карательные меры, пропаганда и т. д.), ноябрь 1942 г., 56 арк.

1.85. *Спр.* 62. Доклады рейхскомиссара Украины о партизанском движении в генеральном округе Житомир, август 1942 г. — 4 января 1945 г., 45 арк.

1.86. *Спр.* 64. Доклад генералкомиссара о положении в Житомирском генеральном округе за май месяц 1942 г.; переписка о возможности ликвидации хозяйственного штаба на Востоке, об организации «Белорусского центрального совета» и др., 1942—1943 гг., 11 арк.

1.87. *Спр.* 74. Указания, записи бесед, переписка и др. документы о положении на южном участке фронта, о немецкой пропаганде на Украине, об американских поставках Советскому Союзу, о положении в г. Риге, о мобилизации боеспособного населения Прибалтийских республик в немецкую армию, о реформе административного управления занятыми областями на Востоке и др. — 1943—1944 гг., 33 арк.

1.88. *Спр.* 85. Указания, записки и переписка с рейхскомиссаром для Востока и командированием немецкой сухопутной армии, о вербовке рабочих на Востоке и обращении с ними соответственно их расовой принадлежности, 1943—1944 гг., 22 арк.

1.89. *Спр.* 101. Записки о различных вариантах управления на Украине и др. оккупированных территориях России; записка о поездке Розенберга по территории рейхскомиссариата Украины; доклад генералкомиссара Киева о 2,5-летнем управлении Киевским генеральным округом и др., 1944 г., 302 арк.

1.90. *Спр.* 182. Директивы Розенберга и Даргела рейхскомиссару Украины Коху, совещание у последнего, газетные статьи и др. материалы о политике немцев на Украине и видах Германии на Украину; статья Б. Кравцова в газете «Голос» о встрече генерала Власова с Герингом; записка фон Сакена о моральном состоянии украинского народа в течении военной зимы 1942/1943 гг. и др., 1942—1943 гг., 161 арк.

1.91. *Спр.* 192. Переписка с Рейхскомиссариатом для Востока о донесении охранных полицейско-жандармских частей, о партизанских боях в Белоруссии и частично Украине. — 1942 г., 3 арк.

1.92. *Спр.* 221. Указания (распоряжения) Министерства по обеспечению эвакуации из восточных областей немцев, фольксдойче и эмигрантов, сентябрь 1944 г., 20 арк.

1.93. *Спр.* 223. Донесения генерал-комиссара Житомира за май 1942 г., 1942 г., 3 арк.

1.94. *Спр.* 294. Доклад о политическом и хозяйственном положении в Рейхскомиссариате Украина; обзор деятельности генералкомиссариата для

Волыни и Подолии (Луцк); отчет гебитскомиссара Барановичи за март 1944 г. (копия), 1943—1944 гг., 78 арк.

1.95. *Спр.* 299. Указания Имперского министерства для управления занятыми восточными областями и др., 1944, 106 арк.

оп. 2

1.96. *Спр.* 147. Приложение к журналу боевых действий № 1: приказы об обращении с украинцами и донесения командования 17 армии и дивизии охраны тылов и тыловых коммуникаций; переписка о сотрудничестве между немецкими, венгерскими и словацкими войсками, июль — август 1941 г., 144 арк.

1.97. *Спр.* 151. Приложение к журналу боевых действий № 1: доклады оперативного отдела о передислокации венгерских, словацких и румынских войсках, о поведении населения на оккупированной территории; инструкции по борьбе с партизанским движением, август — октябрь 1941 г., 123 арк.

1.98. *Спр.* 155. Донесения немецких комендатур о действиях партизан; отчет командования 90 пехотного полка об операциях в районе острова Гендер 3—22 декабря 1941 г.; данные об итальянских частях на Украине (схемы оргпостроения, списки офицеров); реферат др. Стумпп об этнических немцах и украинском населении, сентябрь 1941 г. (подготовлен на основании исследований немецких поселенцев между Бугом и Днестром), декабрь 1941 г., 98 арк.

1.99. *Спр.* 156. Доклады и донесения местных комендатур о положении на оккупированной территории, сентябрь 1941 г. — март 1942 г., 316 арк.

1.100. *Спр.* 456. Общевойсковые приказы и распоряжения, относящиеся к охранным немецким частям, июль 1941 г. — ноябрь 1942 г., 153 арк.

1.101. *Спр.* 475. Приложения к журналу боевых действий начальника района за сентябрь 1942 г.; схема построения тылового района «Б» и донесения его оперативного отдела о боевых действиях, сентябрь 1942 г., 35 арк.

**Центральний державний архів
громадських об'єднань України**

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917—1991 рр.

оп. 22

1.102. *Спр. 9.* Справки оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У о создании и деятельности партийных организаций и партизанских отрядов в Винницкой, Днепропетровской, Кировоградской, Одесской, Ровенской, Сталинской областях. Справки отдела машиностроения ЦК КП(б)У о работе подпольных организаций в период временной оккупации г. Николаева и Николаевской области, 12—30 апреля 1944 г., 83 арк.

1.103. *Спр. 10.* Отчеты, информации, докладные записки секретарей подпольных обкомов ЦК КП(б)У Винницкой, Ворошиловградской, Каменец-Подольской, Сталинской, Харьковской, Черниговской областей и руководителя подпольной организации г. Черкассы Киевской области в ЦК КП(б)У о состоянии и деятельности подпольных партийных организаций, партизанских отрядов, немецко-фашистском режиме на временно оккупированной территории, 17 ноября 1941 г. — 18 января 1944 г., 196 арк.

1.104. *Спр. 32.* Докладные записки, справки, письма УШПД в ЦК КП(б)У о состоянии мостов и переправ через реки на территории УССР, оборонительных рубежах противника, обстановке в районе Чернигова, Бахмача и др., тактике немецко-фашистских оккупантов по борьбе с партизанами, об организации управления и режиме фашистов на временно оккупированной территории Украины. Тексты, перевод с немецкого документов о боевых действиях партизан, 3 декабря 1942 г. — 6 декабря 1944 г., 176 арк.

1.105. *Спр. 77.* Информационные сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении, действиях украинских буржуазных националистов, экономическом и политическом положении в районах Украины,

временно оккупированных немецко-фашистскими войсками (24 июля — 6 ноября 1942 г.). (Перевод с немецких документов, представленных в Нюрнберге Международному Военному Трибуналу), 29 ноября 1946 г., 127 арк.

1.106. *Спр.* 78. Информационные сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении, действиях украинских буржуазных националистов, экономическом и политическом положении в районах Украины, временно оккупированных немецко-фашистскими войсками. (Перевод с немецких документов, представленных в Нюрнберге Международному Военному Трибуналу), 29 ноября 1946 г., 29 арк.

1.107. *Спр.* 79. Информационные сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении, действиях украинских буржуазных националистов, экономическом и политическом положении в районах Украины, временно оккупированных немецко-фашистскими войсками (22 января — 26 февраля 1943 г.). (Перевод с немецких документов, представленных в Нюрнберге Международному Военному Трибуналу), 29 ноября 1946 г., 73 арк.

1.108. *Спр.* 80. Информационные сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении, действиях украинских буржуазных националистов, экономическом и политическом положении в районах Украины, временно оккупированных немецко-фашистскими войсками (5 марта — 26 марта 1943 г.). (Перевод с немецких документов, представленных в Нюрнберге Международному Военному Трибуналу), 29 ноября 1946 г., 77 арк.

1.109. *Спр.* 82. Информационные сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении, действиях украинских буржуазных националистов, экономическом и политическом положении в районах Украины, временно оккупированных немецко-фашистскими войсками (2 апреля — 21 мая 1943 г.). (Перевод с немецких документов, представленных в Нюрнберге Международному Военному Трибуналу), 29 ноября 1946 г., 120 арк.

1.110. *Спр.* 87. Отчеты, планы работ оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У по руководству подпольными партийными организациями. План направления партработников, связанных ЦК КП(б)У и парторганизаторов на подпольную работу

в районы Украины, временно-захваченные немецко-фашистскими войсками. Справки оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У о настроениях населения, временно захваченных немецко-фашистскими войсками, оккупационном режиме и другим вопросам, 25 апреля 1942 г. — апрель 1944 г., 112 арк.

1.111. *Спр. 117.* Отчеты, докладные и объяснительные записки, донесения командиров партизанских отрядов, связных, разведчиков, коммунистов, вышедших из окружения, в ЦК КП(б)У и НКВД о создании и деятельности партизанских отрядов, подпольных большевистских и комсомольских организаций, расположении вражеских войск, оккупационном режиме, положении в промышленности и сельском хозяйстве на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории, 27 сентября — 29 ноября 1941 г., 140 арк.

1.112. *Спр. 118.* Отчеты, докладные и объяснительные записки, донесения командиров партизанских отрядов, связных, разведчиков, коммунистов, вышедших из окружения, в ЦК КП(б)У и НКВД УССР о создании и деятельности партизанских отрядов, большевистских и комсомольских организаций, расположении вражеских войск, оккупационном режиме, положении в промышленности и сельском хозяйстве на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории, 1—28 декабря 1941 г., 214 арк.

1.113. *Спр. 153.* Звіт Вінницького обкому КП(б)У про діяльність підпільних більшовицьких організацій на території Вінницької області під час її тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками, липень 1941 р. — березень 1944 р., 247 арк.

1.114. *Спр. 156.* Отчет Винницкого обкома КП(б)У о деятельности подпольных большевистских организаций и партизанских отрядов по Винницкой области за период временной оккупации 1941—1944 гг., 24 июня 1946 г., 296 арк.

1.115. *Спр. 161.* Протоколы заседаний бюро, постановления Винницкого обкома КП(б)У и выписки из протоколов заседаний бюро райкомов партии об утверждении отчетов о боевой и диверсионной деятельности партизанских

соединений и отрядов, подпольных организаций и групп области в период немецко-фашистской оккупации, 31 марта 1944 г. — 31 мая 1946 г., 179 арк.

1.116. *Спр.* 164. Протоколы заседания Винницкого межрайонного подпольного комитета КП(б)У. Отчет Винницкого межрайонного подпольного комитета КП(б)У о деятельности по организации подпольных групп и партизанских отрядов в области за период с августа 1941 г. по 4 января 1944 г. и приложение к нему (отчеты секретарей партийных организаций 1-го, 2-го, 3-го полков 2-й партизанской бригады им. Й. В. Сталина о партийно-массовой работе в полках и среди местного населения). Листовки, обращения, издаваемые и распространяемые подпольным комитетом, январь 1943 г. — 9 февраля 1944 г., 110 арк.

1.117. *Спр.* 166. Отчеты подпольного штаба партизанского движения Барского района, Совета по руководству подпольными организациями и партизанским движением Бершадского района, подпольного партийного комитета КП(б)У Монастырищенского и Оратовского районов, партизанского отряда им. Н. А. Щорса Песчанского района, подпольной организации Тульчанского района, парторганизатора подпольного и партизанского движения в Ободовском районе Винницкой области о боевой и диверсионной деятельности и партийно-массовой работе среди местного населения на территории временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками (I-й вкз.), 7 февраля 1944 г. — 20 ноября 1945 г., 92 арк.

1.118. *Спр.* 171. Стенограммы бесед работников оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У с участниками подполья и партизанского движения о создании подпольной организации «Украина», других подпольных групп и их деятельности, развитии партизанского движения в Винницкой области, оккупационном режиме и другим вопросам (I-й экз.), 20 сентября 1943 г. — 15 ноября 1945 г., 106 арк.

1.119. *Спр.* 173. Заявления, объяснительная записка руководителя подпольной организации «Украина» Калашникова Г. Ф. о деятельности

организации в г. Виннице в период временной немецко-фашистской оккупации, 12—25 мая 1944 г., 39 арк.

1.120. *Спр.* 174. Объяснительная записка участника подпольной организации «Украина», действовавшей в г. Виннице, о создании и деятельности организации и ее групп в период временной немецкой немецко-фашистской оккупации, 19—20 ноября 1945 г., 48 арк.

оп. 23

1.121. *Спр.* 124. Разведсводки оперативной группы НКВД УССР на имя тов. Хрущева о положении на оккупированной территории, 1 сентября — 25 октября 1942 г., 98 арк.

1.122. *Спр.* 534. Переводы с немецкого языка на русский выписок из доклада начальника охраны службы СС о военных действиях и положении на оккупированной территории, 1 апреля — 18 ноября 1943 г., 41 арк.

оп. 70

1.123. *Спр.* 18. Докладные записки о состоянии агитационно-пропагандистской работы в Днепропетровской, Житомирской, Черниговской областях, 10 сентября 1942 г. — 7 апреля 1944 г., 55 арк.

1.124. *Спр.* 60. Справки о состоянии культуры, науки и искусства за 1942 г., 15 февраля — 29 мая 1942 г., 152 арк.

1.125. *Спр.* 62. Докладные записки о состоянии и работе украинских театров, 23 января — 8 июня 1942 г., 45 арк.

Ф. 7. Центральный комітет ЛКСМУ. 1919—1991 рр.

оп. 10

1.126. *Спр.* 96. Отчеты, информации секретарей Житомирского обкома ЛКСМУ, подпольных комсомольско-молодежных организаций и комсомольских организаций партизанских отрядов и соединений Житомирской области в ЦК ЛКСМУ о проведенной работе в тылу врага. Письмо-рапорт комсомольцев-

партизан Житомирской области на имя Й. Сталина, 14 февраля 1943 г. — 15 января 1944 г., 155 арк.

1.127. *Спр.* 219. Отчет Винницкого областного комитета ЛКСМУ о деятельности областной комсомольской организации в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. и постановление обкома ЛКСМУ о его утверждении, 29 марта 1946 г., 84 арк.

1.128. *Спр.* 225. Отчет Житомирского обкома ЛКСМУ о деятельности областной комсомольской организации в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., 20 февраля 1946 г., 163 арк.

Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. 1870—1965 рр.

оп. 4

1.129. *Спр.* 106. Выписка из доклада Ганса Коха «Советское наследие на Украине». Выписка из доклада генерал-комиссара Крыма о своей поездке по городам Крыма. Доклад отдела политики рейхскомиссариата о поездке по городам Украины, освещающих политическое, экономическое, культурное состояние и настроение населения на территории Украины, временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками (перевод с немецких оригиналом, хранящихся в ЦГАОРе УССР), 30 сентября 1941 г. — 10 сентября 1942 г., 25 арк.

1.130. *Спр.* 112. Инструкция рейхскомиссара Украины Коха генералкомиссариатам Брест-Литовска, Житомира, Киева, Днепропетровска и гебитскомиссарам о введении цензуры для не немецких газет и журналов, которые выходили на Украине в период временной немецко-фашистской оккупации (перевод с немецкого оригинала, находящегося в ЦГАОРе УССР, 18 февраля 1942 г., 7 арк.

1.131. *Спр.* 209. Справка на участника партизанского движения на Украине Русанова Александра Дмитриевича, полученная из КГБ при СМ УССР 30 мая

1963 г. Личная карточка партизана Великой Отечественной войны Хотко В. М., полученная из МВД УССР 15 января 1960 г., б. д., 16 арк.

1.132. *Спр.* 313. Критические замечания бывшего территориального секретаря Сумского подпольного обкома КП Украины Лукашева М. Т. по книге Наумова М. И. «Хинельские походы», по отчету о степном рейде и статье, напечатанной в газете «Комсомольская правда» — «Объект Вервольф», 1960 г., 34 арк.

1.133. *Спр.* 348. Отчеты, листовки, воззвания, письма, литературные произведения и другие материалы украинских националистов (имеется стихотворение за 1939 год), январь — ноябрь 1942 г., 81 арк.

1.134. *Спр.* 354. Доклады, выступления, воззвания, политические обзоры, сообщения информационной службы и др. материалы украинских националистов, 20 января — октябрь 1943 г., 165 арк.

Ф. 62. Український штаб партизанського руху. 1942—1946 рр.

оп. 1

1.135. *Спр.* 94. Списки партизанских отрядов и групп, сформированных и направленных партийными органами, областными управлениями НКГБ и НКВД УССР, политотделами армий Юго-Западного и Южного фронтов в тыл противника на территорию Винницкой, Днепропетровской, Житомирской, Запорожской, Каменец-Подольской, Кировоградской, Николаевской, Одесской, Полтавской, Сталинской, Харьковской и Черниговской областей в июле 1941 — мае 1942 года, 4 июля 1941 г. — 5 мая 1942 г., 125 арк.

1.136. *Спр.* 220. Специальные сообщения УШПД в ЦК ВКП(б), ЦШПД, НКВД СССР, ЦК КП(б)У, НКВД УССР, начальника Ровенского областного штаба партизанского движения В. А. Бегмы, других командиров партизанских соединений в ЦК КП(б)У и УШПД о деятельности украинских буржуазных националистов, их организациях и воинских формированиях. Сообщения ТАСС о положении в Галиции по немецким источникам, копия воззвания Людвипольской

районной организации ОУН, списки украинских буржуазных националистов, выявленных партизанским соединением И. И. Шитова и отрядом В. П. Чепиги, 12 января 1943 — 13 мая 1944 г., 125 арк.

1.137. *Спр.* 222. Докладные записки и справки УШПД в НКО СССР, Исполком Коминтерна, ЦК КП(б)У, НКВД УССР, партизанского соединения под командованием А. Н. Сабурова в УШПД о формах и тактике борьбы противника с партизанами, действиях венгерских частей против партизанских отрядов, зверствах гитлеровцев на оккупированной территории, положении в Киеве, Коростене, Чернигове, Шепетовке, Полтаве и прилегающей к ним местности, дислокации гарнизонов противника в районах Ровно, Новоград-Волынский, Житомир, наличии и строительстве перепав через реки Днепр и Десна. Доклад начальника разведывательного отдела УШПД о пребывании в партизанских соединениях С. А. Ковпака, А. Н. Сабурова, А. Ф. Федорова, В. А. Бегмы, С. Ф. Маликова, Я. И. Мельника, М. И. Наумова, 11 января — 13 октября 1943 г., 145 арк.

1.138. *Спр.* 253. Докладные записки партизанских соединений в УШПД, справки отдела из донесений органов НКВД, представительств штаба на фронтах и партизанских отрядов о действиях украинских буржуазных националистов, дислокации лагерей советских военнопленных на временно оккупированной территории Украины. (В деле имеются документы националистов, копии переводов трофейных документов о включении военнопленных во вспомогательный состав германской армии, привлечении их к работам по разминированию), 25 января — 10 октября 1943 г., 185 арк.

Ф. 65. З'єднання партизанських загонів Житомирської області. 1941—1944 рр.

оп. 1

1.139. *Спр.* 1. Доклад о боевой деятельности и партийно-политической работе партизанских отрядов Житомирской области (соединения Героя

Советского Союза генерал-майора Сабурова — подполковника Богатыря) за время с 1 ноября 1941 года по 1 марта 1944 года, 1944 г., 300 арк.

1.140. *Спр.* 38. Донесения, рапорты, докладные записки командиров отрядов в штаб соединения о нарушениях партизанами воинской дисциплины и других преступлениях. Протоколы допросов лиц, ранее служивших в полиции, обвиняемых в предательстве, дезертирстве и приложения к ним (удостоверения, справки и другие документы, выданные немецко-фашистскими властями лицам, служившим в полиции, работавшим в немецких учреждениях и организациях), 19 ноября 1941 г. — 30 декабря 1943 г., 82 арк.

1.141. *Спр.* 55. Газеты «Партизан Украины», «Партизан», «Партизанская правда» — органы партизанских отрядов соединения, 12 июля 1942 г. — 19 января 1944 г., 73 арк.

1.142. *Спр.* 58. Боевые листки — органы партийной и комсомольской организаций подразделений соединения, 22 декабря 1942 г. — 15 апреля 1944 г., 75 арк.

1.143. *Спр.* 60. Приказы, распоряжения, листовки, воззвания оккупационных войск, полицейских управ, захваченные партизанами соединения, 25 октября 1941 г. — июль 1943 г., 17 арк.

1.144. *Спр.* 108. Газеты «Партизанская правда», «Партизан Украины» — органы отряда. Листовки, обращения, воззвания отряда, 9 июля — 16 августа 1943 г., 12 арк.

1.145. *Спр.* 141. Боевые листки — органы партийных и комсомольских организаций подразделений отряда, 23 февраля — 7 ноября 1943 г., 21 арк.

Ф. 67. Житомирська партизанська дивізія ім. М. Щорса. 1942—1944 рр.

оп. 1

1.146. *Спр.* 1. Отчет командования дивизии (соединения) о боевой деятельности и партийно-политической работе отрядов соединения за период с ноября 1942 г. по апрель 1944 г. Т. 1 (1 экз.), 1944 г., 221 арк.

1.147. *Спр.* 26. Переписка в ЦК КП(б)У, УШПД, воинские части и подразделения, партийные органы освобожденных районов Украины и союзных республик и в другие учреждения о проводимой фашистами колонизаторской политике на Украине, совместных боевых действиях с воинскими частями, снабжении соединения вооружением и боеприпасами, оказании помощи населению и другим вопросам, 13 октября 1943 г. — 11 сентября 1944 г., 191 арк.

1.148. *Спр.* 39. Справки об украинских буржуазных националистах и борьбе с ними. Статистические сведения и донесения командиров полков о боевых операциях, проведенных подразделениями дивизии (соединения), 1943 г. — 25 марта 1944 г., 29 арк.

Ф. 75. Вінницьке партизанське з'єднання. 1941—1944 рр.

оп. 1

1.149. *Спр.* 1. Отчет о боевой деятельности и партийно-политической работе соединения за период с 15 октября 1942 г. по 10 июня 1943 г. (1-й экз.), 30 октября 1944 г., 121 арк.

1.150. *Спр.* 3. Отчет о боевой деятельности и партийно-политической работе соединения за период с 10 июня 1943 г. по 26 марта 1944 г. и приложение к нему (статистические сведения о партийном, национальном и социальном составе соединения, списки членов партии, награжденных правительственными наградами, погибших и пропавших без вести) (1-й экз.), 30 октября 1944 г., 233 арк.

1.151. *Спр.* 5. Отчеты штаба соединения в ЦК КП(б)У и Украинскому штабу партизанского движения (УШПД), главразведки штаба и отрядов штаба соединения о боевой и диверсионной деятельности и партийно-политической работе в отрядах и с местным населением, 30 августа 1943 г. — 28 июля 1944 г., 191 арк.

1.152. *Спр.* 36. Газета «Більшовицька правда» — орган партизан Винницької області. Боевые листки — органы партийной и комсомольской организации соединения, 27 мая — 16 июня 1943 г., 15 арк.

Ф. 166. Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941—1950 рр.

оп. 2

1.153. *Спр.* 379. Стенограмма беседы с командиром партизанских отрядов Винницької області Мельником Яковом Ивановичем, 15—19 октября 1948 г., 85 арк.

оп. 3

1.154. *Спр.* 110. Стенограмма встречи писателей Советской Украины с партизанами. Информация лектора ЦК КП(б)У Дубины К. К. и стенограмма беседы с фотокорреспондентом «Радянська Україна» Давидзоном Я. Б. о поездке их в партизанские отряды, 21 января 1943 г. — февраль 1945 г., 42 арк.

1.155. *Спр.* 141. Директивы, приказы, приложения к ним бывшего райхсминистра Германии об использовании внутренних ресурсов оккупированной территории Советского Союза для нужд Германии, апрель 1942 г., 168 арк.

1.156. *Спр.* 145. Воззвания бывших немецких главарей Германии к населению оккупированных областей Украины, их статьи о годичной оккупации, помещенные в «Немецкой украинской газете», 23 января — 26 августа 1942 г., 50 арк.

1.157. *Спр.* 146. Сведения бывших немецких властей о печатных органах на оккупированной территории Украины, 1941—1944 г., 44 арк.

1.158. *Спр.* 202. Копия сообщения Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков в г. Виннице, на территории Винницької області (это проект и в материалах Чрезвычайной Комиссии не значится), б. д., 28 арк.

**Центральний державний
кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного**

- 1.159. *Арх. № 146.* Кіножурнал «Радянська Україна», № 1, 1944 р.
- 1.160. *Арх. № 592.* Кінофільм «Битву за нашу Советскую Украину», 1943 р.
- 1.161. *Арх. № 2057.* Збірник кіносюжетів про кримських та українських партизан, 1943 р.
- 1.162. *Арх. № 2060.* Збірник кіносюжетів, 1943 р.
- 1.163. *Арх. № 2180.* Збірник кіносюжетів про Житомирську партизанську дивізію імені М. Щорса, 1943 р.
- 1.164. *Арх. № 2202.* Кіносюжет «Разрушения, произведенные немцами на территории Советского Союза», 1945 р.
- 1.165. *Арх. № 2216.* Кіносюжет про визволення м. Малина, 1943 р.
- 1.166. *Арх. № 3255.* Кіносюжет «Розкопки жертв масових страт в м. Вінниці», 1943 р.
- 1.167. *Арх. № 3273.* Кіножурнал «Німецький тижневий огляд», № 594, 1943 р.
- 1.168. *Арх. № 5417.* Кіносюжет «Разрушение Житомира», 1941 р.

Державний архів Житомирської області

Ф. П-76. Житомирський обком Комуністичної партії України. 1937—1941, 1943—1991 рр.

оп. 2

1.169. *Спр. 12.* Докладные записки, спецдонесения, суточные сводки ГК и РК КП(б)У, НКГБ и НКВД о деятельности церковников на территории области, политнастроении реэвакуированных, случаях пожаров, появлении банд националистов, эпидемических заболеваниях, уголовных проявлениях и других вопросах, 28 января — 6 декабря 1944 г. — 1944 г., 123 арк.

1.170. *Спр.* 73. Информации, сведения горкомов, райкомов КП(б)У о совершенных немецко-фашистскими захватчиками злодеяниях и зверствах, вывозе населения в Германию в период временной оккупации территории области, 1 января — 28 апреля 1944 г., 45 арк.

1.171. *Спр.* 227. Докладные записки, справки райкомов КП(б)У, управлений НКВД и НКГБ по Житомирской области по борьбе с бандитизмом, хищениями социалистической собственности и другим вопросам, 6 января — 24 декабря 1945 г., 160 арк.

Ф. П-211. Первинна партійна організація педагогічного інституту ім. Франка. 1922—1941, 1944—1988 рр.

оп. 1

1.172. *Спр.* 91. Переписка с учреждениями и организациями по учету коммунистов и списки коммунистов, 11 июня 1939 г. — 11 марта 1941 г., 48 арк.

Ф. П-1376. Підпільні організації і партизанські загони, які діяли в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1943 рр. на території Житомирської області. 1941—1977 рр.

оп. 1

1.173. *Спр.* 1. Копия отчета Новоград-Волынского районного подпольного комитета и материалы к нему, 30 апреля 1945 г. — 24 февраля 1961 г., 133 арк.

1.174. *Спр.* 2. Отчет о деятельности подпольной группы в г. Житомире (руководитель Севенко Юрий Семенович), июль 1941 г. — 28 октября 1946 г., 144 арк.

1.175. *Спр.* 5. Копия отчета о деятельности Малинской подпольной организации (руководители Тараскин и Соснина) и материалы к нему, 3 февраля — 25 мая 1945 г., 285 арк.

1.176. *Спр.* 7. Копия отчета о деятельности Потиевской подпольной организации (руководитель Бугайченко, Черный), 6 ноября 1944 г. — 26 мая 1945 г., 44 арк.

1.177. *Спр.* 8. Копия отчета о деятельности подпольной организации Коростышевского района (руководитель Музыка) и материалы к нему, декабрь 1941 г. — 13 апреля 1945 г., 173 арк.

1.178. *Спр.* 13. Отчет о деятельности Олевского подпольного райкома КП(б)У и материалы к нему, май 1943 г. — 6 декабря 1945 г., 124 арк.

1.179. *Спр.* 18. Отчет о деятельности Коростенского подпольного райкома (руководитель Ющенко) и материалы к нему, 1942 г. — 6 марта 1945 г., 74 арк.

1.180. *Спр.* 22. Отчет о деятельности подпольной группы при областной больнице г. Житомира (руководитель Гербачевский), 1941 г. — 30 ноября 1945 г., 33 арк.

1.181. *Спр.* 30. Индивидуальный отчет о подпольной деятельности в г. Житомире Тынного Нестора Васильевича, 28 октября 1946 г., 66 арк.

1.182. *Спр.* 31. Отчет о деятельности подпольной группы Житомирского радиоузла (руководитель Забрамский), август 1941 г. — февраль 1947 г., 11 арк.

1.183. *Спр.* 34. Копия отчета подпольной типографии м. Радомышля (руководитель Лагутенко) и материалы к нему, январь 1942 г. — 30 апреля 1945 г., 205 арк.

1.184. *Спр.* 40. Копии материалов из отчета о деятельности партизанского отряда им. Щорса (командир Цендровский А. И.), апрель 1942 г. — ноябрь 1943 г., 49 арк.

1.185. *Спр.* 63. Индивидуальный отчет о подпольной деятельности в г. Бердичеве Солодковой Марии Ивановны, октябрь 1941 г. — 6 декабря 1945 г., 53 арк.

1.186. *Спр.* 91. Отчет о деятельности подпольных партийных организаций и партизанских отрядов Житомирской области в период Великой Отечественной войны (июль 1941 — январь 1944 гг.), 1945 г., 263 арк.

1.187.*Спр.* 140. Отчет о боевой деятельности Олевского партизанского отряда соединения т. Ковпака (командир Ефимчук В. П.), 1944—1945 гг., 136 арк.

1.188.*Спр.* 141а. Отчет о боевой деятельности партизанского отряда им. Чапаева в Олевском районе (командиры — Лапшин и Возбранный), 1944—1945 гг., 15 арк.

1.189.*Спр.* 152а. Отчеты о проведенной работе по дополнительному выявлению и учету участников антифашистского подполья и партизанского движения, которые действовали на территории Житомирской области в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., 1945 г. — 13 апреля 1964 г., 56 арк.

1.190.*Спр.* 194. Материалы о деятельности подпольной организации Богунского лагеря военнопленных № 358, 1942—1945 гг., 141 арк.

1.191.*Спр.* 197. Материалы о подпольной деятельности Житомирского райкома комсомола в 1941—1943 гг., 1966 г., 59 арк.

1.192.*Спр.* 260. Копия списка личного состава партизанского соединения под командованием Наумова М. И., 1955 г., 180 арк.

1.193.*Спр.* 262. Копия списка личного состава партизанского соединения под командованием Сабурова А. Н., 1955 г., 192 арк.

1.194.*Спр.* 264. Список личного состава Житомирского партизанского соединения им. Щорса под командованием Маликова С. Ф., б. д., 383 арк.

Ф. П-2668. Фонд спогадів. 1940—... рр.

оп. 2

1.195.*Спр.* 20. Газета «За советский Житомир», была напечатана 22 декабря 1943 года в типографии партизанского соединения под командованием С. Ф. Маликова, 22 декабря 1943 г., 1 арк.

1.196.*Спр.* 47. Газета партизанского подотряда им. Хрущева соединения С. Ф. Маликова «За советский Житомир» с № 1 по № 5, партизанские листовки,

схема расположения вражеских гарнизонов в с. Денишах, самодельная карта, которой пользовались в подотрядах им. Хрущева, 1943 г., 16 арк.

1.197. *Спр.* 51. Дневник бывшего председателя Житомирского облисполкома тов. Перова В. М. с 22 июня 1941 г. по 23 августа 1941 г., 22 июня — 23 августа 1941 г., 46 арк.

1.198. *Спр.* 63. Какие газеты издавались оккупантами и выступления на их страницах украинских националистов, результат переписи населения области в октябре 1941 г., 1941—1943 гг., 18 арк.

1.199. *Спр.* 72. Обращение генералкомиссара Житомира к сельскому населению с просьбой выдавать партизан, своевременно убрать урожай и не слушать коммунистической пропаганды, июль 1943 г., 1 арк.

1.200. *Спр.* 118. Немецкие документы и их перевод о действиях подпольщиков и партизан на территории Житомирщины, 10 марта 1942 — 22 мая 1943 гг., 39 арк.

1.201. *Спр.* 224. Индивидуальные отчеты: Банникова М. П., Рогинского В. Ю., Буримской С. Ф., Гуртовенко И. К., Косьминой Г. А., Марчука Н. Л., 1941—1945 гг., 45 арк.

1.202. *Спр.* 227. Дополнительные материалы к отчету так называемого «областного параллельного подпольного комитета», 1941—1945 гг., 68 арк.

оп. 4

1.203. *Спр.* 32. Воспоминания подпольщиков периода Великой Отечественной войны по г. Житомиру, 1941—1944 гг., 126 арк.

1.204. *Спр.* 82. Воспоминания бывшего военнопленного 358 шталага, размещавшегося на окраине Житомира, Л. А. Пузенко (январь 1942 — май 1943 гг.), 11 ноября 1966 г., 17 арк.

1.205. *Спр.* 411. Фотокопии газеты № 4 от 15 мая 1943 года «Червоне Полісся» — орган Житомирского подпольного обкома и Житомирского партизанского соединения С. Ф. Маликова, 15 мая 1943 — 5 мая 1981 гг., 4 арк.

Ф. Р-426. Житомирський обласний державний архів. 1932—... рр.**оп. 9**

1.206. *Спр.* 3. Акты, докладные записки по вопросам нанесения ущерба немецкими оккупантами, 17 января — 21 июля 1944 г., 20 арк.

1.207. *Спр.* 46а. Хронологічний довідник про визволення Червоною Армією населених пунктів Житомирської області від німецько-фашистських загарбників. 1941—1944 рр., 1950 р., 400 арк.

Ф. Р-1151. Житомирський генералкомісаріат. 1941—1943 рр.**оп. 1**

1.208. *Спр.* 1. Распоряжения о переводе полицаев, приговоры, 28 октября 1942 г. — 21 октября 1943 г., 54 арк.

1.209. *Спр.* 2. Отчеты районных и окружных организаторов о работе на местах и структура организации ОУН, 31 июля 1941 г. — 25 марта 1943 г., 179 арк.

1.210. *Спр.* 3. Донесения Ковальского М., Виньгаловой Н., Арендт М., Гринасевича М., Ставиченко М., Шерия В., Ветвицкого С. и Кулицкого А., 9 декабря 1941 г. — 24 февраля 1942 г., 28 арк.

1.211. *Спр.* 4. Секретная переписка о борьбе с партизанским движением, 18 декабря 1941 г. — 1 февраля 1943 г., 8 арк.

1.212. *Спр.* 5. Списки повешенных в г. Житомире на Сенной площади в 1942 г., 24 января — 3 октября 1942 г., 93 арк.

1.213. *Спр.* 6. Повестки о призыве в войска СС. Списки лиц призываемых, 5 ноября 1943 г., 60 арк.

1.214. *Спр.* 9. Приказы командира жандармерии г. Житомира. Чрезвычайные приказы о казнях и расстреле партизан, 12 марта — 31 декабря 1942 г., 101 арк.

1.215. *Спр.* 10. Приказы по жандармерии, 26 августа 1942 г. — 22 октября 1943 г., 60 арк.

1.216. *Спр.* 13. Секретные отчеты районных организаторов движения «Бандеры» о работе на местах, 27 июля — 2 ноября 1941 г., 39 арк.

1.217. *Спр.* 14. Секретные донесения командиру СР и СД Житомира о развитии бандеровского движения и ОУН и борьба с ними, 7 февраля — 7 мая 1942 г., 49 арк.

1.218. *Спр.* 15. Допросы арестованных, 9 марта — 29 мая 1942 г., 10 арк.

1.219. *Спр.* 16. Протоколы допросов лиц, обвиняемых в участии в организации Бандеры, 9 марта — 23 сентября 1942 г., 67 арк.

1.220. *Спр.* 17. Циркуляры райхсминистра и переписка генералкомиссара, 6 января 1941 г. — 16 декабря 1942 г., 24 арк.

1.221. *Спр.* 19. Циркуляры Гитлера об организации управления в оккупированных областях СССР. Границы и состав генерального округа Житомира. Кандидатуры и назначения на административные посты, 2 июня — 3 ноября 1941 г., 21 арк.

1.222. *Спр.* 20. Приказы и распоряжения по генеральному округу. Правительственный список административных учреждений на Украине и админделение генерального округа, 25 августа 1941 г. — 30 октября 1943 г., 176 арк.

1.223. *Спр.* 26. Приказы и распоряжения центра. Представления к наградам. Образование немецких поселений. Регистрация служащих-украинцев и оплата их труда, 30 октября 1941 г. — 19 октября 1943 г., 120 арк.

1.224. *Спр.* 32. Приказы верховного главнокомандующего. Назначение Лейзера генералкомиссаром. Реорганизация и приказы генералкомиссариата, 28 ноября 1941 г. — 2 ноября 1943 г., 57 арк.

1.225. *Спр.* 35. Материалы по упразднению областных управ в Житомире и Виннице, 11 декабря 1941 г. — 6 марта 1942 г., 27 арк.

1.226. *Спр.* 42. Циркуляры и приказы райхскомиссара Украины и генералкомиссара Житомира об отношении с местным населением и устройстве около Бердичева немецкой колонии (Гегевальд), 7 сентября 1942 г. — 23 сентября 1943 г., 113 арк.

1.227. *Спр.* 45. Отчет генералкомиссара Житомира за март и апрель 1943 г., 4 мая 1943 г., 18 арк.

1.228. *Спр.* 46. Списки состава Житомирского генерального округа, карта к нему, кандидатур и назначений гебитскомиссаров правительственными чиновниками. Переписка, 15 сентября — 10 октября 1941 г., 77 арк.

1.229. *Спр.* 47. Материалы по организации гражданского управления на оккупированной Украине и переписка, 6 сентября 1941 г. — 30 октября 1943 г., 253 арк.

1.230. *Спр.* 50. Обзор экономического и географического положения Житомирского генерального округа по состоянию на 15 марта 1942 г. (Издание Райхскомиссариата), 15 марта 1942 г., 25 арк.

1.231. *Спр.* 119. Приказы о реквизиции радиоаппаратов в г. Житомире, 30 октября 1941 г. — 20 августа 1942 г., 30 арк.

1.232. *Спр.* 120. Материалы по учету и устройству немецкого населения на оккупированной территории, о запрещении браков между немцами и лицами других национальностей, о назначении Гарши и о других вопросах, 1 ноября 1941 г. — 20 августа 1943 г., 144 арк.

1.233. *Спр.* 137. Секретные распоряжения и переписка о национальной политике в оккупированной Украине, 19 августа 1942 г. — 8 ноября 1943 г., 18 арк.

1.234. *Спр.* 145. Демографические сведения по Бердичевскому гебитскомиссариату, Емильчино, Житомиру, Звягелю, Коростеню, Овручу, Олевску, Чуднову за 1942 год, 1942 г., 120 арк.

1.235. *Спр.* 146. Материалы о благоустройстве фольксдойч, 23 июля 1942 г. — 30 августа 1943 г., 36 арк.

1.236. *Спр.* 147. Сведения о количестве церквей и религиозных обществ Житомирского генерального округа и статистические данные о них, 24 июня 1942 г. — 25 октября 1943 г., 179 арк.

1.237. *Спр.* 148. Постановления райхскомиссара о занесении лиц в списки фольксдойч, об организации немецких общин и другие материалы, 13 марта 1941 г. — 28 сентября 1943 г., 46 арк.

1.238. *Спр.* 153. Материалы по организации сельскохозяйственных школ в Житомирском генеральном округе, планы и штаты сельскохозяйственных школ, 30 июля — 5 августа 1943 г., 13 арк.

1.239. *Спр.* 155. «Книга для чтения» 3 класса. Составили: Бурчак-Абрамович, Рыбакова, Мережинская, 1942 г., 270 арк.

1.240. *Спр.* 157. Переписка о перемещении городского музея и изъятии из него картин во «временное» пользование, 16 декабря 1941 г. — 26 марта 1942 г., 10 арк.

1.241. *Спр.* 158. Отчеты Бердичевского исторического музея за 1941—1943 гг., 1941—1943 гг., 8 арк.

1.242. *Спр.* 159. Приказ Житомирского гебитскомиссара о суровом наказании за отказ от трудовой повинности, о расстреле за появление на улице после положенного времени. Распоряжения генералкомиссара по вопросам цензуры, о работе газеты «Голос Волыни» — органа немецко-фашистских оккупационных властей, 20 ноября 1941 г. — 16 октября 1943 г., 76 арк.

1.243. *Спр.* 173. Отчеты типографии и списки служащих редакции и типографии газеты «Голос Волыни» — органа немецко-фашистских оккупированных властей, 25 апреля — 30 апреля 1942 г., 9 арк.

1.244. *Спр.* 176. Оригиналы статей, направленных для помещения в газету «Голос Волыни» — органа немецко-фашистских оккупационных властей. — 14 мая 1942 г., 22 ноября 1943 г., 88 арк.

1.245. *Спр.* 187. Статьи антисоветской пропаганды. Пастырские послания. Задания для пропагандистов, 22 октября 1942 г. — 28 сентября 1943 г., 73 арк.

1.246. *Спр.* 196. Отчеты о заразных заболеваниях, 21 октября — 11 декабря 1943 г., 9 арк.

1.247. *Спр.* 224. Циркуляры об обложении налогами населения Украины, 21 октября 1941 г. — 18 ноября 1942 г., 119 арк.

1.248. *Спр.* 383. Переписка с СС относительно находящихся в ее ведении производств. Сведения о числе украинской шупполиции и фольксдойче в Житомирской области, 25 сентября 1942 г. — 12 апреля 1943 г., 16 арк.

1.249. *Спр.* 442. Набор молодежи на работу в Германию. Участие районных управ в деле набора в Германию и награждение председателей. Воззвание к юношам и девушкам, 30 сентября 1942 г. — 30 сентября 1943 г., 70 арк.

1.250. *Спр.* 702. Сборник статей для отдела прессы, 1942 г., 281 арк.

Ф. Р-1152. Житомирський гебітскомісаріат. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.251. *Спр.* 4. Общие распоряжения по Житомиру и району. Список учреждений и предприятий города Житомира, 3 мая — 5 ноября 1943 г., 87 арк.

1.252. *Спр.* 5. Распоряжения и переписка. Набор в Германию, 10 мая — 7 августа 1943 г., 47 арк.

1.253. *Спр.* 9. Наряды на мебель и дрова. Реквизиции квартир и автотранспорта. Списки рабочих при Гебитскомиссариате и завмагов. Прошения разных лиц. Проекты памятников, 5 декабря 1941 г. — 23 декабря 1943 г., 204 арк.

1.254. *Спр.* 11. Дело украинского клуба г. Житомира, 6 декабря 1941 г. — 22 апреля 1943 г., 174 арк.

1.255. *Спр.* 12. Положение о делопроизводстве в канцелярии гебитскомиссара, б. д., 25 арк.

1.256. *Спр.* 14. Переписка о снабжении газетами, 6 августа 1942 г. — 4 января 1943 г., 8 арк.

Ф. Р-1153. Житомирське обласне управління. 1941—1942 рр.

оп. 1

1.257. *Спр.* 1. Постановления Житомирского областного управления об организации полиции, о подчинении плодозаводов и маслозаводов конторе по

заготовкам, об установлении за помол зерна и по другим вопросам, 1—27 августа 1941 г., 6 арк.

1.258. *Спр.* 2. Постановления Райхскомиссара Украины о порядке записей актов гражданского состояния и расписки руководителей учреждений о получении денег для учреждений, 19 июля — 8 октября 1941 г., 8 арк.

1.259. *Спр.* 3. Постановления о порядке записей актов гражданского состояния, инструкция о проведении общей переписи населения и др. материалы, 13 сентября — 12 декабря 1941 г., 15 арк.

1.260. *Спр.* 7. Сведения о наличии населения по возрасту, полу, образованию, вероисповеданию по районам Житомирской области, 1 октября 1941 г. — 30 января 1942 г., 68 арк.

1.261. *Спр.* 10. Статистические сведения о наличии земли в общественных хозяйствах Житомирской области, 1 сентября 1941 г. — 30 октября 1942 г., 217 арк.

1.262. *Спр.* 26. Итог переписи населения по Житомирской области на 1 октября 1941 г., 1 октября 1941 г. — 31 сентября 1942 г., 29 арк.

1.263. *Спр.* 36. Учебные планы начальных школ, 24 июня — 1 сентября 1943 г., 8 арк.

оп. 2

1.264. *Спр.* 38. Список личного состава статистического отдела Житомирской областной управы и заявления о приеме на работу, 13 августа — 31 октября 1941 г., 34 арк.

Ф. Р-1154. Житомирська райуправа, м. Житомир. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.265. *Спр.* 29. Списки службовців районного управління, відомості про хід ремонту с/г інвентарю та звіти про збиральну кампанію, вересень 1941 р. — жовтень 1943 р., 49 арк.

1.266. *Спр.* 37. Списки місцевих полонених с. Давидівки та про видачу хлібного пайка населенню с. Садки Житомирського району Житомирської області за 1941—1943 рр., 20 грудня 1941 р. — 22 жовтня 1943 р., 18 арк.

1.267. *Спр.* 39. Список населення с. Здань-Болярка Житомирського району, 28 декабря 1941 г., 22 арк.

1.268. *Спр.* 55. Книга запису та реєстрації шлюбів по Катеринівській сільській управі, 18 січня — 30 червня 1942 р., 2 арк.

1.269. *Спр.* 73. Запис шлюбів з 22 червня 1942 року мирового суду Житомирського району, червень 1941 р. — серпень 1942 р., 9 арк.

1.270. *Спр.* 152. Довідки на видачу продуктів для біженців за 1943 р., жовтень 1943 р., 38 арк.

1.271. *Спр.* 154. Переписка с сельуправами Житомирського району о сборе средств для «Комитета помощи», 2 апреля — 26 мая 1943 г., 76 арк.

Ф. Р-1155. Житомирський штадткомісаріат. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.272. *Спр.* 2. Пастырское послание архиепископа Поликарпа и учет религиозных сект. Переписка отдела культа со штадткомиссариатом и другие материалы о работе религиозны сект, 5 декабря 1941 г. — 24 сентября 1942 г., 55 арк.

Ф. Р-1156. Редакція газети «Голос Волині», м. Житомир. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.273. *Спр.* 3. Ведомости на выплату заработной платы рабочим и служащим редакции газеты «Голос Волыни» и выплату гонорара корреспондентам газеты за октябрь 1941 года, 7 октября — 11 ноября 1941 г., 811 арк.

1.274. *Спр.* 4. Ведомости на выплату заработной платы рабочим и служащим редакции и типографии газеты «Голос Волыни» и выплату гонорара

корреспондентам газеты за октябрь — ноябрь месяцы 1941 года, октябрь — декабрь 1941 г., 989 арк.

1.275. *Спр.* 10. Переписка с генералкомиссариатом и гебитскомиссариатом по хозяйственным и организационным вопросам. Ежедневные сводки Верховного командования вооруженными силами Германии. Заметка о задачах печати в деле осуществления фашистского режима на Украине. Списки сотрудников редакции, 7 декабря 1941 г. — 11 декабря 1942 г., 92 арк.

1.276. *Спр.* 16. Отношения райуправ о подписке на газету. Ведомости и заявления на выдачу заработной платы рабочим и служащим редакции газеты и типографии и гонорара корреспондентам газеты за январь 1942. Кассовые документы, 2—31 января 1942 г., 780 арк.

1.277. *Спр.* 34. Тексты статей для газеты, 27 апреля 1942 г. — 25 июля 1943 г., 51 арк.

1.278. *Спр.* 35. Переписка с генерал и штадкомиссариатом по хозяйственным вопросам, сводки командования немецкими вооруженными силами. Списки и биографии сотрудников редакции и типографии, 1 января — 27 сентября 1942 г., 266 арк.

1.279. *Спр.* 51. Отношение театра об изготовлении программ и других учреждений об изготовлении разных бланков согласно приложенным образцам, 5 июня — 23 августа 1943 г., 773 арк.

1.280. *Спр.* 54. Заявления рабочих о предоставлении отпуска, 13 мая — 22 октября 1943 г., 13 арк.

1.281. *Спр.* 55. Ведомости на выдачу зарплаты рабочим и служащим редакции за октябрь 1943 г. и другие бухгалтерские документы, 1 января — 1 ноября 1943 г., 194 арк.

Ф. Р-1162. Звягельська міська управа, м. Звягель Звягельського району Житомирської області. 1942—1943 рр.

1.282. *Спр.* 1. Постанови, оголошення та відомості про виплату зарплати робітникам, службовцям звягельської редакції Житомирської області за 1942—1943 рр., 11 серпня 1942 р. — 4 жовтня 1943 р., 82 арк.

1.283. *Спр.* 2. Оголошення Звягельської міської управи Житомирської області за 1942 рік, 27 квітня — 26 травня 1942 р., 6 арк.

Ф. Р-1166. Житомирський кінотеатр тресту «Українфільм», м. Житомир. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.284. *Спр.* 3. Ведомость на виплату зарплати работникам кинотеатра им. Шевченко в Виннице, 1 мая — 25 июня 1942 г., 14 арк.

Ф. Р-1168. Український комітет с. Врублівка Романівського району Житомирської області. 1941 р.

оп. 1

1.285. *Спр.* 2. Переписка українського комітета с. Врублевка об изъяттии продуктов у крестьян немецко-фашистскими оккупантами, 23 июля — 19 сентября 1941 г., 38 арк.

Ф. Р-1175. Троянівська районна управа, м. Троянів Житомирської області. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.286. *Спр.* 1. Накази, постанови та директивні вказівки Троянівської райуправи до старости села Ружки за 1941—1942 рр., 18 вересня 1941 р. — 31 грудня 1942 р., 228 арк.

Ф. Р-1182. Козятинський гебітскомісаріат. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.287. *Спр. 1.* Приказы и постановления, списки шуцманов, личные удостоверения, 9 ноября 1941 г. — 10 июня 1943 г., 469 арк.

Ф. Р-1186. Черняхівська районна управа, м. Черняхів Житомирської області. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.288. *Спр. 1.* Постановление о порядке записей актов гражданского состояния, директивные указания о сельскохозяйственных поставках, 16 сентября 1941 г. — 17 июля 1942 г., 34 арк.

Ф. Р-1187. Бердичівська районна управа, м. Бердичів Житомирської області. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.289. *Спр. 4.* Листування Бердичівського райуправління Житомирської області за 1942 рік, 14 лютого — 11 грудня 1942 р., 17 арк.

Ф. Р-1188. Бердичівська міська управа, м. Бердичів Житомирської області. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.290. *Спр. 2.* Приказ о регистрации населения, о запрете рубки леса, распоряжения о сборе зимней одежды для немецких оккупантов, о сборе налога за собак и др. Списки сотрудников горуправы и поликлиники, 9 января — 22 мая 1942 г., 421 арк.

1.291. *Спр. 4.* Протоколы заседаний городской управы, 3 января — 5 мая 1942 р., 366 арк.

Ф. Р-1293. Ярунська районна управа, м. Ярунь Житомирської області. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.292. *Спр. 1.* Протоколы общих собраний жителей сел Ярунского района об избрании членов сельуправ и правлений общественных хозяйств, 23 июня — 18 августа 1941 г., 32 арк.

1.293. *Спр. 3.* Распоряжения райуправы об обязательной сдаче молока и теплой одежды для немецких оккупационных властей по хозяйственным вопросам. Списки специалистов по селам Ярунского района, 15 января 1942 г. — 24 марта 1943 г., 355 арк.

Ф. Р-1371. Романівська районна управа, с. Романів Романівського району Житомирської області. 1942—1943 рр.

оп. 1

1.294. *Спр. 2.* Директивы райуправы и список населения Карвинской сельуправы, 12 апреля 1942 г. — 29 февраля 1943 г., 60 арк.

1.295. *Спр. 4.* Перепись населения. Заявы деяких громадян та установ Романівського району, 5 травня 1942 р. — 14 серпня 1943 р., 33 арк.

Ф. Р-1388. Центральне бюро реєстрації фольксдойче. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.296. *Спр. 1.* Vorläufiger-Ausweis, 1942 р., 73 арк.

Ф. Р-1426. Базарська районна управа, с. Базар Базарського району Житомирської області. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.297. *Спр.* 2. Приказы и распоряжения райхскомиссара Украины, житомирского генералкомиссара и областного управления о заключении в тюрьму и высылке на каторгу за нарушения постановления об обязательном труде в восточных областях и перемене места жительства, об обязательной сдаче мясомолочных продуктов оккупационным властям. Протокол заседания Базарской райуправы о переустройстве дворца пионеров в церковь. 16 октября 1941 г. — 20 июля 1942 г., 214 арк.

1.298. *Спр.* 4. Директивные указания Житомирского областного управления и Базарской райуправы о переименовании улиц, об уничтожении портретов и памятников руководителей советского государства, 26 сентября 1941 г. — 9 октября 1942 г., 22 арк.

1.299. *Спр.* 15. Распоряжения райхскомиссара и райуправы о применении суровых мер наказания за нарушение положения об обязательном труде в оккупированных областях Украины и перемене места жительства. Список сотрудников сельуправ и жителей сел Базарского района, 4 октября 1941 г. — 30 октября 1943 г., 272 арк.

1.300. *Спр.* 19. Распоряжения и объявления Житомирского гебитскомиссара, коменданта гестапо и СД при коменданте СС, полиции и райуправы в расстреле всего населения сел за обнаружение у них оружия и мест нахождения партизан, о конфискации коров за невыполнение плана поставок молока, о сборе зимней одежды для рабочих, угнанных на немецкую каторгу, декабрь 1941 г. — 31 декабря 1942 г., 348 арк.

1.301. *Спр.* 181. Обращение райуправы к населению об образовании Украинского комитета помощи, 10 июня 1943 г., 2 арк.

Ф. Р-1440. Редакція газети «Звягельське слово», м. Звягель Житомирської області. 1941—1943 рр.

1.302. *Спр.* 3. Оригиналы газеты «Звягельське слово», 1 января — 24 февраля 1943 г., 112 арк.

Ф. Р-1445. Олевська районна управа, м. Олевськ Житомирської області. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.303. *Спр.* 2. Списки сотрудников учреждений периода немецкой оккупации в Олевском районе, 15 августа — 14 декабря 1941 г., 20 арк.

Ф. Р-1452. Ружинський гебітскомісаріат, м. Ружин Житомирської області. 1942—1943 рр.

оп. 1

1.304. *Спр.* 1. Распоряжения командира полиции, 28 апреля 1942 г. — 6 января 1943 г., 80 арк.

1.305. *Спр.* 2. Сведения об организации украинской полиции. Аресты украинских националистов-бандеровцев. Борьба с партизанами и сведения о нападении партизан, 2 января — 3 июня 1943 г., 321 арк.

Ф. Р-1465. Звягельський гебітскомісаріат, м. Звягель Житомирської області. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.306. *Спр.* 6. Материалы об отправке рабочих в Германию и списки восточных рабочих, сдавших одежду, 8 мая 1942 г. — 25 ноября 1943 г., 317 арк.

Ф. Р-1554. Ружинська районна лікарня райвідділу охорони здоров'я, м. Ружин Ружинського району Житомирської області. 1942 р.

оп. 1

1.307. *Спр.* 1. Звіти, оборотні відомості по Ружинській райлікарні Житомирської області за 1942 рік, липень — листопад 1942 р., 13 арк.

Ф. Р-1568. Коростишівська міська управа, м. Коростишів Житомирської області. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.308. *Спр.* 1. Приказы и постановления городской райуправы, ведомости сдачи молока, 4 августа 1941 г. — 5 августа 1942 г., 30 арк.

1.309. *Спр.* 3. Заяви громадян м. Коростишева про відведення землі, 6 серпня 1941 р. — 3 листопада 1942 р., 20 арк.

1.310. *Спр.* 6. Заявления жителей Коростишева с разными жалобами и другие документы), 2 января — 5 декабря 1942 г., 101 арк.

1.311. *Спр.* 7. Заяви громадян про зняття податку та списки населення сільуправ Коростишівського району Житомирської області за 1942 рік, 2 січня — грудень 1942 р., 65 арк.

Ф. Р-1632. Житомирський історичний архів Українського бюро Житомирського генерального комісаріату, м. Житомир. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.312. *Спр.* 1. Приказы областного управления по архиву, списки работников архива, 27 августа 1941 г. — 23 апреля 1942 г., 16 арк.

1.313. *Спр.* 2. Приказы облуправления, директивы облуправления, докладные записки директора архива, 5 сентября 1941 г. — 24 августа 1942 г., 31 арк.

1.314. *Спр.* 3. Директивы областного управления, переписка архива с областным управлением, 12 сентября 1941 г. — 31 октября 1942 г., 25 арк.

Ф. Р-1645. Базарська районна поліція, м. Базар Базарського району Житомирської області. 1941—1943 р.

оп. 1

1.315. *Спр. 1.* Свидетельства об освобождении лиц из немецкого плена, 18 сентября 1941 г. — 23 апреля 1943 г., 63 арк.

Ф. Р-2033. Вчорайшенська районна управа, м. Вчорайше Житомирської області. 1941—1943 рр.

оп. 1

1.316. *Спр. 5.* Списки и заявления населения Вчорайшенской райуправы, 31 декабря 1941 г. — 10 декабря 1942 г., 79 арк.

Ф. Р-2465. Овруцька насіннева лабораторія, м. Овруч Житомирської області. 1943 р.

оп. 1

1.317. *Спр. 3.* Бухгалтерські документи по овруцькій гебітслабораторії, 1 січня — 11 жовтня 1943 р., 76 арк.

Ф. Р-2636. Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни, м. Житомир. 1943—1946 рр.

оп. 1

1.318. *Спр. 2.* Доклад об итогах работы Житомирской областной комиссии по учету ущерба и расследованию злодеяний, совершенных немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками на территории Житомирской области, б. д., 78 арк.

1.319. *Спр.* 3. Докладная записка «Об итогах учета ущерба и расследовании злодеяний немецко-фашистских захватчиков по Житомирской области», 1944 г., 29 арк.

1.320. *Спр.* 4. Доклад «Об итогах работы Житомирской областной комиссии по учету ущерба и расследованию злодеяний, совершенных немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками на территории Житомирской области УССР», б. д., 73 арк.

1.321. *Спр.* 5. Доклад Житомирской областной комиссии по учету ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям по Житомирской области УССР, б. д., 86 арк.

1.322. *Спр.* 5а. Докладная записка Чрезвычайной Государственной Комиссии «Об итогах работы по учету и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков на территории Житомирской области, 1944 г., 86 арк.

1.323. *Спр.* 6. Копии докладных записок и информации Облисполкому «Об итогах учета ущерба и расследования злодеяний немецко-фашистских захватчиков, б. д., 97 арк.

1.324. *Спр.* 9. Акты судебно-медицинской экспертизы по Бердичеву, 1 апреля — 25 апреля 1944 г., 66 арк.

1.325. *Спр.* 10. Докладные записки, справки, направленные в Чрезвычайную Государственную комиссию об расследовании злодеяний немецко-фашистских захватчиков, 31 января — 16 февраля 1944 г., 74 арк.

1.326. *Спр.* 11. Акты, справки, докладные записки, сведения, переписка с Чрезвычайной Государственной Комиссией Список по вопросу учета ущерба, причиненного немецкими захватчиками в период с 1941 по 1943 гг., 1944 г., 348 арк.

1.327. *Спр.* 13. Списки советских граждан, угнанных в Германию за период с 1941 по 1943 гг. по Корнинскому, Любарскому, Малинскому, Народицкому и Олевскому районах, 1944 г., 164 арк.

1.328. *Спр.* 14. Списки граждан, угнанных в Германию и расстрелянных по Лугинскому, Олевскому, Попельнянскому районах с 1941 по 1943 гг., 1944 г., 160 арк.

1.329. *Спр.* 16. Список громадян, вивезених до Німеччини по Янушпільському району, Коростишівському району, Корнинському району, Потіївському району, Лугинському району, 1944 р., 252 арк.

1.330. *Спр.* 17. Список громадян, які були вивезені до Німеччини, 1944 г., 130 арк.

1.331. *Спр.* 19. Списки забораних по Потіївському, Радомишльському, Щорсівському, Довбишському, Янушпільському, Ярунському районах. Списки розстріляних по Потіївському, Ярунському, Радомишльському районах у 1941—1943 рр., 1944 р., 152 арк.

1.332. *Спр.* 20. Списки забораних по Базарському, Бердичівському, Вчорайшенському, Володарськ-Волинському, Житомирському, Коростишівському районах, 1944 г., 182 арк.

1.333. *Спр.* 21. Справка об ущербе, причиненном немецко-фашистскими захватчиками гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям Житомирской области, 1944 г., 48 арк.

1.334. *Спр.* 44. Акты ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками гражданам г. Бердичева за период с 1941—1943 гг., 9 мая — 23 августа 1944 г., 400 арк.

1.335. *Спр.* 48. Акты ущерба, причиненного немецко-фашистскими оккупантами гражданам Черняховского и Городницкого районов за период с 1941—1943 гг., 30 апреля 1944 г., 90 арк.

1.336. *Спр.* 52. Акты ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками гражданам г. Житомира за период 1941—1943 гг. Т. 1, 20 апреля — 21 июля 1944 г., 277 арк.

1.337. *Спр.* 53. Акты ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками гражданам г. Житомира за период с 1941—1943 гг. Т. 2, 14 мая — 2 июня 1944 г., 237 арк.

1.338. *Спр.* 54. Акты ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками гражданам г. Житомира за период 1941—1943 гг. Т. 3, 4—10 апреля 1944 г., 245 арк.

1.339. *Спр.* 55. Акты ущербов, причиненных немецко-фашистскими оккупантами по Житомирскому району и г. Житомиру за 1941—1943 годы. Т. 4, 18 мая — 27 сентября 1944 г., 347 арк.

1.340. *Спр.* 62. Акты по учету ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками с/советам Малинского района за период 1941—1943 гг. Т. 1, 29 мая — 12 декабря 1944 г., 48 арк.

1.341. *Спр.* 65. Акты ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками гражданам Новоград-Волынского района в период 1941—1944 гг., 24 мая — 12 июня 1944 г., 185 арк.

1.342. *Спр.* 66. Акты ущерба, причиненного немецко-фашистскими оккупантами гражданам Олевского района за период с 1941—1943 гг., 25—31 мая 1944 г., 199 арк.

1.343. *Спр.* 76. Акты ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками гражданам Чудновского района за период 1941—1943 гг. Т. 10, 23—24 мая 1944 г., 114 арк.

1.344. *Спр.* 83. Обобщенные сведения по учету ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками по Житомирской обл. за период 1941—1943 гг., 1944 г., 77 арк.

Ф. Р-3948. Житомирський обласний відділ у справах будівництва та архітектури. 1944—2005 рр.

оп. 1

1.345. *Спр.* 2. Списки и акты архитектурных памятников, 1944 г., 67 арк.

Ф. Р-4931. Колекція листів радянських громадян з німецько-фашистської неволі. 1942—1943 рр.

оп. 1

1.346. *Спр. 1.* Андрушівський район, 1942—1943 рр., 157 арк.

Ф. Р-5013. Архівно-слідчі справи на громадян, репресованих радянською владою, які реабілітовані у встановленому порядку. 1920—1976 рр.

оп. 2

1.347. *Спр. 12513.* Дело по обвинению Мильке Эммануила Емельяновича, 5—29 мая 1944 г., 127 арк.

1.348. *Спр. 12820.* Дело по обвинению Рощенко Петра Петровича, 8 марта — 18 мая 1944 г., 110 арк.

1.349. *Спр. 12849.* Дело по обвинению Лисовской Лидии Райнгольдовны, 16 марта — 15 апреля 1944 г., 91 арк.

1.350. *Спр. 13489.* Дело по обвинению Емелянюк-Розин Берты Августовны, 24 февраля 1944 г. — 28 сентября 1994 г., 107 арк.

1.351. *Спр. 13745.* Дело по обвинению Горбова Владимира Григорьевича, 7 июня 1945 г. — 26 января 1956 г., 162 арк.

1.352. *Спр. 22994.* Дело по обвинению Середнякова Евгения Ефимовича, 10 апреля 1948 г. — 21 июля 1992 г., 358 арк.

1.353. *Спр. 22996.* Дело по обвинению Борисовского Петра Пантелеевича, 30 мая 1948 г. — 23 июля 1992 г., 136 арк.

1.354. *Спр. 23008.* Дело по обвинению Миллер Адольфа Альбертовича, 20 апреля 1945 г. — 11 августа 1992 г., 47 арк.

1.355. *Спр. 23066.* Дело на Гоппе Леопольда Августовича, 20 декабря 1943 г. — 14 июля 1998 г., 70 арк.

1.356. *Спр.* 23126. Дело по обвинению Борман Эмилии Ивановной, 6 марта 1944 г. — 15 ноября 1989 г., 40 арк.

1.357. *Спр.* 23141. Дело по обвинению Голембиовской-Лифне Павлины Христиановны, Голембиовского Павла Ивановича, 28 апреля 1944 г. — 27 ноября 1989 г., 49 арк.

Ф. Ф-752. Колекція картографічних матеріалів. 1799—1937, 1943 рр.

оп. 1

1.358. *Спр.* 78. Карта-схема плана Гегевальда, 1 мая 1943 г., 1 арк.

Документи нефондової організації

1.359. *№ 51.* Робочі матеріали документального фільму «Тень над Россией. План “Ост”».

Листівки

1.360. Листівки інв. № 50, 131 арк.

1.361. Листівки інв. № 60, 502 арк.

1.362. Листівки з № 400 по № 600, 369 арк.

1.363. Листівки з № 601 по № 799, 232 арк.

1.364. Листівки з № 995 по № 1123, 217 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця. 1941—1942 рр.

оп. 1

1.365. *Спр.* 20. Листування з районними та сільськими управами, 1941—1942 рр., 302 арк.

Ф. Р-1312. Вінницька міська управа, м. Вінниця. 1941—1944 рр.

оп. 1

1.366. *Спр.* 2а. Приказы Винницкой городской управы, 5 января 1942 г. — 10 сентября 1943 г., 122 арк.

1.367. *Спр.* 3. Приказы, распоряжения Винницкой городской управы, винницкого областного отдела образования; ведомости на выплату жалования работникам управы, 14 августа — 26 декабря 1941 г., 33 арк.

1.368. *Спр.* 4. Протоколы совещания у старосты города по вопросам снижения базарных цен на продукты питания, сведения о наличии юристов в Винницкой городской корпорации адвокатов и др.; докладные о плане эвакуации города, о работе театра, 16 августа 1941 г. — 23 февраля 1943 г., 16 арк.

1.369. *Спр.* 9. Списки работников городской управы и отделов, общества «самодопомоги»; заявления отдельных лиц о приеме на работу, аренда земли, 3 ноября 1943 г. — 14 февраля 1944 г., 85 арк.

1.370. *Спр.* 16. Списки больных Винницкой психиатрической больницы, детей Винницкого детского дома № 2 и отдельных лиц, приживающихся в городе Винница и селе Пятничаны, 15 декабря 1941 г. — 12 января 1942 г., 140 арк.

1.371. *Спр.* 146а. Опись экспонатов Дома-Музея М. М. Коцюбинского, 1943 г., 4 арк.

1.372. *Спр.* 308. Списки улиц и домов г. Винницы за 1943 г., 3 июля — 19 августа 1943 г., 43 арк.

1.373. *Спр.* 1090. Протоколы, постановления, заявления, справки и другие материалы на выдачу пенсий и пособий гражданам (фамилии начинаются на буквы «А» и «Б»), 10 мая 1941 г. — 9 июня 1942 г., 247 арк.

1.374. *Спр.* 1128. Приказы Винницкой городской управы и переписка с медико-санитарными учреждениями о санитарном состоянии, распределении мыла и др., 17 октября 1941 г. — 17 августа 1942 г., 114 арк.

1.375. *Спр.* 1288. Списки работников городской управы, театра, медико-санитарных заведений, редакции «Вінницькі Вісті», промышленных предприятий и др. на получение хлебных карточек и переписка по этому вопросу, 17 сентября — 14 декабря 1941 г., 297 арк.

Ф. Р-1395. Вінницький окружний комісар, м. Вінниця. 1941—1944 рр.

оп. 1

1.376. *Спр.* 13. Акт инвентаризации Стрижавского дома инвалидов за 1941 год. Исходящий журнал Стрижавского дома инвалидов. Акт инвентаризации Белорукавского дома инвалидов за 1942 год, 1941 — 1942 гг., 24 арк.

1.377. *Спр.* 17. Постановление Винницкой областной управы. Бюджет Казатинской райуправы на 1941 г., 1941 г., 44 арк.

1.378. *Спр.* 18. Распоряжения украинского сельскохозяйственного бюро при Винницком представительстве отдела питания и с/хозяйства Житомирского генералкомиссариата. Программа курсов для руководителей общественных хозяйств. Протоколы совещаний работников с/хозяйственного отдела. Планы мелиоративных работ и др. документы, 1942—1943 гг., 150 арк.

1.379. *Спр.* 29. Заявления о предоставлении работы, автобиографии и списки учителей, статистические сведения об учащих Турбовского района, 7 июля 1942 г. — 2 сентября 1943 г., 60 арк.

Ф. Р-1683. Вінницька обласна комісія сприяння роботі Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР. 1943—1945 рр.

оп. 1

1.380. *Спр.* 5. Акт Винницкой городской комиссии и обобщенные сведения об установленных злодеяниях, учиненных над гражданами СССР немецко-фашистскими преступниками по Винницкой области в цифрах, 18 мая 1944 г., 12 арк.

1.381. *Спр.* 6. Постановления объединенного заседания бюро Винницкого обкома КП(б)У и исполнительного комитета Винницкого областного совета депутатов трудящихся, распоряжения областной комиссии, протокол производственного совещания сотрудников областной комиссии, переписка с центральной Чрезвычайной госкомиссией, секретарями райкомов КП(б)У, учреждениями и предприятиями, 30 мая — 21 сентября 1944 г., 72 арк.

1.382. *Спр.* 10. Протоколы, акты районных комиссий и обобщенные сведения об установленных злодеяниях, учиненных над гражданами СССР немецко-фашистскими преступниками по районам Винницкой области, 20 июля — 4 декабря 1944 г., 323 арк.

1.383. *Спр.* 13. Протоколы, акты районных комиссий и обобщенные сведения об установленных злодеяниях, учиненных над гражданами СССР немецко-фашистскими преступниками по районам Винницкой области. Списки граждан, замученных и угнанных в немецкое рабство, 23 марта — 25 ноября 1944 г., 476 арк.

Ф. Р-4422. Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Вінницької області та визволення їх радянською армією. 1944—1949 рр.

оп. 1

1.384. *Спр.* 5. Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Вінницького району, 14 грудня 1944 р. — 12 лютого 1947 р., 53 арк.

1.385.*Спр.* 7. Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Гайсинського району та визволення їх Червоною армією, 19 грудня 1944 р. — 15 серпня 1949 р., 76 арк.

1.386.*Спр.* 13. Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Калинівського району і визволення їх Червоною армією, 8 лютого 1945 р. — 20 червня 1949 р., 69 арк.

1.387.*Спр.* 15. Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Комсомольського району, 5 вересня 1946 р. — 21 січня 1947 р., 6 арк.

1.388.*Спр.* 18. Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Липовецького району, 20 грудня 1944 р. — 13 березня 1948 р., 66 арк.

1.389.*Спр.* 19. Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Літинського району, 6 липня 1945 р. — 21 квітня 1949 р., 80 арк.

1.390.*Спр.* 44. Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Хмельницького району та визволення їх Червоною армією, 29 грудня 1944 р. — 10 липня 1949 р., 99 арк.

Ф. Р-6023. Фільтраційні, архівно-слідчі і спостережні справи, трофейні документи, передані з відомчого архіву обласного Управління СБУ. 1918—1999 рр.

оп. 4

1.391.*Спр.* 26255. Дело по обвинению Лютой Ольги Федоровны, 1 апреля 1944 г. — 2 декабря 1991 г., 157 арк.

1.392.*Спр.* 27039. Дело по обвинению Махулько-Горбацевич Х. С., 1 октября 1946 г. — 17 мая 1947 г., 247 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. Р-30. Колекція матеріалів Організації українських націоналістів — Української повстанської армії (ОУН-УПА). 1936—1957 рр.**оп. 1**

1.393. *Спр.* 9. Проблеми опортунізму (конспект запису лекції одного з учасників в школу УПА), б. д., 4 арк.

оп. 2

1.394. *Спр.* 15. История агентурной разведки и контрразведки. Структура и методы работы НКВД, правила полевой жандармерии при УПА. Приказ о правах СБ, 1943 г., 252 арк.

1.395. *Спр.* 32. Пособие для работников службы безопасности. Отчет о движении вооруженных сил противника по районам, о работе группы Энея, инструкция об отношении к чешскому населению, 1943—1944 гг., 306 арк.

1.396. *Спр.* 34. Політична і господарська діяльність УПА, б. д., 159 арк.

1.397. *Спр.* 41. «По Україні». Суспільно-політичний огляд за м. вересень 1943 р., 1943 р., 17 арк.

1.398. *Спр.* 43. Инструкция по пропаганде, информации о ходе военных действий. «Что такое партизанка?», б. д, 116 арк.

1.399. *Спр.* 45. «Інформатор». Видання Української повстанчої армії, 1943 р., 32 арк.

1.400. *Спр.* 94. Листівки, 1944 р., 106 арк.

1.401. *Спр.* 105. Листівки, звернення (ОУН-УПА, РОА і німецькі), 1944 р., 47 арк.

1.402. *Спр.* 112. Матеріали про націоналістичну діяльність начальника штабу «Поліської Січі» Смородського П. В., 1940—1943 рр., 23 арк.

Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці**Ф. Р-1322. Лоевское районное управление. 1941—1942 гг.****оп. 1**

1.403. *Спр.* 3. Протоколы совещаний старост и общих собраний жителей деревень Лоевского района и списки рабочих учреждений района, 31 декабря 1941 г. — 10 марта 1942 г., 72 арк.

1.404. *Спр.* 11. Обязательное постановление Речицкого уездного и городского управления, ведомость на выдачу муки служащим полиции Лоевского района. Заявления и жалобы граждан, 6 апреля — 6 июля 1942 г., 65 арк.

1.405. *Спр.* 12. Приказы по управлению бургомистра и по полиции Лоевского район, списки работников учреждений района, 2 апреля — 17 июня 1942 г., 118 арк.

1.406. *Спр.* 14. Сведения о промышленных предприятиях, списки населения Лоевского района и командировочные удостоверения, январь — май 1942 г., 170 арк.

Ф. Р-1815. Какуевичская волостная управа Василевичского района. 1942 г.**оп. 1**

1.407. *Спр.* 1. Прошение жителей д. Какуевичи Василевичского района на имя коменданта лагерей с просьбой освободить военнопленного Пинчука Сергея Федосовича, 6 декабря 1942 г., 2 арк.

Ф. Р-1820. Мозырское городское и районное управление, г. Мозырь. 1941—1943 гг.**оп. 1**

1.408. *Спр.* 1. Приказы зам. бургомистра г. Мозыря и список работников городского и районного управлений, 23 октября — 31 декабря 1941 г., 41 арк.

1.409. *Спр.* 2. Распоряжения комиссара области об отделении евреев. Копии отношений начальнику Бобруйского лагеря военнопленных. Нормы раздачи продуктов питания населению, 30 октября — 29 декабря 1941 г., 54 арк.

1.410. *Спр.* 3. Докладные записки шефа района комиссару области о состоянии района, 2 января — 29 декабря 1942 г., 169 арк.

1.411. *Спр.* 7. Список работников городского управления по состоянию на 25 октября 1941 г., 25 октября 1941 г., 30 арк.

1.412. *Спр.* 10. Приказы и распоряжения областного комиссара и бургомистра г. Мозыря, 22 января — 16 июля 1942 г., 65 арк.

Ф. Р-1822. Сектор общественного попечения Мозырского районного и городского управлений, г. Мозырь. 1941—1943 гг.

оп. 1

1.413. *Спр.* 1. Заявления жителей г. Мозыря и района об оказании им помощи, 30 июня — 15 декабря 1942 г., 225 арк.

1.414. *Спр.* 2. Заявления жителей г. Мозыря и района об оказании им материальной помощи, 10 января — 6 мая 1943 г., 245 арк.

Ф. Р-1845. Паспортный отдел Житковичского районного управления, мест. Житковичи. 1941—1943 гг.

оп. 1

1.415. *Спр.* 1. Приказы и распоряжения гебитскомиссара и районного управления, 7 ноября 1941 г. — 20 марта 1942 г., 74 арк.

Ф. Р-1846. Житковичское районное управление, мест. Житковичи. 1941—1943 гг.

оп. 1

1.416. *Спр.* 3. Приказы по Житковичскому району, 24 октября 1941 г. — 25 ноября 1942 г., 235 арк.

1.417. *Спр.* 5. Приказы и распоряжения гебитскомиссара. Списки старост волостей, 8 июля — 5 августа 1942 г., 59 арк.

1.418. *Спр.* 8. Списки русско-подданных немцев, проживающих в Житковичском районе, распоряжения гебитскомиссара, сведения о количестве населения, проживающих на территории района, штатное расписание райуправления, 7 июля — 30 ноября 1942 г., 359 арк.

1.419. *Спр.* 14. Ведомости на выплату зарплаты. Графики дежурств у телефона работников Житковичского райуправления. Об отправке в Германию на работу, 26 августа 1942 г. — 30 июля 1943 г., 111 арк.

1.420. *Спр.* 24. Переписка Житковичского районного управления с гебитскомиссаром по медицинским вопросам, 1 апреля — 10 сентября 1942 г., 92 арк.

Ф. Р-1847. Бюро записи актов гражданского состояния Житковичского районного управления, мест. Житковичи. 1941—1943 гг.

оп. 1

1.421. *Спр.* 6. Книга записей о смерти граждан по Житковичскому району, 6 октября 1942 г. — 10 апреля 1943 г., 99 арк.

1.422. *Спр.* 8. Справки о вступлении в брак граждан Житковичского района, 9 февраля — 21 сентября 1943 г., 44 арк.

Ф. Р-2752. Лельчицкое районное управление, мест. Лельчицы. 1941—1943 гг.

оп. 1

1.423. *Спр. 1.* Трофейные материалы периода Отечественной войны по Лельчицкому району, б. д., 517 арк.

Галузевий державний архів

Служби безпеки України

Ф. 5. Кримінальні справи на нереабілітованих осіб. 1919—1991 рр.

1.424. *Спр. 48139.* Дело по обвинению Воробця Ф. В., 20 марта 1946 г. — 26 июня 1947 г., 218 арк.

1.425. *Спр. 67420, в 3 т., т. 1.* Дело по обвинению Держирук Н. П., Превар В. М., Гринченко Ф. М., Медведчук В. Н., Кирилюк Т. Н., Ткачук М. Т., Шотик О. И., Гринченко В. И., Запольского В. Е., Евдошук П. К., 3 марта 1944 г. — 24 ноября 1995 г., 278 арк.

Ф. 13. Колекція друкованих видань КДБ УРСР. 1920—1992 рр.

1.426. *Спр. 372, т. 3.* Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов — ОУН» и «Украинской повстанческой армии — УПА»; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943—1954 гг., 315 арк.

1.427. *Спр. 376, т. 4.* Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов — ОУН» и «Украинской повстанческой армии — УПА»; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943—1954 гг., 383 арк.

1.428. *Спр.* 376, *т.* 35. Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов — ОУН» и «Украинской повстанческой армии — УПА»; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943—1954 гг., 312 арк.

Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області

Ф. 5. Архівно-слідчі справи основного фонду

1.429. *Спр.* 183. Дело по обвинению Давыдовского Ивана-Романа Ивановича, 24 марта — 23 июня 1947 г., 147 арк.

1.430. *Спр.* 342. Дело по обвинению Демчук Д. С., Павленко А. А. и Баланчук А. С., 17 июля 1946 г. — 15 января 1947 г., 253 арк.

1.431. *Спр.* 729. Дело по обвинению Гуцало Василия Кузьмича, 3 ноября 1947 г. — 26 февраля 1993 г., 336 арк.

1.432. *Спр.* 1358. Дело по обвинению Конончук Семена Дмитриевича, 21 сентября 1949 г. — 9 февраля 1999 г., 254 арк.

1.433. *Спр.* 1487. Дело по обвинению Фрицкал Александра Петровича, 1946 г. — 12 марта 1993 г., 88 арк.

1.434. *Спр.* 3936. Дело по обвинению Пинтова Леонида Николаевича, 17 января — 27 мая 1944 г., 106 арк.

1.435. *Спр.* 4007. Дело по обвинению Шевчука Ефима Ивановича, 18 января 1944 г. — 22 октября 1993 г., 103 арк.

1.436. *Спр.* 4011. Дело по обвинению Яцевича Ивана Иосифовича, 1 января 1944 г. — 11 июня 1993 г., 117 арк.

1.437. *Спр.* 4113, в 2 т., т. 1. Дело по обвинению Шведа Тимофея Семеновича, Моля Степана Ильича и других (в количестве 5 человек), 22 мая 1944 г., 524 арк.

1.438. *Спр.* 8082. Дело по обвинению Пташник Тимофея Иосифовича, 12 февраля 1944 г. — 27 января 1994 г., 88 арк.

1.439. *Спр.* 8868. Дело по обвинению Яценюка Александра Михайловича и Крижановского Владимира Георгиевича, 25 июля — 19 октября 1945 г., 97 арк.

1.440. *Спр.* 9711, в 2 т., т. 1. Дело по обвинению Дивнича Павла Трифоновича, 7 марта 1946 г. — 30 мая 1994 г., 99 арк.

1.441. *Спр.* 10666. Дело по обвинению Ковальчук Александра Филипповича и Симонович Бориса Александровича, 19 ноября 1945 г. — 4 февраля 1946 г., 200 арк.

1.442. *Спр.* 10666. Контрольно-наблюдательное дело по обвинению Симонович Бориса Александровича и Ковальчук Александра Филипповича, 19 ноября 1945 г. — 4 февраля 1946 г., 32 арк.

1.443. *Спр.* 29870. Дело по обвинению Чернышука Якова Федоровича, Гнатенко Ивана Петровича, Осадчего Степана Игнатьевича и Буряк Сергея Трофимовича, 2 января — 19 марта 1944 г., 207 арк.

Ф. 6. Архівно-слідчі справи припиненого фонду

1.444. *Спр.* 9236. Дело по обвинению Пустовойтенко Ивана Сильвестровича, 3 июня — 3 октября 1944 г., 273 арк.

1.445. *Спр.* 9882. Дело по обвинению Ильиной-Яценюк Галины Александровны, 13 марта — 11 мая 1946 г., 98 арк.

1.446. *Спр.* 28281. Дело по обвинению Мефедова Герасима Трофимовича и Коренчевского Андрея Степановича, 25 января — 19 апреля 1945 г., 156 арк.

1.447. *Спр.* 28783. Дело по обвинению Роде Василия Михайловича, 26 мая — 19 июня 1945 г., 97 арк.

1.448. *Спр.* 28839. Дело по обвинению Галактионова Константина Ивановича, 19 июля 1944 г., 69 арк.

1.449. *Спр.* 28844. Дело по обвинению Панкевича Николая Ефимовича, 8 декабря 1944 г. — 6 марта 1945 г., 128 арк.

1.450. *Спр.* 29081. Дело по обвинению Рыжука Владимира Николаевича и Гедзь Михаила Михайловича, 4 января — 7 февраля 1944 г., 88 арк.

1.451. *Спр.* 29506. Дело по обвинению Закревского Ивана Иосифовича, 20 декабря 1946 г. — январь 1947 г., 122 арк.

1.452. *Спр.* 29579, в 2 т., т. 1. Дело по обвинению Ярмолюка Евгения Мартыновича, 9 декабря 1952 г. — 6 марта 1953 г., 433 арк.

1.453. *Спр.* 29654. Дело по обвинению Ясинского Николая Тимофеевича, 20 марта — 12 июня 1950 г., 219 арк.

1.454. *Спр.* 29800. Дело по обвинению Семенюка Владимира Тимофеевича и Межибовской-Панчук Марины Марковны, 6 сентября — 6 декабря 1944 г., 192 арк.

1.455. *Спр.* 29889, в 3 т., т. 1. Дело по обвинению Кизуб Алексея Васильевича, Батозского Платона Ивановича и Голембиовского Сергея Ивановича, 26 июня 1945 г., 282 арк.

1.456. *Спр.* 30033. Дело по обвинению Яцюк Веры Яковлевны, 4 февраля — 15 апреля 1944 г., 80 арк.

1.457. *Спр.* 30308. Дело по обвинению Вовченко Сергея Емельяновича, 28 ноября 1944 г. — 3 января 1945 г., 85 арк.

1.458. *Спр.* 30338. Дело по обвинению Мережинского Александра Степановича и других. — 11 апреля — 9 августа 1945 г., 287 арк.

1.459. *Спр.* 30391. Дело по обвинению Джулай Валерии Феофановны, 10 апреля 1944 г. — 30 августа 1945 г., 118 арк.

1.460. *Спр.* 30410. Дело по обвинению Каленюка Павла Константиновича, Бондаря Леонида Александровича, Иванченко Александры Петровны, 14 августа — 12 декабря 1946 г., 401 арк.

1.461. *Спр. 30460*. Дело по обвинению Гребцовой Зинаиды Прокофьевной, 26 января — 2 марта 1945 г., 68 арк.

2. Періодика воєнного періоду

- 2.462. *Визволення України* (Чуднів). — 1942. — 6 березня.
- 2.463. *Визволена Україна* (Чуднів). — 1942. — 21 березня.
- 2.464. *Визволена Україна* (Чуднів). — 1943. — 4 березня.
- 2.465. *Визволена Україна* (Чуднів). — 1943. — 11 березня.
- 2.466. *Визволена Україна* (Чуднів). — 1943. — 9 червня.
- 2.467. *Визволена Україна* (Чуднів). — 1943. — 12 червня.
- 2.468. *Відродження* (Калинівка). — 1942. — 3 лютого.
- 2.469. *Відродження* (Калинівка). — 1942. — 24 березня.
- 2.470. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 31 серпня.
- 2.471. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 3 вересня.
- 2.472. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 10 вересня.
- 2.473. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 12 вересня.
- 2.474. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 14 вересня.
- 2.475. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 1 жовтня.
- 2.476. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 12 жовтня.
- 2.477. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 15 жовтня.
- 2.478. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 17 жовтня.
- 2.479. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 19 жовтня.
- 2.480. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 26 жовтня.
- 2.481. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 30 жовтня.
- 2.482. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 2 листопада.
- 2.483. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 6 листопада.
- 2.484. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 16 листопада.
- 2.485. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 23 листопада.
- 2.486. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 30 листопада.

- 2.487. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 4 грудня.
- 2.488. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 11 грудня.
- 2.489. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 18 грудня.
- 2.490. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 21 грудня.
- 2.491. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 25 грудня.
- 2.492. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1941. — 28 грудня.
- 2.493. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 11 січня.
- 2.494. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 18 січня.
- 2.495. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 22 січня.
- 2.496. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 25 січня.
- 2.497. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 29 січня.
- 2.498. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 1 лютого.
- 2.499. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 5 лютого.
- 2.500. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 8 лютого.
- 2.501. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 12 лютого.
- 2.502. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 15 лютого.
- 2.503. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 22 лютого.
- 2.504. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 26 лютого.
- 2.505. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 1 березня.
- 2.506. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 5 березня.
- 2.507. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 12 березня.
- 2.508. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 19 березня.
- 2.509. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 26 березня.
- 2.510. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 29 березня.
- 2.511. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 2 квітня.
- 2.512. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 19 квітня.
- 2.513. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 26 квітня.
- 2.514. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 30 квітня.
- 2.515. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 17 травня.
- 2.516. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 21 травня.

- 2.517. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 4 червня.
- 2.518. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 11 червня.
- 2.519. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 21 червня.
- 2.520. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 28 червня.
- 2.521. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 5 липня.
- 2.522. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 16 липня.
- 2.523. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 22 липня.
- 2.524. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 2 серпня.
- 2.525. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 9 серпня.
- 2.526. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 10 вересня.
- 2.527. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 13 вересня.
- 2.528. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 27 вересня.
- 2.529. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 1 жовтня.
- 2.530. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 5 листопада.
- 2.531. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 8 листопада.
- 2.532. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 19 листопада.
- 2.533. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1942. — 22 листопада.
- 2.534. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 21 січня.
- 2.535. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 11 лютого.
- 2.536. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 11 березня.
- 2.537. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 8 квітня.
- 2.538. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 25 квітня.
- 2.539. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 23 травня.
- 2.540. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 27 травня.
- 2.541. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 3 червня.
- 2.542. *Вінницькі вісті*. Спеціальний випуск (Вінниця). — 1943. — 3 червня.
- 2.543. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 6 червня.
- 2.544. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 10 червня.
- 2.545. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 17 червня.
- 2.546. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 20 червня.

- 2.547. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 1 липня.
- 2.548. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 15 липня.
- 2.549. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 22 липня.
- 2.550. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 25 липня.
- 2.551. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 29 липня.
- 2.552. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 5 серпня.
- 2.553. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 10 серпня.
- 2.554. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 26 серпня.
- 2.555. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 29 серпня.
- 2.556. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 16 вересня.
- 2.557. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 7 жовтня.
- 2.558. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 10 жовтня.
- 2.559. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 14 жовтня.
- 2.560. *Вінницькі вісті* (Вінниця). — 1943. — 17 жовтня.
- 2.561. *Волинь* (Рівне). — 1941. — 1 вересня.
- 2.562. *Волинь* (Рівне). — 1941. — 21 вересня.
- 2.563. *Волинь* (Рівне). — 1941. — 20 листопада.
- 2.564. *Волинь* (Рівне). — 1941. — 23 листопада.
- 2.565. *Волинь* (Рівне). — 1941. — 30 листопада.
- 2.566. *Волинь* (Рівне). — 1941. — 14 грудня.
- 2.567. *Волинь* (Рівне). — 1941. — 18 грудня.
- 2.568. *Волинь* (Рівне). — 1941. — 21 грудня.
- 2.569. *Волинь* (Рівне). — 1942. — 30 квітня.
- 2.570. *Волинь* (Рівне). — 1942. — 18 червня.
- 2.571. *Гайдамака* (Олевськ). — 1941. — 21 вересня.
- 2.572. *Гайдамака* (Олевськ). — 1941. — 12 жовтня.
- 2.573. *Гайдамака* (Олевськ). — 1941. — 19 жовтня.
- 2.574. *Гайдамака* (Олевськ). — 1941. — 9 листопада.
- 2.575. *Гайдамака* (Олевськ). — 1941. — 22 листопада.
- 2.576. *Гайсинська газета* (Гайсин). — 1943. — 28 лютого.

- 2.577. *Гайсинська* газета (Гайсин). — 1943. — 7 березня.
- 2.578. *Гайсинська* газета (Гайсин). — 1943. — 25 квітня.
- 2.579. *Гайсинська* газета (Гайсин). — 1943. — 20 червня.
- 2.580. *Гайсинська* газета (Гайсин). — 1943. — 27 червня.
- 2.581. *Гайсинська* газета (Гайсин). — 1943. — 11 липня.
- 2.582. *Гайсинська* газета (Гайсин). — 1943. — 5 вересня.
- 2.583. *Гайсинська* газета (Гайсин). — 1943. — 26 вересня.
- 2.584. *Гайсинська* газета (Гайсин). — 1943. — 17 жовтня.
- 2.585. *Голос* (Берлін). — 1942. — 24 травня.
- 2.586. *Голос* (Берлін). — 1943. — 26 вересня.
- 2.587. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 12 жовтня.
- 2.588. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 16 жовтня.
- 2.589. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 19 жовтня.
- 2.590. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 26 жовтня.
- 2.591. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 30 жовтня.
- 2.592. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 2 листопада.
- 2.593. *Голос* Волині. Спеціальний випуск (Житомир). — 1941. — 4 листопада.
- 2.594. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 6 листопада.
- 2.595. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 9 листопада.
- 2.596. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 13 листопада.
- 2.597. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 16 листопада.
- 2.598. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 20 листопада.
- 2.599. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 27 листопада.
- 2.600. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 11 грудня.
- 2.601. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 14 грудня.
- 2.602. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 17 грудня.
- 2.603. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 24 грудня.
- 2.604. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 27 грудня.
- 2.605. *Голос* Волині (Житомир). — 1941. — 31 грудня.

- 2.606. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 3 січня.
- 2.607. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 7 січня.
- 2.608. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 9 січня.
- 2.609. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 21 січня.
- 2.610. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 28 січня.
- 2.611. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 31 січня.
- 2.612. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 4 лютого.
- 2.613. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 21 лютого.
- 2.614. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 25 лютого.
- 2.615. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 4 березня.
- 2.616. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 7 березня.
- 2.617. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 11 березня.
- 2.618. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 14 березня.
- 2.619. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 18 березня.
- 2.620. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 21 березня.
- 2.621. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 25 березня.
- 2.622. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 28 березня.
- 2.623. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 15 квітня.
- 2.624. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 19 квітня.
- 2.625. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 25 квітня.
- 2.626. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 29 квітня.
- 2.627. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 6 травня.
- 2.628. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 9 травня.
- 2.629. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 16 травня.
- 2.630. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 20 травня.
- 2.631. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 23 травня.
- 2.632. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 30 травня.
- 2.633. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 3 червня.
- 2.634. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 6 червня.
- 2.635. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 13 червня.

- 2.636. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 24 червня.
- 2.637. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 27 червня.
- 2.638. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 1 липня.
- 2.639. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 4 липня.
- 2.640. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 9 липня.
- 2.641. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 11 липня.
- 2.642. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 15 липня.
- 2.643. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 18 липня.
- 2.644. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 22 липня.
- 2.645. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 29 липня.
- 2.646. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 1 серпня.
- 2.647. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 6 серпня.
- 2.648. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 8 серпня.
- 2.649. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 26 серпня.
- 2.650. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 2 вересня.
- 2.651. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 9 вересня.
- 2.652. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 19 вересня.
- 2.653. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 23 вересня.
- 2.654. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 3 жовтня.
- 2.655. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 10 жовтня.
- 2.656. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 17 жовтня.
- 2.657. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 29 жовтня.
- 2.658. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 10 листопада.
- 2.659. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 12 листопада.
- 2.660. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 17 листопада.
- 2.661. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 19 листопада.
- 2.662. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 21 листопада.
- 2.663. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 26 листопада.
- 2.664. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 28 листопада.
- 2.665. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 3 грудня.

- 2.666. *Голос Волині* (Житомир). — 1942. — 5 грудня.
- 2.667. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 5 січня.
- 2.668. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 6 березня.
- 2.669. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 27 березня.
- 2.670. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 10 квітня.
- 2.671. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 20 квітня.
- 2.672. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 1 травня.
- 2.673. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 8 травня.
- 2.674. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 11 травня.
- 2.675. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 13 травня.
- 2.676. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 27 травня.
- 2.677. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 29 травня.
- 2.678. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 5 червня.
- 2.679. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 19 червня.
- 2.680. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 3 липня.
- 2.681. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 9 липня.
- 2.682. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 15 липня.
- 2.683. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 17 липня.
- 2.684. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 24 липня.
- 2.685. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 3 серпня.
- 2.686. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 5 серпня.
- 2.687. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 7 серпня.
- 2.688. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 14 серпня.
- 2.689. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 17 серпня.
- 2.690. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 21 серпня.
- 2.691. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 28 серпня.
- 2.692. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 4 вересня.
- 2.693. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 9 вересня.
- 2.694. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 14 вересня.
- 2.695. *Голос Волині* (Житомир). — 1943. — 16 вересня.

- 2.696. *Голос Волині (Житомир)*. — 1943. — 18 вересня.
- 2.697. *Голос Волині (Житомир)*. — 1943. — 25 вересня.
- 2.698. *Голос Волині (Житомир)*. — 1943. — 7 жовтня.
- 2.699. *Голос Волині (Житомир)*. — 1943. — 14 жовтня.
- 2.700. *Голос Волині (Житомир)*. — 1943. — 16 жовтня.
- 2.701. *Голос Волині (Житомир)*. — 1943. — 30 жовтня.
- 2.702. *За вільну Україну (Плисків)*. — 1941. — 13 листопада.
- 2.703. *За вільну Україну (Плисків)*. — 1941. — 16 листопада.
- 2.704. *За вільну Україну (Плисків)*. — 1941. — 25 грудня.
- 2.705. *За вільну Україну (Плисків)*. — 1942. — 3 лютого.
- 2.706. *За вільну Україну (Плисків)*. — 1942. — 10 лютого.
- 2.707. *За вільну Україну (Плисків)*. — 1942. — 15 лютого.
- 2.708. *За вільну Україну (Плисків)*. — 1942. — 22 лютого.
- 2.709. *За вільну Україну (Плисків)*. — 1942. — 8 березня.
- 2.710. *За вільну Україну (Плисків)*. — 1942. — 15 березня.
- 2.711. *За вільну Україну (Плисків)*. — 1942. — 19 квітня.
- 2.712. *Звягельське слово (Звягель)*. — 1942. — 18 березня.
- 2.713. *Звягельське слово (Звягель)*. — 1942. — 26 березня.
- 2.714. *Звягельське слово (Звягель)*. — 1942. — 8 квітня.
- 2.715. *Звягельське слово (Звягель)*. — 1942. — 15 квітня.
- 2.716. *Звягельське слово (Звягель)*. — 1942. — 27 травня.
- 2.717. *Звягельське слово (Звягель)*. — 1942. — 2 вересня.
- 2.718. *Звягельське слово (Звягель)*. — 1942. — 7 жовтня.
- 2.719. *Звягельське слово (Звягель)*. — 1942. — 14 жовтня.
- 2.720. *Звягельське слово (Звягель)*. — 1942. — 12 грудня.
- 2.721. *Звягельське слово (Звягель)*. — 1943. — 3 лютого.
- 2.722. *Звягельське слово (Звягель)*. — 1943. — 21 липня.
- 2.723. *Звягельське слово (Звягель)*. — 1943. — 28 серпня.
- 2.724. *Козятинська газета (Козятин)*. — 1942. — 16 вересня.
- 2.725. *Козятинська газета (Козятин)*. — 1942. — 19 вересня.

- 2.726. *Козятинська газета* (Козятин). — 1942. — 23 вересня.
- 2.727. *Козятинська газета* (Козятин). — 1942. — 3 жовтня.
- 2.728. *Козятинська газета* в Ружині (Ружин). — 1943. — 20 червня.
- 2.729. *Козятинська газета* в Ружині (Ружин). — 1943. — 14 серпня.
- 2.730. *Коростишівські вісті* (Коростишів). — 1942. — 1 серпня.
- 2.731. *Коростишівські вісті* (Коростишів). — 1942. — 8 серпня.
- 2.732. *Коростишівські вісті* (Коростишів). — 1942. — 29 серпня.
- 2.733. *Коростишівські вісті* (Коростишів). — 1942. — 12 вересня.
- 2.734. *Коростишівські вісті* (Коростишів). — 1942. — 28 листопада.
- 2.735. *Коростишівські вісті* (Коростишів). — 1943. — 21 червня.
- 2.736. *Коростишівські вісті* (Коростишів). — 1943. — 18 серпня.
- 2.737. *Коростишівські вісті* (Коростишів). — 1943. — 28 серпня.
- 2.738. *Коростишівські вісті* (Коростишів). — 1943. — 16 жовтня.
- 2.739. *Коростишівські вісті* (Коростишів). — 1943. — 3 листопада.
- 2.740. *Краківські вісті* (Краків). — 1941. — 9 жовтня.
- 2.741. *Краківські вісті* (Краків). — 1941. — 10 жовтня.
- 2.742. *Краківські вісті* (Краків). — 1941. — 24 жовтня.
- 2.743. *Краківські вісті* (Краків). — 1941. — 26 жовтня.
- 2.744. *Краківські вісті* (Краків). — 1943. — 29 січня.
- 2.745. *Краківські вісті* (Краків). — 1943. — 23 лютого.
- 2.746. *Львівські вісті* (Львів). — 1942. — 12 березня.
- 2.747. *Наші дні* (Львів). — 1942. — квітень. — 16 с.
- 2.748. *Наші дні* (Львів). — 1942. — жовтень. — 16 с.
- 2.749. *Нова доба* (Бердичів). — 1941. — 19 серпня.
- 2.750. *Нова доба* (Бердичів). — 1941. — 27 серпня.
- 2.751. *Нова доба* (Бердичів). — 1941. — 30 серпня.
- 2.752. *Нова доба* (Бердичів). — 1941. — 12 жовтня.
- 2.753. *Нова доба* (Бердичів). — 1941. — 19 жовтня.
- 2.754. *Нова доба* (Бердичів). — 1941. — 30 жовтня.
- 2.755. *Нова доба* (Бердичів). — 1941. — 2 листопада.

- 2.756. *Нова доба* (Бердичів). — 1941. — 16 листопада.
- 2.757. *Нова доба* (Бердичів). — 1941. — 30 листопада.
- 2.758. *Нова доба* (Бердичів). — 1941. — 5 грудня.
- 2.759. *Нова доба* (Бердичів). — 1941. — 18 грудня.
- 2.760. *Нова доба* (Бердичів). — 1941. — 25 грудня.
- 2.761. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 3 січня.
- 2.762. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 6 січня.
- 2.763. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 22 січня.
- 2.764. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 30 січня.
- 2.765. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 8 лютого.
- 2.766. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 10 лютого.
- 2.767. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 12 лютого.
- 2.768. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 17 лютого.
- 2.769. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 24 лютого.
- 2.770. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 27 лютого.
- 2.771. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 1 березня.
- 2.772. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 4 березня.
- 2.773. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 7 березня.
- 2.774. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 11 березня.
- 2.775. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 14 березня.
- 2.776. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 18 березня.
- 2.777. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 9 квітня.
- 2.778. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 11 квітня.
- 2.779. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 2 травня.
- 2.780. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 6 травня.
- 2.781. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 13 травня.
- 2.782. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 20 травня.
- 2.783. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 17 червня.
- 2.784. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 21 червня.
- 2.785. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 27 червня.

- 2.786. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 1 липня.
- 2.787. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 29 липня.
- 2.788. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 8 серпня.
- 2.789. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 23 вересня.
- 2.790. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 3 жовтня.
- 2.791. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 7 листопада.
- 2.792. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 18 листопада.
- 2.793. *Нова доба* (Бердичів). — 1942. — 12 грудня.
- 2.794. *Нова доба* (Бердичів). — 1943. — 13 лютого.
- 2.795. *Нова доба* (Бердичів). — 1943. — 10 березня.
- 2.796. *Нова доба* (Бердичів). — 1943. — 17 квітня.
- 2.797. *Нова доба* (Бердичів). — 1943. — 19 травня.
- 2.798. *Нова доба* (Бердичів). — 1943. — 2 червня.
- 2.799. *Нова доба* (Бердичів). — 1943. — 4 вересня.
- 2.800. *Нова доба* (Бердичів). — 1943. — 9 грудня.
- 2.801. *Нова Україна* (Вінниця). — 1944. — 5 березня.
- 2.802. *Нова Україна* (Вінниця). — 1944. — 12 березня.
- 2.803. *Нове життя* (Козятин). — 1942. — 11 березня.
- 2.804. *Нове життя* (Козятин). — 1942. — 14 березня.
- 2.805. *Нове життя* (Козятин). — 1942. — 18 березня.
- 2.806. *Нове життя* (Козятин). — 1942. — 9 квітня.
- 2.807. *Нове життя* (Козятин). — 1942. — 15 квітня.
- 2.808. *Нове життя* (Козятин). — 1942. — 23 травня.
- 2.809. *Оборона України* (Б. м.). — 1943. — 1 серпня.
- 2.810. *Овруцькі вісті* (Овруч). — 1943. — 7 серпня.
- 2.811. *Овруцькі вісті* (Овруч). — 1943. — 14 серпня.
- 2.812. *Овруцькі вісті* (Овруч). — 1943. — 21 серпня.
- 2.813. *Овруцькі вісті* (Овруч). — 1943. — 11 вересня.
- 2.814. *Олевські вісті* (Олевськ). — 1942. — 22 березня.
- 2.815. *Олевські вісті* (Олевськ). — 1942. — 17 травня.

- 2.816. *Олевські вісті* (Олевськ). — 1942. — 31 травня.
- 2.817. *Олевські вісті* (Олевськ). — 1943. — 22 травня.
- 2.818. *Олевські вісті* (Олевськ). — 1943. — 4 вересня.
- 2.819. *Перемога* (Житомир). — 1941. — 9 жовтня.
- 2.820. *Раніца* (Берлін). — 1943. — 14 сакавіка.
- 2.821. *Ружинський вісник* (Ружин). — 1942. — 17 травня.
- 2.822. *Ружинський вісник* (Ружин). — 1942. — 5 липня.
- 2.823. *Ружинський вісник* (Ружин). — 1943. — 18 квітня.
- 2.824. *Ружинський вісник* (Ружин). — 1943. — 9 травня.
- 2.825. *Українська дійсність* (Берлін). — 1941. — 15 листопада.
- 2.826. *Українська дійсність* (Берлін). — 1941. — 1 грудня.
- 2.827. *Українська дійсність* (Берлін). — 1942. — 5 січня.
- 2.828. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 3 серпня.
- 2.829. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 7 серпня.
- 2.830. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 10 серпня.
- 2.831. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 14 серпня.
- 2.832. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 17 серпня.
- 2.833. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 21 серпня.
- 2.834. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 24 серпня.
- 2.835. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 28 серпня.
- 2.836. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 31 серпня.
- 2.837. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 4 вересня.
- 2.838. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 7 вересня.
- 2.839. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 11 вересня.
- 2.840. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 14 вересня.
- 2.841. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 18 вересня.
- 2.842. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 2 жовтня.
- 2.843. *Українське слово* (Житомир). — 1941. — 5 жовтня.
- 2.844. *Українське слово* (Київ). — 1941. — 15 жовтня.
- 2.845. *Українське слово* (Київ). — 1941. — 4 грудня.

- 2.846. *Український вісник* (Берлін). — 1941. — 26 жовтня.
- 2.847. *Український вісник* (Берлін). — 1943. — 31 жовтня.
- 2.848. *Хмельницькі вісті* (Хмельник). — 1943. — 28 липня.
- 2.849. *Хмельницькі вісті* (Хмельник). — 1943. — 14 вересня.

3. Опубліковані документи та матеріали

3.850. *Вінниччина* в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. : хроніка подій / [відп. ред. В. О. Птущенко]. — К. : Наукова думка, 1965. — 144 с.

3.851. *Вінниччина* в роки Великої Вітчизняної війни : 1941—1945 р. : збірник документів і матеріалів / [відп. ред. А. Ф. Олійник]. — Одеса : Маяк, 1971. — 307 с.

3.852. *Волинь і Полісся* : німецька окупація. Кн. 1 / [відп. ред. Є. Штендера]. — [2-ге вид., випр.]. — Торонто : Літопис УПА, 1978. — 255 с. — (Літопис УПА ; т. 1).

3.853. *Волинь і Полісся* : німецька окупація. Кн. 2 / [відп. ред. Є. Штендера]. — Торонто : Літопис УПА, 1977. — 256 с. — (Літопис УПА ; т. 2).

3.854. *Всесоюзная перепись населения 1939 года* : основные итоги / [под ред. Ю. А. Полякова]. — М. : Наука, 1992. — 256 с.

3.855. *Гомельщина партизанская* : сборник документов и материалов. Вып. 1 : начало : июнь 1941 г. — май 1942 г. / [сост. : В. Д. Селеменев, И. А. Валаханович, П. Л. Жданович и др.]. — Мн. : НАРБ, 2010. — 260 с.

3.856. *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів*. Т. 10. Ч. 2 : Газета «Українське Слово» 1941 року / [упоряд. О. Кучерук]. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2004. — 304 с.

3.857. *Жизнь в оккупации*. Винницкая область. 1941—1944 гг. / [сост. : В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак и др.]. — М. : РОССПЭН, 2010. — 856 с. — (Документы советской истории).

3.858. *Житомирщина* в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941—1944 рр. : [зб. документів] / [відп. ред. П. М. Степанов]. — Житомир : Радянська Житомирщина, 1948. — 220 с.

3.859. *Житомирщина* у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. : збірник документів та матеріалів / [відп. ред. О. С. Чорнобривцева]. — К. : Наукова думка, 1969. — 292 с.

3.860. *I paўстаў народ...* / [уклад. : А. В. Стэфановіч, В. А. Рабкоў]. — Мн. : БелЭН, 2005. — 640 с.

3.861. *Ідея і чин* : орган Проводу ОУН, 1942—1946. Передрук підпільного журналу / [відп. ред. Є. Штендера]. — Торонто : Літопис УПА, 1995. — 591 с. — (Літопис УПА ; т. 24).

3.862. *Історія* застерігає : трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / [кер. кол. упоряд. В. М. Немятий]. — К. : Політвидав України, 1986. — 264 с.

3.863. *Косик В.* Україна під час другої світової війни 1938—1945 рр. / В. Косик. — Київ — Париж — Н[ь]ю Йорк — Торонто, 1992. — 729 с.

3.864. *Німецько-фашистський* окупаційний режим на Україні : збірник документів і матеріалів / [упоряд. : А. А. Батюк, І. Л. Бутич, П. М. Костриба та ін.]. — К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. — 488 с.

3.865. *ОУН* в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби : 1929—1955. — Б. м., 1955. — 371 с.

3.866. *Преступления* немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии : 1941—1944 / [сост. : З. И. Белуга, Н. И. Каминский, А. Л. Манаенков и др.]. — Мн. : Государственное издательство БССР, 1963. — 436 с.

3.867. *Сборник* законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР : 1938 г. — июль 1956 г. — М. : Государственное издательство юридической литературы, 1956. — 500 с.

3.868. *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни : нові документи і матеріали / В. Сергійчук. — К. : Дніпро, 1996. — 496 с.

3.869. *Сергійчук В.* Український здвиг : Волинь. 1939—1955 / В. Сергійчук. — К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. — 840 с.

3.870. *Сергійчук В.* Український здвиг : Наддніпрянщина. 1941—1955 / В. Сергійчук. — К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. — 836 с.

3.871. *Сергійчук В.* Український здвиг : Поділля. 1939—1955 / В. Сергійчук. — К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. — 840 с.

3.872. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...» Красные партизаны Украины, 1941—1944 : малоизученные страницы истории : документы и материалы / [авт.-сост. : А. Гогун, А. Кентий]. — К. : Украинский издательский союз, 2006. — 430 с.

3.873. *Тарас Бульба-Боровець.* Документи. Статті. Листи / [за заг. ред. В. Сергійчука]. — К. : ПП Сергійчук М. І., 2011. — 816 с.

3.874. *У лежатах* «нового порядку» : населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом : збірник документів і матеріалів / [авт.-упоряд. : С. Д. Гальчак, В. М. Чехівський]. — Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. — 336 с.

3.875. *У сяйві* нашого Києва : «Українське Слово» у Києві в 1941 році / [упоряд. Ю. Бойко]. — Мюнхен : Ціцero, 1955. — 224 с.

3.876. *Україна* в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / [упоряд. В. Косик]. — Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський державний університет ім. І. Франка ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1997. — 384 с.

3.877. *Україна* в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 2 : 1941—1942 / [упоряд. В. Косик]. — Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський державний університет ім. І. Франка ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. — 384 с.

3.878. *Україна* в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 3 : 1942—1943 / [упоряд. В. Косик]. — Львів : Ін-т

українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський державний університет ім. І. Франка ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. — 384 с.

3.879. *Україна в Другій світовій війні у документах* : збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 4 : 1944—1945 / [упоряд. В. Косик]. — Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України : Львівський державний університет ім. І. Франка : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2000. — 368 с.

3.880. *УПА в світлі німецьких документів*. Кн. 1 : 1942 — червень 1944 / [упоряд. Т. Гунчак ; відп. ред. Є. Штендера]. — Торонто : Літопис УПА, 1983. — 256 с. — (Літопис УПА ; т. 6).

3.881. *УПА в світлі німецьких документів*. Кн. 3 : червень 1941 — травень 1943 / [відп. ред. Є. Штендера]. — Торонто : Літопис УПА, 1991. — 271 с. — (Літопис УПА ; т. 21).

3.882. *Hornauer H. Zwei Jahre Aufbau und Entwicklung : des Verlags- und Druckereiwesens im Reichskommissariat Ukraine : 1941—1943* / H. Hornauer. — 1944. — 109 s.

3.883. *Poliszczuk W. Nacjonalizm ukraiński w dokumentach. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*. Т. 4 : Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od 1920 do grudnia 1943 roku (część 2) / W. Poliszczuk. — Toronto, 2002. — 524 s.

4. Мемуарна література, неопубліковані спогади

4.884. *А завтра була війна* : документи, публікації, свідчення учасників Немирівського партизанського підпілля / [упоряд. І. Назаренко]. — Вінниця : НОВА КНИГА, 2008. — 184 с.

4.885. *Алетіяно-Попівський Є. З ідеєю в серці — зі зброєю в руках* : збірка писань / Є. Алетіяно-Попівський. — Лондон : Українська Видавнича Спілка, 1980. — 419 с.

4.886. *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху : спогади / Т. Бульба-Боровець. — Вінніпег : Волинь, 1981. — 326 с.

4.887. *Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу / Д. Т. Бурченко ; [лит. запись И. А. Белокобыльского ; предисл. В. Н. Немятого]. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — К. : Политиздат Украины, 1988. — 239 с.

4.888. *Владимиров М. І.* Вогненна зона / М. І. Владимиров. — К. : Політвидав України. — 100 с.

4.889. *Войцехович В. О.* Фронт на Поліссі : партизанські зшитки / В. О. Войцехович. — К. : Політвидав України, 1975. — 432 с.

4.890. *Вони* вижили в пеклі. Житомирщина : історичний альманах / [упоряд. Л. М. Галліна]. — Житомир : ФОП Котвицький В. Б., 2012. — 184 с.

4.891. *Гожий С.* Незабутній Тарас Бульба / С. Гожий // Самостійна Україна. — 1995. — № 1. — С. 33—40.

4.892. *Жданович О.* Петро Марчук — поручник Волинець (ОУН в Житомирі) / О. Жданович // Вільне слово. — 1992. — 8 лютого.

4.893. *Жива історія Житомира* : історичний альманах. Вип. 1 / [упоряд. : М. Гоманюк, О. Гуцалюк, Ю. Малихін]. — Житомир : Фонд Заславського, 2010. — 116 с.

4.894. *Житомиряни* на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941—1945 : спогади ветеранів / [упоряд. : Г. І. Денисенко, В. В. Калінкіна, К. А. Маймула та ін.]. — [2-е вид., доп.]. — Житомир : Полісся, 2000. — 324 с.

4.895. *Климишин М.* В поході до волі : спомини. Т. 1 / М. Климишин. — [2-ге вид.]. — Детройт : Українська Книгарня, 1987. — 429 с.

4.896. *Ковпак С. А.* От Путивля до Карпат / С. А. Ковпак ; [лит. запись Е. Герасимова]. — М. : Госполитиздат, 1945. — 135 с.

4.897. *Командир* групи УПА «Південь» полковник «Батько». Омелян Грабець у спогадах бойових друзів та родини / [упоряд. : Г. Грабець, Л. Грабець]. — Коломия : Вік, 2001. — 214 с.

- 4.898. *Костюк Г.* Зустрічі і прощання : [спогади]. Кн. 2 / Г. Костюк. — Едмонтон — Торонто : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1998. — 610 с.
- 4.899. *Кременицький В. О.* Імені Ванди Василевської / В. О. Кременицький ; [літ. запис І. Ломачука]. — К. : Політвидав України, 1986. — 204 с.
- 4.900. *Кугай П.* Біля вовчого лігва / П. Кугай, С. Калінічев. — К. : Політвидав України, 1974. — 232 с.
- 4.901. *Куликов В. Я.* Оккупация Винницы. Свидетельство очевидца. — К. : ПАРАПАН, 2012. — 384 с.
- 4.902. *Люди* радянської Житомирщини про німецьку каторгу : збірник листів та спогадів. — Житомир : Радянська Житомирщина, 1948. — 60 с.
- 4.903. *Наумов М. И.* Западный рейд : дневник партизанского командира / М. И. Наумов. — К. : Политиздат Украины, 1980. — 311 с.
- 4.904. *Наумов М. И.* Хинельские походы / М. И. Наумов. — Ленинград : Лениздат, 1953. — 387 с.
- 4.905. *Пігідо-Правобережний Ф.* «Велика вітчизняна війна» : спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний. — К. : Смолоскип, 2002. — 288 с.
- 4.906. *Руднев С.* Щоденник про Карпатський рейд / С. Руднев. — [2-ге вид.]. — К. : Політвидав України, 1949. — 76 с.
- 4.907. *Самчук У.* На білому коні : спомини і враження / У. Самчук. — [2-ге вид.]. — Вінніпег : Волинь, 1972. — 251 с.
- 4.908. *Селешко М.* Вінниця : спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937—1938 / М. Селешко. — Нью-Йорк — Торонто — Лондон — Сідней : Фундація ім. О. Ольжича, 1991. — 211 с.
- 4.909. *Спогади* (березень 2010 р.) : Поляк Клара Рафаїлівна, 1924 р. н. Особистий архів автора.
- 4.910. *Спогади* (грудень 1980 р.) : Міодушевський Юліан Бернардович, 1914 р. н. Особистий архів автора.
- 4.911. *Спогади* (липень 2010 р.) : Тализін Дормідонд Костянтинівич, 1926 р. н. Особистий архів автора.

4.912. *Спогади* (лютий 2010 р.) : Чепорнюк Галина Миколаївна, 1948 р. н. Особистий архів автора.

4.913. *Спогади* (червень 2010 р.) : Єпіфанцева Галина Семенівна, 1936 р. н. Особистий архів автора.

4.914. *Спогади* (березень 2014 р.) : Синицький Станіслав Іванович, 1931 р. н. Особистий архів автора.

4.915. *Спогади* (серпень 2007 р.) : Синицька Ганна Корнійвна, 1929 р. н. Особистий архів автора.

4.916. *Стривожена пам'ять* : спогади ветеранів / [2-ге вид., доп.]. — Житомир : Полісся, 2003. — 264 с.

4.917. *Строкач Т.* Наш позивний — Свобода / Т. Строкач ; [літ. запис П. Автомонова]. — К. : Радянський письменник, 1964. — 504 с.

4.918. *Федоров О. Ф.* Остання зима / О. Ф. Федоров ; [пер. з рос. А. Шиян ; літ. запис Є. Шатров]. — К. : Політвидав України, 1976. — 322 с.

4.919. *Хмельницький І.* В країні рабства і смерті / І. Хмельницький. — Чикаго : Самостійна Україна, 1951. — 100 с. — (Бібліотека «Самостійної України» ; вип. 1).

4.920. *Шуляк О.* В ім'я правди : до історії повстанчого руху в Україні / О. Шуляк. — Роттердам, 1947. — 36 с.

4.921. *Шумелда Я.* Похід ОУН на Схід / Я. Шумелда. — Львів : Фонд духовного відродження ім. митрополита А. Шептицького, 1991. — 35 с.

Література

5. Монографії, брошури, статті, довідково-енциклопедичні видання

5.922. *Архіви окупації : 1941—1944* / [упоряд. Н. Маковська ; голова редкол. Г. Боряк]. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 872 с. — (Більше не таємно ; т. 1).

5.923. *Бабій М. Л.* Партизанськими стежками Вінниччини / М. Л. Бабій, В. І. Кравчук. — Одеса : Маяк, 1975. — 42 с.

5.924. *Бабій М. Л.* Партійне керівництво антифашистською боротьбою на Вінниччині / М. Л. Бабій // Український історичний журнал. — 1964. — № 3. — С. 41.

5.925. *Бабій М. Л.* Підпільна й партизанська боротьба на Вінниччині в роки Великої Вітчизняної війни / М. Л. Бабій // Тези доповідей другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. — Вінниця, 1984. — С. 40—41.

5.926. *Бабій М. Л.* Підпільна й партизанська преса на Вінниччині в роки Великої Вітчизняної війни / М. Л. Бабій // Тези третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 4 вересня 1985 р.). — Вінниця, 1985. — С. 18—19.

5.927. *Базар* : 1921—1941. — Б. м., б. д. — 13 с.

5.928. *Барцьось В. В.* Омелян Грабець — син Холмщини і герой Поділля / В. В. Барцьось, В. А. Тучинський // Вінниччина в роки Другої світової війни : 1939—1945 : матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10—11 жовтня 2014 р.). — Вінниця, 2014. — С. 103—108.

5.929. *Беларусь* в годы Великой Отечественной войны : 1941—1945 гг. / [рук. авт. колл. А. А. Коваленя]. — Мн. : Белта, 2005. — 544 с.

5.930. *Беркгоф К.* Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. — К. : Критика, 2011. — 455 с.

5.931. *Беркгоф К.* Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? / К. Беркгоф // Український історичний журнал. — 2005. — Вип. 3. — С. 16—36.

5.932. *Беляєв В.* Під чужими прапорами / В. Беляєв, М. Рудницький. — К. : Радянський письменник, 1958. — 292 с.

5.933. *Білас І.* Репресивний апарат тоталітарного суспільства у боротьбі з національно-визвольним рухом в часи другої світової війни / І. Білас // Матеріали наук. конф. Всеукраїнського Братства вояків УПА «Організація Українських

Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історія, уроки, сучасність», (Івано-Франківськ, 16—17 січня 1993 р.) / [упоряд. : О. Дичковський, Г. Дичковська, Л. Наконечний]. — Стрий : УВІС, 1993. — С. 6—23.

5.934. *Блажевич Ю. І.* Ліквідація фашистськими окупантами єврейського населення містечка Хмільника Вінницької області в 1941—1943 рр. / Ю. І. Блажевич // Вінниччина в роки Другої світової війни : 1939—1945 : матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10—11 жовтня 2014 р.). — Вінниця, 2014. — С. 208—214.

5.935. *Богатырь З. А.* В тылу врага : боевая деятельность соединения партизанских отрядов под командованием героя Советского Союза А. Н. Сабурова / З. А. Богатырь. — М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1963. — 335 с.

5.936. *Богунов С.* Використання праці радянських військовополонених у промисловості та сільському господарстві під час нацистської окупації України / С. Богунов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2004. — № 1—2. — С. 326—339.

5.937. *Бондаренко С.* Кризь віки : документально-історичні нариси адміністративних одиниць Овруччини / С. Бондаренко, М. Левківський. — Коростень : Тріада С, 2011. — 416 с.

5.938. *Бранько Я.* «Вервольф» : що ми знаємо про це? / Я. Бранько // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1999. — № 1—2. — С. 428—442.

5.939. *Брунь С.* Пам'ять кличе / С. Брунь // Українське слово. — 2001. — 22—28 листопада.

5.940. *Будьонна Л. Г.* Висвітлення антифашистської боротьби на Вінниччині в мемуарній літературі / Л. Г. Будьонна // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1988. — С. 56—57.

5.941. *Будьонна Л. Г.* Внесок дослідників Вінниччини у вивчення боротьби трудящих області з фашистськими окупантами в роки Великої Вітчизняної війни / Л. Г. Будьонна // Тези доповідей четвертої Вінницької обласної історико-

краєзнавчої конференції, (Вінниця, 4 вересня 1986 р.). — Вінниця, 1986. — С. 13—14.

5.942. *Будьонна Л. Г.* М. С. Корнійчук — секретар Вінницького підпільного обкому партії / Л. Г. Будьонна // Тези доповідей другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. — Вінниця, 1984. — С. 42—43.

5.943. *Буховец П. П.* Остарбайтэры Лоеўшчыны / П. П. Буховец // Гомельщина в событиях 1917—1945 гг. : материалы науч.-практ. конф., (Гомель, 27 ноября 2007 г.). — Гомель : БелГУТ, 2007. — С. 113—116.

5.944. *Бычков Л. Н.* Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 : краткий очерк / Л. Н. Бычков ; [под ред. В. И. Клокова]. — М. : Мысль, 1965. — 454 с.

5.945. *Винокурова Ф. А.* Геноцид євреїв на Вінниччині в роки німецько-фашистської на Вінниччині / Ф. А. Винокурова // Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 7 вересня 1993 р.). — Вінниця, 1993. — С. 64—65.

5.946. *Винокурова Ф. А.* Евреи Винницы в период нацистской оккупации 1941—1944 гг. / Ф. А. Винокурова // Євреї в Україні : історія і сучасність : матеріали Міжнародної науково-практичної конф., (Житомир, 20 березня 2009 р.). — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — С. 401—414.

5.947. *Винокурова Ф. А.* Праведники світу : до питання мотивації дій та вчинків, проблеми людського вибору в екстремальних ситуаціях нацистської окупації / Ф. А. Винокурова // ХХ століття — етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту : збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, (Житомир, 22—23 жовтня 2010 р.). — Дніпропетровськ : Ткума, 2011. — С. 325—343.

5.948. *Винокурова Ф.* «Єврейське питання» в окупаційних періодичних виданнях на території Вінницької області / Ф. Винокурова // Наукові записки : збірник. Серія : політологія і етнографія. — К. : Інститут політичних і

етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. — Вип. 31. — С. 102—112.

5.949. *Вільчинська З. В.* Наша історія : адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодні / З. В. Вільчинська. — Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 2013. — 912 с.

5.950. *Вінниця : історичний нарис* / [гол. ред. А. М. Подолинний]. — Вінниця : Книга-Вега, 2007. — 304 с.

5.951. *Вінниччина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945) : бібліографічний покажчик.* — Вінниця, 1984. — 83 с.

5.952. *Вітковський В. М.* Таємниці підпільного обкому : документальна розвідка. Ч. 1 / В. М. Вітковський, Г. О. Ковальчук. — Вінниця : ТД «Едельвейс і К», 2013. — 120 с.

5.953. *Власенко В.* Структура органів управління окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир» (1941—1944 рр.) / В. Власенко // Суспільно-політичні процеси на українських землях : історія, проблеми, перспективи : зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Суми, 2011. — С. 53—56.

5.954. *Власенко В.* Формування та структура німецької цивільної адміністрації в генеральному окрузі «Житомир» (1941—1944 рр.) / В. Власенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : історія. — К., 2011. — Вип. 107. — С. 7—9.

5.955. *Вовкодав В.* Національно-визвольний рух на Вінниччині в 1941—1951 рр. / В. Вовкодав // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 6 вересня 1994 р.). — Вінниця, 1994. — С. 74—75.

5.956. *Военные грозы над Полесьем : Житомирщина в годы Великой Отечественной войны* / [Д. Ф. Романов, И. А. Павлов, И. В. Хирный и др.]. — К. : Политиздат Украины, 1985. — 229 с.

5.957. *Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. Вып. 1* / [В. Н. Андрианов, В. Е. Быстров, М. Л. Гутин и др.]. — М. : Политиздат, 1974. — 447 с.

5.958. *Воробйов Ф. Визволення Правобережної України* / Ф. Воробйов. — К., 1946. — 48 с.

5.959. *Вороліс М. УПА-Південь на Вінниччині* / М. Вороліс // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 6 вересня 1994 р.). — Вінниця, 1994. — С. 77—78.

5.960. *Вронська Т. В. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України* / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. — 2013. — № 1. — С. 92—105.

5.961. *В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»* / В. В'ятрович. — Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2014. — 512 с.

5.962. *Газін В. П. До історії партизанського руху на Вінниччині в 1941—1944 рр.* / В. П. Газін // Тези доповідей другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. — Вінниця, 1984. — С. 41—42.

5.963. *Гай Ю. І. З ким і проти кого : ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців»* / Ю. І. Гай. — К. : Молодь, 1980. — 224 с.

5.964. *Гайдабура В. Театр між Гітлером і Сталіним : Україна. 1941—1944. Долі митців* / В. Гайдабура. — К. : Факт, 2004. — 320 с.

5.965. *Галаджиев С. Что происходит в оккупированных областях Украины* / С. Галаджиев. — Уфа, 1942. — 26 с.

5.966. *Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.)* / С. Д. Гальчак. — [2-ге вид., доп., переробл.]. — Вінниця : Книга-Вега ; Віноблдрукарня, 2005. — 416 с.

5.967. *Гальчак С. Д. Жіноче обличчя війни : вінничанки на захисті Вітчизни (1941—1945)* / С. Д. Гальчак. — Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2015. — 460 с.

5.968. *Гальчак С. Д.* На узбіччі суспільства : доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942—2007 рр.) / С. Д. Гальчак. — Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2009. — 768 с.

5.969. *Гальчак С. Д.* Політика німецької окупаційної влади стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни / С. Д. Гальчак // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : історія. — Вінниця, 2009. — Вип. 15. — С. 102—109.

5.970. *Гальчак С. Д.* Ратна слава Вінниччини. Час. Події. Особистості / С. Д. Гальчак. — Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2015. — 608 с.

5.971. *Гальчак С. Д.* «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху : депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. — Вінниця : Книга-Вега, 2003. — 344 с.

5.972. *Гальчак С. Д.* Украинские остарбайтеры Подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период) / С. Д. Гальчак. — Винница : Меркьюри-Подолье, 2009. — 544 с.

5.973. *Гальчак С.* Пограбування та експлуатація сільського населення Вінниччини німецько-фашистськими окупантами в період Великої Вітчизняної війни / С. Гальчак. — Вінниця, 1998. — 32 с.

5.974. *Гальчак С.* Словом і багнетом : журналісти Вінниччини у Другій світовій війні / С. Гальчак. — [2-ге вид., доп.]. — Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2015. — 100 с.

5.975. *Гінда В. В.* Організація спортивного життя в окупованій німцями Україні (1941—1944 рр.) / В. В. Гінда // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : історія. — Вінниця, 2009. — Вип. 16. — С. 72—77.

5.976. *Гінда В. В.* Освітня політика нацистів стосовно «фольксдойче» в рейхскомісаріаті «України» / В. В. Гінда // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету Михайла Коцюбинського. Серія : історія. — Вінниця, 2009. — Вип. 15. — С. 126—133.

5.977. *Гінда В.* Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941—1944 рр.) / В. Гінда // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. — К., 2008. — Вип. 11. — С. 98—106.

5.978. *Гінда В.* Житомирський «Гегевальд», або Спроба колонізації українських земель нацистською Німеччиною / В. Гінда // Зовнішні справи. — 2009. — червень — липень. — С. 50—53.

5.979. *Гінда В.* Житомирський спорт за нацистської окупації / В. Гінда // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. — Т. 10. — С. 106—111.

5.980. *Гінда В.* Український спорт під нацистською свастикою (1941—1944 рр.) / В. Гінда. — Житомир : Рута, 2012. — 500 с.

5.981. *Гінда В.* Українсько-німецьке футбольне протистояння в Україні (на матеріалах окупаційної преси) / В. Гінда // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 201—212.

5.982. *Головко М. Л.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни : 1939—1945 рр. / М. Л. Головко : [монографія]. — К. : Олан, 2004. — 704 с.

5.983. *Гончаренко О. М.* Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони» : 1941—1944 рр. / О. М. Гончаренко, М. П. Куницький, О. Є. Лисенко. — К., 2014. — 151 с.

5.984. *Гончаренко О.* Міські управи в системі окупаційного апарату влади райхскомісаріату «Україна» : організаційна структура та проблеми службової компетенції / О. Гончаренко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 137—153.

5.985. *Гончаренко О.* Правова природа органів місцевого управління цивільної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» : юридична теорія та окупаційна практика (1941—1944 рр.) / О. Гончаренко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 151—160.

5.986. *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства : Європа, 1940—1945 : бібліографічний довідник / Б. Грановський. — К. : Геопринт, 2002. — 437 с.

5.987. *Григорович Д. Ф.* Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны / Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский, В. Н. Немятый. — К. : Изд-во политической литературы, 1980. — 335 с.

5.988. *Григорчук П.* УПА на Вінниччині : специфіка та особливості боротьби (1943—1944) / П. Григорчук // Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 3 лютого 1998 р.). — Вінниця, 1998. — С. 75—76.

5.989. *Гриневич В. А.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.) / В. А. Гриневич. — К., 2007. — 520 с.

5.990. *Гриневич В.* Історія Другої світової війни у сучасній історіографії та політичній боротьбі / В. Гриневич // Український гуманітарний огляд. — 2005. — Вип. 11. — С. 9—29.

5.991. *Гуров К.* Фашистський розбій на Україні / К. Гуров. — М., 1942. — 23 с.

5.992. *Давидюк А. Т.* Відкриття у Вінниці поховань жертв масових репресій 1937—1938 рр. / А. Т. Давидюк, Н. Д. Гнатишина // Вінниця : минуле і сучасне : Матеріали III-ї історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю визволення України від фашистських загарбників, (Вінниця, 5 жовтня 1994 р.). — Вінниця, 1994. — С. 63—67.

5.993. *Дахненко М.* Періодична преса партизанів України (1941—1944 рр.) / М. Дахненко // Матеріали IV Волинської міжн. історико-краєзнавчої конф., присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, (Житомир, 18—19 листопада 2011 р.) : зб. наукових праць. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. — С. 232—234.

5.994. *Два Базари : 1921—1941.* — Б. м., 1949. — 22 с.

5.995. *Дем'янчук І. Л.* Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. / І. Л. Дем'янчук. — К. : Вид-во Київського університету, 1966. — 240 с.

5.996. *Денисенко Г. І.* З історії народної боротьби проти фашистських окупантів на Житомирщині / Г. І. Денисенко // Український історичний журнал. — 1975. — № 11. — С. 67—74.

5.997. *Денисенко Г. І.* Народна боротьба проти окупантів на Житомирщині в роки Великої Вітчизняної війни / Г. І. Денисенко. — Житомир : Знання, 1975.

5.998. *Денисенко П. І.* Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.) / П. І. Денисенко. — К., 1968. — 176 с.

5.999. *Дерейко І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941—1944 роки) / І. Дерейко. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. — 174 с.

5.1000. *Дзьобак В. В.* Отаман Тарас Бульба-Боровець : штрихи до політичного портрета / В. В. Дзьобак. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. — 91 с.

5.1001. *Дзьобак В. В.* Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941—1944 рр.) / В. В. Дзьобак. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. — 260 с.

5.1002. *Дзьобак В.* Тарас Боровець і «Поліська Січ» / В. Дзьобак // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1994. — № 1. — С. 124—139.

5.1003. *Дмитрук К.* Безбатченки : правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР / К. Дмитрук. — Львів : Каменяр, 1974. — 239 с.

5.1004. *Драган А.* Розкрилася земля і показалося пекло : до 30-ї річниці відкриття советського народовбивства у Вінниці / А. Драган // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1972. — С. 71—90.

5.1005. *Дробот І.* До літопису боротьби за українську державність / І. Дробот // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. статей. — К. : Інститут історії України НАН України, 2009. — Вип. 15, Ч. 1. — С. 129—143.

5.1006. *Дробот І. І.* Трансформації націоналістичної ідеології в першій половині ХХ ст. / І. І. Дробот // Український історичний журнал. — 2001. — № 6. — С. 110—122.

5.1007. *Другий Зимовий похід : Листопадовий рейд : Базар.* — К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. — 240 с.

5.1008. *Дубина К.* Варвари двадцятого віку / К. Дубина. — Саратов, 1942. — 16 с.

5.1009. *Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941—1944) у світлі німецьких документів / Б. Єржабкова ; [пер. з нім.]. — К. : Наукова думка, 2008. — 272 с.

5.1010. *Жилюк В. М.* Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1955 рр. : [монографія] / В. М. Жилюк. — Рівне : Волинські обереги, 2008. — 308 с.

5.1011. *Жилюк В.* Оунівське підпілля на Житомирщині в роки фашистської окупації / В. Жилюк // Пам'ять століть. — 2005. — № 3—4. — С. 208—223.

5.1012. *Жилюк В.* Українські органи влади на Житомирщині в перші місяці німецько-фашистської окупації / В. Жилюк // Пам'ять століть. — 2004. — № 2. — С. 109—118.

5.1013. *Житомирська* обласна клінічна лікарня ім. О. Ф. Гербачевського : історико-публіцистичний нарис / [С. П. Щерба, М. І. Борщівський, О. С. Кузьмін, П. І. Натикач]. — Житомир : Полісся, 2005. — 360 с.

5.1014. *Житомирський* державний університет імені Івана Франка / [авт.-упоряд. Я. Білейчук]. — К. : Логос Україна, 2009. — 200 с.

5.1015. *Житомирщина* : історичний нарис / [А. Б. Войтенко, О. М. Іващенко, О. С. Кузьмін та ін.]. — Житомир : Полісся, 2003. — 272 с.

5.1016. *Жученко І. Я.* Поднимая партизан в атаку : партийное руководство деятельностью партизанских формирований Украины в годы Великой

Отечественной войны / И. Я. Жученко, П. А. Савчук. — К. : Политиздат Украины, 1984. — 220 с.

5.1017. *Заболотний В.* Організація ОУН у Гайсині / В. Заболотний // Тези доповідей і повідомлення дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 18 лютого 1999 р.). — Вінниця, 1999. — С. 57.

5.1018. *Завальнюк К. В.* Українська амазонка Олександра Соколовська (отаманша «Маруся») / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. — Вінниця : ФОП Данилюк В. Г., 2010. — 88 с.

5.1019. *Загородній І. М.* Руїни «Вервольфа» свідчать / І. М. Загородній. — Вінниця : ТД «Едельвейс і К», 2010. — 168 с.

5.1020. *Зарубинський О. О.* Роль партійної преси в активізації партизанського й підпільного руху на Вінниччині в роки Великої Вітчизняної війни / О. О. Зарубинський // Тези доповідей восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 77.

5.1021. *Здановіч У. В.* Беларусь у гады Вялікая Айчыннай вайны : асаблівасці сучаснага перыяду айчыннай гістарыяграфіі / У. В. Здановіч // Победа — одна на всех : материалы международной научно-практической конференции, (Витебск, 24 апреля 2014 г.). — Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2014. — С. 141—146.

5.1022. *Зінько Ю. А.* Аграрна, соціальна та економічна політика німецьких окупаційних органів влади на території Вінниччині (1941—1944 рр.) / Ю. А. Зінько // Вінниччина в роки Другої світової війни : 1939—1945 : матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10—11 жовтня 2014 р.). — Вінниця, 2014. — С. 227—233.

5.1023. *Зінько Ю. А.* Заклади культури та освіти Вінниччини в умовах нацистської окупації / Ю. А. Зінько, П. С. Григорчук // Історія України : маловідомі імена, події, факти. — 2004. — Вип. 26. — С. 229—236.

5.1024. *Зінько Ю.* «Новий порядок» у сільському господарстві Вінниччини (1941—1944 рр.) / Ю. Зінько // Тези доповідей і повідомлення дев'ятнадцятої

Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 18 лютого 1999 р.). — Вінниця, 1999. — С. 61—62.

5.1025.*Злочин Москви у Вінниці* / [передм. В. Коваль]. — Нью-Йорк : Головна Управа Спілки Української Молоді Америки, 1951. — 56 с.

5.1026.*Іванов О. Ф.* Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / О. Ф. Іванов, І. О. Іваньков // *Український історичний журнал*. — 2005. — № 3. — С. 83—95.

5.1027.*Іващенко О. М.* Житомирщина шляхами історії : краєзнавчі розвідки / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. — Житомир : Полісся, 1997. — 146 с.

5.1028.*Іващенко О. М.* Нариси історії Житомирської обласної комсомольської організації / О. М. Іващенко. — К. : Молодь, 1986. — 264 с.

5.1029.*Іващенко О. М.* Пам'ятки і пам'ятні місця Голокосту на Житомирщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945) / О. М. Іващенко. — Житомир : Полісся, 2008. — 144 с.

5.1030.*Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область* / [голова головної редкол. П. Т. Тронько]. — К. : Ін-т історії Академії наук УРСР, 1972. — 777 с.

5.1031.*Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область* / [голова головної редкол. П. Т. Тронько]. — К. : Ін-т історії Академії наук УРСР, 1973. — 726 с.

5.1032.*Історія Української РСР. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945)* / [відп. ред. В. І. Клоков]. — К. : Наукова думка, 1977. — 536 с.

5.1033.*Історія Черняхівщини: етапи становлення і сучасність*. — Житомир : Житомирська обласна друкарня, 2009. — 848 с.

5.1034.*Каваленя А. А.* Беларусь у гады Другой сусветнай вайны (1939—1945) / А. А. Каваленя. — Мн. : БДПУ, 1996. — 183 с.

5.1035.*Калашнікова В. Є.* Історико-культурні цінності України в умовах «нового порядку» (1941—1944 рр.) : теоретичний аспект / В. Є. Калашнікова //

Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 2010. — Вип. XXVIII. — С. 241—244.

5.1036. *Кальба М.* Дружини Українських Націоналістів / М. Кальба. — Детройт, 1992. — 143 с.

5.1037. *Камянецький М.* Німці й Україна : відносини німців до українців в протязу історії / М. Камянецький. — Вінніпег : Видання Української Видавничої Спілки в Канаді, 1940. — 83 с.

5.1038. *Каневський О.* Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. — Харків, 1947. — 38 с.

5.1039. *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940—1945). Ч. 1 : Джерелознавче дослідження / Н. Г. Кашеварова. — К. : Інститут історії України НАН України, 2014. — 552 с.

5.1040. *Кентій А. В.* Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941—1942 рр. / А. В. Кентій. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. — 201 с.

5.1041. *Кентій А. В.* Партизанський рух 1941—1944 рр. в Україні / А. В. Кентій, В. С. Лозицький // Український історичний журнал. — 2005. — № 3. — С. 3—16.

5.1042. *Кентій А. В.* Радянський рух Опору на окупованій території України / А. В. Кентій, В. С. Лозицький, М. А. Слободянюк. — К., 2010. — 98 с. — (Україна. Друга світова війна. 1939—1945).

5.1043. *Кентій А.* «Отаман Тарас Бульба» / А. Кентій // Політика і час. — 1992. — № 4. — С. 72—79.

5.1044. *Кентій А.* Радянські партизани 1941—1944 : світло й тіні / А. Кентій, В. Лозицький. — К. : ПП Наталя Брехуненко, 2010. — 80 с.

5.1045. *Кирдякин С. Ю.* Мирное население Гомельщины в годы Великой Отечественной войны (по материалам устной истории) / С. Ю. Кирдякин, Д. В. Шамкин // Победа — одна на всех : материалы международной научно-

практической конференции, (Витебск, 24 апреля 2014 г.). — Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2014. — С. 154—156.

5.1046. *Киричук Ю. А.* Український національний рух 40—50-х років ХХ століття : ідеологія та практика / Ю. А. Киричук. — Львів : Добра справа, 2003. — 464 с.

5.1047. *Климчук А. М.* Омелян Грабець («Батько») — герой УПА / А. М. Климчук // Вінниччина в роки Другої світової війни : 1939—1945 : матеріали ХХVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10—11 жовтня 2014 р.). — Вінниця, 2014. — С. 99—103.

5.1048. *Клоков В. І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. І. Клоков, І. Т. Кулик, І. І. Слинько. — К. : Вид-во АН УРСР, 1957. — 220 с.

5.1049. *Книга* Пам'яті України. Вінницька область. Т. 1 : м. Вінниця, Барський район, Бершадський район / [голова редколегії М. М. Ільчук]. — К. : Наукова редакція Головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1994. — 974 с.

5.1050. *Книга* Пам'яті України. Вінницька область. Т. 9 / [голова редколегії М. М. Ільчук]. — Вінниця : Обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України, 1997. — 54 с.

5.1051. *Книга* Пам'яті України. Житомирська область. Т. 1 : Андрушівський район, Баранівський район / [голова редколегії Р. Р. Петронговський]. — Житомир : Льонок, 1993. — 640 с.

5.1052. *Книга* Пам'яті України. Переможці. Житомирська область. Т. 1. — Житомир : Полісся, 2010. — 612 с.

5.1053. *Книга* Скорботи України. Вінницька область. Т. 1 : м. Вінниця, Барський район, Бершадський район, Вінницький район, Гайсинський район, Жмеринський район, Іллінецький район / [голова редколегії О. В. Шестоपालюк]. — Вінниця : Обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України, 2001. — 464 с.

5.1054. *Книга* Скорботи України. Житомирська область. Т. 1 / [Голова редколегії Р. Р. Петронговський]. — Житомир : Льонок, 2002. — 880 с.

5.1055. *Князева Н. Ф.* Оккупационный режим на Гомельщине / Н. Ф. Князева // Гомельшчына ў Вялікай Айчыннай вайне : матэрыялы навук.-практ. канф., (Гомель, 7—8 красавіка 2005 г.). — Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2005. — С. 190—199.

5.1056. *Коваль М. В.* Все для победы : Подвиг трудящихся Украины у Великой Вітчизняній війні 1941—1945 рр. / М. В. Коваль. — К. : Наукова думка, 1970. — 196 с.

5.1057. *Коваль М. В.* У горнилі війни : Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. / М. В. Коваль. — К. : Наукова думка, 1972. — 156 с.

5.1058. *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.) / М. В. Коваль. — К. : Альтернативи, 1999. — 336 с.

5.1059. *Коваль М. В.* Україна : 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. — К. : Вища школа, 1995. — 194 с.

5.1060. *Коваль М. В.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М. В. Коваль // Український історичний журнал. — 1993. — № 9. — С. 13—28.

5.1061. *Коваль М. В.* Фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.) / М. В. Коваль, П. В. Медведюк // Український історичний журнал. — 1992. — № 5. — С. 15—28.

5.1062. *Ковальчук І. В.* Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року / І. В. Ковальчук, С. В. Стельникович. — Житомир : Рута, 2011. — 188 с.

5.1063. *Ковальчук І.* Організація «Січ» на Житомирщині у другій половині 1941 р. / І. Ковальчук // Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ — на початку ХХІ століть : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, (Житомир, 22 травня 2015 р.). — Житомир : Полісся, 2015. — С. 122—124.

5.1064.*Ковальчук І.* Прихід похідної групи ОУН під проводом Андрія Мельника «Північ» до Житомира у липні 1941 р. / І. Ковальчук // Розбудова держави. — 2011. — № 1—2. — С. 153—166.

5.1065.*Ковальчук І.* Український театр на Житомирщині в другій половині 1941 року / І. Ковальчук // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, (Житомир, 9—10 листопада 2012 р.) : збірник наукових праць. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. — С. 172—175.

5.1066.*Коган Л. Г.* Дядя Миша и его партизанское отделение / Л. Г. Коган // XX століття — етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту : збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, (Житомир, 22—23 жовтня 2010 р.). — Дніпропетровськ : Ткума, 2011. — С. 344—351.

5.1067.*Коломієць І.* ОУН-УПА на Вінниччині в роки боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу / І. Коломієць. — Літин : Літинська районна друкарня, 2010. — 248 с.

5.1068.*Косик В.* Бульба, Поліська Січ і початки УПА / В. Косик // Визвольний шлях. — 1984. — № 9. — С. 1059—1070.

5.1069.*Костриця М. Ю.* Житомир : Підручна книга з краєзнавства / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк. — [2-е вид., випр. й доп]. — Житомир : Косенко, 2007. — 464 с.

5.1070.*Костюк О. С.* Діяльність Організації українських націоналістів на Вінниччині в 1941—1943 рр. / О. С. Костюк // Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 7 вересня 1993 р.). — Вінниця, 1993. — С. 57—59.

5.1071.*Костюченко Л. И.* Брагинское подполье / Л. И. Костюченко // Гомельщина в событиях 1917—1945 гг. : материалы науч.-практ. конф., (Гомель, 27 ноября 2007 г.). — Гомель : БелГУТ, 2007. — С. 199—202.

5.1072.*Кот С.* Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни / С. Кот // Краєзнавство. — 2010. — № 1—2. — С. 30—42.

5.1073. *Кот С.* Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань / С. Кот // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 321—336.

5.1074. *Кравець М.* ОУН у Вінниці / М. Кравець // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 6 вересня 1994 р.). — Вінниця, 1994. — С. 78—80.

5.1075. *Кравченко П.* Допомога українців євреям у Погребищі в 1942—1944 рр. / П. Кравченко // Тези доповідей чотирнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 5 вересня 1995 р.). — Вінниця, 1995. — С. 86—87.

5.1076. *Кругляк М. Э.* Повседневная жизнь украинцев в условиях нацистской оккупации. На материалах города Житомира (1941—1943) / М. Э. Кругляк // Русин. — 2015. — № 2. — С. 148—173.

5.1077. *Кузьмін О. С.* Історичний процес : теорія та методологія досліджень / О. С. Кузьмін. — Житомир : М. Косенко, 2003. — 188 с.

5.1078. *Куницький М. П.* Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941—1944 рр.) : [монографія] / М. П. Куницький. — К. : НВЦ «Профі», 2014. — 564 с.

5.1079. *Кучер В.* До питання про політичну кризу нацистського окупаційного режиму в Україні у роки війни / В. Кучер // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 135—150.

5.1080. *Кучер В. І.* Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні. 1941—1944 / В. І. Кучер. — К. : Наукова думка, 1983. — 238 с.

5.1081. *Кучер В. І.* Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. І. Кучер. — К. : Наукова думка, 1974. — 144 с.

5.1082. *Кучер В. І.* Україна 1941—1944 : трагедія народу за фасадом Священної війни : [монографія] / В. І. Кучер, О. В. Потильчак. — Київ — Біла Церква : Білоцерківдрук, 2011. — 368 с.

5.1083. *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер ; [пер. з англ. : С. Коломійця, Є. Ровного]. — К. : Зовнішторгвидав України ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. — 368 с.

5.1084. *Лауэр В.* «Опережающее подчинение» и осуществление нацистами Холокоста в Украине : взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941—1944) / В. Лауэр // Проблемы історії Голокосту : науковий журнал. — Дніпропетровськ : Ткума ; Ліра ЛТД, 2007. — № 4. — С. 31—60.

5.1085. *Лисенко О.* Соціальні аспекти окупації України : методологія проблеми / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. — К., 2008. — Вип. 11. — С. 3—9.

5.1086. *Литвин В. М.* Україна в Другій світовій війні (1939—1945) / В. М. Литвин. — К. : Лі-Терра, 2004. — 464 с.

5.1087. *Лу Б.* В бункере под Житомиром Гиммлер мечтал об украинских автобанах и скоростных поездах / Б. Лу // Комсомольская правда в Украине. — 2012. — 26 ноября.

5.1088. *Мазило І.* До питання про ОУН-УПА на Вінниччині в роки Другої світової війни / І. Мазило // Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 3 лютого 1998 р.). — Вінниця, 1998. — С. 78—79.

5.1089. *Максимчук Є.* Огляд фонду Української республіканської комісії з обліку збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками / Є. Максимчук // Студії з архівної справи та документознавства. — 2006. — Т. 14. — С. 92—94.

5.1090. *Малигін А.* ОУН-УПА на Вінниччині (1941—1946 рр.) / А. Малигін // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 6 вересня 1994 р.). — Вінниця, 1994. — С. 76—77.

5.1091. *Малигін А.* Повстанський рух на Вінниччині в 1942—1944 рр. / А. Малигін // Тези доповідей і повідомлення дев'ятнадцятої Вінницької обласної

історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 18 лютого 1999 р.). — Вінниця, 1999. — С. 3—11.

5.1092. *Мануїльський Д. З.* Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини : доповідь на нараді учителів західних областей України 6 січня 1945 р. / Д. З. Мануїльський. — К. : Укрдержвидав, 1945. — 24 с.

5.1093. *Марунчак М. Г.* Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах / М. Г. Марунчак. — Вінніпег : Світова Ліга Українських Політичних В'язнів, 1996. — 364 с.

5.1094. *Масові* могили у Вінниці знову заповнені українськими жертвами большевицького народовбивства // Свобода. — 1950. — 12 липня.

5.1095. *Мельничук І. П.* Німецько-фашистський окупаційний режим у Вінниці / І. П. Мельничук, Л. С. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : історія. — Вінниця, 2000. — Вип. II. — С. 174—177.

5.1096. *Мельничук О. А.* Діяльність підпільної групи в смт. Ситківці Немирівського району (1941—1943 рр.) / О. А. Мельничук // Вінниччина в роки Другої світової війни : 1939—1945 : матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10—11 жовтня 2014 р.). — Вінниця, 2014. — С. 178—181.

5.1097. *Мельничук Ю.* Продай-душі / Ю. Мельничук. — Львів : Каменяр, 1967. — 172 с.

5.1098. *Михальков В.* Великая Отечественная война на Лоевской земле / В. Михальков // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты. Каментарыі : матэрыялы міжнароднай навук.-практ. канф., прысвечанай 500-годдзю утварэння г. п. Лоеў, (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.). — Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2006. — С. 124—128.

5.1099. *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія : 1942—1952 / П. Мірчук. — Мюнхен, 1953. — 319 с.

5.1100. *Мокрицкий Г.* Хегевальд : «Заповедный лес» / Г. Мокрицкий // Возрождение Житомира. — 2010. — 1 июня.

5.1101. *Мокрицький Г. П.* Вулиці Житомира / Енциклопедія Житомира. Кн. 1 / Г. П. Мокрицький. — Житомир : Волинь, 2007. — 640 с.

5.1102. *Мокрицький Г. П.* Житомирська обласна друкарня : сторінки історії : Від губернського державного до орендного підприємства (200 років діяльності) / Г. П. Мокрицький. — Житомир : Волинь, 2004. — 252 с. — (Серія : Історія трудових колективів Житомирщини. — Кн. 14).

5.1103. *Мокрицький Г. П.* Житомирське трамвайно-тролейбусне управління : 100 років трамвайному руху (історико-краєзнавчий ілюстрований нарис) / Г. П. Мокрицький. — Житомир : Волинь, 1999. — 144 с.

5.1104. *Мокрицький Г. П.* Трамвай Житомира : екскурс у 100-річну історію. — Житомир : Волинь, 1999. — 64 с. — (Пам'ятки рідного міста ; кн. 9).

5.1105. *Муковський І. Т.* Звитяга і жертвність : українці на фронтах другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко ; [за ред. В. Д. Конашевича]. — К. : Книга Пам'яті України, 1996. — 568 с.

5.1106. *На зов Києва* : український націоналізм у II світовій війні : [зб. статей, спогадів і документів]. — К. : Дніпро, 1993. — 540 с.

5.1107. *Напрэенка С. А.* Палітыка генацыда на Мазыршчыне / С. А. Напрэенка // Гомельшчына ў Вялікай Айчыннай вайне : матэрыялы навук.-практ. канф., (Гомель, 7—8 красавіка 2005 г.). — Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2005. — С. 136—142.

5.1108. *Нариси історії Житомирської обласної партійної організації* / Г. П. Булкін, О. М. Іващенко, В. О. Матящук, П. П. Москвін. — К. : Політвидав України 1980. — 318 с.

5.1109. *Небелюк М.* Під чужими прапорами / М. Небелюк ; [передм. О. Ждановича]. — Париж — Ліон, 1951. — 208 с.

5.1110. *Нескорені* : національно-визвольний рух на Вінниччині 40—50-х років ХХ ст. мовою документів та досліджень / [авт.-упоряд. : В. Й. Гурин, К. В. Завальнюк, О. С. Петренко, Т. В. Стецюк]. — Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2009. — 304 с.

5.1111. *Ніколаєць Ю.* Промислові підприємства Вінниці в 1941—1942 рр. / Ю. Ніколаєць // Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 3 лютого 1998 р.). — Вінниця, 1998. — С. 72—74.

5.1112. *Новікаў С. Я.* Новыя падыходы ў даследаванні баявых дзеянняў на тэрыторыі Беларусі летам 1941 года / С. Я. Новікаў // Победа — одна на всех : материалы международной научно-практической конференции, (Витебск, 24 апреля 2014 г.). — Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2014. — С. 73—75.

5.1113. *Опанасюк О. Є.* Січ Тараса Бульби в Олевську. В спогадах, документах, свідченнях ; Війна і фата : [повісті] / О. Є. Опанасюк. — Житомир : Пасічник М. П., 2008. — 436 с.

5.1114. *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : історичні нариси* / [В. В. Дзьобак, І. І. Ільюшин, Г. В. Касьянов та ін.] ; відп. ред. С. В. Кульчицький. — К. : Наукова думка, 2005. — 496 с.

5.1115. *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА.* — [2-ге вид.]. — К. : Наукова думка, 2005. — 53 с.

5.1116. *ОУН-УПА і українське питання : погляд із сьогодення* / В. Кучер, І. Дробот, М. Виговський, О. Сушко, П. Чернега. — К. : Генеза, 1997. — 70 с.

5.1117. *Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Бердичівщині* / [наук. керівник авт. кол. О. М. Іващенко]. — Житомир : Полісся, 2005. — 176 с.

5.1118. *Пам'ятник поетові реставровано // Радянська Житомирщина.* — 1944. — 6 червня.

5.1119. *Памяць : гісторыка-дакументальная хроніка Жыткавіцкага раёна* / [рэд.-укл. В. Р. Феранц]. — Мн. : Ураджай, 1994. — 767 с.

5.1120. *Памяць : гісторыка-дакументальная хроніка Лельчыцкага раёна* / [уклад. : М. З. Башлакоў, Дз. С. Жук]. — Мн. : Паліграффармленне, 2002. — 608 с.

5.1121. *Памяць : гісторыка-дакументальная хроніка Мазыра і Мазырскага раёна* / [уклад. : М. А. Капач, В. Р. Феранц]. — Мн. : Маст. літ., 1997. — 574 с.

5.1122. *Патриляк І. К.* Україна в роки Другої світової війни : спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. — Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. — 590 с.

5.1123. *Переможці.* Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період, та ті, що проживають на території області. Вінницька область. Т. 1 : м. Вінниця, Вінницький район, Барський район / [голова редколегії Л. М. Спірідонова]. — Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2007. — 512 с.

5.1124. *Перехрест О. Г.* Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) / О. Г. Перехрест. — К., 2010. — 150 с. — (Україна. Друга світова війна. 1939—1945).

5.1125. *Першина Т. С.* Фашистський геноцид на Україні. 1941—1944 / Т. С. Першина. — К. : Наукова думка, 1985. — 171 с.

5.1126. *Петренко В. І.* Спалені села Вінниччини в період нацистської окупації 1941—1944 рр. / В. І. Петренко // Вінниччина в роки Другої світової війни : 1939—1945 : матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10—11 жовтня 2014 р.). — Вінниця, 2014. — С. 245—262.

5.1127. *Петренко М.* Слідами армії без держави / М. Петренко. — Київ — Торонто : Українська Видавнича Спілка ; Студіум, 2004. — 272 с.

5.1128. *Петренко О. С.* «Вінницькі вісті» про розкриття жахливого злочину НКВД у Вінниці / О. С. Петренко // Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 7 вересня 1993 р.). — Вінниця, 1993. — С. 56—57.

5.1129. *Петрова А. І.* «Новий порядок» на Поділлі за часів німецької окупації / А. І. Петрова // Вінниччина : минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXI Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 25—26 жовтня 2007 р.). — Вінниця, 2007. — С. 333—339.

5.1130. *Петько Т. А.* Вони виконали свій громадянський обов'язок / Т. А. Петько // XX століття — етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту :

збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, (Житомир, 22—23 жовтня 2010 р.). — Дніпропетровськ : Ткума, 2011. — С. 383—389.

5.1131. *Пичуков В. П.* Немецкое население белорусского восточного Полесья в начале Великой Отечественной войны : устная история / В. П. Пичуков // Гомельщина в 1941 году : материалы науч.-практ. конф., посвященной 65-летию начала Великой Отечественной войны, (Гомель, 20 июня 2006 г.). — Гомель, 2006. — С. 173—177.

5.1132. *Пісецька О.* Генеза українського повстанчого руху в Україні / О. Пісецька // Україна в Другій світовій війні : збірник доповідей виголошених на перших Студійних Днях в Балтімор, (Балтімор, 5—6 жовтня 1957 р.). — Балтімор, 1957. — С. 2—7.

5.1133. *Подкур Р. Ю.* Деякі типи настроїв населення окупованої території України за матеріалами органів державної безпеки УРСР / Р. Ю. Подкур // Вінниччина в роки Другої світової війни : 1939—1945 : матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10—11 жовтня 2014 р.). — Вінниця, 2014. — С. 182—195.

5.1134. *Полетаєв Г. В.* Євреї в радянському русі Опору на Житомирщині / Г. В. Полетаєв // XX століття — етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту : збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, (Житомир, 22—23 жовтня 2010 р.). — Дніпропетровськ : Ткума, 2011. — С. 390—397.

5.1135. *Полікарпенко Г.* Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни / Г. Полікарпенко. — [4-те вид., доп.]. — Б. м., 1951. — 148 с.

5.1136. *Політична історія України : XX ст. Т. 4 : Україна у Другій світовій війні : 1939—1945* / [голова редкол. І. Ф. Курас]. — К. : Генеза, 2003. — 584 с.

5.1137. *Потильчак О.* Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні / О. Потильчак // Історія в школі. — 1998. — № 12. — С. 10—13.

5.1138.*Прокоп М.* Напередодні незалежної України : спостереження і висновки / М. Прокоп. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів, 1993. — 646 с. — (Бібліотека Українознавства ; т. 62).

5.1139.*Рєєстр* розсекречених архівних фондів України : міжарх. довідник. Т. 2. Кн. 1 : Розсекречені архівні фонди Державного архіву в Автономній Республіці Крим, державних архівах Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської областей / [упоряд. : С. Зворський, Н. Христова]. — К., 2009. — 536 с.

5.1140.*Рєєтов П. В.* Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.) / П. В. Рєєтов // Український історичний журнал. — 1997. — № 3. — С. 90—101.

5.1141.*Рєєрут В. П.* Діяльність кооперативних установ та організацій Вінниччини в умовах нацистської окупації 1941—1944 рр. / В. П. Рєєрут // Вінниччина в роки Другої світової війни : 1939—1945 : матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10—11 жовтня 2014 р.). — Вінниця, 2014. — С. 195—204.

5.1142.*Римша М. Д.* Бойова співдружність білоруських і подільських партизанів у роки Великої Вітчизняної війни (на матеріалах Вінниччини) / М. Д. Римша // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 3 червня 1992 р.). — Вінниця, 1992. — С. 76—77.

5.1143.*Рєєзовська-Кєєсунєць А. В.* Органи місцевого самоуправління на Вінниччині в роки нацистської окупації (1941—1944 рр.) / А. В. Рєєзовська-Кєєсунєць, І. М. Романюк // Вінниччина в роки Другої світової війни : 1939—1945 : матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10—11 жовтня 2014 р.). — Вінниця, 2014. — С. 220—226.

5.1144.*Рудницька Н. В.* Голокост на Житомирщині в документах Державного архіву Житомирської області / Н. В. Рудницька // XX століття — етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту : збірник наукових праць за

матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, (Житомир, 22—23 жовтня 2010 р.). — Дніпропетровськ : Ткума, 2011. — С. 373—378.

5.1145. *Салата О. О.* Періодичний друк Вінниччини в умовах німецько-фашистської окупації (на прикладі газети «Вінницькі вісті») / О. О. Салата // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : історія. — Вінниця, 2009. — Вип. 16. — С. 151—155.

5.1146. *Себта Т.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісаріаті України : історичний нарис / Т. Себта // Архіви України. — 2009. — № 3—4. — С. 111—127.

5.1147. *Семенко Л. І.* Театральне життя у Вінниці під час окупації 1941—1944 років / Л. І. Семенко // Подільська старовина : наук. зб. — Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2008. — Вип. IV. — С. 341—349.

5.1148. *Серветнік О. О.* Омелян Грабець — командуючий УПА-«Південь» / О. О. Серветнік // Вінниччина в роки Другої світової війни : 1939—1945 : матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10—11 жовтня 2014 р.). — Вінниця, 2014. — С. 108—114.

5.1149. *Сергійчук В.* Організатор «Поліської Січі» / В. Сергійчук // Військо України. — 1992. — № 1. — С. 75—80.

5.1150. *Скрабіна Л. С.* Нацыская акупацыйная палітыка ў сацыяльна-эканамічнай сферы на тэрыторыі Петрыкаўскага раёна / Л. С. Скрабіна // Беларусь і суседзі : шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны : зборнік навуковых артыкулаў. — Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2012. — С. 359—363.

5.1151. *Скринников М. И.* Немецко-фашистские лагеря в контексте оккупационного режима на территории Гомельщины в годы Великой Отечественной войны (1941—1944 гг.) / М. И. Скринников // Гомельшчына ў Вялікай Айчыннай вайне : матэрыялы навук.-практ. канф., (Гомель, 7—8 красавіка 2005 г.). — Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2005. — С. 64—78.

5.1152. *Скुरатівський В. І.* Історія стольного града Коростеня / В. І. Скुरатівський. — Коростень : Тріада С, 2005. — 168 с.

5.1153. *Смірнова В. І.* Колекція підпільно-партизанської преси України 1941—1944 рр. / В. І. Смірнова // Архіви України. — К., 2010. — № 5. — С. 118—133.

5.1154. *Соломонова Т. Р.* Відновлення діяльності музеїв Вінниччини після її визволення від німецько-фашистської окупації / Т. Р. Соломонова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : історія : зб. наук. праць. — Вінниця, 2005. — Вип. 9. — С. 271—274.

5.1155. *Сталин Й.* О Великой Отечественной войне Советского Союза / Й. Сталин. — [5-е изд.]. — М. : Госполитиздат, 1947. — 208 с.

5.1156. *Стародубець Г.* Генеза українського повстанського запілля : [монографія] / Г. Стародубець. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. — 464 с.

5.1157. *Стасюк О.* Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941—1953 рр.) / О. Стасюк. — Львів : Центр досліджень визвольного руху ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. — 384 с.

5.1158. *Стельникович С.* Архівно-слідчі справи Архіву Управління СБУ в Житомирській області як джерело з вивчення діяльності Поліської Січі в період Олевської республіки / С. Стельникович // Матеріали всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна в історичному вимірі» (Житомир, 21—22 травня 2010 р.). — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. — С. 78—80.

5.1159. *Стельникович С. В.* Адміністративно-територіальний устрій генерального округу Житомир (друга половина 1941 — початок 1944 рр.) / С. В. Стельникович // Сумський історико-архівний журнал. — Суми, 2014. — № XXII. — С. 73—78.

5.1160. *Стельникович С. В.* Вінницька трагедія як основа німецької антирадянської пропаганди (травень — жовтень 1943 р.) / С. В. Стельникович // Вінниччина в роки Другої світової війни : 1939—1945 : матеріали XXVI

Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10—11 жовтня 2014 р.). — Вінниця, 2014. — С. 277—285.

5.1161. *Стельникович С. В.* Депортация населения генерального округа «Житомир» на принудительные работы в Германию (1941—1944 гг.) / С. В. Стельникович // Научные перспективы XXI века. Достижения и перспективы нового столетия : IX Международная научно-практическая конференция, (Новосибирск, 13—14 марта 2015 г.). — Новосибирск, 2015. — № 2, Ч. 5. — С. 158—160.

5.1162. *Стельникович С. В.* Джерельний потенціал матеріалів Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів під час Великої Вітчизняної війни / С. В. Стельникович // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя : ЗНУ, 2012. — Вип. XXXIV. — С. 311—315.

5.1163. *Стельникович С. В.* Документи ЦДАВО України як джерельна база вивчення історії Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистської окупації (1941—1944 рр.) / С. В. Стельникович // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць. — Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. — Вип. 7. — С. 71—73.

5.1164. *Стельникович С. В.* Доля місцевого українського населення німецьких колоній на Житомирщині в період Другої світової війни / С. В. Стельникович // Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси». Ч. II, (Дніпропетровськ, 22 березня 2014 р.). — Дніпропетровськ : Інновація, 2014. — С. 148—150.

5.1165. *Стельникович С. В.* Другий Базар 1941 р. та його вплив на діяльність ОУН(М) / С. В. Стельникович // Література та культура Полісся : проблеми історії, літератури та культури у регіональному науковому вимірі. — Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. — Вип. 67. — С. 165—172.

5.1166. *Стельникович С. В.* Житомирський період газети «Українське Слово» (3 серпня — 5 жовтня 1941 р.) / С. В. Стельникович // Науковий часопис

НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6 : історичні науки : зб. наук. праць. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 8. — С. 299—306.

5.1167. *Стельникович С. В.* Інтернет-ресурси з історії нацистського окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир» / С. В. Стельникович // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. — К. : ВІР УАН, 2013. — Вип. 69. — С. 105—109.

5.1168. *Стельникович С. В.* Кінофільми та кінохроніка у системі нацистської пропаганди на території генерального округу Житомир / С. В. Стельникович // Матеріали Третьої всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук». Ч. II, (Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.). — Дніпропетровськ : Інновація, 2013. — С. 111—114.

5.1169. *Стельникович С. В.* Книговидання на території генерального округу Житомир (друга половина 1941 — початок 1944 рр.) / С. В. Стельникович // Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Науковий діалог “Схід — Захід”». Ч. 2, (Кам’янець-Подільський, 7 червня 2014 р.). — Дніпропетровськ : Інновація, 2014. — С. 40—42.

5.1170. *Стельникович С. В.* Мовне становище на території генерального округу Житомир (друга половина 1941 — початок 1944 рр.) / С. В. Стельникович // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя : ЗНУ, 2014. — Вип. XXXVIII. — С. 191—194.

5.1171. *Стельникович С. В.* Нацистські колонізаційні проекти в генеральному окрузі Житомир / С. В. Стельникович // Black Sea : Scientific Journal of Academic Research. Part B. — Tbilisi, 2013. — Vol. 6, Is. 6. — P. 68—73.

5.1172. *Стельникович С. В.* Німецькі антиалкогольні кампанії в генеральному окрузі Житомир (1941—1944) / С. В. Стельникович // Гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы беларускага народа і суседзяў : зборнік навуковых артыкулаў. — Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2014. — С. 123—126.

5.1173. *Стельникович С. В.* Органи нацистського цивільного управління в генеральному окрузі «Житомир» (1941—1944 рр.) / С. В. Стельникович // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : історія. — Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2015. — Вип. 23. — С. 102—108.

5.1174. *Стельникович С. В.* Офіційна україномовна преса генерального округу «Житомир» (1941—1944 рр.) / С. В. Стельникович // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць. — Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. — Вип. 6. — С. 235—237.

5.1175. *Стельникович С. В.* Подорожі до Райху : німецькі екскурсійно-пропагандистські кампанії серед населення генерального округу Житомир / С. В. Стельникович // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Особистість, суспільство, держава : проблеми минулого і сьогодення». Ч. 2, Т. 1, (Суми — Курськ, 18 квітня 2014 р.). — Суми — Курськ : Сумський державний університет ; Південно-Західний державний університет, 2014. — С. 50—52.

5.1176. *Стельникович С. В.* Постать Т. Шевченка як об'єкт нацистської пропаганди в генеральному окрузі «Житомир» / С. В. Стельникович // Постаті землі Житомирської : матеріали Всеукраїнської науково-красознавчої конференції, (Житомир, 22—23 травня 2015 р.). — Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2015. — С. 322—327. — (Наук. зб. «Велика Волинь» ; вип. 51).

5.1177. *Стельникович С. В.* Религиозная жизнь на территории генерального округа «Житомир» (вторая половина 1941 — начало 1944 г.) / С. В. Стельникович // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1 : Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. — Гродна : Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, 2015. — № 2. — С. 33—38.

5.1178. *Стельникович С. В.* Санітарно-епідеміологічний стан на території Житомирського генерального округу / С. В. Стельникович // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя : ЗНУ, 2014. — Вип. 40. — С. 151—154.

5.1179. *Стельникович С. В.* Советская подпольная периодика на территории генерального округа «Житомир» (1941—1944 гг.) / С. В. Стельникович // *Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. Серыя 2 : Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка.* — Мінск, 2015. — № 2. — С. 18—21.

5.1180. *Стельникович С. В.* Театр на території генерального округу «Житомир» (друга половина 1941 — початок 1944 рр.) / С. В. Стельникович // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* — Запоріжжя : ЗНУ, 2013. — Вип. XXXVII. — С. 131—136.

5.1181. *Стельникович С. В.* Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця : історичний нарис / С. В. Стельникович. — [2-ге вид., випр. і доп]. — Житомир : Полісся, 2010. — 392 с.

5.1182. *Стельникович С. В.* Умови життя фольксдойче на території генерального округу Житомир / С. В. Стельникович // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : історія.* — Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2014. — Вип. 22. — С. 87—92.

5.1183. *Стельникович С.* «Війна пам'ятників» на території Житомирсько-Вінницького регіону в період німецької окупації / С. Стельникович // *Мандрівець.* — Тернопіль, 2014. — № 1. — С. 31—33.

5.1184. *Стельникович С.* Депортація населення генерального округу «Житомир» на сільськогосподарські роботи півдня райхскомісаріату «Україна» / С. Стельникович // *Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ — на початку ХХІ століть : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, (Житомир, 22 травня 2015 р.).* — Житомир : Полісся, 2015. — С. 95—97.

5.1185. *Стельникович С.* Зміни в топонімії населених пунктів Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистської окупації / С. Стельникович // *Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, (Житомир, 15—16 листопада 2013 р.) : зб. наук. праць.* — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. — С. 66—68.

5.1186. *Стельникович С.* Кінодокументи ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного як джерельна база вивчення історії Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистської окупації / С. Стельникович // Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Фрака), (Житомир, 7—8 листопада 2014 р.). — Житомир : Полісся, 2014. — С. 136—138.

5.1187. *Стельникович С.* Медичне обслуговування на території генерального округу Житомир (друга половина 1941 — початок 1944 рр.) / С. Стельникович // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. — Т. 11. — С. 5—12.

5.1188. *Стельникович С.* Міжнаціональні відносини на території генерального округу «Житомир» (друга половина 1941 — початок 1944 рр.) / С. Стельникович // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. статей. — К. : Інститут історії України НАН України, 2014. — Вип. 19. — С. 76—85.

5.1189. *Стельникович С.* Олександр Олександрович Яценюк та Житомирський учительський інститут (серпень — листопад 1941 р.) / С. Стельникович // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. — Т. 8. — С. 243—247.

5.1190. *Стельникович С.* Поліська Січ та єврейське питання міста Олевськ / С. Стельникович // Житомирщина : минуле, сьогодення, поступ у майбутнє : наук. зб. Т. 1. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. — С. 117—121.

5.1191. *Стельникович С.* Поляки Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистського режиму (1941—1944 рр.) : національна ідентичність та життя в умовах окупації / С. Стельникович // Intermarum : історія, політика, культура : матеріали Міжнародної наукової конференції «В єдності сила. Україна—Польща : спільні шляхи до свободи» (Житомир, 20—21 червня 2014 р.). — Житомир, 2014. — С. 263—271.

5.1192. *Стельникович С.* Православна церква на Житомирщині в період німецької окупації (середина 1941 — початок 1944 рр.) / С. Стельникович // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції,

(Житомир, 9—10 листопада 2012 р.) : зб. наук. праць. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. — С. 229—232.

5.1193. *Стельникович С.* Соціальний захист населення на Житомирщині у період нацистської окупації / С. Стельникович // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. — К. : ВІР УАН, 2013. — Вип. 73. — С. 40—42.

5.1194. *Стельникович С.* Соціально-економічне та культурне життя Олевської республіки (21.08.1941 р. — 15.11.1941 р.) / С. Стельникович // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. — Житомир : Полісся, 2010. — Т. 4. — С. 30—36.

5.1195. *Стельникович С.* Спортивне життя на території Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистської окупації / С. Стельникович // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : історія. — Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — Вип. 2, Ч. 1. — С. 91—95.

5.1196. *Супрун И.* Комсомол и молодежь Украины в партизанском движении Украины в годы Великой Отечественной войны. — К., 1948. — 312 с.

5.1197. *Супруненко. Н. И.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.) / Н. И. Супруненко. — К. : Госполитиздат УССР, 1956. — 472 с.

5.1198. *Трубайчук А.* Друга світова війна / А. Трубайчук. — К. : Наукова думка, 1995. — 192 с.

5.1199. *Туронак Ю.* Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю. Туронак. — Мн. : Беларусь, 1993. — 236 с.

5.1200. *Удовик В.* Київська кіностудія в період нацистської окупації України / В. Удовик // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2004. — № 1—2. — С. 404—409.

5.1201. *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.* Т. 1 : Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного

перелома в війні (юні 1941 г. — листопад 1942 г.) / [голова ред. кол. І. Д. Назаренко]. — К. : Політиздат України, 1975. — 544 с.

5.1202. *Українська ССР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. Т. 2 : Радянська Україна в період корінного перелома в ході Великій Вітчизняній війні (листопад 1942 г. — 1943 г.)* / [голова ред. кол. І. Д. Назаренко]. — К. : Політиздат України, 1975. — 512 с.

5.1203. *Українська ССР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. Т. 3 : Радянська Україна в закінчуючий період Великій Вітчизняній війні (1944—1945 рр.)* / [голова ред. кол. І. Д. Назаренко]. — К. : Політиздат України, 1975. — 462 с.

5.1204. *Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. : історичні нариси. Кн. 1* / [редкол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін.]. — К. : Наукова думка, 2010. — 734 с.

5.1205. *Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. : історичні нариси. Кн. 2* / [редкол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін.]. — К. : Наукова думка, 2011. — 943 с.

5.1206. *Україна і Друга світова війна : кінолітопис : анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіносюжетів, спецвипусків : 1939—1945* / [упоряд. Т. Ємельянова]. — К., 2005. — 201 с.

5.1207. *Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 2 : Радянський проект для України* / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. — К. : Наукова думка, 2004. — 531 с.

5.1208. *Файзулін Я. Україна у вогні минулого століття : постаті, факти, версії* / Я. Файзулін, В. Гінда. — Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. — 352 с.

5.1209. *Федоченко А. І. Партизанський рух на Вінниччині : через призму новітніх історичних досліджень* / А. І. Федоченко // *Вінниччина в роки Другої світової війни : 1939—1945 : матеріали ХХVІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10—11 жовтня 2014 р.)*. — Вінниця, 2014. — С. 305—313.

5.1210. *Ходаківський М.* Партизанська газета / М. Ходаківський // Радянська Житомирщина. — 1981. — 5 травня.

5.1211. *Цвік Г.* Національно-визвольний рух на Радомишльщині в 40—50-х рр. ХХ ст. / Г. Цвік // Український національно-визвольний рух ХХ ст. : ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 90-річчя Другого Зимового походу, 70-річчя похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки) : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Житомир, 18—20 листопада 2011 р.). — Житомир : Рута, 2011. — С. 127—132.

5.1212. *Червінський Д.* Газета «Відродження» («Калинівські вісті») в 1942—1943 рр. // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 6 вересня 1994 р.). — Вінниця, 1994. — С. 85—86.

5.1213. *Чередниченко В. П.* Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм — зняряддя антирадянської політики імперіалізму / В. П. Чередниченко. — К. : Політвидав України, 1978. — 334 с.

5.1214. *Чередниченко В. П.* Світло великої Перемоги не потьмяніє / В. П. Чередниченко, В. П. Трощинський. — Львів : Каменяр, 1984. — 175 с.

5.1215. *Черняков Б. І.* Періодична преса на окупованій території України / Б. І. Черняков // Наукові записки Інститут журналістики. — Т. 18. — С. 131—158.

5.1216. *Черняков Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна : розбудова і функціонування (1941—1943 рр.) / Б. Черняков // Наукові записки : збірник. Серія : політологія і етнографія. — К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. — Вип. 31. — С. 51—68.

5.1217. *Шайкан В.* Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941—1944 / В. Шайкан. — К. : ПП Наталя Брехуненко, 2010. — 80 с.

5.1218. *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН : причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941—1943 рр. / Л. Шанковський. — Мюнхен : Український самостійник, 1958. — 370 с.

5.1219. *Шляхами комсомольської слави* / [упоряд. Н. М. Шапошникова]. — К. : Молодь, 1968. — 469 с.

5.1220.*Штрайт К.* «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941—1945 гг. / К. Штрайт ; [пер. с нем. И. Дьякова ; предисл. и ред. И. Настенко]. — М. : АНО «Русское историческое общество» ; НП ИД «Русская панорама», 2009. — 480 с. — (Весь мир).

5.1221.*Шульга З.* Боротьба українського селянства проти німецьких загарбників / З. Шульга. — Уфа, 1942. — 65 с.

5.1222.*Ювілейна* книга : Житомирському державному університету імені Івана Франка — 85 років : історичний нарис. — Житомир : Косенко, 2004. — 232 с.

5.1223.*Якимчук М. Д.* Злодіяння фашистських окупантів на Вінниччині / М. Д. Якимчук // Тези доповідей другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. — Вінниця, 1984. — С. 46.

5.1224.*Яковенко В. Ю.* Життя та побут житомирян під час нацистської окупації (липень 1941 — грудень 1943 рр.) / В. Ю. Яковенко // Сторінки історії. — 2012. — № 33. — С. 179—189.

5.1225.*Яковенко Н.* Вступ до історії / Н. Яковенко. — К. : Критика, 2007. — 376 с.

5.1226.*Ямковий І. Т.* Геноцид : архівно-документальні нариси / І. Т. Ямковий. — Житомир : Полісся, 1999. — 212 с.

5.1227.*Яременко В.* Преса в рейхскомісаріаті «Україна» під час німецької окупації у липні — грудні 1941 р. / В. Яременко // Київська старовина. — 2006. — № 3. — С. 123—131.

5.1228.*Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism / J. A. Armstrong. — [3rd ed.]. — Colorado : Ukrainian academic Press, 1990. — 271 p.

5.1229.*Berkhoff K. C.* Harvest of Despair : Life and Death in Ukraine under Nazi Rule / K. C. Berkhoff. — Cambridge : Belknap Press of Harvard University Press, 2004. — 463 p.

5.1230.*Dragan A.* Vinnytsia : A Forgotten Holocaust / A. Dragan. — Jersey City : Svoboda Press Ukrainian National Association, 1986. — 52 p.

5.1231. *Dushnyck W.* In Quest of Freedom : 1918—1958 : In Commemoration of the Fortieth Anniversary of Ukrainian Independence / W. Dushnyck. — New York : The Ukrainian Congress Committee of America, 1958. — 95 p.

5.1232. *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective* / [edited by H.-J. Torke, J.-P. Himka]. — Edmonton — Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1994. — 239 p.

5.1233. *Heinemann I.* «Rasse, Siedlung, deutsches Blut». Das Rasse- & Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas / I. Heinemann. — Göttingen : Wallstein Verlag, 2003. — 700 s.

5.1234. *Heinemann I.* «Until the Last Drop of Good Blood» : The Kidnapping of «Racially Valuable». Children and Nazi Racial Policy in Occupied Eastern Europe / I. Heinemann // *Genocide and Settler Society : Frontier Violence and Stolen Indigenous Children in Australian History* / [edited by A. Dirk Moses]. — New York : Berghahn Books, 2004. — P. 244—266. — (Studies in war and genocide ; v. 6).

5.1235. *Lower W.* A New Ordering of Space and Race : Nazi Colonial Dreams in Zhytomyr, Ukraine, 1941—1944 / W. Lower // *German Studies Review*. — 2002. — Vol. 25, № 2. — P. 227—254.

5.1236. *Lower W.* Hitler's «Garden of Eden» in Ukraine : Nazi Colonialism, Volksdeutsche, and the Holocaust, 1941—1944 / W. Lower // *Gray Zones : Ambiguity and Compromise in the Holocaust and its Aftermath* / [edited by J. Petropoulos and J. K. Roth]. — New York : Berghahn Books, 2005. — P. 185—204 — (Studies in war and genocide ; v. 8).

5.1237. *Lower W.* Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine / W. Lower. — Chapel Hill : University of North Carolina Press, 2005. — 307 p.

5.1238. *Schmaltz E. J.* The Nazi Ethnographic Research of Georg Leibbrandt and Karl Stumpp in Ukraine, and Its North American Legacy / E. J. Schmaltz, S. D. Sinner // *German Scholars and Ethnic Cleansing (1920—1945)* / [edited by I. Haar, M. Fahlbusch]. — New York : Berghahn Books, 2005. — P. 51—85.

5.1239. *The Tragedy of Vinnytsia : Materials on Stalin's policy of Extermination in Ukraine During the Great Purge, 1936—1938* / [edited by Ihor Kamenetsky]. — Toronto — New York, 1989. — 267 p.

5.1240. *Ukraine during World War II. History and its Aftermath. A Symposium* / [edited by Y. Boshyk]. — Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986. — 291 p.

6. Дисертації та автореферати дисертацій

6.1241. *Бабій М. Л.* Комуністична партія — натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 — березень 1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / М. Л. Бабій. — К., 1967. — 284 с.

6.1242. *Буденная Л. Г.* Комсомол в подпольной партизанской борьбе против немецко-фашистских захватчиков. Июнь 1941—1944 гг. (На материалах Винницкой, Житомирской и Хмельницкой обл.) : дис. ... канд. ист. наук. / Л. Г. Буденная. — К., 1969. — 263 с.

6.1243. *Винокурова Ф. А.* Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941—1944 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ф. А. Винокурова. — К., 2003. — 20 с.

6.1244. *Власенко В. В.* Створення та діяльність органів місцевого управління в генеральному окрузі «Житомир» у роки німецької окупації (1941—1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Власенко. — К., 2013. — 208 с.

6.1245. *Гінда В. В.* Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» (1941—1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Гінда. — Черкаси, 2007. — 223 с.

6.1246. *Жилюк В. М.* Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1955 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Жилюк. — Львів, 2008. — 20 с.

6.1247. *Ковальчук І. В.* Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа «Тютюнник») у 1941—1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Ковальчук. — К., 2012. — 286 с.

6.1248. *Лисенко О. Є.* Релігійна ситуація на Україні в 1941—1946 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Є. Лисенко. — К., 1999. — 34 с.

6.1249. *Михайлюк М. В.* Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941—1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. В. Михайлюк. — К., 2006. — 20 с.

6.1250. *Олійник Ю. В.* Нацистський окупаційний режим в Україні у 1941—1944 рр. (на матеріалах генеральної округи «Волинь-Поділля») : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. В. Олійник. — Кам'янець-Подільський, 2010. — 20 с.

6.1251. *Петрова А. І.* Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941—1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А. І. Петрова. — К., 2011. — 261 с.

6.1252. *Полянський Ф. І.* Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941—1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Ф. І. Полянський. — Львів, 2009. — 19 с.

6.1253. *Потильчак О. В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Потильчак. — К., 1999. — 18 с.

6.1254. *Салата О. О.* Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. —

1944 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Салата. — Донецьк, 2010. — 35 с.

6.1255. *Скоробогатов А. В.* Харків у роки німецької окупації (1941—1943) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Скоробогатов. — Харків, 2006. — 36 с.

6.1256. *Спудка І. М.* Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в райхскомісаріаті «Україна» (1941—1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Спудка. — Запоріжжя, 2007. — 229 с.

6.1257. *Стельникович С. В.* Ідейно-політичні засади та практика українського національного руху опору Тараса Бульби-Боровця (1941—1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. В. Стельникович. — К., 2008. — 256 с.

6.1258. *Удовик В. М.* Німецько-фашистський окупаційний режим (1941—1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Удовик. — К., 2005. — 16 с.

6.1259. *Яременко В. М.* Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941—1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. М. Яременко. — К., 2008. — 17 с.

7. Електронні ресурси

7.1260. *Автографи* війни та окупації (1941—1945) [Архіви України]. — Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Avtografy/R-16.php>

7.1261. *Бункер* рейхсфюрера Гимmlера «Хегевальд» [Геокешинг]. — Режим доступу : <http://www.geocaching.su/?pn=101&cid=2644>

7.1262. *Виявлені* в фондах ЦДАВО розсекречені архівні документи з тематики Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. [Архіви України]. — Режим доступу : http://www.archives.gov.ua/Sections/VOV_CDAVO

7.1263. *Війна і Перемога в історичній пам'яті українського народу (до 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років та 65-ї річниці завершення Другої світової війни)* [Архіви України]. — Режим доступу : http://www.archives.gov.ua/Sections/Peremoga_65

7.1264. *До 110-річчя від дня народження О. Ф. Федорова* [Державний архів Житомирської області]. — Режим доступу : <http://archive.zt.ua/exhibitions/3.html>

7.1265. *До 68-ї річниці визволення Житомирської області від німецько-фашистських загарбників* [Державний архів Житомирської області]. — Режим доступу : <http://archive.zt.ua/exhibitions/19.html>

7.1266. *До 70-ї річниці з дня початку Великої Вітчизняної війни* [Державний архів Житомирської області]. — Режим доступу : <http://archive.zt.ua/exhibitions/7.html>

7.1267. *До 70-річчя з часу заснування партизанського загону ім. Щорса під командуванням А. Й. Цендровського* [Державний архів Житомирської області]. — Режим доступу : <http://archive.zt.ua/exhibitions/15.html>

7.1268. *До 70-х роковин початку насильного вивезення мирного населення Житомирської області на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни* [Державний архів Житомирської області]. — Режим доступу : <http://archive.zt.ua/exhibitions/14.html>

7.1269. *До 70-х роковин початку насильного вивезення мирного населення з території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.* [Архіви України]. — Режим доступу : http://www.archives.gov.ua/Sections/70_Vivezennya/index-2.php

7.1270. *До 70-х роковин трагедії Бабиного Яру* [Архіви України]. — Режим доступу : http://www.archives.gov.ua/Sections/Babyn_Yar/index-2.php

7.1271. *До 70-х роковин трагедії Бабиного Яру* [Державний архів Житомирської області]. — Режим доступу : <http://archive.zt.ua/exhibitions/8.html>

7.1272. *До Дня партизанської слави* [Архіви України]. — Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Partyzany>

7.1273. *До дня партизанської слави* [Державний архів Житомирської області]. — Режим доступу : <http://archive.zt.ua/exhibitions/1.html>

7.1274. *Друга світова війна і Голокост в Україні* [Архіви України]. — Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Holocost>

7.1275. *Історико-меморіальний комплекс пам'яті жертв фашизму* [Вінницький обласний краєзнавчий музей]. — Режим доступу : <http://muzeu.vn.ua/node/390>

7.1276. *Історія* [Вінницький обласний краєзнавчий музей]. — Режим доступу : <http://muzeu.vn.ua/node/149>

7.1277. *Історія Житомирщини*. — Режим доступу : <http://884zt.com>

7.1278. *Історія міста Новограда-Волинського* [Новоград-Волинський]. — Режим доступу : <http://novograd.osp-ua.info/?ch=8&fl=hist>

7.1279. *Кашеварова Н. Г. Деятельность зондерштаба «Наука» Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941—1943 гг.)* [Электронный ресурс] / Н. Г. Кашеварова // Б-ки нац. акад. наук : пробл. функционирования, тенденции развития. — К., 2005. — Вып. 3. — Режим доступа : http://librar.org.ua/sections_load.php?s=libraries&id=608

7.1280. *Місто Вінниця* [Вінницька міська рада]. — Режим доступу : <http://www.vmr.gov.ua/Lists/VinnytsyaCity/Default.aspx>

7.1281. *Мокрицький Г. Історія Житомира* / Г. Мокрицький [Житомирська міська рада]. — Режим доступу : <http://zt-rada.gov.ua/pages/p122>

7.1282. *Окупація. 1941—1944. Невідома війна. Невідоме життя* [Архіви України]. — Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/1941-1945>

7.1283. *Поиск по архивам. Гомельская область* [Архивы Беларуси]. — Режим доступу : <http://fk.archives.gov.by/catalogue/41>

7.1284. *Праведники народов мира. Щениовская Валентина* [Яд Вашем]. — Режим доступу : <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=ru&itemId=4017366>

7.1285. *Приказ бургомистра Житковичского района об изъятии из личного пользования граждан художественной, учебной и политической литературы*. 19

августа 1942 г. [Архивы Беларуси]. — Режим доступа : <http://archives.gov.by/index.php?id=181601>

7.1286. *Распоряжение* бургомистра Житковичского района о запрете для гражданского населения хождения в ночное и вечернее время и общения с военными. 22 июля 1942 г. [Архивы Беларуси]. — Режим доступа : <http://archives.gov.by/index.php?id=125762>

7.1287. *Служебное письмо* рейхскомиссара Украины о введении трудовой повинности в занятых Восточных областях. 1 ноября 1942 г. [Архивы Беларуси]. — Режим доступа : <http://archives.gov.by/index.php?id=101538>

7.1288. *Сообщение* бургомистра Житковичского района старосте деревни Рудня о предоставлении рабочей силы и сожжении деревни в случае неявки на работу. 13 февраля 1943 г. [Архивы Беларуси]. — Режим доступа : <http://archives.gov.by/index.php?id=182864>

7.1289. *Ставка* А. Гитлера «Вервольф» (Wehrwolf) [Охотники за легендами]. — Режим доступа : <http://www.necton.lv/component/content/article/29-modern/61-eichenhain-wehrwolf-1.html>

7.1290. *Ставка* Генриха Гиммлера под Житомиром [Журнал Житомира]. — Режим доступа : <http://zhzh.info/publ/4-1-0-34>

7.1291. *Ставка* Гитлера «Вервольф» [Моя Вінниця]. — Режим доступа : <http://www.myvin.com.ua/ua/town/places/sights/11.html>

7.1292. *Тилітко В.* Вервольф — найпотаємніший бункер Гітлера. Й сьогодні / В. Тилітко, Є. Шафранський [Аратта]. — Режим доступа : http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=747

7.1293. *Шляхами* Перемоги. До 60-річчя визволення України (1941—1944) [Архіви України]. — Режим доступа : http://www.archives.gov.ua/Sections/Ukraine_60/index.php

7.1294. *Generalbezirk* Shitomir [Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten, 1874—1945]. — Режим доступа : <http://www.territorial.de/ukra/shitomir/shit.htm>